मनमें है विश्वास

विश्वास नांगरे पाटील

VISIT…

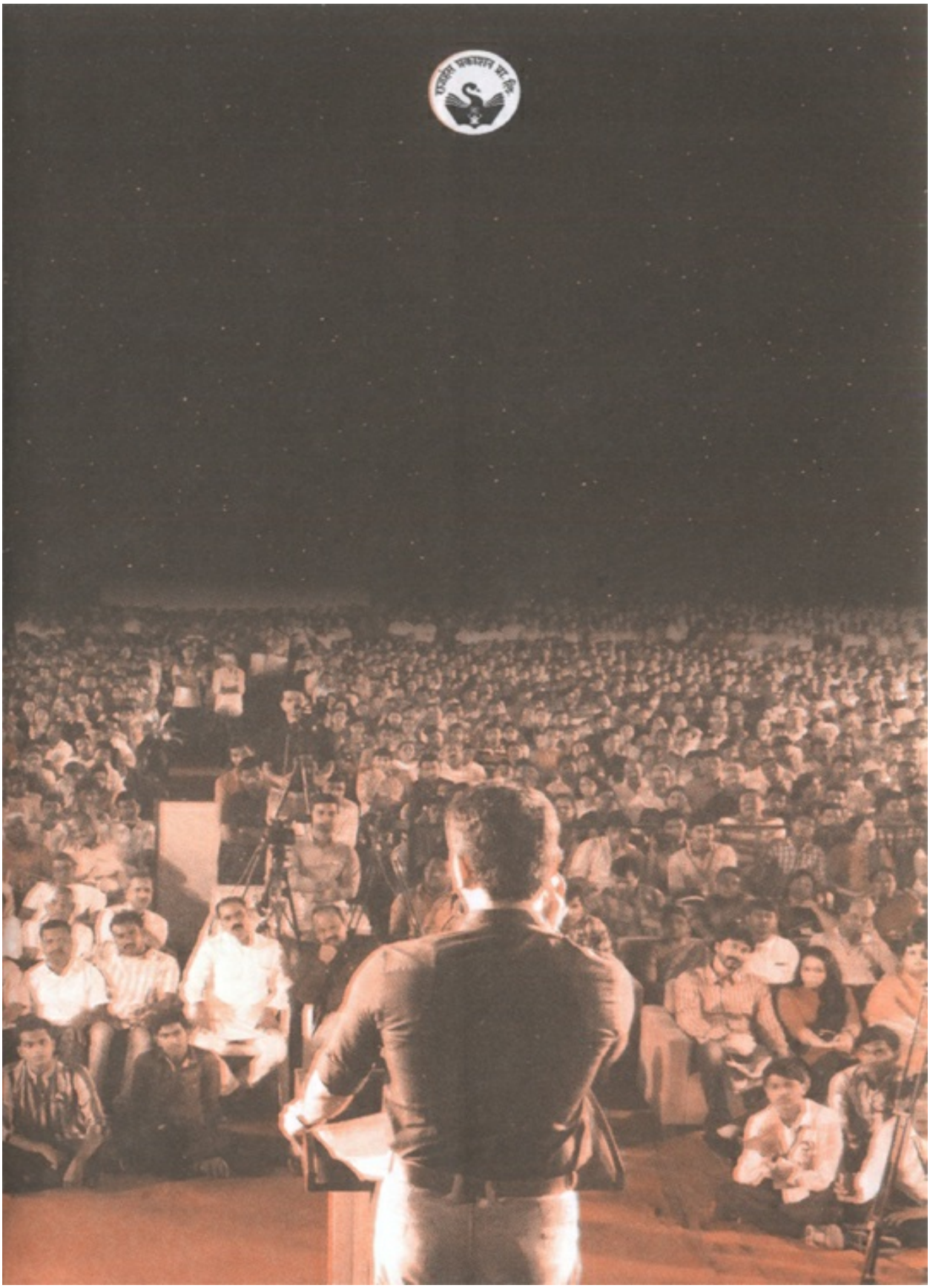

मनमें है विश्वास

विश्वास नांगरे पाटील

२६/११च्या रात्री दहशतवाद्यांशी
शौर्यानं लढा देताना
देशासाठी बलिदान देणाऱ्या
हुतात्म्यांना आदरपूर्वक समर्पित

मनोगत

सह्याद्रीच्या कुशीत आणि वारणेच्या मुशीत वसलेल 'कोकरूड' हे माझं गाव. येथे रोज भल्या पहाटे मशिदीवरील अजानाच्या भोग्यानं किंवा ज्ञानेश्वरीच्या पारायणानं जाग येते. बारा बलुतेदार, अठरापगड जाती गुण्यागोविंदानं इथे राहतात. ज्यावेळी मी खोल भूतकाळात डोकावतो, त्यावेळी मी दूधभाकरी खावी; म्हणून हाक देणारा आजीचा आर्त आवाज ऐकायला येतो. उन्हाळ्यात नदीतील वाळूत खणलेल्या खड्डयात मारलेली सूर आठवते. 'चिकल्या' सारखा छोटा मासा पकडल्यावर मारलेली आरोळी आठवते. शाळेत पोषणयोजनेत मोफत मिळणाऱ्या दुधाचा ग्लास रिचवल्यावर येणारा ढेकर आठवतो. चौगुले गुरुजींनी पाठीत दिलेला गुद्दा आठवतो. कुस्तीच्या मैदानात कुस्ती हरली, तरी मिळणारी बर्फी आठवते. अंकलिपीतल्या बाराखडीचा आवाज आठवतो. उसाच्या सरीतील पावसाच्या सरींचा नाद आठवतो. गुऱ्हाळातल्या उसाच्या रसाचा स्वाद आठवतो. चिपाडाच्या गंजीवरच्या उड्या आठवतात. घाणदेवीच्या दिवशी कपातून घेतलेल्या गावठी मळीच्या दारूचा उग्र दर्प दरवळतो. आईच्या हातच्या पुरणपोळ्याही आठवतात. बेंदराला सजवलेल्या बैलांची झूल आठवते. लेझिमातील हलगीची उडती चाल आठवते. दिवाळीतील केपांचा क्षीण आवाज आणि लक्ष्मी तोट्याचं 'धडाम् धूऽम्' आठवतं. हे आवाज कधी ट्रेनिंगमधल्या शूटिंग प्रॅक्टिसच्या राउंडमध्ये, तर कधी २६/११ च्या रात्रीच्या लढ्यातील ग्रेनेडच्या ब्लास्टमध्ये बेमालूमपणे मिसळतात. ही सगळी सरमिसळ सदैव मनाच्या अंतरंगात चालूच असते.

ग्रामीण भागातील मुलं ही रानफुलासारखी असतात. त्यांना काळी कसदार जमीन, चांगलं खतपाणी, चांगला सूर्यप्रकाश मिळाला, की ती अशी रुजतात, अशी उमलतात, अशी फुलतात की त्यांच्यासमोर सगळे गुलाब, कमळ, डॅफोडिल्स फिके पडतात. वारणेच्या काठावर अशीच काही रानफुलं उमलली आणि त्यांनी दिल्लीचं यु.पी.एस.सी.चं तख्त भेदलं. त्या यशस्वी रानफुलांमध्ये १९९७ सालच्या यादीत मी होतो.

आय.पी.एस.मध्ये निवड झाल्यावर अधिकाधिक मराठी मुलं यु.पी.एस.सी.चं शिवधनुष्य पेलण्यासाठी तयार व्हावीत, म्हणून मी महाराष्ट्रातील अनेक खेड्यापाड्यातील शाळामहाविद्यालयांमध्ये गेलो. मुलांशी संवाद साधला. त्यांच्या मनातील सर्व शंका आणि प्रश्नांना उत्तरं देण्याचा प्रयत्न केला. काही मुलांनी माझी ही भाषणं यु ट्युबवर अपलोड केली. लाखोंच्या संख्येनं ती पाहिली गेली. शालेय जीवन, कॉलेज डेज, स्पर्धापरीक्षांसाठीचे प्रयत्न

आणि आय. पी. एस. मध्ये झालेली निवड हा प्रवास मी लेखणीबद्ध करावा, असे अनेक जणांनी इमेल केले, पत्रं लिहिली. विशेषकरून वेडी स्वप्नं घेऊन मुंबई-पुण्यात येणाऱ्या माझ्यासारख्या अनेक फाटक्या चड्डीतल्या खेड्यातल्या अभिमन्यूंना हे प्रेरणादायी ठरू शकेल, असा त्यांच्या सांगण्यातला सूर होता. मलाही हे पटलं होतं.

स्पर्धापरीक्षेचं स्वप्न उराशी बाळगून रोज असे कितीतरी विश्वास मुंबई-पुण्याच्या गर्दीत घुसतात. आमदार निवासात किंवा कॉट बेसीसच्या १० बाय १० च्या खुराड्यात चार-चार जण राहतात. शेतकरी आईबापांनी पोटाला चिमटा काढून किंवा असलीनसलेली अर्धा एकर जमीन गहाण ठेवून पोरगा मामलेदार, फौजदार होणार – या आशेवर पैसे पाठवायचे. गल्लीबोळातल्या ट्युशनमध्ये ॲडमिशन घ्यायची आणि अभ्यासाला लागायचं. शहरातील झगमगाट बघून काहींचे डोळे दिपून जातात. मग रस्ता चुकतात व कुठेतरी भलत्याच ठिकाणी गुरफटतात. यातून बाहेर काढणारं, दिशा दाखवणारं, योग्य मार्गदर्शन करणारं कुणीच नसतं. मग बाकी शून्य. तरुणपण घोडचुका, प्रौढत्व संघर्ष व म्हातारपण पश्चात्ताप करण्यात निघून जातं. काहीजण झपाटून अभ्यासाला लागतात. दिशाही मिळते. पण कधी परीक्षा होत नाही. कधी जागा कमी निघालेल्या असतात. या तीन टप्प्यांच्या परीक्षाप्रक्रियेमध्ये काहीजण पहिल्या टप्प्यात, काही दुसऱ्यात तर काही तिसऱ्यात बाद होतात. या सापशिडीच्या खेळात चारपाच वर्षं अथक परिश्रम करूनही काहीच हाती लागत नाही. काही कसलेले पैलवान मैदानात न उतरताच 'एज बार' झाल्यानं बाद होतात. मग सिस्टिमविषयी संताप व जगाबाबत नकारार्थी दृष्टिकोन घेऊन जगतात.

माझाही प्रवास असाच वळणावळणांचा. एखादा सिग्नल किंवा वळण चुकलं असतं, तर मीही नैराश्य आणि नकारार्थी जीवनगर्तेत अडकलो असतो. पण स्वप्नांना उमेद दिली, प्रयत्नांची जोड दिली, स्वतःला वास्तवतेचे चटके दिले आणि कष्टाचे पंख लावले. अडखळत, धडपडत भरारी घेतली. ज्यावेळी पंखात बळ आलं व अभ्यासाची शिखरं पादाक्रांत करायला लागलो, त्यावेळी कधीही जमिनीवरची नजर ढळू दिली नाही. त्यामुळे या प्रवासात स्थिरावलो आणि बऱ्यापैकी यशस्वीही झालो.

'कोकरूड'या छोट्याशा खेड्यातून 'शिराळा' या तालुक्याच्या ठिकाणी, शिराळ्यातून 'कोल्हापूर' या जिल्ह्याच्या ठिकाणी आणि कोल्हापूरहून 'मुंबई' या देशाच्या आर्थिक राजधानीमध्ये असा प्रवास करताना, ध्येयाचा शोध घेताना अनेक ब्रेक लागायचे, ठेचा लागायच्या, जखमा व्हायच्या. कोल्हापूरपर्यंत जवळची सांभाळणारी माणसं होती, पण मुंबईत मात्र दोरी तुटलेल्या पतंगासारखी परिस्थिती व्हायची.

मुंबईची दोन रूपं आहेत. एक अत्यंत भव्य, दिमाखदार, ऐश्वर्यानं ओतप्रोत. तर दुसरं हिडीस, हिणकस, दरिद्री आणि घाणीनं माखलेलं. मी या दोन्ही रूपांच्या कुंपणावर भरकटत होतो. ध्येय असं निवडलं होतं, की यशस्वी झालो, तर मुंबईतल्या उच्चभ्रू वर्गात एंट्री होणार होती आणी नापास झालो, तर डिलाईल रोडवरच्या वाणी चाळीतल्या गाववाल्यांच्या खोलीत झोपायला ६ बाय ३ फुटाची जागा मिळवण्यासाठी धडपडावं लागणार होतं.

मुंबईतील सर्वात उच्चभ्रू अशा चर्चगेटला वसतीगृहात राहायला होतो, पण १५ रुपयांच्या

वर राईसप्लेट अफोर्ड करू शकत नव्हतो. बऱ्याचदा माझ्यासारखेच फाटके मित्र घेऊन मरीन ड्राईव्ह, गेट वे ऑफ इंडियाला फिरायला जायची. ताज, अँबॅसिडर, ओबेरॉय हॉटेलच्या बाहेर तिथली चमकणारी रौनक पाहायचो. आलिशान गाड्यांतून उतरणाऱ्या परदेशी पाहुण्यांना न्याहाळत उभा राहायचो. सीसीआय क्लब, बाँबे जिमखाना यांना असणाऱ्या बाहेरील कुंपणातल्या फटीतून आत कोणतं जग आहे, याचा मागोवा घेण्याचा प्रयत्न करायचो. जवळच असणाऱ्या यशोधन, सुनीती, सुरुची अशा आय.ए.एस., आय.पी.एस. अधिकाऱ्यांच्या अपार्टमेंटसमोर लाल दिव्याच्या गाड्या झगमगत उभ्या राहायच्या व त्यातून सुटाबुटातले साहेब उतरायचे. ज्यावेळी होस्टेलला ॲडमिशन मिळालं नव्हतं, त्यावेळी याच 'यशोधन' या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या इमारतीमध्ये रात्री झोपण्यासठी सर्व्हंट क्वार्टरमध्ये जागा मिळते काय, याचा शोध घेतला होता. दिवसभर लायब्ररीत अभ्यास करायचा व रात्री नोकरांसाठी असणाऱ्या खोलीत झोपायचं – हेही स्वप्न त्यावेळी पूर्ण होऊ शकलं नव्हतं. शेवटी मॅजेस्टिक आमदारनिवासात पत्र्याची पेटी मांडून अभ्यासाचा संसार थाटला होता. तिथून पाच मिनिटांच्या अंतरावर मेट्रो सिनेमाच्या बाहेर नव्या सिनेमाच्या प्रिमीयरच्या दिवशी बॉलीवूडमधील स्टार पाहायला मिळतील म्हणून बाउन्सरच्या शिव्या व धक्के खात तासन्तास उभा राहायचो.

माझ्या डोळ्यात भोळीभाबडी स्वप्नं होती. त्यांना प्रयत्नांची, कष्टाची जोड दिली. जेवढा मोठा संघर्ष, तेवढं मोठं यश! जिद्द होती. इच्छाशक्ती होती. न थांबता, न थकता, न हरता पेकाट मोडेपर्यंत आणि बुडाला फोड येईतोपर्यंत अभ्यास केला. जीव तोडून मेहनत घेतली व आय. पी. एस. मध्ये निवड झाली. आणी परिस्थिती पालटली. हॉस्टेलमधून बाहेर पडल्यानंतर मी ज्या 'यशोधन' या वरिष्ठ शासकीय अधिकाऱ्यांच्या इमारतीत नोकरांसाठी असणाऱ्या सर्व्हंट क्वार्टर्समध्ये झोपण्यासाठी जागा पाहात होतं, तिथे आज २२०० चौरस फुटांच्या आलिशान शासकीय सदनिकेत राहतो आहे. ज्या क्लबच्या कुंपणातून आत डोकावायचा प्रयत्न करायचो; दक्षिण मुंबईचा डीसीपी म्हणून नियुक्ती झाल्यावर त्या क्लबनीच मला बोलावून माझ्या कुटुंबासह 'ऑननरी मेंबरशिप' देऊ केली आहे. ज्या खेळाच्या कोर्टात मी डोकावून पाहायचा प्रयत्न करायचो, तिथेच माझी मुलं आज स्क्वॅश आणि टेनिस खेळताना दिसतात. मी पश्चिम मुंबईचा ॲडिशनल पोलीस कमिशनर झालो. ज्या हिरोंना पाहण्यासाठी दोनदोन तास बाउन्सरचे धक्के खात उभा असायचो, तेच बॉलीवूडमधील हिरो आणि हिरॉईन माझ्या कार्टर रोडवरच्या समुद्रकिनाऱ्यावरच्या आलिशान ऑफीसमध्ये दोन दिवस आधी अपॉइंटमेंट घेऊन माझ्या भेटीसाठी येऊ लागले. ज्या ताजमध्ये मी कधी चहा घ्यायचाही विचार केला नाही, तिथे २६/११ च्या रात्री सर्वांत जास्त प्रतीक्षा माझ्या आगमनाची केली गेली व धारिष्ट्यानं अतिरेक्यांशी दोन हात केल्यानं राष्ट्रपतींचे शौर्य पदकही प्रदान करण्यात आलं. काळ बदलतो, वेळ बदलते, पात्रं बदलतात आणि भूमिकाही बदलतात. बस्! मनगटात, स्वप्नांना जिवंत करण्याची, पंखात बळ निर्माण करण्याची, लाथ मारीन तिथं पाणी काढण्याची जिद्द व त्यासाठी अपार अविरत संघर्ष करण्याची तयारी ठेवावी लागते. माझ्यासारख्या तळागाळातल्या, कष्टकऱ्यांच्या,

कामगारांच्या घरातल्या अपुऱ्या साधनसामुग्रीनं आणि पराकोटीच्या ध्येयनिष्ठेनं कुठल्या तरी कोपऱ्यात ज्ञानसाधना करणाऱ्या अनेक 'एकलव्यां'च्या दिशादर्शनासाठी मी हा पुस्तकप्रपंच केला आहे.

मी उठतो आणि कागद-पेन घेऊन बसतो. जे मनात येतं, १९७३ ते १९९७ या चोवीस वर्षांच्या वाटचालीतील जे आठवतं व सुचतं; ते लिहीत जातो. हा अभ्यासप्रवास मी विद्यार्थी, पालक, शिक्षक आणि समाज समोर ठेवून लिहिला आहे. अभ्यास आणि रोजच्या जीवनाचं सूक्ष्म निरीक्षण, परीक्षेची तयारी आणि कॉमन सेन्स यांचं खूप जवळचं नातं आहे. हा प्रवास लिहिताना मी माझी पत्नी सौ. रुपाली हिच्याशी रोज संवाद साधायचो. मी पोलीस अधिकारी असल्यानं, तिनं बी.ई. काँप्युटर असूनही मुलांसाठी करिअरचा त्याग केला. दोन्ही मुलांच्या संगोपनाची, अभ्यासाची पूर्ण जबाबदारी सांभाळली. त्यामुळे माझ्या कालबाह्य झालेल्या पालकत्वाच्या संकल्पना तिनं बदलल्या. या चर्चांमुळे आज मुलांकडे पाहण्याचा आधुनिक व अधिक प्रगल्भ दृष्टिकोन कसा असावा, याबद्दल माझ्या विचारांच्या कक्षा रुंदावल्या. जान्हवी व रणवीर ही माझी दोन्ही मुलंही माझी गुरू आहेत. रोज त्यांच्याकडून नवं काहीतरी शिकायला मिळतं. बाप जुन्या विचारांचा असला, तरी माझी मॉड मुलं मला कुठेही उघडं पाडत नाहीत! हो, कधीमधी इंग्रजीतील माझे उच्चार कसे चुकतात, त्यावर त्यांचे जोक्स सुरू असतात; पण माझ्या या सर्व कौटुंबिक चर्चांतून निघालेले पालकत्वाविषयीचे निष्कर्शही या पुस्तकात मांडण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

बेरोजगारी व गरिबीमुळे निर्माण होणारी शहरी युवकांमधील नैराश्याची पोकळी रेव्ह-पार्टीवरील धाडीच्या वेळी जाणवलेली हायफाय संस्कृतीतील वाढती व्यसनाधीनता आणि चंगळवाद यांना पुसटसा स्पर्श करताना समाजातील चांगल्यावाईट प्रवृत्तींचा मागोवा घेण्याचाही प्रयत्न केला आहे. विशेषतः दहावी-बारावीच्या कोवळ्या वयात काही मुलांचा भावनिक व मानसिकदृष्ट्या वैफल्याकडे प्रवास सुरू होतो. त्यांना उद्देशून माझ्या आयुष्यातला 'टीन एज' मधला कालखंड प्रेरणादायी स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. एकूण पुस्तकाचा पिंड हा अंधारातून उजेडाकडे, नकारातून होकाराकडे व निराशेतून आशेकडे प्रवास करणारा आहे. बालक, पालक, शिक्षक यांना आणि विद्यार्थीदशेत व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण करणाऱ्या व भावनिक जाणिवा प्रगल्भ करणाऱ्या समाजाच्या प्रत्येक अंगाला उद्देशून हे आवाहनपर लेखन आहे.

काही ठिकाणी मी पात्रांची नावं बदलली आहेत. संवाद प्रेरणादायी होण्यासाठी काही वेळा कल्पनेचा आधार घेतला आहे. काही प्रसिद्ध कवनांना लिखाणाच्या ओघात संदर्भानुरूप उद्धृत केलं आहे. माझ्या व्यावसायिक जीवनाशी संबंध असणाऱ्या काही विषयांवर मी भाष्य केलं आहे. पण त्याबद्दलचं माझं मत व वर्तन हे पूर्णतः व्यक्तिगत स्वरूपाचं आहे. मला घडवणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीचे तसेच या पुस्तकाला मूर्त रूप देण्यास सहाय्य करणाऱ्या प्रत्येक सुहृदाचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

माझे शब्द आलंकारिक किंवा जड नाहीत. माझ्या लेखनशैलीत साहित्यदृष्टी नाही. मनाच्या पडद्यावर जे दिसतं, ते रेखाटत जातो. खेड्यातल्या प्रत्येक सामान्य मुलाचं जे

भावविश्व आणि जगणं असतं, तेच माझंही होतं. त्यात असामान्य किंवा जगावेगळं असं काहीच नाही. मात्र वेड्यावाकड्या, अवघड, काट्याकुट्यांनी अन् खाचाखळग्यांनी भरलेल्या या सगळ्या प्रवासामध्ये माझ्या वाटेवरच्या जिद्दीपणाची कहाणी रेखाटताना प्रत्येक सामान्य संदर्भातून आगळीवेगळी प्रेरणा देणारे प्रसंग मला सापडतात. त्या प्रसंगांची गुंफण करताना अनेक हिंदोळे लागतात; कडूगोड आठवणी, आशा अन् निराशेचे क्षण आणि पराभव अन् पराक्रमाच्या गाथा तिखटमीठ लावायला मिळतात; भारतीय पोलीस सेवेमध्ये आल्यानंतर जुन्या संघर्षाचे सर्व संदर्भ नव्यानं उकलतात. जीवनाचा अर्थ लागतो. जगण्याचं उद्दिष्ट सापडतं. अनेक प्रश्न अलगदपणे सुटलेले दिसतात, तर अनेक नवे अचानक उभे ठाकलेले असतात. या सगळ्या अनुभवांचं भरीत खेड्यातल्या माझ्या असंख्य समपरिस्थितीतल्या भावंडांसाठी समर्पित!

विश्वास नांगरे-पाटील

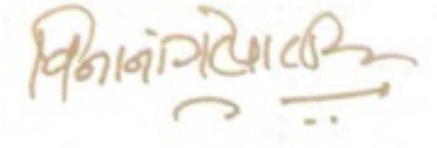

ऋणनिर्देश

रुपाली नांगरे पाटील
महेश जिवडे
पी.आर.पाटील
प्रीतम यावलकर
सिकंदर शेख
किशोर रकताटे
कमलेश वालावलकर
भागवत हिशोबे
मधुकर गोरे
बाबा परीट
नांगरे पाटील आणि मुळे परिवार
दिलीप माजगावकर
डॉ. सदानंद बोरसे
श्याम देशपांडे
गिरीश सहस्त्रबुद्धे
तृप्ती देशपांडे
पूजा कुलकर्णी

अमोल महादम
वैशाली जोशी
महेश पाटील
सुजाता आवटी
आरती घारे

अनुक्रम

गाव आणि गोतावळा

शाळा

हायस्कूल

अकरावी-बारावी

बी.ए.

एम.ए.-मुंबई विद्यापीठ

एस.आय.ए.सी.

यु.पी.एस.सी. पूर्वपरीक्षा

एम.पी.एस.सी.चं घोडामैदान

संयुक्त मोहीम

अखेरची पायरी

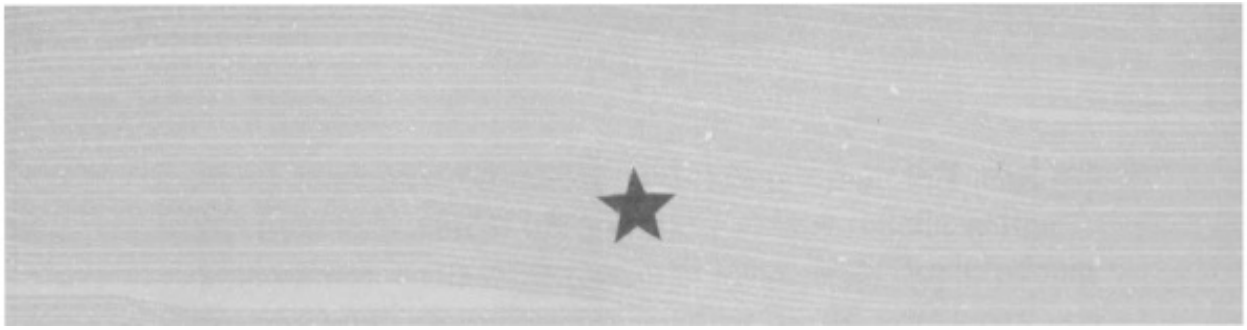

गाव आणि गोतावळा

खेड्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनशैलीत वाढण्याचं भाग्य मला मिळालं. माथा कोकणात वसलेल्या माझ्या गावाला वारणा नदीनं तिन्ही बाजूंनी वेढा दिला आहे. चौथ्या बाजूला गवळोबाचा डोंगर शिवलिंगासारखा उभा आहे. हिरवीगार वनराई, उसाची शेती, मस्तवाल मल्ल, कुस्त्यांचे फड, शड्डूंचा आवाज, लेझमाच्या चाली, कोल्हापुरी बोली आणि मटणाचा रस्सा – अशी माझ्या गावाची आणि गाववाल्यांची वैशिष्ट्यं सांगता येतील. गावात ज्यांच्या घरी हट्टेकट्टे पुरुष, त्यांचीच दहशत असायची. जत्रा, सण, उत्सव यामध्ये आनंदापेक्षा भावकीतल्या भांडणाचाच जास्त प्रभाव असायचा. नांगरे व घोडे अशा दोन भावक्यांमध्ये असणारी असूया व ईर्षा गावाच्या ओहोटीचं मुख्य कारण होतं. या दोन भावक्या एकमेकांवर कुरघोडी करुन एकमेकांची डोकी फोडायला नेहमी तयार असायच्या. एकमेकांकडे बघणं, थुंकणं यावरून काठ्या, कुऱ्हाडी बाहेर निघायच्या. आताच्या राजकीय कुरघोड्यातला पैशाचा वापर त्यावेळी नव्हता. देशमुखसाहेब हे गावातील प्रभावी, प्रगल्भ व महत्त्वाकांक्षी राजकीय नेतृत्व. सुशिक्षित, मनमिळावू, प्रेमळ अशा देशमुखसाहेबांचा गावावरच नव्हे, तर तालुक्यावर पगडा होता. तरुण वयातच ते आमदार झाले होते. देशमुख कुटुंब जरी सरंजामदार, तरी त्यांना गावात राजकारण आडदांड नांगरे किंवा घोडे भावकीला सांभाळूनच करावे लागे. ज्यावेळी एक भावकी जवळ येई, त्यावेळी दुसरी भावकी दुरावत असे.

नांगरे भावकीचं पुढारपण आमच्या कुटुंबाकडे होतं. माझ्या आजोबांविषयी अनेक आख्यायिका ऐकायला मिळतात. माझा जन्म व्हायच्या अगोदरच त्यांचा मृत्यू झाला होता. ब्रिटीश राजवटीत पत्री सरकारच्या काळात त्यांनी अन्यायी फौजदाराला जमिनीवर लोळवून बुटानं मारलं होतं व अनेक महिने फरारी होते. आपलीच नामुष्की होईल, म्हणून फौजदारानं खटला दाखल केला नव्हता. हा गुन्हा दाखल झाला असता, तर त्यांना स्वातंत्र्यसैनिकाची

पेन्शन आयुष्यभर मिळाली असती. पण आयत्या व फुकटच्या सवलतींचा त्यांना तिटकारा होता. 'ज्या दिव्यात खैरातीचं तेल आहे, त्या दिव्याचा उजेडही मला नको!' असा त्यांचा बाज होता. त्यामुळे 'माझं नाव स्वातंत्र्यसैनिकांच्या यादीत घ्या' म्हणून त्यांनी शासनाला कधीही अर्जफाटे केले नाहीत. आमचं कुटुंब अनेक अर्थानं जगावेगळं होतं. आजकाल सख्खे भाऊ एकत्र राहात नाहीत. आमच्या घरात मात्र आमचा व घरगड्यांचा गोतावळा गुण्यागोविंदानं एकत्र राहायचा. धोंडीराम नावाच्या एका मुलाला आजोबा शेतातली कामं करण्यासाठी घेऊन आले होते. त्याच्याबरोबर त्याचा मेहुणाही आला. दोघांची लग्नं आमच्याकडेच झाली, दोघांना पाच-पाच मुलं, त्यांची लग्नं असा जवळ जवळ २० ते २५ लोकांचा गोतावळा झाला होता. आमचं सगळ्यांचं जेवण एका चुलीवरच व्हायचं. माझी आजी हा सारा गाडा प्रेमानं व जबाबदारीनं चालवायची.

पूर्वी कुटुंबनियोजनाला महत्त्व नव्हतं. त्यामुळे घरोघरी भावंडांची क्रिकेटची नाही, तर किमान बास्केटबॉलची टीम तर तयार व्हायचीच. माझ्या आजीआजोबांनाही सात अपत्यं – पाच मुली व दोन मुलगे! वडलांना आम्ही 'तात्या' म्हणायचो. सलग चार मुलींनतर त्यांचा जन्म झाल्यानं घराण्यातला पहिला मुलगा म्हणून त्यांचे जरा जास्त लाड झाले. काका मात्र सुरुवातीपासूनच अभ्यासाच्या प्रांतात असल्यानं जास्त काळ घरापासून दूर होस्टेलवरच राहिले. खरं तर ज्यावेळी काकांचा जन्म झाला, तेव्हा ते वारफोड्यांच्या साथीला बळी पडले होते. तात्यांना त्यांचा संसर्ग होऊ नये, म्हणून अनेक दिवस त्यांना पडवीमध्ये शेणाच्या उकिरड्यात ठेवले होते; पण काका या आजारातून बचावले, शिकून इंजिनीयर झाले, पुण्यात चांगली नोकरी मिळाल्यावर तिथेच ते स्थायिक झाले.

तात्या गोरेपान, शरीरानं धिप्पाड, त्यात पहीलवान. आजोबांनी तात्यांना जिद्दीनं कसदार मल्ल बनवलं होतं. कडव्या शिस्तीच्या आजोबांना तालमीतल्या तांबड्या मातीचं भलतं आकर्षण होतं. तात्यांच्या व्यायाम आणि खुराकावर त्यांचं कडवं लक्ष असायचं. सकाळी माझे वडील माळावर प्रातर्विधी करून आल्यावर शौचास कसं झालं, हेही प्रत्यक्ष तपासायला आजोबा जायचे. रोज तूप, थंडाई आणि शेलक्या आहाराचा रतीब असायचा. माझ्या पाचही आत्यांमध्ये तात्यांसाठी सकस आहार बनवण्याची स्पर्धा चालायची. दिवसभरात ते १००० जोरबैठका काढत आणि किमान एक ग्लास तूप रिचवत. गोरेपान तात्या आपल्या पीळदार दंडावर ज्यावेळी कुस्तीच्या फडात शड्डू मारत, त्यावेळी भल्याभल्या मल्लांची त्रेधातिरपीट उडायची. त्यांनी पहिलवानकीच्या नादात शाळेला लवकरच राम राम ठोकला. कुस्त्याचे फड गाजवू लागले.

तात्यांनी तिशी ओलांडली होती, काही केल्या त्यांना मुलगी पसंत पडत नव्हती. शेवटी वाट बघून धाकट्या काकांनी तात्यांच्या अगोदर आपला नंबर लावला. काकांचा वाङ्निश्चय पुण्यात पार पडला. काकांच्याच लग्नात काकींची मावसबहीण म्हणजे माझी आई तात्यांना पसंत पडली. बारामतीला लग्नाची बोलणी पार पडली. गावाकडे लग्नाची जय्यत तयारी झाली. तीन दिवस चाललेल्या माझ्या आई-तात्यांच्या लग्नात म्हणे पहिल्यांदा रथातून वरात निघाली होती. आमच्या गावाकडच्या आणि आईच्या माहेराकडच्या चालीरिती, संस्कार,

आवडी निवडी, जीवनपद्धती बऱ्याच अंशी भिन्न किंवा परस्परविरोधी असायच्या. त्यामुळे तिचे घरात विशेषतः सासूबरोबर खटके उडायचे. माहेरी गरिबीची परिस्थिती असल्यानं आई माहेरहून फार काही घेऊन आली नव्हती, त्यावरून आईला बऱ्याचदा टोमणे ऐकायला लागायचे.

त्यावेळच्या चालीरितीप्रमाणे सगळ्या आत्यांची लवकरच लग्नं झाली. सगळ्या आत्या बाळंतपणासाठी माहेरी येत. असा ग्रह होता, की आमच्या जुन्या मातीच्या घराच्या मधल्या खोलीत बाळंतपण झालं, की नक्की मुलगा होतो! आई पहिल्या बाळंतपणासाठी भांडून माहेरी गेली. सगळ्यांना मुलगा हवा होता. मात्र पहिली मुलगी झाली. तात्या तर मुलीला पाहायलाही गेले नाहीत. तिचं नावही 'सीमा' ठेवण्यात आलं. सीमा म्हणजे बस्स! पुरे!! अंत!!! यापुढे मुलगी नको! आईला या गोष्टीची खूप खंत होती. मी पोटात राहिलो, त्यावेळीही आई 'माहेरीच बाळंतपणाला जाणार' असा हट्ट धरुन बसली. आजीचा विरोध असतानाही मला पोटात घेऊन माहेरी गेली. इकडे माझ्या गावी मात्र खलबतं सुरू झाली. आजीनं तात्यांच्या दुसऱ्या लग्नासाठी मुली पाह्यला सुरुवात केली. कोतोली गावातली मुलगी जवळ जवळ फायनलही केली. जर आता दुसरी मुलगी झाली, तर तात्यांचं दुसरं लग्न लावायचं म्हणजे मुलगा होण्याचा जास्त संभव व पर्याय निर्माण होतील! छोट्या आत्याला हे समजताच तिनं आईला पत्र लिहिलं. पत्र मिळताच घाबऱ्याघुबऱ्या माझी आई आठ महिन्याच्या मला पोटात घेऊन धावत पळत सासरी आली. तिनं आमचं ग्रामदैवत निनाईच्या मंदिरात भरल्यापोटी ओटी भरली आणि साकडं घातलं, "मला नांदण्याचा 'विश्वास' दे! माझे आई मला 'विश्वास' दे!" आणि माझा जन्म झाला. आईनं माझं नामकरण 'विश्वास' केलं, निनाबाईचा विश्वास. ही आहे माझ्या नामोत्पत्तीची कहाणी. माझ्यानंतर अजून थोडी प्रगती म्हणजे 'विकास' झाला.

आई तात्यांपेक्षा बारा वर्षांनी लहान होती. वयात मोठा फरक असल्यानं आईचं तात्यांसमोर फार काही चालायचं नाही. माझा जन्म झाला, त्यावेळी आईनं मला पोलिओची लस टोचण्याचा आग्रह धरला. त्यावेळी 'अस्सल मल्लाची पैदाईश आहे. आजपर्यंत मी कधी अंगाला सुई टोचून दिली नाही, तर एवढ्या लहान मुलाला कशासाठी दंडावर डाग पाडून घ्यायचा?' म्हणून मला तात्यांनी कोणतीही लस देऊ दिली नाही. मी एक वर्षाचा होतो, त्यावेळी मला पोलिओचा ताप चढला. तो उतरता उतरेना. गावच्या वैद्यानं सांगलीला घेऊन जाण्याचा सल्ला दिला. मला हुडाच्या बैलगाडीतून भरपावसात शिराळ्यात नेलं आणि तेथून एस.टी. बस पकडून सांगलीला. डॉ. करमरकरांनी त्यावेळी माझ्यावर वेळीच उपचार केला व मी अपंग होता होता वाचलो. आईला त्यांनी त्यावेळी म्हणे सांगितलं होतं की, "तुमचा पोरगा नशीबवान आहे. वेळेवर आला म्हणून वाचला, नाहीतर जन्मभर अधूपणाचं ओझं घेऊन आयुष्य काढावं लागलं असतं. तो एक दिवस मोठा साहेब होईल." आई अभिमानानं हा किस्सा इतरांना सांगते, त्यावेळी तिचे डोळे पाणावून येतात. माझी आय.पी.एस.मध्ये निवड झाली, तेव्हा ती पेढ्यांचा पुडा घेऊन डॉ. करमरकरांना भेटायला गेली होती. डॉक्टर आता थकले आहेत. आईनं त्यांना वाकून नमस्कार केला व "माझ्या पोराला तुम्ही वाचवलं, म्हणून

आज तो सायब झाला. सगळी तुमची कृपा आहे!" अशा शब्दांत ऋण व्यक्त केलं. त्यावेळी त्यांनी "मी माझं कर्तव्य केलं, सारी काही माउलींची कृपा!" अशा शब्दांत नम्र उत्तर दिलं होतं.

आसपासच्या गावातील लोक बाजारहाटाला कोकरूडच्या बाजारपेठेत यायचे. शिवाय गावात दहावीपर्यंत शाळा होती. शाळेलाही आसपासच्या खेड्यांतून मुलांचा लोंढा यायचा. माझ्या पाचही आत्या पाच मैलांच्या आतच दिलेल्या होत्या. त्यामुळे त्यांची मुलंही कोकरूडलाच शाळेला यायची. दुपारचं जेवायला, परीक्षेवेळी राहायला आणि दिवाळी व मे महिन्याच्या सुट्टीत सगळी आत्तेभावंडं आमच्याच घरी असायची. त्यामुळे या सगळ्या आत्तेभाऊ आणि आत्तेबहिणींच्या गराड्यात आम्ही तीन्ही भावंडं वाढलो. सुरवातीला सगळे आतेभाऊ व बहिणी वडलांना 'मामा' म्हणत असल्यानं आम्हीही त्यांना 'मामा' म्हणून बोलावू लागलो; नंतर भावकीच्या प्रभावानं 'तात्या' म्हणायला लागलो. सारा गाव व परिसर त्यांना 'आबा' म्हणून बोलवायचा. आम्ही आईला 'आय' आणि आजीला 'म्हाताऱ्याय' अशी साद घालायचो. आई व तात्यांनी कधी आम्हाला जवळ घेऊन 'बाबा', 'पप्पा' किंवा शुद्ध 'आई' किंवा 'आजी' म्हणून हाक मारावी, असं सांगितल्याचं मला आठवत नाही.

काका मोठमोठ्या कंपनीत चांगल्या पदावर काम करू लागले. पुण्यात त्यांनी स्वतःचा फ्लॅटही घेतला. पण शेतकरी भावाकडून कधीही जमिनीच्या वाट्याची किंवा जमिनीतील उत्पन्नाची त्यांनी अपेक्षा ठेवली नाही. काका कधीतरी कुटुंबातील एखाद्या गोड किंवा दुःखद कार्यक्रमाला यायचे. ते नेहमी सुटाबुटात असायचे. माझी चुलतभावंडं इंग्रजीतच बोलायची. काका आम्हाला जवळ घ्यायचे आणि त्यांच्या बालपणातल्या संघर्षाचे प्रसंग सांगायचे. "न्यूनगंड फेकून दिला, की सगळे प्रश्न आपोआप सुटतात. स्वतःला कोणापेक्षाही कमी समजायचं नाही. झाकली मूठ सव्वा लाखाची ठेवायची नाही. कशाचीही भीती बाळगायची नाही." असा सल्ला ते द्यायचे. त्यांचे शब्द प्रेरणादायी असायचे, "भीती म्हणजे काय, तर भविष्याची चिंता! अस्थिरता न स्वीकारणं. एकदा ती स्वीकारली, की आयुष्य एखाद्या साहसी खेळासारख बनतं. कोणाचाही तिरस्कार करायचा नाही. असूया बाळगायवी नाही. दुसऱ्यातला चांगुलपणा स्वीकारला नाही, की ती असूया बनते आणि दुसऱ्यातल्या चांगल्या गुणांची कदर केली, तर ती प्रेरणा बनते. कोणत्याही व्यक्तीला जर आपण कोणत्याही अटीशिवाय स्वीकारलं, तर ते प्रेम बनतं आणि जर अटी, शर्ती घातल्या, की त्या व्यक्तीबाबत द्वेष तयार होतो. ज्या गोष्टी आपल्या हातात नाही, त्या गोष्टींबद्दल त्रागा केला; तर संताप निर्माण होतो व त्याच गोष्टी बदलू शकतो की बदलू शकत नाही, हे शहाणपण आलं, की सहिष्णुता तयार होते."

काकांचे शहाणपणाचे बोल ऐकतच राहावं, असं वाटायचं त्यांच्यासारखं शिकून मोठं व्हावं, शहरात जावं, स्वतःचं नाव कमवावं – असं सारखं वाटायचं. काका शिकायला सोबत नेतील, असं सारखं वाटायचं; पण काका पाहुण्यासारखे यायचे, शहाणपणाचे चार शब्द सांगायचे आणि पाहुण्यासारखे निघून जायचे. जाते वेळी त्यांच्या फियाट गाडीचा उडलेला धुरळा आम्ही पाहातच राहायचो.

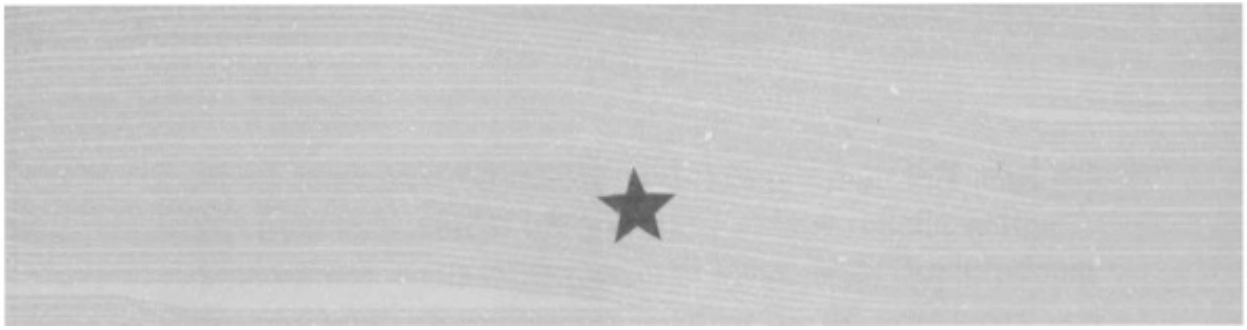

शाळा

मी शाळेत प्रवेश घेतला, त्या वेळी वडील गावचे सरपंच होते. कदम गुरुजींनी गुढीपाडव्याच्या दिवशी माझं स्वागत करून माझी जन्मतारीख लिहून टाकली. जून उजाडला. शाळा सुरू झाली. पावसाळ्यात पोत्याची खोप करून अंकलिपी व पाटी घेऊन शाळेत पोहोचण्याचं कसब असायचं. पायात चप्पल नसायची. पण चिखलानं माखलेले पाय शाळेच्या वळचणीला पाण्यात धुवून त्या विद्यामंदिरात प्रवेश करायच्या वेळी माझ्या मनात उठलेलं कुतुहलाचं काहूर मला आजही पुसट पुसट आठवतं. आमच्या वर्गात मी 'ग म भ न' सर्वात आधी गिरवायला लागलो आणि गुरुजींचा लाडका विद्यार्थी झालो. त्यातूनच पहिलवानाचा, सरपंचाचा मुलगा आणि नांगरगट्टी भावकी अशी बिरुदं लागल्यानं माझा रुबाब वाढतच गेला. दुसरीत असताना चौगुले गुरुजी बाकी सर्वांना पाठीत गुद्दा, तर मला मात्र शालेय पोषणयोजनेतून मिळणारा अख्खा भरलेला दुधाचा तांब्या देत. साहजिकच काही मुलांचा मी म्होरक्या, तर काही जणांच्या असूयेचा विषय बनलो.

'जिल्हा परिषदेची मुलांची शाळा नं. १' असं माझ्या शाळेचं नाव. गावच्या माळरानात शाळेची छानशी इमारत आहे. इमारतीच्या मागच्या बाजूला त्या वेळी बकरी कापली जायची. समोरच्या बाजूला सलूनमधला सगळा कचरा, केस फेकलेले असायचे. त्यामुळे मधल्या सुट्टीत कापलेल्या बकऱ्याचं हलणारं शरीर निरखणं किंवा न्हाव्यानं टाकलेल्या केसातून जुनं ब्लेड शोधणं – हे आमचे उद्योग असायचे. पाराच्या कट्ट्यावर उभे राहून कोणाची 'सू' खूप लांब जाते, ही स्पर्धाही रोज चाले. शाळेची आठवण आली, की दिवास्वप्नासारखी धुक्यातली शाळा माझ्या डोळ्यासमोर उभी राहते. तान्या, मुजब्या, परशा अशा मैतरांना मारलेल्या आरोळ्या कानात गुदगुल्या करतात. मला माझे ग्रामीण शिक्षक आठवतात. शाळा सुटल्याची घंटा वाजल्याचा आनंद आठवतो. 'टंग टंग टंग' ठोका पडला, की वासरू जसं उधळतं, तसे

आम्ही शाळेतून बेफाम गतीनं बाहेर पडायचो.

शाळा संपली, की माळावर जायचं. माळरानाच्या घसरड्या उतारावर काठीवर दोन पाय ठेवून दोन्ही हातांचे 'वल्हव' करून काठीवरच्या स्केटिंगच्या आमच्या स्पर्धा लागायच्या. त्यात कोणाचे गुडघे किती वेळी फुटले असतील, याचा नेम नव्हता. तात्यांनी दोन जातवान म्हशी घेतल्या होत्या. डेअरीला दूध घालूनही मुबलक दूध शिल्लक राहायचं. दुधातुपाची घरात सुबत्ता होती. त्यामुळे घरी आलो, की आजीनं कुसकरलेली दूधभाकरीची मेजवानी असायची.

शाळेत फळ्यावर तारीख लिहायचा रोजचा नियम असायचा. आल्याआल्या मोठमोठ्यानं पाढे म्हणावे लागायचे. ते घोकलेले ३० पर्यंतचे पाढे मी आजही विसरलेलो नाही. शिक्षक पांढराशुभ्र सदरा व विजारीतच यायचे. काही जण धोतरामध्ये असायचे. बेंबाट उपटणं, पाठीवर गुद्दा देणं, हातावर छडी मारणं या विद्यार्थ्यांच्या खोडकरपणा व अवगुणारूप मिळणाऱ्या शिक्षा होत्या. 'छडी लागे छम छम, विद्या येई घम घम' असा सुविचारही शाळेच्या भिंतीवर लिहून ठेवलेला होता. मला क्वचितच शिक्षा मिळायची, त्यामुळे आपल्याला कमी विद्या मिळते की काय, अशी रुखरुख लागलेली असायची. शाळेत मन न रमणारीही बरीच मंडळी आमच्या वर्गात होती. शाळा भरली, की त्यांना पालकांनी जबरदस्ती हातात वेताची फोक घेऊन शाळेत आणलेलं असायचं. या डांबरट बालकांचा ताबा घेतला, की शिक्षक अजून प्रसाद द्यायचे. मात्र शिक्षक वर्गाबाहेर गेले, की हे वस्ताद विविध क्लृप्त्या करून शाळेबाहेर कसं पळून जाता येईल – याचाच विचार करत बसायचे. शाळेच्या खिडकीचे गजही यांना क्वचितच रोखू शकले. चपळ आणि बारीक शरीरयष्टीच्या या सवंगड्यांना गजातून बाहेर पडल्यावर तुरुंग फोडून पळालेल्या कैद्यांसारखा आनंद व्हायचा.

ढगळा शर्ट आणि ठिगळ लावलेली चड्डी घालून माळावर जायचो. म्हशींना घेऊन तळ्यात डुंबायचो. दसऱ्याच्या दिवशी गांधी टोपीवर निनाबाईच्या देवळातलं घटातलं नुकतंच कोंब फुटलेलं गवत लावून ऐटीत शाळेत जायचो. गुढीपाडव्याच्या दिवशी पाटीपूजन खूप श्रद्धेनं करायचो. पाटीची किनार मस्त रंगवायचो. पाटीवर 'श्रीगणेशा' लिहायचो. गुढीची चित्रं काढायचो. नवीकोरी काळी फरशीची पाटी आणि पांढरीशुभ्र पेन्सिल किती शब्द लिहायला आणि आकडेमोड करायला शिकवून गेली, याचं मोजमाप करणं अशक्य आहे. तिला कधीकधी थुंकी लावून पुसायचो, त्या वेळी शिक्षकांच्या शिव्या किंवा गुद्दे मिळायचे. ठेचा, तेल, चटणी, कांदा व भाकरी तात्यांच्या जुन्या धोतराच्या फडक्यात बांधून आई द्यायची – आई शपथ! त्या भाकरीच्या मोडलेल्या व तेलचटणीत मुरलेल्या तुकड्याची चव माझ्या पोरांना जगातल्या कुठल्याही पिझ्झ्यात सापडणार नाही.

सगळ्यात मोठी शिक्षा म्हणजे पंधरा दिवसातून एकदा शामू आबाच्या समोर पाटावर बसून केस कापणं. शामू आबा बलुत्यावर आमचे केस कापायचे. एका बाजूनं सरळ धोक खाच खाच वाजणाऱ्या मशिननं आमच्या डोक्याचा पूर्ण गोटा केला जायचा. नावापुरते औषधाला टाळूच्या पुढच्या बाजूला शेंडीवजा केस ठेवले जायचे. दरवेळी ते इतके विचित्र आणि कार्टूनसदृश दिसायचे, की फुटक्या आरशात पाहताक्षणी स्वतःला पाहून मी दरवेळी

रडून गोंधळ घालायचो. शेवटी वडलांनी ही पद्धत बंद केली व आम्हाला थोडे केस ठेवण्याची मुभा देण्यात आली, तेवढ्या छोट्या केसांनाही आजी तोंडावर ओघळ येईपर्यंत तेल लावायची.

सुरुवातीला बालवाडीत आणि पहिलीत अभ्यासासाठी अंकलिपीचं एकच छोटंसं पुस्तक होतं, हळू हळू गोष्टीरूप इतिहास, अंकगणिताचं पुस्तक, बालभारती व वह्या घेऊन यायला गुरुजींनी सांगितलं. जुनी पुस्तकं आणि घरातल्या मोठ्या मुलांच्या जुन्या वह्यांची उरलेली पानं शिवून आमचा दप्तरप्रपंच मांडला जायचा. सुई-दाभणानं पुस्तकं शिवताना बऱ्याचदा अनेक ओळीही झाकल्या जायच्या, अंदाजे अर्थ लावून ते अर्धवट शब्द वाचणं ही कसरत असायची. चिंचोलीच्या बळी जाधवाचं पुस्तकांचं दुकान होतं, तात्या तिथून उधारीवर पुस्तकं आणायला सांगायचे, मात्र बळीनाना "पैसे घेऊन ये, मग पुस्तकं मिळतील." असं खडसावून खूपदा अपमान करायचा, त्याचा खूप राग यायचा. पण मला खुणावणाऱ्या अनेक पुस्तकांचं भांडार त्याच्याकडे असल्यानं मी कधी वाद घातला नाही.

शनिवारची सकाळची शाळा मैदानावर भरायची. विशेषतः हिवाळ्यातील थंडीत खरपूस लागणाऱ्या उन्हामध्ये मिळणारा विद्यार्जनाचा आनंद विरळाच! थंडीनं हात-पाय फुटून अंगावर माशासारखे खवले पडलेले असायचे. मी आणि घनशाम पिसेमध्ये अभ्यासाची स्पर्धा असायची. घनशामचं अक्षर माझ्यापेक्षा टपोरं आणि देखणं होतं. त्याचे उच्चारही अधिक चांगले असायचे. दुर्दैवानं हीच त्याची शोकांतिका ठरली. त्याच्या घरची परिस्थिती सुमार होती. शामचे वडील अपंग होते. ते टेलरकाम करायचे. त्याचं अक्षर चांगलं असल्यानं त्याला गावात आलेल्या नव्या व्हिडिओ सेंटरवर सिनेमाच्या पाट्या लिहिण्याचं काम मिळालं आणि शाळेपेक्षा तो व्हिडिओ सेंटरवरच रमायला लागला. तिथंच व्यसनाच्या आहारी गेला व अलीकडेच मी ऐकलं, यकृताच्या गंभीर आजारनं त्याचं निधनही झालं. गावात आलेल्या आधुनिक करमणुकीच्या साधनांच्या अतिरेकाचा तो पहिला बळी असावा!

शनिवारी दुपारी शाळा लवकर संपल्यावर धमाल असायची. संध्याकाळी बापूच्या टुरिंग टॉकीजमध्ये सिनेमा पाहणं ही तर पर्वणीच! सुरुवातीला तंबूत घुसून जायचं, हे एक खुष्कीचं तंत्र असायचं. रात्री घरातली आम्ही सगळी मुलं घराच्या पडवीत एकत्र झोपायचो. सगळे जण झोपले, की आम्ही पडवीतून उड्या मारून तंबूपर्यंत पोहोचायचो. सिनेमा सुरू झाल्यावर १०-१५ मिनिटांतच रीळ तुटायची व या दहा मिनिटांच्या ब्रेकमध्ये लोक तंबूपल्याड बाहेर लघवीला यायचे. मग त्यांच्यात मिसळून आम्ही तिकिटाविना तंबूत घुसायचो. आमच्या बालपणी दारासिंग आणि धर्मेंद्रचे, मारामारीचे सिनेमे सगळ्यात जास्त चालायचे. शिट्ट्या मारीत आम्ही या सिनेमांची मजा घ्यायचो. पण अनेकदा जुने ब्लॅक अँड व्हाईट रडवेले सिनेमे लागायचे. असे सिनेमे कंटाळवाणेही किंवा गंभीर असायचे. ते आवडायचे नाहीत. मग तंबूतच झोप लागायची. सकाळी पडद्याची कनात गोळा करायला येणाऱ्याच्या शिव्या ऐकून डोळे चोळत उठून घरी जाण्याचा उद्योग असायचा. घरी असे प्रताप कळले, की आईचे रट्टे बसायचे.

एकत्र कुटुंब असल्यानं अनेकदा आई-तात्यांची दोन-दोन दिवस भेटही होत नसायची.

आजकाल काही मिनिटांकरिता मुलं नजरेआड झाली, तरी माझ्या पत्नीचा जीव कासावीस होतो; त्या वेळी मला दोन्ही जीवनशैलीतील फरक स्पष्ट दिसतो. आम्हाला लहाणपणी आंबा किंवा केळी खायला मिळाली, तरी आम्ही माकडासारखी ती फळं सालीसकट खायचो. आठवड्यातून एकदा मिळणाऱ्या गव्हाच्या चपातीची आसुसलेपणानं वाट पाहायचो. कुठेही कधीही पाण्याचा हौद किंवा पाणपोई दिसली, तर तोटीला तोंड लावून घटाघटा पाणी प्यायचो. लग्न असो की श्राद्ध, ओळख असो की नसो, पंगतीत बसून फाटक्या पत्रावळीत शाक, भात व बुंदी पोट फुटेतोपर्यंत खायचो. भूक लागली, की जेवायचो व झोप आली, की झोपायचो. त्यासाठी वेळ व जागा निश्चित नव्हती. सगळं कसं नैसर्गिकपणे चालायचं. आता मात्र पोरांची प्लेटसुद्धा गरम पाण्यात उकळून घ्यावी लागते. हॉटेलमध्ये गेलो, तर मिनरल वॉटरच पिण्यासाठी लागतं. पोरांना फळं खा, म्हणून आर्जवं करावी लागतात. आणि दर दहा मिनिटाला त्यांना 'सॅनिटायझरनं हात स्वच्छ कर' म्हणून ओरडावं लागतं. मला आठवतच नाही, की मला ताप आला होता किंवा दवाखान्यात ॲडमिट करावं लागलं होतं. सर्दी-खोकला कधी यायचा व सुंठेविना निघून जायचा, हे शर्टच्या खारवटलेल्या बाह्या वगळता कुणाला कळायचंदेखील नाही. आजकाल मात्र मुलांना शिंक आली, तरी पेडियाट्रीक डॉक्टरकडे धाव घेऊन त्यांच्यावर औषधांचा अतिरेकी भडीमार आम्ही करतो. काय आहे हा विरोधाभास? आम्ही बदललो की वातावरण? पर्यावरण प्रदूषित झालं की आमची मनं? देवाला माहीत!

गावात व गावाच्या परिसरामध्ये सटवाई, खवीस, लावसटीन अशा भूतप्रेतांची ठिकाणं ठरलेली असायची. प्रत्येक झाड, विहीर, नदी, माळ व डोंगरावर यांचं वास्तव्य व साम्राज्य असतं, हे इतकं ठामपणे मनावर बिंबवलं गेलं होतं की, या सर्व सुंदर आणि निसर्गरम्य स्थळांचा भीतीमुळे रात्री ७ नंतर कधीही आनंद घेता आला नाही. रात्रीच्या वेळी तालमीत एकट्या झोपणाऱ्या कोणत्याही मल्लाला खवीस उठवतो व रात्री तोंडातून फेस निघेपर्यंत हौद्यामध्ये लाल मातीत त्याच्याबरोबर कुस्ती खेळतो, अशीही आख्यायिका होती. त्यामुळे तालमीत एकटं कोणी झोपत नव्हतं. मला प्रश्न पडायचा, की हनुमानाची कृपा असणाऱ्या या लाल मातीत हा सैतान येतोच कसा? मी जिद्दीनं तालमीत एकटा झोपायची पैज लावली. रात्री बारा वाजता खवीस तालमीत उभा राहून आवाज देतो, असा समज होता. मला ११ वाजताच दरदरून घाम फुटला. पण आव्हान स्वीकारलं होतं व पहिलवानांनी बाहेरून कडी लावली होती. घाबरून बाहेर आलो तर सगळे पहिलवान चिडवणार, अशा भीतीनं डोळे घट्ट मिटून 'बजरंगबली'चं नाव घेत पडून राहिलो. घड्याळ नव्हतं. गच्च मिटलेल्या डोळ्यातून कधी झोप लागली, कळलंच नाही. सकाळी उठलो, तेव्हा गावचे वस्ताद कौतुकानं माझ्याकडे पाहत होते. 'वाघाच्या काळजाचा आहेस, भावड्या' अशी कौतुकाची थापही त्यांनी दिली. लहाणपणी ही भीती मोडल्यामुळे, 'ताज'मध्ये २६/११च्या रात्री खऱ्याखुऱ्या सैतानांशी भिडताना क्षणभरही भीती वाटली नाही.

शाळेमध्ये अक्षर ओळख झाली. शब्द जुळायला लागले व वाक्यं कळायला लागली. सायकल चालवायला यायला लागली, की पॅडल मारताना मजा येते. लहान मूल हळूहळू

धडपडत चालू लागलं की, त्याच्या दुडदुड्या चालीत असणारी सुरुवातीची गोडी अवीट असते. कोणत्याही वाद्यातून सूर आणि लय एकत्र येऊन मंजूळ ध्वनी जसे बाहेर पडतात; तसंच वाचायला येण्याचं आहे. अक्षरातून शब्द आणि शब्दातून अर्थबोध व्हायला लागला, की मजा येते. पूर्वी आजी गोष्ट सांगायची, तिला त्यासाठी खूप आर्जवं करायला लगायची. पण आता तर छोटेखानी पुस्तकं अनेक गोष्टी एकत्र घेऊन सांगायला येतात. तिसरीला असताना 'गोष्टीरूप इतिहास'चं पुस्तक हाती लागलं. मी सलग दिवसभर माडीवरच्या कोपऱ्यात बसून ते पुस्तक एका दमातच वाचून काढलं. तहान-भुकेचीही आठवण राहायची नाही. चांदोबा, चंपक, पंचतंत्र, अकबर बिरबल, सहदेव भाडळीच्या गोष्टी; जे हाताला लागेल, ते वाचण्याचा छंद जडला. गावात वाचनालय सुरू झालं होतं. रविवारी अनेक पेपर यायचे. त्याच्या पुरवण्यातील 'बालरंग' सदर म्हणजे मेजवानी असायची. मी नदीला पोहायला, चिंच-आंब्यांच्या झाडावर सूर-पारंब्या खेळायला का येत नाही, म्हणून मुलं चर्चा करू लागली. 'त्याला तर वाचायचं वेड लागलं आहे. काय तर शिकून मोठा मास्तर होणार आहे!' असे शेरेही मला मिळू लागले.

जसा अभ्यासात चमकू लागलो, तशी तात्यांची शाबासकी मिळायला लागली. प्रगतिपुस्तकात पहिला नंबर दिसला, की पेढ्यासाठी तात्या दहा-दहाच्या नोटा द्यायचे. कलिंगड किंवा आंबे पोट फुटेपर्यंत खायला मिळायचे. आईसक्रीमसाठी एक बंदा रुपया मिळायचा. तात्यांना सिनेमाचा शौक! त्यामुळे त्यांनी मलाही कधी व्हीडिओवर किंवा बापूच्या तंबूच्या टुरिंग टॉकीजमध्ये सिनेमा पाहायला जाताना रोखलं नाही. बालपणी सिनेमाच्या माध्यमातून मला वेगळं जग पाहता आलं. त्या वेळी प्रत्येक सिनेमात सरतेशेवटी सत्याचा विजय असायचा. हिरो व्हीलनला बदडून काढायचा. सुलोचना किंवा निरुपमा रॉयमध्ये आजी किंवा आई दिसायची. पौराणिक व ऐतिहासिक चित्रपटांमुळे आपली संस्कृती व परंपरा कळायला लागल्या. 'अँग्री यंग मॅन' अमिताभ पडद्यावर आला, की बाहू सळसळायचे; त्यानं दहा गुंडांना लोळवलं, की शिट्ट्यांचा व टाळ्यांचा जल्लोश व्हायचा. नायक-नायिका गाणी म्हणायचे, त्या वेळी मात्र बोअर व्हायचं. पण हळूहळू संगीताचीही आवड लागली. हिंदी भाषा कळू लागली. संवादाचे अर्थ लागू लागले आणि गंभीर विषयाची कथानकंसुद्धा कळायला लागली. तात्या जिल्हा परिषदेच्या मिटिंगला जात, तेव्हा सोबत मलाही बरोबर घेऊन जायचे आणि सांगलीतल्या थिएटरमध्ये त्यांच्या आवडत्या 'ड्रीमगर्ल' म्हणजे हेमामालिनीचे सिनेमा दाखवायचे. त्यामुळे 'सीता और गीता'पासून 'अंधा कानून'पर्यंत तिचे सगळे सिनेमे मला किमान दोनदा बघावे लागले आहेत. अनेकदा मी तात्यांच्याच ताटातच जेवायचो. तूप, गूळ आणि पोळीचा स्वाद औरच असायचा. झोपायला कधी कधी मला ते जवळ घ्यायचे त्यांच्या पिळदार दंडावर मी माझं डोकं ठेवलेलं असायचं, त्या वेळी ते माझ्या डोक्यावर हात ठेवून 'अभ्यास करून मोठा साहेब हो,' अशी महत्त्वाकांक्षा जागृत करायचे. त्यांचे हे शब्द अजूनही माझ्या कानामध्ये मी एकटा असतेवेळी गुंजत असतात.

तात्यांच्या कुस्तीच्या आणि व्यायामाच्या आख्यायिका आम्हाला आजी आणि आत्यांच्या

तोंडून ऐकायला मिळायच्या. मी त्यांना खोदून खोदून त्यांच्या पैलवानकीबद्दल विचारायचा प्रयत्न करायचो. पण ते खूप उत्साहानं मला त्यांच्या कुस्त्यांतील पट काढल्याच्या व शड्डूंचा आवाज ठोकून वस्तादाचा जयघोष केल्याच्या गोष्टी कधीही सांगायचे नाहीत. उलट काका कसे अभ्यास करून साहेब झाले, अभ्यास करून कशी उंची गाठता येते, शहरात कशी आयुष्यात उद्‌भवणाऱ्या अनेक प्रश्नांची व समस्यांची उत्तरं हमखास सापडतात – हेच समजावून सांगायचे. याउलट शेती कशी पिकत नाही; काबाडकष्ट केले, तरी हुमनी कीड कशी उसाला पोखरून टाकते; कितीही चांगला गूळ काढला, तरी नेमका नफा कसा आडत दुकानदाराच्या खिशात जातो – हे अर्थकारण समजावून सांगायचे. शाळेत शिकवलं जायचं, 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी!' पण वस्तुस्थिती नेमकी उलटी कशी आहे, हेच ते पटवून द्यायचे. त्यांनाही आपण शिकलो नाही, याची आतून खंत होती. त्यामुळे मी अभ्यास करावा, शिकून मोठं व्हावं, ही त्यांची सुप्त आकांक्षा ते नेहमी माझ्यासमोर व्यक्त करायचे. प्रगतिपुस्तकात 'लाल' शेरा येणार नाही, यासाठी मीही मेहनत घेऊ लागलो.

गावात एका वेळी तीन व्हिडिओ सेंटर सुरू झाली आणि बापूचा टुरिंग टॉकीजचा व्यवसाय बसला. 'व्हिडिओ' या दृकश्राव्य माध्यमानं गावातली करमणुकीची व्याख्या बदलली होती. नवनवे पिक्चर व्हिडिओवर पाहायला मिळू लागले. कपिलदेवच्या क्रिकेट टीमनं १९८३ मध्ये विश्वचषक जिंकला होता. या मॅचच्या व्हिडिओ कॅसेट पाहायला तोबा गर्दी व्हायची. नवा सिनेमा कोणता लागणार, याचं कुतूहल असायचं. सकाळी ९ वाजता फक्त पोस्टर पाहण्यासाठी गर्दी व्हायची. यात्रेच्या वेळी मात्र पंचक्रोशीतून गर्दी व्हायची. त्या वेळी सुषमा शिरोमणीचे मराठी ॲक्शन सिनेमे खूप हिट व्हायचे. मर्दानी, मोसंबी-नारिंगी, जखमी वाघीण अशा अनेक चित्रपटांसाठी गर्दीमुळे कनाती फाटलेल्या मी पाहिल्या आहेत. लोकनाट्य तमाशाचे फड यात्रेच्या वेळी लागायचे. सर्कशीही यायच्या. यात्रेच्या आठ दिवसांत करमणूक आणि करामतींची रेलचेल असायची. कुस्त्यांनी यात्रेची अखेर असायची. कुस्त्यांचं मैदान, मल्लाचं पिळदार शरीर, शड्डूंचे घुमणारे आवाज, कुस्ती जिंकल्यावर विजयी मल्लानं वस्तादाचा केलेला जयघोष व गावकऱ्यांनी हवेत उधळलेले फेटे, पटके ग्रामीण संस्कृतीतील जिवंतपणा दाखवायचे. यात्रेच्या शेवटच्या दिवशी गावात किमान शंभर बकरी कापली जायची. पंचक्रोशीतून आलेल्या पाहुणे-मंडळीचा जोरदार पाहुणचार व्हायचा. शेतकऱ्यांना देशी दारू परवडायची नाही. हातभट्टीच्या मळीच्या दारूचा मात्र चौकाचौकात दुर्गंध घमघमायचा. दारूच्या व मटणाच्या कारणावरून जावयाचे रुसवे-फुगवेही व्हायचे, पण वर्षभर जिवापाड मेहनत करून, मरमर राबून जित्राब पिकवणाऱ्या शेतकऱ्यांसाठी हाच श्रमपरिहार असायचा.

श्रावणात एकानंतर एक ओळीनं सण यायचे, पण शाळेमुळे त्यांचा परिपूर्ण आनंद घ्यायला जमायचं नाही. 'नाताळ'च्या सणादरम्यानच शिराळ्याला 'नाथा'ची जत्रा असायची. त्यामुळे 'नाताळ' गोरक्षनाथांशी संबंधित सण आहे, असं कितीतरी वर्षं मला वाटत होतं. खरं तर खरी मजा दिवाळीला यायची, कारण सहामाही परीक्षेनंतर तीन आठवड्यांची दिवाळीची सुट्टी मिळायची. दिवाळी म्हणजे फटाके, फराळ... मातीचे किल्ले आणि जल्लोश.

पोलीसखात्यात आल्यानंतर 'दिवाळी' असा एकच सण आहे, की जो ताण न देता आनंदानं येतो आणि गोडीनं जातो. बालपण-प्रौढत्व, खेडेगाव-शहर यांतील जीवनमानात व राहणीमानात जसा फरक दिसतो, तसा सण-उत्सवातदेखील जाणवतो. मला माझी लहानपणाची दिवाळी आठवते. सहामाही परीक्षा संपली, की दिवाळीची स्वप्नं पडायला सुरुवात व्हायची. सगळ्यात जास्त आकर्षण असायचं-फटाक्यांचं. गावात सर्वात पहिला फटाका कोण फोडतो, हे कुतूहल असायचं. मी आजीच्या कुशीत झोपताना 'मला सगळ्यात पहिलं उठव' म्हणून तिला बजावायचो. मात्र नेहमीप्रमाणे आजी सगळ्या मोठ्यांच्या अंघोळी झाल्या, की मला उठवायची. जाग यायची, ती फटाक्यांच्या आवाजांनीच. धुम... धडाम... धुम अशा मोठ्या फटाक्यांबरोबर 'फाट फाट' अशा फटाकड्यांच्या क्षीण आवाजांचीही रेलचेल असायची. आम्ही खडबडून जागे व्हायचो. तोवर आई खूपसं तेल अंगाला चोळायला तयारच असायची. या गोष्टीचा मात्र खूप कंटाळा यायचा.

पाटावर बसून चंदनाच्या तेलानं आई व ताई सगळ्या शरीराला मस्त मालीश करायच्या. पण सगळा जीव फटाक्यातच असायचा. मालीश झाल्यावर कडक गरम पाण्यानं अंघोळ. आदल्या दिवशी अंघोळीचा कोणता साबण खरेदी करायचा, याचाही विचार झालेला असायचा. तसंतर वर्षभर निरमा वॉशिंग पावडर किंवा कपड्याचा साबण अंगाला लावून आम्ही अंघोळ करायचो. दिवाळीसाठी मात्र 'मोती' साबण वर्षातून एकदाच खरेदी केला जायचा. पण आमचं चाळीस लोकांचं एकत्र कुटुंब असल्यानं आमचा नंबर येईतोपर्यंत 'मोती'चा छोटासा तुकडाच राहिलेला असायचा. अंघोळ झाल्यावर आई ओवाळायची. नवीन कपडे घेतलेले असायचे. दरवर्षी भांडून मी मिलिटरी किंवा पोलिसांचाच ड्रेस घ्यायचो. आयुष्यभर हेच कपडे घालायचे आहेत, याची त्या वेळी मात्र सुतराम कल्पना नव्हती. नवीन कपड्यांवर तांब्यात विस्तव घेऊन मस्त कडक इस्त्री करायचो. हातावर व कानावर अत्तराचा बोळा फिरवायचा, डोक्याला चपचपीत वासाचं तेल लावायचं व फटाके उडवायला तयार व्हायचं. मात्र पहिल्यांदा आई आम्हा सर्व भावंडांसमोर फराळाचं ताट ठेवायची. ते कानवले, बुंदीचे-रव्याचे लाडू, तो चिवडा, ते कडाकणं, अनारसं, शंकरपाळी, चकल्या यांचा खरपूस समाचार घ्यायचो. खरंतर ज्या वेळी पदार्थ बनवायला सुरुवात व्हायची, त्याचवेळी चव चाखायला सुरुवात व्हायची. पण मनसोक्त खायला आजच पूर्ण परवानगी असायची. बुंदीचे अन् रव्याचे लाडू फोडताना करावी लागणारी दातांची कसरत, चिवड्यातले शेंगदाणे व करंजीतील सारण शोधण्याची ती स्पर्धा आजही आठवते.

अगरबत्ती पेटवून लक्ष्मी फटाक्यांची लड उडवून फटाक्यांचा आरंभ व्हायचा. फटाक्यांची वात खुडायची व अगरबत्तीनं ती पेटवायची. मग दहा-पंधरा सेकदांनी 'धडाम'... आवाज व्हायचा. एखादा मध्येच फुसका जायचा. मग त्यातली दारू काढायची. पुडीत बांधायची. दगडावर ठेवून त्यावर लहान खडा ठेवायचा आणि मग मोठा दगड त्यावर उंचावरून मारायचा. मग पुन्हा 'धडाऽऽम्'! फटाका पेटवायचा, पेटलेल्या फटाक्यावर प्लॅस्टिकचा डबा ठेवायचा व फटाका उडल्यावर डबा उंच उडायचा. खूप मजा यायची.

रोज किती फटाके उडवले; किती राहिले याचा हिशोब ठेवायचो. संध्याकाळी फुलबाजे,

भुईचक्र, सुरनळी, नागाची गोळी असे प्रकाशणारे फटाके खेळायचो. दरवर्षी एखाद्याला तरी जोरदार भाजायचंच. पण त्याचा कधी उत्साहावर परिणाम झाला नाही. फुलबाजे आकाशात फेकल्यावर कसे दिसतात, भुईचक्राला लाथा मारल्यावर ते कसं पळतं, अनार हातात पकडल्यावर त्याचा पाऊस कसा पडतो – याचा आनंदच वेगळा असायचा.

'लक्ष्मीपूजना'च्या दिवशी गावात लगबग असायची ती नवीन दुकानांच्या उद्घाटनांची. व्यापाऱ्यांच्या वह्यांचं पूजन असायचं. आम्ही सर्व मित्रांनी एकमेकांच्या घरी जाण्याचा हा दिवस असायचा. आई-वडलांचे, वडीलधाऱ्यांचे आशीर्वाद घ्यायचो. गुरुजनांना भेटायचो. गावातल्या फटाक्यांच्या दुकानासमोर जाऊन तासन्तास त्या फटाक्यांचं निरीक्षण करायचो. सुरुवातीस आम्हाला काळ्या रंगाची साधी दीड रुपयांची बंदूक मिळायची. थोडा मोठा झाल्यावर स्टीलची पिस्तुल मिळाली. किती केपा उडवल्या, तरीही ती खराब व्हायची नाही. सुट्ट्या केपांऐवजी 'रीळ' मिळाला, तर रॅपीड फायरची मजाच निराळी असायची. एखादी माळेतील 'टिकली' उडाली नाही, तर ती सुटी करून भिंतीवर नखानं उडवायचो. त्यात अनेकदा बोटाला जखमाही व्हायच्या. पण पर्वा कुणाला? हात फटाक्यातल्या दारूमुळे वार्नीशनं रंग दिल्यासारखे व्हायचे.

गावी नांगरे वाड्याजवळ मोठी मुस्लीम वस्ती आहे. लहानपणी मुजब्या, रफीक्या, हनफ्या हे सगळे माझे बालमित्र माझ्याबरोबर फटाके उडवायला असायचे. त्यांच्या अम्मीनं आमच्या आईएवढा फराळ नाही, पण निदान करंज्या व लाडू केलेलेच असायचे. आता मात्र गावी गेलो तर हनफ्या, मुजब्याची मुलं फटाके वाजवताना मला दिसत नाहीत. चुकल्याचुकल्यासारखं वाटतं. 'दीपावली'त अली व 'रमजान'मध्ये राम आहे, तर करंजी व शिरखुर्म्यात फरक कशासाठी – हा प्रश्न पडतो.

'भाऊबीज' हा बहीणभावाच्या नात्याची अतूट गाठ बांधणारा सण. मात्र लहानपणी कधीही बहीणभावाचं पटायचं नाही. त्यामुळे ताईला ओवाळणीत काय द्यायचं, यावर कंजुषपणा करायचो. खरंतर आई ताईला मनाप्रमाणे खेळू द्यायची नाही. तिला आमच्याएवढे फटाके मिळायचे नाहीत. शेलके गोडधोड पदार्थ आम्हा दोन भावांनाच मिळायचे. ती मोठी असूनही तिला उरलंसुरलेलंच मिळायचं. लहानपणी तो आम्हाला आमचा हक्क वाटायचा. आम्ही तिला खूप चिडवायचो. तिला राग यायचा. ती अनेकदा फणकारायची, बोचकारायची. आत्ता मात्र दिवाळीला तिची भेट होत नाही, कारण तिचेही पती पोलीसखात्यातच आहेत, त्यामुळे दोघांनाही सुट्टी नाही. लहानपणीच्या कडूगोड आठवणी फोनवर बोलताना मनामध्ये दाटतात व डोळ्यातून अश्रूवाटे ओघळून कधी जातात, हे कळतच नाही. माझीही मुलं आता हळूहळू मोठी होत आहेत. त्यांना मात्र दिवाळीचं फार आकर्षण नाही. फटाके दिले, तर ते 'डॅडी, नो मोअर एअर अँड साऊंड पोल्युशन प्लीज' अशा पर्यावरणसंवर्धनाच्या गोष्टी सांगतात. माझ्या मुलीत मी ताईला पाहतो; त्या वेळी मात्र तिला मुलाबरोबरीनं सगळं मिळेल, याची अपराधीपणातून दक्षता घेत असतो.

दिवाळी संपली, की सुट्ट्या संपायची चाहूल लागायची. तुळशीपूजनासाठी वडलांनी थोडे फटाके जपून ठेवलेले असायचे. तुळशीचं लग्न लागलं, की ते फटाके उडवायला मिळत.

एकवीस दिवसांची सुट्टी दिवसादिवसांनी मोजायचो. या थंडीच्या दिवसातील सकाळची शेकोटी दुपारपर्यंत चालायची. फुटलेलं अंग, फुटलेले ओठ, फाटक्या गोधडीत अंग मुटकाळून आळसावण्यातला आनंद न्याराच असायचा. शेतावर गेलो, की खळी सुरू झालेली असायची. ती भात काढण्याची लगबग, गव्हांच्या कणसांची तगमग पाहण्यात दिवस कसा जायचा, ते कळायचंच नाही. माझी मुलं हे कदाचित पुस्तकातच वाचतील किंवा काही दिवसांनी हे सर्व इंटरनेटवरच पाहायला मिळेल. दिवाळी आणि दिवाळीची सुट्टी हा बालपणीचा सर्वात गोड काळ आठवला, की ती चकली, करंज्यांची चव जिभेवर घेऊन येतो. तो दातानं न फुटणारा रव्याचा लाडू, ती सारण शोधावं लागणारी करंजी आजही आठवते. पण आजच्या कुठल्याही प्रसिद्ध हलवायाच्या मिठाईत ती अवीट गोडी अजूनपर्यंत शोधून सापडलेली नाही.

मला आठवतं, मी सुट्ट्यांमध्ये पहाटे पहाटे मळणीसाठी खळ्यावर गेलो होतो. दोन खिलारे बैलही खळ्याला जुंपले होते. मी पेंगत पेंगत पिंजराला उपसा देत होतो. बैलांचा फेरा परत आला, हे माझ्या ध्यानात आलंच नाही. ऐन जवानीतल्या, मारक्या, खिल्लारी बैलानं मला शिंगावर उचललं. सुदैवानं त्याच्या दोन शिंगांमध्ये माझं सडपातळ शरीर अडकलं. मी अलगद हवेत गेलो आणि शेजारच्या गवताच्या पेंड्यावर फेकला गेलो. माझ्या सुदैवानं पोटावरच्या किरकोळ खरचटण्यावर हे संकट निभावलं होतं, नाहीतर माझ्या बरगड्या किंवा आतडी शिंगावर लोंबकळत बाहेर आल्या असत्या – असं अजूनही घरचे सांगतात. अशी अनेक छोटी-मोठी संकटं यायची, अपघात घडायचे. यातूनच कोशातून बाहेर पडणाऱ्या फुलपाखरासारखे पंख घट्ट व्हायचे, शरीर कणखर व्हायचं.

गुऱ्हाळात जाऊन सोडागूळ बनवणं, त्याचा स्वाद घेणं, उसाचा रस पिणं हे आवडते छंद असायचे. तीन तास उकळलेला हा कच्चा पातळ गूळ आणि खाण्याचा सोडा मिसळला, की रुचकर असा सोडागूळ बनायचा. चौथीत होतो. सुट्टीच्या दिवशी मी सोडागुळासाठी काकवीचा उकळता गूळ गुळव्याला विनंती करून भांड्यात घेतला. उसाच्या चिपाडानं भांडं हातात पकडून छप्परामध्ये घुसताना वेंधळेपणात ढेपांची ठेच लागली व तो उकळता गूळ पायावर पडला. फुगे फुगावेत, तसे गुडघ्याजवळची कातडी तीन ठिकाणी फुगून वर आली. मी धाय मोकलून रडायला लागलो. हे पाहून माझी मोठी बहीण घाबरली. तिनं तिथलं मेंढीच्या केसांपासून बनवलेलं केसाळ घोंगडं उचललं व ते तिन्ही फुगे फोडून पुसले. या चुकीच्या प्रथमोपचारानं भाजलेला मांसल भागही सुटा झाला व पायाच्या नडगीची आणि गुडघ्याची हाडं दिसू लागली. घाबरलेल्या कामगारांनी मला उचलून काहिलीच्या मागे नेऊन त्याच्यावर चुना लावला. १० वर्षांच्या माझ्या कोवळ्या शरीराला या सगळ्या अघोरी उपायांनी पराकोटीच्या वेदना झाल्या. उकळत्या काहिलीतील गूळ हौद्यात उतरवत असतानाच हा गोंधळ सुरू झाला होता. त्यामुळे तप्त झालेल्या काहिलीला धरणारे हातही बिथरले व कामगारांचा तोल गेल्यानं अख्खी काहील आमच्या अंगावर आली. दत्ता दादानं पुऱ्या जोरानं माझ्या अंगावर पडणाऱ्या काहिलीला ढकललं व मी पुन्हा वाचलो. मात्र त्याचे दोन्ही हात त्यात कमालीचे भाजले. अशी संकटं, जिवावर उदार होणारी माणसं! धडपडणारं,

ठेचाळणारं बालपण खूप शिकवून जायचं. त्यामुळे २६/११च्या भयाण रात्री पेटलेल्या ताजमधून रस्ता शोधताना तोल गेला नाही. सी.सी.टी.व्ही. रूममधून मृत्यूशी झुंजत असताना हे सगळे प्रसंग प्लॅशबॅकसारखे डोळ्यांसमोरून जायचे व लढायची प्रेरणा द्यायचे.

पाचवीत प्रवेश घेतला. अभ्यास ग्वाड वाटायला लागला होता. शाळेत मन रमायला लागलं. वर्गात दादागिरी करणं मला हक्कच वाटायचा. नव्या वर्गात नवीन मास्तरीण वर्गशिक्षिका म्हणून येणार म्हणून कुतूहल होतं. सरपंचाचा मुलगा असल्यानं मी नेहमी मास्तर येईपर्यंत त्यांच्या खुर्चीत बसायचो. आणि गरीब वर्गमित्रांना छड्या द्यायचो. आत्ताच्या भाषेत रॅगिंग करायचो. शिक्षकांनी विनंती केली, की खुर्चीतून समोरच्या रांगेत जाऊन बसायचो. खरं तर मला हुशारीचा, वडील सरपंच असल्याचा थोडा माज चढलेला होता. एके दिवशी असाच शिक्षकांच्या खुर्चीवर बसलो होतो. तेवढ्यात नव्या वर्गशिक्षिका कदमबाई आल्या. माझं लक्ष नव्हतं. सगळे जण उभे राहिले. मी मात्र गुर्मीत बसूनच राहिलो. तशाच त्या माझ्याजवळ आल्या व माझ्या दोन कानशिळात भडकावून दिल्या. "तू पहिलवानांचा मुलगा ना? हो, गावचा दादा. शिक्षकांचा अपमान करतोस. चांगलं आहे का असं वागणं? असाच वागत राहिलास, तर मोठा गुंड होशील आणि स्वतःचं, आमचं व आई-वडलांचं नाव उज्ज्वल करशील. भावकीच्या गुंड मुलांच्या मदतीनं गरीब मुलांना असा त्रास देतोस! भ्याड आहेस. असाच किड्या-मुंगीसारखा दुसऱ्यांवर अवलंबून जगशील. अरे, तुझी ओळख काय आहे? हुशार, पण बिघडलेला गावगुंड मुलगा! विद्या विनयेन शोभते। नम्रता अंगी नसेल, तर तुझ्या हुशारीला कवडीची किंमत नाही. चालता हो माझ्या वर्गातून!" अशाच काहीबाही त्वेषानं आडवंतिडवं बोलल्या. मला ते शब्द फार कळले नाहीत. कानाखाली मात्र चांगला जाळ झाला होता. अपमानानं तडफडत मी दप्तर घेऊन वर्गाबाहेर पडलो. रडत रडत घरी गेलो. तात्यांना म्हणालो, "मी शाळेत जाणार नाही. तुमच्यासारखा मोठा पहिलवान होईन. स्वतःची ओळख बनवीन." माझ्या वडलांनी कधीही ताकदीचा दुरुपयोग केला नव्हता. जो काही थोडा काळ सत्तेत होते, ते इतरांना मदत करण्यासाठीच. त्यांच्याबद्दल, माझ्या मूर्खपणाबद्दल बाईंनी बोललेलं मला झोंबलं होतं. मी त्या शाळेत जाणार नाही, असं ठामपणे वडलांना सांगितलं. मी तसा हट्टी होतो. छोट्या छोट्या कारणांवरून रुसायचो, फुगायचो, खूप राग आला; तर लपून बसायचो. या सगळ्या सवयींमुळे मी शाळा सोडतो की काय, अशी वडलांना भीती वाटली. त्यांनी शाळेत येऊन मुख्याध्यापक सुतार गुरुजींची भेट घेतली व माझी तुकडी बदलण्यात आली.

माझे नवे वर्गशिक्षक लाकोळे गुरुजी होते. गुरुजींचं शिक्षण जेमतेम दहावीपर्यंत झालं होतं. गुरुजी कमालीचे प्रेमळ आणि हळवे होते. शिस्तीपेक्षा त्यांच्या ओढीनंच आम्ही त्यांच्या वर्गात नेहमीच हजर असायचो. लेंगा, सदरा, स्वच्छ दाढी, सदा हसतमुख, नर्म विनोदी गुरुजी सर्व मुलांना लेकरं मानून प्रेम देत. गणितासारखा क्लिष्ट विषय गोष्टीरूपानं समजावून सांगण्यात त्यांचा हातखंडा होता. त्यांचा मोठा मुलगा दिलीपही आमच्याच शाळेत होता आणि धाकटा विजय तर आमच्याच वर्गा त होता. ते दोघंही अत्यंत हुशार, खरंतर एकपाठी. गणितात तर दोघांचंही विशेष प्राविण्य. विजय उत्कृष्ट भाषणं द्यायचा, त्या वेळी गुरुजींच्या

डोळ्यात अभिमानाचे अश्रू उभे राहायचे. मीही गुरुजींच्या प्रोत्साहनामुळे हळूहळू अभ्यासात चमकू लागलो. बुद्धीनं जरा डावा असलो, तरी माझ्या महत्त्वाकांक्षी व कणखर स्वभावाचं त्यांना कुतूहल वाटायचं. गुरुजी मला जवळ घेऊन विश्वासानं समजून सांगायचे, "विश्वास, तुझ्याकडे नेतृत्व करण्याचे गुण आहेत. तू चांगला लीडर होशील. पण शिकून मोठा हो!" गुरुजी विद्यार्थ्यांमधला गुण नेमका हेरायचे आणि त्याचा कसा सर्वांगीण विकास करता येईल, याचं गणित मांडत बसायचे. एकदा वर्गात त्यांनी प्रत्येक विद्यार्थ्याला 'तुम्ही मोठे झाल्यावर कोण होणार?' हा प्रश्न विचारला होता. का कुणास ठाऊक मी त्यांना विचारलं, "गुरुजी, सगळ्यात मोठा साहेब कोणता?" गुरुजींनी 'कमिशनर' असं उत्तर दिलं. मग मी गुरुजींना विचारलं, "गुरुजी, मी 'कमिशनर' होऊ शकतो का?" सगळ्या वर्गात हशा झाला, पण गुरुजींनी सर्वांना खडे बोल सुनावले व माझं कौतुक केलं. ते म्हणायचे, "स्वप्न पाहायचं, तर खूप मोठी उंची गाठण्याचं. तुम्ही गाठलेली उंची ही तुम्ही कुठून सुरुवात केली, या मापकानं मोजली जाते. उच्च ध्येय ठेवायचं. आकाश गाठायचं. स्वप्नं पाहायची, स्वप्नांना वास्तवात उतवरण्यासाठी जिद्द ठेवायची. त्याला प्रयत्नांची जोड द्यायची, मग काय तुम्ही देशाचे राष्ट्रपतीच काय; जगाचं नेतृत्वसुद्धा करू शकता!" त्यांचे शब्द त्सुनामीप्रमाणे ऊर्जेची लाट घेऊन यायचे.

"ध्येय तीच व्यक्ती गाठू शकते, ज्यांच्या स्वप्नांमध्ये उमेद असते. फक्त पंख असून उपयोग नाही, खरी आकाशातली उंच भरारी त्या पंखात असणाऱ्या हौसल्यामुळे घेतली जाते. गरुडाची गोष्ट ठाऊक आहे का? त्याचं वय वाढायला लागतं, तशी त्याची चोच झिजायला लागते. पंख थकून जातात आणि नीट उडताही येत नाही. खरं तर गरुड ७० वर्षं जगू शकतो, पण एवढं जगण्यासाठी गरुडाला काही कटू निर्णय घ्यावे लागतात. या वेळी त्याच्यासमोर दोन पर्याय असतात. प्राप्त परिस्थितीला स्वीकारून जीवन संपवायचं किंवा मग १५० दिवसांच्या खडतर व वेदनादायी प्रक्रियेनं स्वतःचं पुनरुज्जीवन घडवून आणायचं. या प्रक्रियेचा पहिला टप्पा म्हणजे पर्वताच्या कपारीमध्ये असणाऱ्या आपल्या घरट्यात स्वतःला अज्ञातवासात कोंडून घेणं. मग ती झिजलेली, वक्र झालेली चोच तो पाषाणावर आपटायला सुरुवात करतो. जोपर्यंत ती चोच उन्मळून तुटून पडत नाही, तोपर्यंत तिला तो आपटतो. जुन्या चोचीच्या ठिकाणी त्याला नवी कणखर, टोकदार चोच फुटते. त्यानंतर तो आपल्या जुन्या, झडणाऱ्या पंखांना आपटायला सुरुवात करतो आणि त्यांनाही वेदनेच्या अतिरेकात शरीरापासून विभक्त करतो. हळूहळू त्याला नवे, पीळदार, ऊर्जेनं तेजःपुंज पंख फुटतात. पुनरुज्जीवनचा पाच महिने चाललेला प्रवास त्याच्या रोमारोमात नवऊर्जा व नवचैतन्य भरतो आणि पुन्हा हाच थकलेला गरुड ३० वर्षं अत्यंत उभारीनं जगतो. तुमचं आयुष्यही तुम्हाला असंच घडवायचं आहे. ते घडवायचं की वाईट संगतीनं बिघडवायचं – हे पूर्णतः तुमच्या हातात आहे. प्रत्येकाला मिळणारं आयुष्य तेवढंच आहे. महात्मा गांधी, लोकमान्य टिळक, बाबासाहेब आंबेडकर, पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी, अल्बर्ट आईन्स्टाइन किंवा न्युटन यांना जेवढी वर्षं आयुष्य मिळालं; जवळपास तेवढीच वर्षं तुम्हाला देखील मिळणार आहेत, मग तुम्ही त्यांच्या एवढं मोठं व्हायचं स्वप्न का बघू शकत नाही? स्वप्न असं बघा, की जे क्षेत्र तुम्ही

निवडाल, त्या क्षेत्रातील अत्युच्च पायरी गाठायची आणि एकदा ती पायरी गाठली, की मग तिथे फार गर्दी नसते. सगळ्या गोष्टी नीट होतात आणि जगण्याचा अर्थ लागतो व आयुष्य कारणी लागतं!" गुरुजी सांगायचे आणि आम्ही ऐकत बसायचो. फार काही कळायचं नाही, पण आतून चलबिचल सुरू व्हायची. ऊर्जेचा स्फुल्लिंग पेटायचा. 'मोठं होणं, श्रेष्ठ होणं हे आपल्यालाही शक्य आहे!' हा संदेश गुरुजींच्या प्रत्येक भाषणातून मिळायचा. हीच ती घालमेल, हीच ती कालवाकालव माझ्या चेतासंस्थेवर कब्जा घेऊ लागली.

सुतार गुरुजी इंग्रजी शिकवायचे. त्यांनी शिकवलेले व्याकरणाचे नियम, संज्ञा अजूनही विसरलो नाही. सुतार गुरुजीपण दहावी शिकलेले. त्यांना दरमहा साडे-पाचशे रुपये वेतन मिळायचं. त्यापैकी प्रत्येक पैशाच्या बदल्यात अत्युत्तम शिक्षण देता आलं पाहिजे, हा त्यांचा आग्रह असायचा. ते नेहमी 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी' हा मंत्र आम्हाला सांगायचे. पण शेती जो उत्तम करतो, काळ्या मातीतून घाम गाळून जो सोनेरी जित्राब उभा करतो, व्यापार जो स्वार्थ आणि अतिनफा बाजूला ठेवून नैतिकतेनं करतो आणि नोकरी जो इमाने-इतबारे मालकाचं हित सांभाळत करतो; तो खरा देशभक्त – असा या मंत्राचा अर्थ समजावून सांगायचे. १९८४च्या दंगलीचा तो काळ होता. वर्तमानपत्रांतील बातम्या वाचून सुतार गुरुजी भावनाविवश व्हायचे. मला त्यांनी सांगितलेली एक गोष्ट आठवते. अजूनही ती माझ्या मनात कोलाहल निर्माण करते.

एकदा एका गिधाडाच्या पिल्लाला भूक लागते. ते पिल्लू गिधाडाला सांगतं की, "बाबा, मला भूक लागली आहे आणि आज मला माणसाचं मांस खायचं आहे." गिधाड त्या पिल्लाला प्रतीक्षा करायला सांगतं व माणसाचं मांस शोधण्यासाठी उंच भरारी घेतं. सगळ्या पंचक्रोशीतील वस्त्या धुंडाळतं. स्मशानं तपासतं. पण त्याला माणसाचं मांस मिळत नाही. मात्र त्याला मेलेलं डुक्कर सापडतं व त्याच्या मांसाचा तुकडा तोडून ते आपल्या पिल्लासाठी घेऊन जातं. पण पिल्लू ते मांस खाताच चव ओळखतं, "बाबा, हे तर डुकराचं मांस आहे. तुम्ही माझी एक इच्छा पूर्ण करू शकत नाही?" "थांब बाळा, मी पुन्हा प्रयत्न करतो." म्हणून गिधाड पुन्हा भरारी घेतं. फिर फिर फिरून त्याला माणसाचं मांस मिळत नाही. या वेळी मात्र त्याला मेलेली गाय सापडते. तिच्या मांसाचा तुकडा तोडून ते आपल्या पिल्लाला देऊ करतं. पण पिल्लू माणसाच्या मांसासाठी आसुसलेलं असतं. ते त्या गायीच्या मांसालाही झिडकारतं. हे पाहून गिधाडाच्या मनात एक भयंकर योजना तयार होते. डुकराच्या आणि गायीच्या दोन्ही तुकड्यांना ते उचलतं आणि भरारी घेतं. रात्रीच्या वेळी डुकराचं मांस ते मशिदीच्या आवारात टाकतं आणि गायीचं मांस मंदिराच्या गाभाऱ्यामध्ये. सकाळी लोकांना जाग येताच दोन्ही मांसाचे तुकडे आपापलं काम सफाईनं करू लागतात. भावना भडकतात, डोकी फुटतात, आगी लागतात आणि जातीय संहारामध्ये प्रेतांचा खच पडतो. आता गिधाडाचं काम सोपं होतं. प्रेतांच्या सड्यातून ते माणसाच्या मांसाचे मुबलक तुकडे उचलतं आणि आपल्या पिल्लासाठी घेऊन जातं. पिल्लाला हे एवढे मांस पाहून आनंदही होतो आणि आश्चर्यही वाटतं. "बाबा, हे तुम्हाला कसं शक्य झालं?" त्या वेळी गिधाड माणसाच्या पाशवी आणि स्वार्थी प्रवृत्तीचं चपखल वर्णन करतं. ते म्हणतं, "अरे, हा स्वतःला श्रेष्ठ व सर्वोत्तम

समजणारा मानवप्राणी छोट्या छोट्या गोष्टींवरून जनावरापेक्षा वाईट वागतो. त्याला जात, धर्म, पंथ, भाषा, वर्ण, रंग, लिंग अशा संकुचित भेदांनी पक्कं बांधलेलं आहे. तो कधी फुलावर दगड टाकतो, तर कधी दगडावर फूल फेकतो. मंदिर, मशीद बांधतो; पण स्वतः इतका ढासळतो की, क्षुल्लक कारणावरून जातीय दंगली करतो आणि पिढ्यान्‌पिढ्या नरकयातना भोगत राहतो."

गुरुजी सांगायचे, अशी गिधाडाची वृत्ती असणारे अनेक जण आपल्यामध्ये असतात. जे आपल्याला बोटावर नाचवतात व मानवता, बंधुता, एकात्मता विसरून समतेचा, मानवतेचा, प्रेम आणि दयाभावनेचा खून करायला उद्युक्त करतात. त्यांच्या मते प्रत्येकानं प्रत्येकाचं नेमून दिलेलं काम प्रामाणिकपणे आणि व्यवस्थितपणे केलं, तर देशातले सगळे प्रश्न संपतील आणि आपण प्रगतीची सगळी शिखरं गाठू. विद्यार्थ्यांनी अभ्यास करावा, कामगारांनी कारखान्यात श्रम करावे, शेतकऱ्यांनी शेतात घाम गाळावा व मोती पिकवावेत, शिक्षकांनी दर्जेदार शिकवावं; राजकारण्यांनी समाजसेवेचं व्रत अंगीकारावं. जर कुठे वासरू गणपतीच्या मूर्तीवरची हरळी खाताना मूर्तीला इजा झाली किंवा कोणत्या तरी माथेफिरूनं जर एखादं मेलेलं डुक्कर मशिदीजवळ टाकलं; तर हेच सगळे कष्टकरी, विद्यार्थी, राजकारणी एकमेकांची डोकी भडकवतात, हातात काठ्या, कुऱ्हाडी घेऊन एकमेकांचे गळे चिरतात, मुडदे पाडतात. रस्त्यावर सामूहिक बलात्कार होतात.

२००२ ते २००५ या तिन्ही वर्षांत मोहरमच्या मिरवणुकीदरम्यान अहमदनगरला सलग जातीय दंगली झाल्या होत्या. माझी नगरला एस. पी. म्हणून २००५ मध्ये पोस्टींग झाली. ही जातीय दंगलींची शृंखला खंडित करण्याचं आव्हान माझ्यासमोर होतं. मी तीन वर्षांतील दंगलीतील गुन्ह्यांचा व आरोपींचा बारकाईनं अभ्यास केला. त्यातील ९० टक्के आरोपी हे सामान्य कुटुंबातील कष्टकरी होते. त्यात रिक्षा ड्रायव्हर होते, हातगाडीवाले होते, पानटपरीवाले होते. शाळा-कॉलेजला जाणारे अनेक विद्यार्थी होते. मी सर्वप्रथम समाजाला विश्वासात घेण्यासाठी जातीय सलोख्याचे कार्यक्रम राबवले. त्यात मौलाना, धर्मगुरू, बौद्ध भिक्कू, पाद्री यांना बोलावलं. धर्माचं खरं स्वरूप जे प्रेम, दया आणि सेवारूपी आहे, हे या भल्या माणसांनी अधिकारवाणीनं तरुणाईला ऐकवलं. विसर्जनाच्या मार्गावर किमान तीस वेळा पायी चक्कर मारली. दंगल जिथं पेटायची, त्या ठिकाणांचा बारकाईनं अभ्यास केला व काही धाडसी निर्णय घेऊन बावीस अंगांनी बंदोबस्त योजना बनविली. एवढंच काय, ट्रकवरचे डीजे बंद केले, काही ठिकाणी नाकाबंदी लावली व प्रवेशबंदी केली. गुंडांच्या मनात जरब बसवण्यासाठी 'जातीय दंगा काबू योजने'ची प्रात्यक्षिकं मिश्र वस्तीत घेतली. त्यामुळे गुंडांनी स्वतःहून नगरहून पलायन केलं व मुंबईतून फोन करून माझ्या अधिकाऱ्यांना आम्ही नगरमध्ये नाही, ही खात्री देऊ लागले. एवढंच काय मी मोहरमदरम्यान मिरवणुकीत निघणाऱ्या टेंभ्यांची उंची कमी करण्याचेही निर्देश दिले. या टेंभ्यांवर काठीनं मारलं जायचं, त्यावर तेलही टाकलं जायचं. या प्रकारामुळे आग लागण्याचाही धोका होता. महसूल प्रशासनानं माझ्या या क्रांतिकारी पावलांमुळे दंगल पेटेल, अशी भीती माझ्या वरिष्ठांजवळ व्यक्त केली. पण मी जी पावलं घेतली होती, त्याचे उद्देश स्पष्ट होते. अल्पसंख्यांकामध्ये

माझ्याबद्दल मी विश्वास निर्माण केला होता. जातीय सौहार्दाचं वातावरण शहरात तयार करण्यात मला यश मिळालं होतं. त्यामुळे ज्यावेळी जवळ जवळ ७५००० मुस्लीम समुदायाची मिरवणूक एकही गालबोट न लागता दिल्लीगेटच्या बाहेर पडली, तेव्हा मुस्लीम बांधवांनी 'नगर पोलीस जिंदाबाद' अशा कौतुकाच्या घोषणा दिल्या. लातूरला मी एस. पी. असताना मराठवाड्यात पूर्णा व जालना येथे मशिदीजवळ बॉम्बस्फोट झाले होते. त्याचे पडसाद मराठवाड्यात सर्वत्र उमटले होते. मात्र लातूरला त्याची कुठेही प्रतिक्रिया उमटली नाही. एका प्रथितयश वर्तमानपत्रानं 'सीमा पेटल्या असतानाही ठिणगी पडली नाही' असं खास संपादकीय लिहून लातूरमधील जनतेचं व पोलिसांच्या कामाचं कौतुक केलं होतं. व्यावसायिक कामातून मिळालेले हे कौतुकाचे शब्द हे कोणत्याही 'मेडल'पेक्षा अधिक मौल्यवान असतात. कदाचित हा संस्कार गुरुजींच्या शब्दांनी बालपणी माझ्यावर केला होता. त्यांनी एक श्लोक शिकवला होता आणि त्याचा अर्थही सांगितला होता.

'ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु, सह वीर्यं करवावहै;
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै।'

याचा अर्थ असा आहे, की आपण सर्व जण एकत्र येऊन सामर्थ्यप्राप्ती, ज्ञानसमृद्धीसाठी परमेश्वराची प्रार्थना करू या. आपल्याला परमेश्वरानं एकत्र स्वीकारावं, यासाठी त्याला साकडं घालू या. आणि सर्वात महत्त्वाचं 'मा विद्विषावहै' आपण एकमेकांचा तिरस्कार, द्वेष, असूया करणार नाही, यासाठी कटिबद्ध होऊ या. काही झालं तरी माझी जात, माझा धर्म, पंथ, प्रदेश किंवा माझी भाषा माझ्या इतरांशी असणाऱ्या माणुसकीच्या नात्याच्या आड येणार नाही. मी नेहमी विविधतेचा आदर करेन.

सहा आंधळे हत्तीच्या शरीराच्या वेरावेगळ्या भागाला स्पर्श करतात आणि त्यांना तो वेगवेगळा दिसतो. जो सोंडेला स्पर्श करतो, त्याला तो सापासारखा भासतो. जो पायाला स्पर्श करतो, त्याला तो खांब वाटतो. जो पोटाला स्पर्श करतो, त्याला तो नगारा वाटतो. जो शेपटीला स्पर्श करतो, त्याला तो झाडू वाटतो. जो कानाला स्पर्श करतो, त्याला ते सूप वाटतं. कुठल्यातरी डोळस बुद्धीनं तो 'हत्ती' आहे, हे समजावून सांगण्याची गरज आहे. सख्खा भाऊ दारुडा असला, तर तो ड्रायव्हर म्हणून आपल्याला नको असतो. जर आपल्या जातीचा, धर्माचा डॉक्टर चांगले उपचार करीत नसेल; तर आपण त्याच्याकडे उपचारासाठी जात नाही. लता मंगेशकर गात आहे की मोहम्मद रफी – कानाला गोडवा वाटतो आहे, हेच अधिक महत्त्वाचं असतं. त्या वेळी आम्ही त्यांची जात, धर्म विचारत नाही. म्हणून विविधता समजून घ्यायची. हाताची पाचही बोटं सारखी असती तर, सगळ्या फुलांचा रंग आणि वास सारखा असता तर, सगळ्या खाद्यपदार्थांना एकच चव असती तर? मजा आली नसती. जीवन रटाळ, कंटाळवाणं आणि वेदनादायी बनलं असतं. त्यामुळे विविधता समजून घेतली पाहिजे. तिचा आदर केला पाहिजे. तिच्यावर प्रेम केलं पाहिजे. माध्यमिक शाळेत विचारांचे असे सुंदर सडे शिक्षक मनाच्या पटलावर रोज घालायचे. मेंदूला रोज विचार करायला खुराक मिळायचा.

सुतार गुरुजींनी सांगितलेली आणखी एक गोष्ट मला आठवते. या गोष्टीतून सांगितलेला धर्माचा खरा अर्थ आजही माझ्या मनात इतका रुतून बसला आहे, की कोणीही कितीही गैरसमज करून द्यायचा प्रयत्न केला; तरी मी संभ्रमात पडत नाही किंवा गोंधळून जात नाही. ही गोष्ट एका संतपुरुषाची आहे. एकदा ते नदीमध्ये अंघोळ करीत होते. अंघोळ करता करता त्यांच्या ध्यानात आलं, की एक विंचू पाण्यात बुडायला लागलेला आहे. त्यांच्या मनातली कणव, दया, करुणा आपसूकच जागृत झाली आणि त्या विंचवाचा जीव वाचावा म्हणून त्यांनी त्याला स्वतःच्या हातानं उचललं. पण तो विंचूच होता. विंचवानी त्यांच्या हाताच्या बोटांना कडकडून दंश केला. कमालीची वेदना झाली आणि तो विंचू त्यांच्या हातातून पुन्हा पाण्यात पडला व बुडायला लागला. पुन्हा त्यांनी त्याला पाण्यात हात घालून उचललं. पुन्हा उचलल्यावर त्या विंचवानी त्यांच्या हाताचा चावा घेतला. पुन्हा तो हातातून सुटला. बुडायला लागला. पुन्हा त्यांनी त्याला उचललं. असं चार-पाच वेळा झालं. ते संतपुरुष त्या सलगच्या दंशानं काळेनिळे होऊ लागले. नदीच्या किनाऱ्यावरून एक गृहस्थ हे दृश्य पाहत होता. न राहवून तो ओरडला, "अहो महाराज, तो विंचू आहे, विषारी आहे. त्यानं दोन-तीनदा अजून तुम्हाला दंश केला, तर तुमचा जीव जाईल. तुम्ही असे मतिभ्रष्ट झाल्यारखे का वागता आहात?" त्या करुणाघन संतांनी शांतपणे उत्तर दिलं, "अरे, तो विंचू आहे, विषारी आहे, हे मला माहीत आहे. दंश करणं, वेदना देणं हा त्याचा धर्म आहे. त्याचा जीव वाचवणं, त्याला मदत करणं हा माणूस म्हणून माझा धर्म आहे. तो जर स्वतःचा धर्म सोडत नसेल, तर मी माझा धर्म का सोडू?" आणि खरंच आज समाजात अनेक विषारी, विध्वंसक विंचू अविरतपणे दंश करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. वातावरण दूषित करतात. स्वतःच्या धर्माचा खोटा अभिमान बाळगतात. धार्मिक प्रवचनाचा जाणीवपूर्वक गैर अर्थ लावतात आणि गैरसमज पसरवतात, ज्यातून जातीय दंगली पेटतात आणि धर्माधर्मात कायमच्या भिंती उभ्या केल्या जातात. त्या कलुषित केलेल्या, भरकटवलेल्या टाळक्यांना धर्माचा खरा अर्थ सांगण्याची गरज आहे.

हे खेड्यातले शिक्षक एवढं शहाणपण कसं शिकवायचे, हा प्रश्न मला आता पडतो. शिक्षणाबरोबर व्यवहारज्ञान आलं पाहिजे, हा त्यांचा आग्रह असायचा. मनाचे श्लोक घोकून घेतले जायचे. प्रत्येक मनाचा श्लोक हा व्यक्तिमत्त्वविकासाची गुरुकिल्ली आहे. पाढे म्हणण्याच्या स्पर्धा चालायच्या. एका आवाजात म्हटलेल्या कवितांनी शाळेच्या भिंतीतून आवाज घुमायचे. प्रत्येक भिंतीवर सुविचार असायचा. महापुरुषांच्या तसबिरी शाळेच्या प्रत्येक वळणावर प्रेरणा द्यायला सज्ज असायच्या. मराठी कविता वेड लावायच्या. वीररसातल्या कविता अंगावर रोमांच उभ्या करायच्या. निसर्गावरच्या कविता कवीच्या मनातल्या कल्पना हुबेहूब समोर उभ्या करायच्या. 'निळ्या खाडीच्या काठाला माझा इवलासा गाव,' अजूनही या ओळी मला निळ्याशार वारणेच्या तीरावरच्या माझ्या हिरव्यागार गावाकडे आपसूक घेऊन जातात.

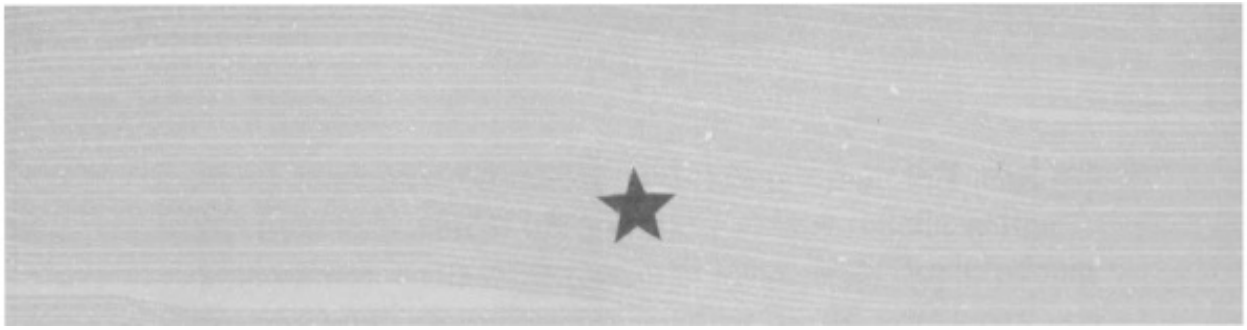

हायस्कूल

आत्याच्या पतीची म्हणजे मामांची बदली शिराळ्याला झाली होती. ते जलसंधारण खात्यात नोकरीला होते. वडलांनी मला त्यांच्याकडे शाळेसाठी पाठवायचं ठरवलं व तालुक्याच्या ठिकाणी 'न्यू इंग्लिश स्कूल'मध्ये इयत्ता सहावीत माझा प्रवेश झाला. शाळेत चांगली शिस्त. शिक्षणाचा दर्जा चांगला होता. आत्याचं घर लहानसं होतं. पण आत्याची शिस्त खूप मोठी. पहाटे उठून ती संसाराचा गाडा हिमतीनं चालवायची. रोज वेळेवर उठायला लागायचं, रेडिओवर त्याचवेळी भक्तीसंगीत आणि बातम्या लागलेल्या असायच्या. मलाही तिच्या शिस्तीमुळे अभ्यास करायची गोडी लागली. मी शाळेत चमकू लागलो. नळाचं पाणी भरण्याचा प्रत्येकाचा वार ठरलेला असायचा. उन्हाळ्यात तर दूर दूर विहिरीवरून पाणी आणायला जावं लागे. माझा मोठा आत्तेभाऊ राजकुमार सांगलीला इंजिनिअरींगला होता. त्याचे लाड थोडे अधिक व्हायचे. क्रमानुसार त्याची आखूड झालेली पँट आम्हा लहान भावंडांना मिळत असे. लांब पँट घालण्यातला आनंद वेगळाच होता. जुन्या झालेल्या, अल्टर करून आखूड झालेल्या पँट लवकरच जीर्ण व्हायच्या. मग आत्या त्यांना रफू करून आणायची. पण अशा पँट घातल्यावर वेगळ्या रंगाच्या धाग्याच्या रफूनं मात्र आमचा पार्श्वभाग उजळलेला दिसायचा.

शाळेत जातेवेळी गल्लीच्या कोपऱ्यावर वेडा 'अब्दुल्ल्या' उभा दिसायचा. अनेकदा तो नग्न अवस्थेत उभा असायचा. त्याची खूप भीती वाटायची. तो दिसला, की मी सैरावैरा धावत सुटायचो व मागे न पाहता, क्षणभरही न थांबता शाळेत पोहोचायचो. शाळा आगळीवेगळी होती. कोकरूडला जिल्हा परिषदेच्या शाळेत जमिनीवर पोतं टाकून बसायचो. इथे बसायला बाकडं मिळालं. वर्गात माझ्याबरोबर माझा दुसरा आत्तेभाऊ विजयही होता. विजय खोडकर, भांडखोर पण चांगला खेळाडू होता. त्यामुळे मी वर्गात नवीन असलो, तरी इतर मुलांनी

सुरुवातीला मला छेडण्याचा प्रयत्न केला नाही. सुमारे दहा एकरचा परिसर. शाळेची विस्तीर्ण इमारत पसरलेली होती – भलं मोठं मैदान, शेजारच्या मैदानात नुकतीच कन्याशाळा सुरू झाली होती. भल्यामोठ्या वर्गाच्या खोलीमध्ये, भलामोठा फळा. शिक्षक आता शर्ट-पँटमधले होते. कोकरूडच्या विजार-सदरा किंवा धोतरातल्या गुरुजींपेक्षा ते अधिक नीटनेटके, स्वच्छ दाढी केलेले दिसत होते. कमी उंचीचे, शुभ्र सदरा-विजार घातलेले दिगवडेकर सर मुख्याध्यापक होते. मितभाषी आणि स्पष्टवक्त्या दिगवडेकर सरांचा पूर्ण शाळेवर एकहाती वचक होता. रामा जोशी सरांची मटक्यासारखं सुटलेलं पोट, वेदपाठक सरांचे घारे डोळे, देशिंगकर मॅडमची अश्विनी भावेसारखी सडपातळ देहयष्टी, हसबनीस सरांचा अर्ध्या बाह्यांचा सदरा, कुलकर्णी सरांची बुल्गानीन दाढी आणि चड्डीतच मुतायला भाग पाडणारी लवटे सरांची वेताची फोक – अशी माझ्या काही शिक्षकांची व्यक्तिमत्त्ववैशिष्ट्यं सांगता येतील.

'लायब्ररी' हा काय प्रकार असतो, हे मला पहिल्यांदा इथे कळलं. सुरुवातीला ग्रंथालयातून गोष्टींची दोन पुस्तकं घेतली आणि त्यांचा फडशा पाडायला सुरुवात केली. शाळेच्या एका कोपऱ्यात प्रयोगशाळा होत्या. रसायनशास्त्राच्या प्रयोगशाळेतून खूप दुर्गंधी यायची. प्राणिशास्त्रात बेडकाचं शरीर कापून निरीक्षण करायचं असतं, या गोष्टीनं का कुणास ठाऊक माझ्या मनात पहिल्यापासून 'नन्ना'चं घर केलं आणि काही झालं तरी डॉक्टर व्हायचं नाही, असा पक्का निर्णय त्याच वेळी घेतला होता. खरं तर ग्रामीण भागामध्ये करिअर कौन्सिलिंग हा प्रकारच नाही. डॉक्टर किंवा इंजिनिअर व्हायचं म्हणजे अत्युच्च ध्येय. शिक्षक किंवा पोलीस होणं म्हणजे मध्यम ध्येय आणि बँकेत शिपाई किंवा साखरकारखाना कामगार म्हणजे कनिष्ठ ध्येय, अशी करिअरची परिभाषा होती. आपापल्या वकुबाप्रमाणे प्रत्येक जण आपली उडी कुठपर्यंत जाऊ शकते, हे ठरवायचा. मुलींसाठी तर दहावी, बारावी झाली, की लग्नाचे पडघम सुरू व्हायचे. अनेक मुलींचे विवाह किशोर वयातच व्हायचे. झालीच तर एखादी मास्तरीण व्हायची, नाहीतर चूल व मूल हेच त्यांचं जीवनध्येय असायचं. जास्त शिकलेल्या मुलींना चांगली स्थळंही मिळायची नाहीत. गावाशी तुलना करता तालुक्याच्या ठिकाणी सामाजिक, शैक्षणिक परिस्थितीमध्ये फार काही फरक दिसत नव्हता. एक गोष्ट पक्की होती, की मास्तर आता कोकरूडसारखे वर्गात धोतर बांधून टेबलावर डाराडूर झोपत नव्हते की शाळेतून थेट कासरा घेऊन शेतात मळणी किंवा नांगरणीसाठी जात नव्हते. इथल्या शिक्षकांचा 'शिकवणे' हा एकमेव पेशा दिसत होता.

मी शाळेत रुळू लागलो. खेळाच्या वेळी खेळ असायचा. पावसाळ्याच्या प्रारंभी शाळा सुरू झाली. त्यामुळे शाळेच्या प्रांगणात वृक्षारोपणाचा कार्यक्रम झाला. प्रत्येक विद्यार्थ्यानं एकेक झाड लावलं. त्या झाडावर प्रत्येक जण पुत्रवत प्रेम करायचा. रोज त्याला पाणी घालणं, त्याच्या मुळाशी माती उकरून टाकणं, त्याला काटेरी कुंपण घालणं असे नियम प्रार्थनेआधी ठरलेले असायचे. आजही मी शिराळ्याला जाता येता वेळी मी रोपण केलेल्या ताडमाड वाढलेल्या लिंबाच्या झाडाचं दर्शन नित्यनेमानं घेत असतो. झाडावरचं हे प्रेम मी आयुष्यभर अबाधित ठेवलं आहे. सध्या मराठवाड्यातल्या १७८ पोलीस स्टेशनच्या पर्यवेक्षणाची जबाबदारी सांभाळत आहे. मात्र पावसाळ्याच्या आधी माझ्या अखत्यारीतील

अधिकारी कर्मचाऱ्याकडून पोलीस कँपसमध्ये प्रत्येक पोलीस कर्मचाऱ्याकडून एक अशी अठरा हजार झाडं लावून घेतली. ती झाडं प्रत्यकानं दत्तक घ्यावीत व त्यांचे वार्षिक शेरे लिहिताना त्यांनी त्यांची जोपासना योग्य रितीनं केली की नाही, हेही तपासण्याचा मी एस.पीं.ना आग्रह केला.

आमच्या वर्गात गण्या जाधव, शिरप्या कांबळे, शिवज्या देसले, तान्या मोहिते असे आसपासच्या खेड्यांतून सायकलनी किंवा एस.टी. बसनी येणारे विद्यार्थी होते. त्याचबरोबर मकरंद देशपांडे, समीर माने, दिगंबर कुलकर्णी, अभिजीत देशमुख अशी मध्यमवर्गीय पांढरपेशा घरातली शामळू मंडळीही होती. 'कौस्तुभ'नीही नवीन प्रवेश घेतला होता. एकतर 'कौस्तुभ वाडेकर' हे नावही उच्चभ्रू. तो खूप शुद्ध मराठी बोलायचा. शिवाय त्याचे वडील टेलिफोन खात्यात इंजिनीयर. सगळे पावसाळ्यात रबरी स्लीपर किंवा प्लॅस्टिकचं चप्पल घालून यायचे. कौस्तुभ मात्र काळे बूट व सॉक्स घालून येई. त्याचा युनिफॉर्मही स्वच्छ व कडक इस्त्री केलेला असे. कौस्तुभचे शाळेत खूप नखरे असायचे. त्याला उत्तर सांगता आलं नाही, तर तो भांडायचा किंवा रडायचा. खेळाच्या तासातसुद्धा रडी करायचा. एके दिवशी माझी आणि त्याची हमरीतुमरी झाली. तिचं रूपांतर मारामारीत झालं. मी त्याला गुद्दा दिला. पीटीचा क्लास होता. मी गोळाफेकीचा गोळा घेऊन त्याच्या मागे लागलो. गायकवाड सर वेळेवर आल्यानं तो बचावला. मग काय; त्यानं आकांडतांडव, आकाशपाताळ एक केलं. आता त्याचे आई-वडील येणार, माझी काही खैर नाही; म्हणून मी सटकलो. आत्याला रडून सर्व सांगितलं. तिच्याकडून बससाठी पैसे घेतले व गावी पळून गेलो. सोमवारी मी शाळेला गेलो नाही. शाळेत या गोष्टीची चर्चा झाली व मुख्याध्यापकांनी मला बोलावणं धाडलं. मी वडलांना घेऊन शाळेत गेलो. दिगवडेकर सरांनी मला गुद्यांनी नाही, मुद्यांनी भांडायचं असतं. असा सल्ला दिला. दिगवडेकर सर हे शिस्तीचे भोक्ते होते. त्यांनी शाळेच्या परिसरात पाऊल ठेवलं, की चिडीचूप शांतता पसरायची. ते आठवड्यातून एकदाच संस्कृत सुभाषितांचा क्लास घ्यायचे. भगवद्गीतेचा बारावा व अठरावा अध्यायही त्यांनी आमच्याकडून घोकून घेतला होता. संस्कृत सुभाषितांनी वर्गातील 'ढ' मुलांना प्रगाढ पंडित बनवण्याचा दिगवडेकर सरांचा 'भगीरथ प्रयत्न' वाखाणण्यासारखा होता. खेड्यातून आलेल्या माझ्या सोबत्यांना एकतर मराठी नीटसं यायचं नाही. हिंदी व इंग्रजी तर महत्प्रयासानं पास होण्याइतपत जमलं तरी चांगभलं. संस्कृत म्हणजे शेंडीकांडी! ज्यांच्या मेंदूत ज्ञान मावत नाही व शेंडीत ते साचवावं लागतं, अशा उच्चभ्रू मुलांसाठीच संस्कृत विषय असतो, असा आम्हा सर्व खेडूत विद्यार्थ्यांचा ठाम गैरविश्वास होता. शिवाय संस्कृतचा अभ्यास ऐच्छिक होता, त्यामुळे 'नळी फुंकिली सोनारे, इकडून तिकडे गेले वारे', असा या विषयाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन होता; पण का कोणास ठाऊक मला हे सम्यक व दृष्टांतवादी ज्ञान जाम आवडायला लागलं होतं. दृष्टांताच्या माध्यमातून जे शहाणपण दिगवडेकर सर स्पष्ट व खड्या सुरांत द्यायचे, ते थेट अंतर्मनात जाऊ लागलं. सरांनी शिकवलेली दोन सुभाषितं मला अजूनही मुखोद्गत आहेत.

'विद्वत्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा, विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।।'

‘राजा व विद्वान यांची तुलनाच होऊ शकत नाही. राजा फक्त स्वतःच्या राज्यातच आदरणीय असतो, तर विद्वान मात्र सर्व जगात आदरणीय असतो.’ हे सुभाषित अजूनही माझ्या मनात घर करून आहे. त्यामुळे शिकत राहणं मी कधी सोडलं नाही आय.पी.एस. झालो, त्यावेळी फक्त बी.ए. इतिहास, शिवाजी विद्यापीठ – कोल्हापूर एवढीच माझी शैक्षणिक पात्रता होती. निवडीनंतर मुंबई विद्यापीठातून एम.ए. पूर्ण केलं. ट्रेनिंगच्या दरम्यान हैद्राबादच्या उस्मानिया विद्यापीठातून ‘पोलीस मॅनेजमेंटमध्ये मास्टर्स’ची पदव्युत्तर डिग्री घेतली. लातूरला एस.पी. असताना स्वामी रामानंद तीर्थ विद्यापीठातून एल.एल.बी.ची पदवी घेतली. ‘अँटी करप्शनब्युरो’मध्ये असताना ‘पीस अँड कॉन्फ्लिक्ट मॅनेजमेंट’वर ‘चुलालॉगकॉर्न विद्यापीठा’त सर्टिफिकेट कोर्स पूर्ण केला. मुंबईत असताना ‘पोस्ट ब्लास्ट इनव्हेस्टिगेशन’वर अमेरिकेतील ‘ब्लॅक वॉटर अकादमी’मध्ये प्रशिक्षण घेतलं. सध्या डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठात एल.एल.एम.च्या पहिल्या वर्षात शिकत आहे. ज्ञानाच्या कक्षा जेवढ्या विस्तृत व समृद्ध करता येतील, त्या करीत राहायचं; हे सातवीला असताना दिगवडेकर सरांच्या संस्कृत सुभाषितांच्या वर्गात ठरवलं होतं. जोपर्यंत हात, पाय, बाहू, बुद्धी चालत राहील; तोपर्यंत स्वतःच्या शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक क्षमतांचा विकास करत राहायचं. म्हणूनच काहीवेळा मी शरीरावर व्यायामांचा अतिरेकही करतो – मॅरॅथॉन धावतो, गिटार शिकताना बोटांना रक्तबंबाळ करतो, शीर्षासान करताना रेकॉर्ड सिद्ध करायला जातेवेळी मान मोडून घेतो, उंचावरून पायाला दोर बांधून बंजी जंप करताना कमरेचा मणका दुखावून घेतो. हो, याचा त्रास होतो; पण आनंद मिळतो – नवीन काही शिकल्याचा. दुखायचं दुखतं काही काळ. पण निसर्ग सगळं काही वेळेत दुरुस्त करत असतो.

‘यौवनं धनसम्पत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता ।
एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्ट्यम् ।।’

‘तारुण्य, संपत्ती, सत्ता व अविवेक यांपैकी प्रत्येक कारण एकेकटंही अनर्थ घडवण्यास पुरेसं आहे; मग चारही एकत्र असल्यावर काय काय घडू शकेल?’ हे दिगवडेकर सरांनी शिकवलेलं सुभाषितही माझ्या मनात खूप लवकर घर करून गेलं होतं. त्यामुळे अभ्यासकाळात संयम व यशकाळात विवेकाची पाठ सोडायची नाही, हा निश्चयही खूप आधी करून ठेवला होता. ‘संपत्तीचा मोह कधी होऊ द्यायचा नाही आणि सत्तेचा माज कधी चढू द्यायचा नाही.’ हीही खूणगाठ खूप लहानपणी बांधून ठेवली होती.

दिगवडेकर सर विवेकानंदांच्या संकल्पनेतील आदर्श युवकाची व्यक्तिरेखा आपल्या वाक्चातुर्यानं व संवादकौशल्यानं हुबेहूब उभी करायचे. ज्याच्या चेहऱ्यावर तेज आहे, देहामध्ये शक्ती आहे, मनामध्ये उत्साह आहे, बुद्धीमध्ये विवेक आहे, हृदयामध्ये करुणा आहे, मातृभूमीवर प्रेम आहे, इंद्रियांवर संयम आहे, मन च्याचं स्थिर आहे, आत्मविश्वास दृढ आहे, इच्छाशक्ती प्रबळ आहे, धाडसाचं बळ आहे, सिंहासारखा जो निर्भय आहे, ध्येय ज्याचं उच्च आहे, सत्य ज्याचा ईश्वर आहे, व्यसनापासून मुक्त आहे, जीवनामध्ये शिस्त आहे, प्रेमळ ज्याचा सूर आहे, मानवता हेच कुळ आहे, गुरुजनांचा आदर आहे, पालकांवर श्रद्धा आहे,

दीनदुबळ्यांचा मित्र आहे, सेवेसाठी तत्पर आहे, देवावर भक्ती आहे, जीवनामध्ये नीती आहे, चारित्र्य ज्याचं शुद्ध आहे; तोच आदर्श युवक आहे. हो, मलाही असा आदर्श युवक होता येणार नाही का? मलाही स्वामी विवेकानंदांसारखं बोलता येणार नाही का? मलाही एकपाठी होता येणार नाही का? मीपण त्यांच्यासारखा ओजस्वी, तेजस्वी होऊ शकणार नाही का? सरांच्या शब्दांनंतर श्रेष्ठ होण्यासाठी मनामध्ये काहूर माजायचं, खूप कष्ट करावे असं वाटायचे, वर्गात हे सगळे प्रश्न विचारायला लाज वाटायची. मग मी मुख्याध्यापक कक्षामध्ये धाडसानं जायचो व सरांना म्हणायचो, "मलाही आशीर्वाद द्या, मलाही मोठी स्वप्नं पाहायची आहेत आणि ती वास्तवात उतरवायची आहेत. मला त्यासाठी काय करावं लागेल?" खेड्यातला एक मुलगा येऊन असे प्रश्न विचारतोय, याचं दिगवडेकर सरांना कौतुक वाटायचं. मग ते मला बसवून घ्यायचे. विवेकानंदाचे विचार ऐकवायचे. 'एक कोणतीही कल्पना निवड, मग संकल्प कर. त्या संकल्पनेलाच तुझं आयुष्य बनव, तिचाच विचार कर, तिचंच स्वप्न बघ. तिच्या संकल्पसिद्धीसाठी प्रत्येक क्षण जग. हाच यशाचा राजमार्ग आहे.' सरांच्या शब्दांतून खूप खूप शहाणपण शिकायला मिळायचं. कौस्तुभ वाडेकरसोबत आता गुद्यांची नाही, तर मुद्यांची लढाई करायची, असा मी प्रण केला.

वक्तृत्वस्पर्धा जाहीर झाल्या. या आधी 'वक्तृत्व' हा शब्द कधी ऐकलाच नव्हता, शिवाय त्याचा उच्चार करणंही एक दिव्य होत. एकदा टिळकांच्या जयंती दिवशी कोकरूडला प्राथमिक शाळेत भाषण करण्याचा योग आला होता. मी टिळकांच्या जीवनावरचे दोन परिच्छेद पाठ केले होते. 'अध्यक्ष महोदय, पूज्य गुरुजन व माझ्या बालमित्रांनो, मी आज टिळक जयंतीच्या निमित्तानं चार शब्द बोलणार आहे. ते तुम्ही शांत चित्तानं ऐकून घ्यावेत, ही नम्र विनंती.' यानंतरचं भाषण ऐनवेळी विसरून गेलो. आणि मग 'एवढे बोलून मी माझं भाषण संपवतो. जय हिंद!' असा शेवट केला. हे माझं पहिलंवहिलं भाषण. त्यामुळे हा प्रांत आपला नाही, याचा मला अंदाज होता.

पण मुद्यांची लढाई कौस्तुभबरोबर करायची होती. त्याचं पाठांतर उत्कृष्ट होतं. अनेक संस्कृत सुभाषितं त्याला मुखोद्गत होती. स्पर्धेचा तो दिवस उजाडला. 'मला पडलेलं स्वप्न' या विषयावर बोलायचं होतं. स्पर्धा सुरू झाल्या. माझी तयारी शून्य होती. दोन दिवसांच्या सुट्टीनंतर कोकरूडवरून सकाळी बसनं आलो होतो. रविवारी रात्री बापूच्या थिएटरमध्ये 'लाल परी' नावाचा हिंदी सिनेमा पाहिला होता. एका गरीब लहान मुलाला लालपरी भेटते आणि मग त्याच्या आयुष्यातल्या सगळ्या अडचणी दूर होतात. त्याला शाळेत जायला मिळतं. पोटभर चॉकलेट खायला मिळतात. तिच्या पंखावर बसून जग पाहता येतं. अशी दिवास्वप्नं दाखवणारं सिनेमाचं कथानक होतं. मलाही भाषण करायचं, म्हणून मी परीक्षकांना संधी देण्याची विनंती केली. माझा आत्मविश्वास व उत्साह बघून ऐन वेळेला मला परवानगी दिली गेली. मी त्या सिनेमाची कथा 'मला पडलेलं स्वप्न' म्हणून माझ्या बोलीभाषेत सांगून टाकली. त्या परीकथेत मी इतका घुसलो होतो, की परीकथेतील शोकप्रसंग सांगताना माझ्या गालावर अश्रू ओघळले होते. माझ्या भाषणाला टाळ्या मिळाल्या आणि पहिला नंबरही आला. स्टीलचा तांब्या व वाटी अशी पहिल्या क्रमांकाची ट्रॉफी मला मिळाली. तेव्हा मला

उमगलं, की 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची' ठेवायची नाही. भिडायचं, लढायचं. जिंकलो तर उत्तम, हरलो तर भिडल्याचा आनंद व लढाईचा अनुभव तर कुठे जाणार नाही.

रोज शाळा भरायची. शिक्षक ज्ञानाच्या नवीन नवीन प्रांतात घेऊन जायचे, रामा सरांनी गणिताची आवड लावली. खड्या आवाजाचे 'रामा' सर अंकगणित आणि भूमितीची सूत्रं खूप सोपी करून सांगत असत. 'नवांगुळ' सर इतिहास शिकवायचे, पण खूपच लिहायला सांगायचे. वेदपाठक सरांचा मी फेवरिट विद्यार्थी होतो. ते इंग्रजी शिकवायचे. गोऱ्यापान, घाऱ्या डोळ्याच्या या शिक्षकांनी मात्र मला व माझ्यातल्या विद्यार्थ्याला पहिल्यापासून हेरलं होतं. त्यांनी मला जिद्द दिली. मी संध्याकाळी त्यांच्या घरी 'इंग्रजी'च्या शिकवणीसाठी जाई. 'स्कॉलरशीप'च्या परीक्षेसाठी जिद्दीनं तयारी सुरू केली. शिकवणीला जातेवेळी ओढ्याच्या लगतच्या पायवाटेनं जावं लागे. आता लहानपणीची भुतं मात्र मागे लागत नव्हती. तर एकच ओढ होती, शिष्यवृत्तीच्या परीक्षेत पास व्हायचं. कुलकर्णी सर बुद्धिमत्ता चाचणी व मराठीची तयारी करून घ्यायचे. ही पहिलीवहिली स्पर्धापरीक्षा दिली व अव्वल दर्जानं उत्तीर्णही झालो. यशाच्या पायरीवरचा एकेक दगड मी पादाक्रांत करत होतो.

आत्याला माझं कौतुक होतं. पण ती किंवा मामा कधी फालतू लाड करायचे नाहीत. वेळेवर सर्व गोष्टी कटाक्षानं केल्या पाहिजेत. पैसे वायफळ खर्च करायचे नाहीत. टीव्ही, सिनेमे पाहणं अशा फालतू करमणुकीत वेळ वाया घालवायचा नाही. अबरचबर, तेलकट हॉटेलमध्ये बनवलेलं खायचं नाही. भडक कपडे घालायचे नाहीत. घरात पाऊल टाकायच्या आधी हातपाय स्वच्छ धुवायचे. असे अनेक नियम ठरलेले असायचे व त्यांचं न सांगता पालनही केलं जायचं. मुलांना व्यक्तिस्वातंत्र्य शून्य होतं. जे घरातले मोठे म्हणतील, ती पूर्व दिशा. वाद घालायला किंवा कोणतंही मत मांडायला परवानगी नव्हती. रात्रभर मामा मस्टर तयार करत बसत. त्या निमित्तानं रात्रभर दिवा चालू रहायचा. रात्रीच्या वेळी दोन एक तासच वीज असायची. इतर वेळेला कंदिलाच्या किलकिलत्या प्रकाशात वाचायचा प्रयत्न करायचो. दिव्याची वात किती मोठी ठेवायची, हाही नियम ठरलेला असायचा. बचतीची आणि काटकसरीची आत्याच्या घरी लागलेली सवय अजूनही माझ्या दैनंदिन जीवनात पाळण्याचा मी प्रयत्न करतो. मात्र त्यामुळे मुलांचे 'कंजूष मक्खीचूस डॅडी' असे टोमणे सारखे ऐकावे लागतात.

मामांच्या सायकलची देखभाल करण्याची जबाबदारी कधी कधी माझ्याकडे यायची. ॲटलसच्या मोठ्या सायकलच्या सीटवर बसल्यावर पाय पुरायचे नाहीत. मी मात्र सायकलच्या बारखालून पॅडल मारायला शिकलो होतो. बॅलन्स सांभाळत सायकल चालवताना मोठी कसरत व्हायची. मात्र सायकल जशी पळायची, तसं मनदेखील आनंदलहरींनी हरखायचं. एकदा मामा बाहेरगावी असताना मी त्यांची सायकल शाळेत घेऊन गेलो. पहिल्यांदाच सायकलवर एवढी लांब सफर केली होती. खूप मजा आली. पण शाळेतून येतेवेळी सायकल घ्यायची विसरलो. घरात आलो, तर सायकल चोरीला गेल्याची चर्चा होती. पोटात गोळा आला. तसाच धावत शाळेत गेलो. सायकल घेतली आणि घरी आलो. प्रत्येक प्रसंगातून मी काहीतरी धडा शिकत होतो. यातूनच कदाचित मी प्रत्येक वस्तूला असणारी

किंमत शिकलो असेन! कारण आत्याच्या घरी प्रत्येक छोटी गोष्ट मूल्यवान होती. तिला जपायचं कसं किंवा तिची विल्हेवाट कशी लावायची, याची पद्धत ठरलेली असायची.

घरात आलो, की पट्टयापट्टयाची विजार आणि फुल बनियन हा नाईट ड्रेस होता. मोकळंढाकळं छान वाटायचं. घरामध्ये पायात स्लीपर नसायचीच. स्वच्छ, शेणानं सारवलेल्या घरात पायाला कधीही काही टोचलं नाही. आताची मुलं कारपेटवरही अलगद पावलं टाकताना मी पाहिलेली आहेत. बाजाराच्या दिवशी म्हणजे कोकरूडला बुधवारी व शिराळ्याला रविवारी मटणाचा बेत असायचा. पण मी शनिवार, रविवार सुट्टीला कोकरूडला जात असल्यानं माझा मांसाहार क्वचित व्हायचा. चाचणी परीक्षा असली, की मी शिराळ्यातच राहायचो. त्यामुळे रविवारी ओल्या नारळात बनवलेल्या आत्याच्या हातच्या मटणाच्या रश्श्यावर ताव मारण्यासाठी आम्ही चार भावंडं मांजरीच्या पिल्लांसारखे सकाळपासूनच सज्ज असायचो. दुपारी मी आणि विजय व्हिडीओवर सिनेमा पाहायचा बेत आखायचो. तीन ते सहाच्या शोला आम्ही 'वाचनालयात चाललो' म्हणून खोटं सांगून जायचो. शो पाहून घरी यायच्या वेळी मामांचा मार पडेल, या भीतीनं आम्ही वाचनालयात बसायचो. मामा नित्यनेमानं सात वाजता वाचनालयात येत. विजयकुमार कसातरी पंधरा ते वीस मिनिटं वाचनालयात बसू शकायचा. वैतागून तो बाहेर चालणाऱ्या व्हॉलीबॉलच्या मैदानात घुसायचा. नेमके मामा वाचनालयात आले, की मला पुस्तक वाचताना आणि विजयला खेळताना पाहायचे. मग काय, घरी गेलो, की वेताच्या काठीनं विजयची हजेरी असायची.

खरंतर त्या वेळी ग्रामीण भागात खेळाला स्पर्धात्मक प्रतिष्ठा नव्हती. खेळाचं महत्त्व व्यायामाच्या बाजूनं होतं. पहिलवानकीच्या पलीकडचे खेळ ग्रामीण भागात त्या वेळी मान्यताच पावलेले नव्हते. खेळाडू म्हणजे वाया गेलेला विद्यार्थी, असं समीकरण असायचं. त्यामुळे खेळाला प्रोत्साहन मिळायचं नाही. सुट्टीच्या दिवशी मी हौसेखातर तालमीत जायचो. लाल माती अंगावर टाकली, की अंगात स्फुरण चढायचं. पहिलवानांचा मुलगा म्हटल्यानंतर वस्तादांच्या माझ्याकडून खूप अपेक्षा असायच्या. पण संजय माने हा चपळ पहिलवान होता. त्याच्याबरोबर माझी कुस्ती लावली जायची आणि काही सेकंदांत मला तो अस्मान दाखवयाचा. खूप कष्टानं मी ढाक लावायला शिकलो. वडलांना मी कुस्तीत बरा नाही, याचा नेहमीच आनंद व्हायचा. काका शिकून इंजिनिअर झाले होते. मग हाही शिकेल, म्हणून मला शाळेच्या रस्त्यावर घोडदौड करायला मोकळीक मिळाली. मी शिकून मोठा साहेब व्हावं, हे स्वप्न त्यांनी उराशी नेहमी बांधलेलं होतं. पदोपदी मला त्यांच्या डोळ्यात पाहता क्षणी ते जाणवायचं.

शाळेचे नियमित दिवस हलकेफुलके असतात, पण परीक्षेच्या वेळी तणाव जाणवायचा. वर्गामध्ये स्पर्धा असायची. ज्या मुलांना अभ्यासामध्ये रस नव्हता, त्यांना या जीवघेण्या स्पर्धेमुळे फार फरक पडत नसे. वर्गात १०-१२ मुलीही होत्या. त्यांच्यात आणि आमच्यात शीतयुद्ध असायचं. मुलींशी बोलायला टाबू होता. चुकून कुठे शाळेच्या बाहेर वर्गातली मुलगी दिसली; तरी वेगळ्या दिशेला बघून चालायला लागायचं. मला आठवतं, माझा दहावीच्या

बोर्डाच्या परीक्षेत 'छत्रपती' शाळेत सीट नंबर आला. आमची शाळा न्यू इंग्लिश स्कूल व छत्रपती विद्यालयात नेहमी टशन असायची. माझी शाळा 'ब्राम्हणांची', तर छत्रपती 'बहुजनांची' – असा ठसा होता. दोन्हीमधलं वातावरण वेगवेगळं होतं. आम्ही अभ्यासात बरे असायचो. पण छत्रपतीची मुलं खेळ व एक्स्ट्राकरिक्युलर गोष्टींमध्ये बाजी मारत असत. छत्रपती शाळेत दहावीच्या परीक्षेत जर आमच्या शाळेचा विद्यार्थी कॉपी करताना पकडला गेला; तर त्याला रस्टीकेट तर करायचेच, शिवाय टेबलावर उभा करून 'मला माझ्या शाळेत कॉप्या करायला शिकवलं जातं.' असं काही शिक्षक वदवून घेतात, अशा वावड्या असायच्या. हे अपमानास्पद होतं. शिवाय घरापासून शाळेचं अंतरही खूप अधिक होतं. त्यामुळे परीक्षेवेळी मी खूपच तणावात गेलो होतो. शिवाय माझ्या मागे शिराळ्यात देशी दारूचं दुकान असलेल्या मालकाच्या छत्रपती शाळेत शिकणाऱ्या मुलीचा नंबर आला होता. बाप गावचा दादा व हिची देहबोलीही 'फटाकडी' सिनेमातल्या सुषमा शिरोमणीसारखी होती. तिला परीक्षेसाठी सोडायला जीपमधून तिचे दोन हट्टेकट्टे भाऊही यायचे. मी हा प्रकार पाहून थोडा गांगरलोच होतो. परीक्षेवेळी ती अनेकदा मला उत्तरं विचारायची. मला सांगायचा मोहही व्हायचा. पण सगळ्या आख्यायिका ऐकून मला तिच्याशी बोलण्याचं धाडस झालं नाही. एक दिवस गणिताच्या पेपरनंतर मला तिनं व तिच्या मैत्रिणींनी अडवलं व पेपर कसा गेला, अशी विचारणा केली. मला दरदरून घाम फुटला व मी 'मला घरी लवकर जायचं आहे,' असं सांगून तेथून काढता पाय घेतला. अपरिचित मुलींशी झालेलं हे माझं पहिलंवहिलं संभाषण.

ग्रामीण भागामध्ये मुलामुलींमध्ये एकमेकांकडे पाहण्याचे पूर्वग्रहदूषित व तिरस्कारमिश्रित दृष्टिकोन लहानपणापासूनच जाणीवपूर्वक रुजवले जातात. या अनैसर्गिक दृष्टिकोनामुळे विकृत आकर्षणाच्या विळख्यात अनेक जण सापडतात. दोन्हीकडून भावनिक कोंडमारा झाल्यामुळे अनेकदा ग्रामीण युवक वाढत्या वयात घोडचुका करतो आणि उर्वरित आयुष्य पश्चात्ताप करण्यात निघून जातं. खरंतर मुलींबद्दल असूया व नकारार्थी दृष्टिकोन ठेवणाऱ्या सर्व किशोरवयीन मुलांमध्ये मुलींचाच विषय चघळला जात असतो. त्यातून आलेली विकृती मग संडास, मुताऱ्यांमध्ये कलेच्या रूपानं चित्रित झालेली दिसते. 'लैंगिकता' या विषयावरचा वाढत्या वयातला कोंडमारा, शारीरिक बदल, त्यातून फुटणाऱ्या लैंगिकतेच्या भावना व घरात, शाळेत या विषयाची मुस्कटदाबी यामुळे बालवयातच अनेक जण प्रौढ लिंगपिसाटांच्या कचाट्यात सापडतात. छोट्या छोट्या प्रलोभनांच्या आहारी जाऊन आपलं अख्खं लैंगिक भावविश्व कुसकरून घेतात. काही मुलं याच नैराश्येतून आक्रमक होतात आणि समवयीन किंवा आपल्यापेक्षा लहान वयाच्या बालकांवर अनैसर्गिक अत्याचार करतात. त्यामुळे खरंच आज लैंगिक शिक्षण देणं योग्य की अयोग्य, याबाबत ठाम मत मांडता येणार नाही. पण कुटुंबात आणि शाळेत 'वासनेचा स्पर्श' कसा ओळखावा, 'लैंगिक' आक्रमणापासून स्वसंरक्षण कसं करावं; शरीराच्या बदलांना, वाढत्या गरजांना व मानसिक स्थित्यंतरांना कसं सामोरं जावं, यावर आरोग्यदायी संवाद होणं गरजेचं आहे.

आजकाल तर इंटरनेटच्या मोहजालानं 'पोर्नोग्राफी'चं अमर्यादित, अनियंत्रित, राक्षसी

आणि कमालीचं विकृत भांडार मुलांसाठी खुलं करून ठेवलं आहे. आज अमेरिकेत असा सर्व्हे झाला आहे, की हायस्कूलचं शिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मुलं २०००० तास इंटरनेट/टीव्हीवर असतात. त्यात ते अंदाजे १५००० खून पाहतात, १२००० बलात्कार व १ लाखाच्यावर पोर्नोग्राफी, ड्रग्ज किंवा अल्कोहोलशी संबधित क्लिप्स पाहतात. त्यामुळे आज तिथे शाळेत गर्भपात, एड्स, चाकू-सुऱ्या, स्वयंचलित बंदुकीचा वापर, ड्रग्ज अशा समस्यांशी शिक्षक व पालकांना झुंजावं लागतं. तिथे दारु पिणं ही फॅशन आहे आणि ड्रग्जची नशा म्हणजे 'इन थिंग' झालं आहे. अजूनही आपल्याकडे शाळेमध्ये शिक्षकांची टिंगल करणं, कागदाचे बाण फेकून मारणं, अभ्यास टाळून मस्ती करणं, शाळेला दांडी मारून पिक्चरला जाणं अशाच समस्या आहेत. इंटरनेटच्या आक्रमणामुळे अमेरिकेच्या समस्या आपल्यापर्यंत पोहोचायला वेळ लागणार नाही. आजकाल व्यसनांना प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. मुलांमध्ये निश्चितपणे वेगवेगळे प्रकार असतात. सांस्कृतिक, आर्थिक परिस्थिती वेगळी असते. स्वभाव वेगळे असतात. त्यामुळे एकाच मानकानं सर्वांना शिकवणं वा संस्कार करणं जिकिरीचं आहे. परिस्थिती व वास्तवाप्रमाणे पिढी बदलणार, याबाबत दुमत नाही किंवा जुनं सगळं उत्तम आणि नवीन टाकाऊ, निरुपयोगी किंवा बिघडवणारं असंही नाही. पण ज्या गोष्टी चांगल्या आहेत, ते स्वीकारणारं; ज्या गोष्टी वाईट आहेत, ते नाकारणारं आणि काय चांगलं आणि काय वाईट यांमधला फरक सांगणारं शिक्षण आणि शिक्षकांची आज प्रकर्षानं गरज भासते. नवीन पिढीवर इंटरनेटच्या माध्यमातून आक्रमण करणाऱ्या विकृत नंग्या नाचाला जर समर्थपणे पेलायचं असेल; तर तेवढ्याच मोठ्या, कणखर आणि सुसंस्कृत अशा प्राकृतिक शरीरशास्त्रावरचे धडे मुलांना योग्य वेळी, योग्य वयात दिले पाहिजेत. मुलांना शिस्त लावायच्या अगोदर पालकांनी स्वतःला शिस्त लावली पाहिजे. नीती आणि चारित्र्य यांना प्राधान्यक्रमानं अभ्यासक्रमांत समाविष्ट केलं पाहिजे.

समाज हा बटाट्याच्या ढिगासारखा नसतो, तो खरंतर डाळिंबासारखा आतून बांधलेला असतो, हे दाणे बांधण्याचं काम खरं तर आईच्या गर्भातच सुरू होत असतं. नंतर शाळा, महाविद्यालयात ही बांधणी चालू असते. त्या बांधणीमध्ये सभोवतालचं आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक वातावरण सिमेंट काँक्रीटसारखं संस्काररूपी विटांना घट्ट करण्याचं काम करत असतं. आईवडलांचा, नात्यागोत्यांचा, मित्रपरिवाराचा ओलावा त्या बांधकामाला दीर्घकाळ टिकण्यासाठी सक्षम करत असतो; पण आजकाल या गोष्टी 'मिसिंग' आहेत. आम्हीही 'संडे पेरेंट' झालो आहोत. मुलामुलींना आठवड्यातून एकदा रविवारी हॉटेलमध्ये जेवायला घेऊन जायचं, कर्तव्य म्हणून थोडाफार वार्तालाप करायचा. त्यातलाही अधिकतर वेळ मोबाईलवर व्हॉट्सअप चेक करण्यातच जातो. मुलंही त्यांच्या इंटरनेटच्या मोहजालात अडकलेली. आई-वडलांची त्यांना अडगळ आहे, कारण संवाद तुटलाय. जो काय आहे, तो व्हर्चुअल वर्ल्डवरचा संवाद आहे. खोटे, बोगस, बेगडी फेसबुकवरचे मित्र-मैत्रिणी आणि त्यांच्या मिळालेल्या 'लाइक्स', हेच काय ते आमच्या मुलांचं भावविश्व! कुठे आहेत मैदानं, कधी फुटतात का खेळताना पोरांचे गुडघे? का नाही सालपटत त्यांच्या कोपरांना आणि का फुटत नाहीत आमच्या पोरांची ढोपरं? जर वाढत्या वयातल्या प्रचंड ऊर्जेला एन.सी.सी.,

स्काऊट-गाईड, ग्रामोद्योग, श्रमदान आणि खेळातून शिस्तीसोबत मेहनतीचे आणि संस्काराचे कडक आणि घट्ट धडे दिले, की विद्यार्थ्याची वाट कधी चुकत नाही आणि चुकली तर योग्य वेळेला सावरण्याचं शहाणपणही त्यांना आपसूक येतं.

सातवीतून आठवीत गेलो. एन.सी.सी. मध्ये प्रवेश घेतला. एन.सी.सी.चं 'बी' सर्टिफिकेट असेल, तर राष्ट्रीय संरक्षण प्रबोधिनीमध्ये जायला बोनस गुण मिळतात, स्कॉलरशिपही मिळते; अशी काहीतरी माहिती मिळाली होती. पहिल्या दिवशी स्टोअररूममधून एन.सी.सी.चा गणवेश निवडायचा होता. किमान चार ते पाच पाठीमागच्या बॅचेसनी वापरून रद्दी झालेले युनिफॉर्म एका सॅकमध्ये भरून ठेवले होते. हाफ पँट म्हणजे गुडघ्यापर्यंत पोहचणाऱ्या ढगळ्या चड्डुया होत्या. कमरेत तर फिट होतच नव्हत्या, शिवाय मागून पुढून वारं जात होतं. त्या वेळी पट्टया पट्टयाच्या व नाडीयुक्त असणाऱ्या अंडरविअरवर या खाकी चड्डुया म्हणजे फ्रंट रोल किंवा फ्रॉग जम्पवेळी कधी इज्जत धोक्यात येईल आणि पितळ उघडं पडेल, याची शाश्वती नसायची. लवटे सर एन.सी.सी.चे प्रभारी होते. सर जमदग्नीचा अवतार होते. एन.सी.सी.ची परेड रविवारी असायची. मला कोकरूडला जायची ओढ लागलेली असायची. त्यामुळे एन.सी.सी.ला दांडी बसायची. मग सोमवारी लवटे सरांचा गैरहजर मुलांसाठी प्रत्येक वर्गात राऊंड व्हायचा. सर वेताची काठी घेऊन आलेले असायचे. त्यांना पाहताच पोटात भीतीनं गोळा यायचा. उभा करून सर्वांसमोर पूर्ण ताकदीनं ते दोन्ही हातांवर छड्या द्यायचे. हात फरफर सुजायचे. "आई गं!" असे समोरच्यांचे उद्‌गार ऐकले, की खरंतर लघवीलाच यायचं. या छड्यांनी मात्र वेळेवर काम करायला शिकवलं. भीतीपोटी का होईना, शिस्त लागली. मला आठवतं, थंडीचे दिवस होते. माझा गणवेश टेलरकडे नेऊन अल्टर केला, तरी फिट बसत नव्हता. थंडीपासून बचावासाठी व पँट खाली घसरू नये, म्हणून मी पँटच्या दोन्ही खिशात हात घातले होते. ज्या वेळी परेडवर जाऊन लवटे सरांना रिपोर्ट केला, त्या वेळी सॅल्यूट करताना दुसरा हात मात्र चुकून खिशातच राहिला. मग काय, सरांनी रायफल हातात घेऊन मैदानाचे दहा राऊंड मारण्याची शिक्षा दिली. अशा शिक्षा व शिस्तीचे कडक धडे देण्याबाबत सध्या वादविवाद आणि मतभेद आहेत. मुलांना तर पालकांनीही हात लावायचा नाही की कडक शब्दात ताकीद द्यायची नाही, असा पायंडा पाश्चात्त्य संस्कृतीतील्या प्रभावानं पडू लागला आहे. आमच्या पिढीच्या जडण-घडणीत शिक्षकांचा, पालकांचा धाक आणि शिक्षेच्या भीतीचा मोठा वाटा आहे. अर्थात धाकाला अन् भीतीला मर्यादा असाव्यात.

शाळेत असताना टीव्हीबद्दल मित्रांकडून खूप ऐकलं होतं. कोकरूडमध्ये आत्तारांच्या घरी टीव्हीसारखं दिसणारं एक छोटेखानी कपाट होतं. आम्ही बऱ्याचदा तो टीव्ही आहे, म्हणून आत्तारांच्या अंगणात रेंगाळायचो. बुजऱ्या स्वभावामुळे कधी आत जाण्याचं किंवा विचारायचंही धाडस झालं नाही. मात्र शिराळ्यात खराखुरा कृष्णधवल टीव्ही दुरून पाहण्याचा योग आला. गल्लीत उबाळ्यांच्या घरी हा टीव्ही होता. उबाळे हे मुंबईत पोलीस हवालदार होते. त्यांच्या तीन मुलांपैकी मनोज माझ्या वर्गातच होता. त्याच्या बाबांनी पाठवलेले त्याचे फॅन्सी टी शर्ट, जीन्स पँट पाहून बऱ्याचदा हेवा वाटायचा. शिवाय मुंबईहून

आणलेली अनेक नवीन खेळणी त्यांच्याकडे असायची. त्याची क्रिकेटची बॅट व बॉल असल्यामुळे क्रिकेट खेळताना मनोजसाठी वेगळे नियम होते. त्याच्या बॅटिंगवेळी बोलींग हळू करायची. तो तीन वेळा सलग आऊट झाला, तरच दुसरा खेळाडू बॅटिंगला येणार. फिल्डींग करणं त्याला सक्तीचं नव्हतं. तरीपण आम्ही अनेकांनी त्याच्याशी स्वार्थी मैत्री केली. पण मनोज आणि त्याची आई दोघंही मनानं उदार! त्यामुळे 'चित्रहार' पाहायला त्यांच्या घरी तोबा गर्दी व्हायची. बांबूसोबत बांधलेला अँटेना हलवत चित्र स्वच्छ करण्याचा कार्यक्रम आधी अर्धा तास ठरलेला असायचा. आणि मग एकदा चित्रहार सुरू झाला, की चिडीचूप शांतता व्हायची, आम्हाला नाच-गाणी पाहण्यात रस असायचा. पण नेमकी रडवेली गाणीच लागायची व आम्हीही रडवेले चेहरे करून घरी परतायचो. पुढे ज्या वेळी टीव्हीवर 'रामायण' सुरू झालं, रविवारी सकाळी रस्त्यावर शुकशुकाट व्हायचा. लोक सकाळी अंघोळ करून टीव्हीसमोर अगरबत्ती लावून या सिरीयलची वाट पाहायचे. याच दरम्यान थोरबोल्यांच्या घरी रंगीत टीव्ही आला. मग काय, थोरबोल्यांचा गल्लीतील भाव वधारला. सगळा गर्दीचा ओघ त्यांच्या घरी वळला. पण थोरबोलेही पोलीस हवालदार, शिवाय त्यांच्या घरी तीन मुली. त्यांच्यातली संगीता आमच्या वर्गात होती. त्यामुळे आम्हा मुलांना टीव्ही पहायला घरी प्रवेश नसायचा. लांबून खिडकीतून वळचणीला उभं राहून पाहायचा तर पाहा, असा नियम घालून दिलेला. त्यामुळे आजकाल मोठमोठ्या शोरूमच्या बाहेर क्रिकेटच्या मॅचेस पाहणाऱ्या ओशाळवाण्या चेहऱ्यांच्या गर्दीत अनेकदा मी स्वतःला शोधत असतो. आठवड्यातून एकदा-दोनदा पाहायला मिळणाऱ्या रंगीत टीव्हीवरच्या कार्यक्रमाचं मुलखाचं कुतूहल व ओढ होती. 'आमची माती आमची माणसं'पासून ते मूकबधिरांसाठी असणाऱ्या रविवारच्या बातम्यांपर्यंत कोणताही कृष्णधवल टीव्हीवरचा कार्यक्रम रंगतदार वाटत असे. रविवारचे प्रादेशिक सिनेमेही काहीही अर्थबोध न होता तीन तास मांडी घालून बसून पाहिल्याचं मला आठवतं.

शाळेत व्यक्तिमत्त्वाला पैलू दिले जात होते. छडीही मिळायची व शाबासकीही मिळायची. शिक्षेची भीती आणि कौतुकाची ओढ आवडीनं एकत्र नांदू लागली. इंग्रजीचं आकर्षण वाढू लागलं. गणितात रस निर्माण झाला. संस्कृतचे पाठ कानावर पडू लागले व गुंजूही लागले. शाळेबद्दल प्रेम, तिरस्कार, असूया व आकर्षण अशा अनेक भावना वेगवेगळ्या वेळी जागृत व्हायच्या.

दर शनिवारी मला कोकरूडला जायचं असायचं. आत्याच्या कडक शिस्तीतून ही सुटका असे. शिस्त करडी, त्यामुळे इच्छा असूनही मी माझा आवडता छंद 'चित्रपट पाहणं' इथे पूर्ण करू शकायचो नाही. मात्र शनिवार-रविवारी गावी जाऊन सिनेमाचा मनसोक्त आनंद घ्यायचो. कोकरूडला मी 'आझाद पंछी' असायचो आणि शिराळ्यात मला 'पिंजऱ्यात' अडकल्यासारखं वाटायचं. कोकरूड म्हणजे बेबंद, बेधुंद स्वातंत्र्य. कोणी विचारायचं नाही, रागवायचं नाही. शिवाय आठवड्यातून दोन दिवस येणार; तर भावंडांवर दादागिरी करणं, घरात अधिकार गाजवणं ओघानं आलंच. भला मोठा गोतावळा त्यामुळे आमच्या हालचालींची दादच लागायची नाही. मग कधी गवळोबाच्या डोंगरावर फिरायला जायचो. जांभळं, करवंदं, आंब्याच्या कैऱ्यांची लयलूट असायची. रविवारी सकाळी सवंगड्यांसोबत

नदीला पोहायला जाणं ठरलेलं असायचं. गढूळ पाण्यात पोहल्यावर हनुवटीखाली मातीचा थर जमा झालेला असायचा. त्यानंतर मग नदीच्या काठी असणाऱ्या बिळातून खेकडे पकडणं ठरलेलं असायचं. भर उन्हात खूप प्रयत्न करून जेमतेम डझनभर खेकडे मिळायचे. मग सोबत आणलेल्या तेल, चटणी, कांदा, मीठ यांच्या खरपूस उकळत्या कालवणात त्यांना नदीकाठावरच तीन दगड लावून शिजवलं जायचं. बांधून आणलेल्या शिळ्या भाकरीबरोबर शेंबूड ओढत त्या तिखट रश्श्यावर खच्चून ताव मारला जायचा. खेकड्याच्या नांग्या कुडूम कुडूम आवाज करत पोटात जाऊन स्थिर व्हायच्या. तोपर्यंत पोहताना ओली झालेली चड्डी अंगावरच सुकायची. मग तिलाच उलटी करून घालायचं, वर विजार घालायची. दुपारी तीन ते सहाच्या व्हिडिओवरच्या सिनेमासाठी आमची गँग तयार असायची. नवा सिनेमा लागला नसेल, तर माझा वाचायचा प्रोग्राम असायचा. चांदोबा किंवा चंपक ही तर मेजवानीच असायची. २ रुपयाला येणारी ही पुस्तकं हातात पडली, तर मी कोणतंतरी झाड किंवा शेतातला कोपरा गाठायचो. वेड्यासारखा गोष्टी वाचायचो. काही भुतांच्या गोष्टी असायच्या. त्या एकट्याला शेतात वाचताना भीती वाटायची, म्हणून घरी आल्यावर आईजवळ चुलीशेजारी बसून त्याही वाचून काढायचो. पुस्तकांचं हे अनामिक आकर्षण वाढतच गेलं. रविवारच्या वर्तमान-पत्रातल्या पुरवण्या वाचनाची भूक पुऱ्या करू लागल्या. दिवाळीच्या व मे महिन्याच्या सुट्टीत मी पुस्तकांसाठी कासावीस व्हायचो. रामायण, महाभारत वाचून काढलं. शिवाजी सावंतांच्या कादंबऱ्या वाचताना जोश यायचा. वेगवेगळी आत्मचरित्रं वाचून आत्मविश्वास वाढू लागला.

पण या कुमारवयात घातक आकर्षणही विकृतीकडे नेणारी ओढ निर्माण करत असतं. खेड्यातही त्या वेळी चावट चित्रपटांनी शिरकाव केला होता. मित्रांसोबत लपून रात्री व्हिडिओवर अशा फिल्मही बघायला जाऊ लागलो. रविवारच्या वर्तमानपत्राच्या पुरवणीत येणाऱ्या शृंगारकथा अधिक आवडायला लागल्या. मित्रांकडे उपलब्ध असणारी अनेक वैषयिक मासिकं मनाच्या अंतरंगात हैदोस माजवू लागली. या अनामिक आकर्षणामुळे कुमारवयात उलगडा न होणारे प्रश्न पडायचे. या गोंधळातल्या परिस्थितीमध्ये कोणी सांगायलाही नव्हतं. घरामध्ये किंवा शाळेमध्ये या कुमारवयातल्या नव्या प्रश्नांना उत्तरं देणं मान्य नव्हतं. पायावरचे केस, चेहऱ्यावरच्या तारुण्यपीटिका व खोल जाणारा आवाज अनेक वाजवी प्रश्न निर्माण करीत असे. एकदा झोपेत चड्डी ओली झाली. असं अनेकदा होऊ लागलं. मनात काहूर माजलं. विचारायचं कसं, कुणाला आणि काय? यात गोंधळून गेलो. तेव्हा धाडस करून डॉक्टरमामांकडे गेलो. सगळे पेशंट जाईपर्यंत वाट पाहिली व जिभेवर बळ आणून प्रॉब्लेम सांगितला. त्यांनी हसून पाठीवर थाप दिली व "भावड्या, आता तू जवान झालास." असं हसून सांगितलं. मला फार अर्थबोध झाला नाही; पण जे काही आहे, ते नैसर्गिक आहे हे कळल्यावर टेन्शन हलकं झालं.

कुमार वयातल्या ऊर्जेला योग्य दिशा देण्यासाठी चांगल्या-वाइटाची समज देणारे संस्कार व जाणकार मार्गदर्शनाची आवश्यकता असते. माझ्या सुदैवानं मला माझ्या पौगंडावस्थेतील संभ्रमकाळात उत्तरं द्यायला डॉ. एस. एन. पाटील भेटले. त्यांना आम्ही 'डॉक्टरमामा'

म्हणायचो. बी.ए.एम.एस. झाल्यावर तरुण वयात कोकरूड या आडवळणाच्या गावात प्रॅक्टीस करण्याचा निर्णय त्यांनी घेतला. गावात दोनच डॉक्टर. एक रंगा डॉक्टर आणि दुसरे डॉक्टरमामा. डॉ. रंगराव पाटील हे एम.बी.बी.एस., पण त्यांच्या इलाजाची पद्धत वेगळी होती. ते "काय झालंय तुला, लेका. जा, दूध पी, मटन खा; बरा होशील!" म्हणून दवाखान्यातून पिटाळून लावायचे. पेशंट त्यांच्या दम देण्यानंच बरे व्हायचे. डॉक्टरमामा मात्र लांबलचक लेक्चर द्यायचे, मग तेवढीच गोळ्यांची यादी. पण आयुर्वेद व ॲलोपॅथीची सांगड घालून मानसिक प्रबोधन करून ते रुग्णांना बरं करायचे. त्यांना भेटायला जाऊ त्या वेळी ते जोरात गालगुच्चा घ्यायचे. एवढं दुखायचं, की त्यांचे तरुणवयात पांढरे झालेले केस ओढावेसे वाटायचे. मामांच्या दवाखान्यात लांबलचक लाईन असायची. पण ज्या वेळी ते मला पाहायचे, त्या वेळी जवळ बोलावून घेऊन शेजारच्या स्टुलवर बसून गप्पा मारायचे. तीन-चार तास सोडायचेच नाहीत. त्यांना मुलांचा लळा होता. माझ्या शाळेबद्दल, अभ्यासाबद्दल विचारायचे. चांगल्या आरोग्यासाठी चांगल्या सवयी कशा लावून घ्यायच्या, याचं खूप कंटाळवाणं व्याख्यान द्यायचं. भलतं बोअर व्हायचं, पण त्यांनी सांगितलेल्या साध्या साध्या आरोग्याच्या सवयी मनामध्ये खोलवर रुतून बसल्या आणि रोजच्या जीवनामध्ये त्या अंगवळणी पडाव्यात, म्हणून मी जाणीवपूर्वक प्रयत्न केले.

त्यांनी आहाराविषयी व व्यायामाविषयी आम्हा सवंगड्यांना साधे साधे धडे दिले. त्यातला पहिला धडा म्हणजे सकाळी चांगला राजासारखा ब्रेकफास्ट करायचा. कच्ची फळं खायची, दूध प्यायचं, दही खायचं, दुपारी पौष्टिक न्याहरी करायची आणि रात्री हलका आहार घ्यायचा. भोजनामध्ये सात्त्विक आहाराला महत्त्व द्यायचं. पोटाचे चार कप्पे करायचे. दोन कप्पे जेवणानं भरायचे, एक कप्पा पाण्यासाठी ठेवायचा व चौथा कप्पा रिकामा राहिला पाहिजे, असा आयुर्वेदातला नियम ते सांगायचे. पाणी हे जेवायच्या आधी किंवा जेवणानंतर अर्ध्या तासानं प्यायचं. जर जेवण करताना खूप पाणी प्यायलं, तर पचनक्रियेचा अग्नी विझतो आणि मग गॅसेस तयार होतात. म्हणून दिवसभर थोड्या थोड्या अंतरानं पाणी प्यायचं. दिवसातून किमान तीन लिटर पाणी प्यायलंच पाहिजे. शांत चित्तानं हळू हळू नीट चावून खा, कुत्रं मागे लागल्यासारखं भराभरा गिळू नका, असा त्यांचा आग्रह असायचा. कच्ची फळं आणि भाजीपाला बिनधास्त खायचा. आम्ही मग झाडावर चढून कच्चे पेरु, कैऱ्या, चिंचा खायला सुरुवात केली. दात आंबायचे. शेतात गाजर, काकडी, टोमॅटो मुबलक असायचे. दुपारी भूक लागल्यावर त्याच्यावर ताव मारायचा. बाळूमामा रोज सकाळी उठल्या उठल्या तूप-भात आणि चटणी खातो, एक तांब्या दूध पितो; म्हणून त्याच्या दंडात ताकत आहे. तो मोठा चाऱ्याचा भारा म्हणूनच उचलू शकतो, असं वाटायचं. मग मीही सुरुवात केली. त्यामुळे चटणी-भाकरी किंवा भात-दही मिसळून खायचं. दुपारी डब्यातसुद्धा दही-भात घेऊन जायचो. अतिप्रमाणात भजी, मटण, मिसळ, वडा, शेवचिवड्यासारखे पदार्थ खाल्ल्यानं आळस येतो, असा मामांचा सल्ला होता. त्याऐवजी अंडी, मासे खायचे. कच्ची अंडी फोडून खाण्याचा कडवट प्रयोगही मी अनेक दिवस केला होता. नदीला जाऊन मासे, खेकडे पकडणं व नदीलाच कोपऱ्यात चूल करून त्यांना खरपूस कालवणात शिजवून

‘सोल’ म्हणजे पार्टी करणं हा सुट्टीच्या दिवशी ठरलेला आवडीचा कार्यक्रम असायचा.

मामा सकाळी लवकर उठून आम्हाला चालायला घेऊन जायचे. आम्हीही उत्साहानं माळावर हुंदडायला मिळेल; म्हणून त्यांना सोबत द्यायचो. डॉक्टरमामांना रोज १५ मिनिटं प्राणायाम आणि योगासनं करायची सवय होती. भस्त्रिका, भ्रामरी, कपालभाती, अनुलोम-विलोम आणि ओंकारानं मेंदू अगदी तरतरीत व्हायचा. सूर्योदयाच्या वेळी पूर्वेला तोंड करून ‘ॐ ह्राम, ह्रीम, ह्रूम, ह्रैम, ह्रौम, ह्रः, मित्र, रवी, सूर्य, भानू, खग, पुषण, हिरण्यगर्भ, मरिच, आदित्य, सवित्र, अर्क, भास्कराय नमो नमः’ अशा सूर्याच्या नावाचा उद्‌घोष करीत १२ सूर्यनमस्कार रोज घालण्याच्या सवयीमुळे शरीर लवचीक झालं होतं. पाठीची, पोटाची आसनं करायला मजा यायची. आयुर्वेदाचा अभ्यास असल्यामुळे त्यांनी प्रकृतिनुरूप, वयानुरूप व ऋतूनुरूप काय खायचं, कसं राहायचं अशा साध्या साध्या गोष्टी शिकवल्या. झोपायचं कसं, श्वासोच्छ्‌वास कसा करायचा; मनन, चिंतन आणि ध्यान याचं महत्त्व काय आहे, हे उतारवयातले धडे डॉक्टरमामांमुळे मला टीनएजमध्ये मिळाले. मला आठवतं, लहानपणी आई पपया, मासे आणि चिकन खाऊ द्यायची नाही. त्यामध्ये खूप उष्णता असते, असा ग्रामीण भागात गैरसमज आहे. डॉक्टरमामांना मी आईच्या खाद्यपदार्थांच्या अढीबद्दल बोललो, त्या वेळी त्यांनी घरी येऊन आईला आहाराबाबत सविस्तर मार्गदर्शन केलं. साखर आणि तेलाचा अतिवापर केल्यावर आरोग्याचे गंभीर विकार होतात. तेलकट, अतिगोड, मसालेदार खाल्ल्यानं हार्टअॅटॅक येतो. त्यांच्या अशा सल्ल्याचं सर्वांना आश्चर्य वाटायचं. चहा बनवताना जर तो साखरेच्या पाकासारखा झाला नाही किंवा मटणाच्या रश्श्यात तेलाचा तवंग नसेल; तर पाहुणचार कमी पडला, असा समज असायचा. डॉक्टरमामांमुळे आमच्या घरी जेवणाच्या पद्धती बदलल्या. भाकरी, पालेभाज्या, तूप-भात, दही, ताकाचा वापर वाढला. आठवड्यातून एकदा गव्हाच्या चपात्या बनवल्या जायच्या. आई जुन्या धोतराच्या फडक्यात दही बांधून ठेवायची. त्यातलं पाणी कमी झालं, की त्या दह्याला साखर आणि वेलचीबरोबर घुसळायची. त्यातून बनलेलं श्रीखंड अमृततुल्य असायचं. चपात्या आणि श्रीखंड ही मेजवानी असायची. शेतात किंवा घरात नेहमी गुळाचाच चहा असायचा. गड्यांना, कामगारांना तर कोरा चहा असायचा. आता समजतं, की गड्यांच्या चहाचे आरोग्यवर्धक परिणाम किती चांगले होते, आणि दूध आणि साखरेचा अतिरेक केलेला चहा ॲसिडिटी कसा वाढवतो.

डॉक्टरमामा नेहमी सांगायचे, “लोक अर्धं आयुष्य पैसे कमवतात आणि आरोग्याची हेळसांड करतात आणि उर्वरित अर्धं आयुष्य कमावलेले पैसे आम्हाला देऊन हेळसांड झालेल्या आरोग्याचे उपचार करण्यात घालवतात. नेहमी खबरदारी घ्या. चांगल्या सवयी लावा. हिरव्यागार वनराईकडे पाहिलं, तर चष्मा कधीच लागणार नाही. डोक्यावर उभं राहिलात, तर टक्कल कधीच पडणार नाही. जेवायच्या आधी स्वच्छ हात धुतले, तर ताप कधी येणार नाही. गरम गरम जेवण केलं आणि फळं, पालेभाज्या योग्य प्रमाणात खाल्या; तर थकवा कधी जाणवणार नाही.”

आमच्या खेड्यातल्या मानसिकतेच्या अगदी विरुद्ध मामा सांगायचे. त्यांचा दृष्टिकोन

वैज्ञानिक होता. व्रतवैकल्यं, उपासतापास याच्या ते विरोधात होते. अंधश्रद्धा बाळगताना कोणी दिसलं, तर ते झाप झाप झापायचे. मुहूर्त पाहून काम सुरू करणं, दिवस शुभ किंवा वर्ज्य असणं, काहीतरी आडवं गेलं की अपशकुन मानणं, कोणालाही हात आणि पत्रिका दाखवणं – याचा ते कसून विरोध करायचे. त्यांच्या या सत्यशोधकी वृत्तीला त्या वेळी गावात विरोध असायचा. गावातले देवऋषी त्यांच्याकडे पेशंट पाठवायचे नाहीत. अनेकदा साप चावलेल्या व्यक्तीला मारुतीच्या देवळात आणून ठेवलं जायचं. दवाखान्यात कुणी न्यायचं नाही. पेशंटला घेऊन थेट मारुती मंदिर गाठलं जायचं. देवऋषींच्या अंगात यायचं व तो मंतरतंतर म्हणत कुंकू, अबीर, गुलाल त्या साप चावलेल्या माणसावर फुंकायचा. शेंदूर लावून ताईत बांधायचा. पण निसर्ग आपलं काम करायचा. साप बिनविषारी असेल, तर माणूस वाचायचा आणि जर जहरी असेल, तर ताबडतोब वरचं तिकीट काढायचा. पण बिनविषारी सापांचं प्रमाणच अधिक असतं, त्यामुळे हनुमानाच्या मंदिरात पेशंट बिना उपचारानं ताठ उभा राहायचा. साहजिकच गाववाल्यांचा या चमत्कारावर ठाम विश्वास होता. पेशंट बरा झाला, की सगळे देवऋषींचे पाय धरायचे. चमत्कार मानला जायचा. पण विषारी असेल आणि पेशंट मंदिरात गचकला, तर 'त्याच्या पापाचे घडे भरले होते, त्याच्या पूर्वीच्या जन्माच्या कर्मामुळे त्याला जग सोडावं लागलं.' असं देवऋषी ठोकून द्यायचा. मला आठवतं, शेजारच्या सुताराच्या अण्णांचं असाच विषारी साप चावून निधन झालं होतं. त्यांनाही थेट हनुमान मंदिराच्या आय. सी. यु. म्हणजे गाभाऱ्यात ॲडमिट केलं होतं. अजूनही मला राहून राहून वाटतं, की जर योग्य वेळी अण्णाला डॉक्टरमामांकडे नेलं असतं, तर सुतारकाकूचं पांढरं कपाळ आयुष्यभर बघावं लागलं नसतं. एका अंधश्रद्धेमुळे दोन पोरांना मोठे करत आयुष्याचा गाडा तिला एकटीला ओढावा लागला होता. अशा गोष्टींना विरोध करण्यासाठी डॉक्टरमामांनी आम्हा विद्यार्थ्यांना एकत्र करायला सुरुवात केली. घराघरांत आधुनिक दृष्टिकोन कसा पोहोचेल, यासाठी ते वेळ काढायचे. त्यांच्या वाढदिवसाच्या निमित्तानं गावात व्यक्तिमत्त्व विकासाच्या आणि शारीरिक स्पर्धांचं आयोजन केलं जायचं. बौद्धिक व्याख्यानांचं आयोजन केलं जायचं. डॉक्टरमामांच्या पुढाकारानं घेतलेल्या नवनव्या आणि रचनात्मक कार्यक्रमांमुळे आम्हा विद्यार्थ्यांना दिशा मिळाली.

खेडेगाव हे खरंतर विद्यापीठासारखं असतं. औपचारिक पदव्या न घेतलेले, पण जीवनाचं तत्त्वज्ञान सांगणारे अनेक मास्तर इथे भेटतात. इथल्या सगळ्या व्यवसाय करणाऱ्यांना आपुलकीनं व आदरानं बोलावलं जातं. ड्रायव्हरनाना, डॉक्टरमामा, पोस्टमनकाका, शिपाईआबा, कोतवालभाई अशी बिरुदं पदव्यांपेक्षा अधिक मानसन्मानाची मानली जायची. रात्री पारावरच्या गप्पा म्हणजे इकडची-तिकडची खलबतं असायची. पण गावातील तरुणाईला, उद्योगाला, बाजाराला, शेतीला कशी योग्य दिशा दिली जाईल; याचीही पारायणं इथे चर्चेला यायची. मला मुळीच आठवत नाही, की माझ्या लहानपणी कोणी गावात आत्महत्या केली की कोणाचा खून झाला. वारकरी संप्रदायाचा जपलेला आध्यात्मिक ठेवा सामान्यांना प्रचंड मानसिक बळ द्यायचा. तुकोबांची 'ठेविले अनंते तैसेची राहावे' अशी कवनं कधी कधी आळसाला खतपाणी घालायची. पण 'भले तरी देऊ कासेची लंगोटी। नाठाळाच्या

माथी हाणू काठी।' अशा अभंगानं जगण्याची लढाऊ मानसिकताही तयार होई. पण काहीही झालं, कितीही कडवट झालं; तरी कोणाचा जीव घ्यायचा नाही किंवा स्वतः द्यायचा नाही, अशी सहनशक्ती संस्कार व परंपरांतून निर्माण झाली होती.

लहान असताना आजी एका खुनाची गोष्ट सांगायची व त्यामुळे कुटुंबाची वाताहत कशी लागते, हेही समजावून सांगायची. माझी एक आत्या शेजारच्याच चिंचोली गावात दिली होती. तिचे पती शाळामास्तर होते. एकदा कोकरूडच्या मटणाच्या दुकानात गावातल्याच एका गावगुंडासोबत त्यांची हमरीतुमरी झाली. हमरीतुमरीचं रूपांतर मारामारीत झालं व त्या गावगुंडानं आमच्या मामांच्या पायाच्या नळ्या चांगल्याच सुजवल्या. हे आमच्या कुटुंबासाठी अत्यंत अपमानास्पद होतं. प्लॅन झाला, कट रचला व दुसऱ्याच आठवड्यात बाजारच्या दिवशी पलटण मटणाच्या दुकानावर पोहोचली. चांगल्यामामा, दत्ता दादा आणि माझा आतेभाऊ तानाजी अण्णा पुढे होते. हातघाईवरून प्रकरण आटोक्याबाहेर गेलं. तानाजी अण्णा सोळा वर्षांचा होता. वडलांच्या अपमानाचा अंगार त्याच्या प्रतिशोधाच्या भावनेनं भडकला आणि त्या चकामकीत गावगुंडाचा जीव गेला. या सगळ्यांना जेलमध्ये खडी फोडायला जावं लागलं. अण्णाचं वय कमी म्हणून तो दोन वर्षं सुधारगृहात प्रोबेशन पूर्ण करून घरी आला. पण या सगळ्या कोर्ट-कचेऱ्यांनी कुटुंबाचं कंबरडं मोडून गेलं. आजीचे सगळे दागिने, शेती गहाण ठेवून पैसे उभे केले गेले होते. त्यामुळे क्षणभराच्या त्या रागाच्या उद्रेकानं अनेक पिढ्यांचं शत्रुत्व तर झालंच, शिवाय आर्थिक घडी विस्कटल्यानं मुलांना शाळा सोडाव्या लागल्या. मुलींची लग्नं वय झालं नसतानाही करावी लागली.

दहावीला गेलो. या वर्षाची भीती अनेकांनी घातलेली. बोर्डाच्या परीक्षेच्या व बोर्डाची परीक्षा देणाऱ्या मुलांच्या आख्यायिका ऐकायला यायच्या. दहावीचा निकाल वर्तमानपत्राच्या पहिल्या पानावर असायचा. त्यात राज्यात पहिला कोण, तो काय होणार, त्याच्या आईवडलांच्या मुलाखती, बोर्डाचे अध्यक्ष त्याला पेढा खाऊ घालतानाचा फोटो – या सगळ्या गोष्टींचं अप्रूप वाटायचं. १९८७ साली एका गिरणीकामगाराचा मुलगा राज्यात ९६ टक्के मार्क मिळवून पहिला आला होता. त्याचा पेपरमध्ये आलेला फोटो व त्याची सक्सेस स्टोरी कापून वहीत जपून ठेवली. च्यायला, हा येऊ शकतो, तर आपण का नाही – ही जिद्द निर्माण झाली.

आत्याचं मातीचं घर; तेही भाड्याचं, त्यात दोनच खोल्या, एका खोलीत पडवीतील बाथरूम, स्वयंपाक घर आणि दुसऱ्या खोलीत एक कॉट, कोपऱ्यात रेडिओ. तीन आतेभाऊ व मी चौथा – असे आम्ही चौघे जण दोन छोट्या गाद्यांवर चेंगरून झोपायचो. दोघात एक उशी व पांघरायला चादर असायची. सोलापुरी चादरीचा तो वास अजूनही माझ्या नाकात घुमतो. लाईटचाही जेमतेम व आवश्यक तेवढाच वापर असायचा. फॅनचे चोचले नव्हते. त्यामुळे डास, ढेकूण, पिसवा व त्यासदृश प्राण्यांशी जुळवून घेऊन झोपावं लागे. हळूहळू त्याची सवय लागली. आत्याचे दीर मिलिटरीत होते. ते मिलिटरी कँटीनमधून ओडोमॉस लोशन आणायचे. पण मामांना त्याच्या वासाची ॲलर्जी असायची. उन्हाळ्यात खूप उकडायचं. त्या वेळी हे लोशन हातापायाला चोळून आकाशातले तारे व चंद्राशी गप्पा मारत आम्ही अंगणात झोपायचो. थंडीच्या दिवसांसाठी आत्या सगळ्या जुन्या कपड्यांना टाचून

गोधडी बनवायची. या गोधडीत मिळणारी आल्हाददायी ऊब मला पंचतारांकित हॉटेलमधील रेशमी रजईमध्येही कधी जाणवली नाही. ती भल्या पहाटे उठून सगळी कामं करायची. मामांचा डबा सकाळी सहा वाजता तयार असायचा. मला कळत होतं, जागेची अडचण आहे. पण बोलणार कोण व कसं? मला अभ्यासाला टेबल-खुर्ची पाहिजे होती. टेबललँपची स्वप्नं मला पडायची. शेवटी धाडस करून कोकरूडच्या आजीला ही गोष्ट सांगितली. आत्यानी नाही-होय म्हणत अभ्यासासाठी भाड्यानं खोली घ्यायला मान्यता दिली. चहा, नाष्टा व जेवायला घरी यायचं, अशी अट होती. मी आनंदित झालो. खोली शोधू लागलो. बामणपाड्यात गायकवाड सर राहायचे. आम्हाला पी. टी. शिकवायचे. त्यांच्या घराशेजारी एका पडक्या इमारतीत खोली मिळाली.

माडीवर असणाऱ्या या खोलीत झोपायला चटई व चादर, कोकरूडहून आणलेलं साधं लाकडी टेबल व खुर्ची, पुस्तकांसाठी असलेली पत्र्याची पेटी असा बाडबिस्तरा मी मांडला. तात्यांनी मुंबईहून आतेभावाची एक जुनी सायकल आणली होती. आता सायकलनं मला पाच मिनिटांत शाळेत पोहचणं शक्य होणार होतं. पट्ट्यापट्ट्याच्या चड्डुया व फुल बनियन घालायचा आत्याच्या घरी नियम होता. माझे सगळे मित्र सँडो बनियन व इलॅस्टिकची चड्डी घालायचे. मलाही अनेक दिवस त्याचं आकर्षण होतं. त्यामुळे तात्यांना पटवून दोन जोडी सँडो बनियन व इलॅस्टिकच्या चड्डुया घेतल्या. गावाकडून तात्यांची लुंगीही आणली. दरवर्षी आठवडी बाजारात मी मातीची पिगी बँक खरेदी करायचो. तिच्यात मी दर आठवड्याला १/२ रुपये टाकायचो. मे महिन्याच्या सुट्टीत पाहुणे गावी आले, की जाते वेळी खिशात ५/१० रुपयांच्या नोटाही कोंबायचे. वरवरून विरोध केला, तरी खाऊसाठी दिलेली ही भेट माझी बँक लवकर भरायला मदत करायची. मे महिन्यात मी पिगी बँक फोडली, की अनेक नाणी आणि नोटा भस्सकन बाहेर पडायच्या. हरखायला व्हायचं. दहावीच्या वर्गात जायच्या वेळीही मी माझी वर्षभराच्या बचतीची पिगी बँक फोडली. तब्बल ११५ रु. जमा झाले होते. या वेळी त्यातून करमणुकीसाठी काही न घेता थेट घड्याळाच्या दुकानात गेलो आणि अनेक दिवस बाहेरून ज्यावर माझा डोळा होता, ते टेबलावर ठेवायचं लाल रंगाचं, गोल, गजराचं घड्याळ खरेदी केलं. त्यामुळे आता मला आत्याच्या पहाटेच्या हाकेशिवाय लवकर उठणं शक्य होणार होतं. तानाजी अण्णांनी त्यांचं जुनं, पण चालू असणारं चावीचं एच.एम.टी.चं मनगटी घड्याळ भेट दिलं. एवढ्या सगळ्या गोष्टी मिळाल्यानं माझी अभ्यासाची जबाबदारी साहजिकच वाढली. एकच हुरहूर होती, ती म्हणजे घरमालकाचा मोठा मुलगा वेडा होता व रात्रभर मोठमोठ्यानं विव्हळत असायचा. तो निरुपद्रवी आहे, असं सांगितलं असतानाही वाऱ्यानं जरी खिडकी वाजली; तरी तो आला की काय, अशी भीती वाटायची.

गायकवाड सरांची साथ होती. पीळदार शरीरयष्टीचे हे शिक्षक बजरंगबलीचे भक्त होते. आम्ही राहत होतो, त्या वाड्याशेजारीच समर्थ रामदासांनी बांधलेलं शिवकालीन हनुमानाचं मंदिर होतं. गायकवाड सर पहाटे उठून त्या मंदिरात आराधना करून व्यायाम करायचे. आठवडाभरात मी या वाड्यात स्थिरस्थावर झालो. एके दिवशी मध्यरात्री माझा दरवाजा कोणीतरी ठोठावला. मला जाग आली आणि दरदरून घाम फुटला. घरमालकाचा गिरीश

आला की काय? तेवढ्यात गायकवाड सरांनी आवाज दिला. "विश्वास, दार उघड." मी घड्याळ्यात पाहिलं, पहाटेचे ३ वाजले होते. सरांनी उठायला सांगितलं. ओढ्याच्या शेजारी पाण्याचा सार्वजनिक नळ होता. तिथे सरांबरोबर अंघोळ केली. पहाटेची निरव शांतता, ओढ्यातील पाण्याची खळखळ व मारुतीच्या मंदिरातील घंटेचा नादमय आवाज – हे सगळं अद्‌भुत होतं. मी थंडीनं कुडकुडलो, पण अर्ध्या तासात अभ्यासासाठी सिद्ध झालो होतो. या ब्राह्ममुहूर्तावर शरीरामध्ये एक वेगळीच उर्मी तयार झाली. पुस्तक समोर घेतलं व वाचायला सुरुवात केली. एवढी एकाग्रता मला पूर्वी कधी अनुभवायला मिळाली नव्हती. जे वाचत होतो, त्याचं स्पष्ट आकलन होत होतं व ते थेट मेंदूत जात होतं. आता काय ३ वाजताच्या गजराची सवय झाली. या वेळी प्रातर्विधीसाठी जायला फार संकोच नसायचा. नाहीतर सकाळी ६ वाजता येणाऱ्या एस.टी.मुळे रस्त्यावर मान खाली घालून बसावं लागायचं. थंड पाण्याची पहाटेची अंघोळ शरीरातील रोमरोम जागृत करायची. पहाटे ५च्या दरम्यान चहाची तलफ यायची. त्या वेळी स्टँडवर उडपी हॉटेल होतं. तिथे चहा तयार असायचा; पण मी बाहेर चहा घेतो, हे आत्याला कळेल, या भीतीनं चहा प्यायचं बरेच दिवस धाडस झालं नाही. शेवटी एकदा मी कावराबावरा होऊन हॉटेलमध्ये घुसलो व ३० पैश्याला मिळणारा चहा प्यायलो. हॉटेलमध्ये जाण्याचं हे माझं पहिलंवहिलं धाडस. अधूनमधून मग या चहाची ओढ लागली. सायकल जुनी होती, त्यामुळे तिची चेन अनेकदा निघून पडायची. पण तिच्यामुळे वेळेची बचत होत होती. वेळेच्या व्यवस्थापनाचं माझं सूत्र लहानपणापासूनच पक्कं होतं. मी सायकलनी वेगानं शाळेत पोहोचायचो. शाळेत घंटा वाजायच्या आधी पोहोचेन, याची दक्षता घ्यायचो. मी दुपारच्या ब्रेकमध्येही डबा खाऊन उरलेल्या वेळेत १५/२० मिनिटं अभ्यास करायचो. मी आता अभ्यासात मिलिंद हिर्लेकरला टफ देऊ लागलो. चाचण्यांमध्ये पैकीच्या पैकी मार्क पडू लागले. कन्याशाळाही आमच्याच शाळेच्या कँपसमध्ये होती. मिलिंद, मी आणि कन्याशाळेतील सीमा जाधव आम्हा तिघांपैकी केंद्रात कोणीतरी बाजी मारेल, अशा चर्चा शिक्षकांमध्ये रंगू लागल्या.

दहावीचं वर्ष म्हणजे माझ्या पद्धतशीर व रचनाबद्ध अभ्यासाला दिशा देणारं वर्ष. यावर्षी मी माझ्या शुद्धलेखनापासून हस्ताक्षरापर्यंत प्रत्येक लहानसहान गोष्टींवर बारकाईनं कष्ट केले. पाठांतर कुठे आवश्यक आहे आणि कुठे आकलन शक्तीवर भर द्यायचा, याची आखणी केली. जुन्या प्रश्नपत्रिका जमा केल्या. प्रश्नांच्या स्वरूपाचा अभ्यास केला आणि सुरुवातीपासून न बघता चाचण्या सोडवण्यावर भर दिला. विज्ञानाच्या प्रॅक्टिकल्समध्ये २० पैकी २० गुण मिळवणं खूप महत्त्वाचं असायचं. रसायनशास्त्र शिकवणाऱ्या शिक्षकांचा मिलिंद आवडता विद्यार्थी होता. त्यामुळे माझे गुण ते कापतात की काय, ही भीती मला सुरुवातीपासून होती. त्यामुळे प्रयोग करतानाही मी सावध असायचो. प्रत्येक पानावर 'ए प्लस'चा शेरा मिळेल, याची खबरदारी घ्यायचो. 'मराठी' ही प्रथम भाषा असल्यानं तिचा दर्जा वरिष्ठ पातळीवरचा होता. त्यामुळे भाषेत मार्क मिळवणं अधिक कठीण असायचं. त्यामुळे कविता किंवा पाठ समजून घेतेवेळी कवीच्या किंवा लेखकाच्या परिचयावर अधिक लक्ष द्यायचो. त्यामुळे उत्तरात इतरांपेक्षा वेगळेपणा यायचा. इतिहासात पण नकाशाचा

उपयोग करायला सुरुवात केली. विज्ञानाच्या आणि भूगोलाच्या स्वच्छ आकृत्या आणि भूमितीची रेखीव गुणोत्तरं माझ्या वह्यांची पानं भरवू लागली. इंग्रजी हा आवडीचा विषय. नववीपर्यंत वेदपाठक सर शिकवायचे. दहावीला मात्र वैद्य सर आले. सुरुवातीला त्यांच्याकडून इंग्रजी शिकायला जड जाऊ लागलं. पण वेळीच प्रसंगावधान राखून इंग्रजीचा बागुलबुवा तयार होऊ दिला नाही. उद्या कोणता धडा शिकवणार, तो आदल्या रात्री वाचून काढायचो, समजून घ्यायचो. अवघड शब्दांना डिक्शनरीत शोधायचो. त्यामुळे वैद्य सरांचं अवघड शिकवणं कळायला लागलं. माझ्या नेमक्या शंका आदल्या दिवशीच लिहून ठेवलेल्या असायच्या. त्या विचारायला लागलो. प्रत्येक प्रश्नाचं बोट वर करून फाडफाड उत्तर द्यायला लागलो. नववीत पहिला आलेल्या प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्या वेळी नवनीतची अपेक्षित प्रश्नांची गाईडबुक मोफत मिळायची. पण मला माहीत होतं, की सगळे जण या गाईडमधूनच घोकंपट्टी करणार आणि आपलं उत्तरही इतरांसारखंच ठरावीक, साचेबद्ध व रटाळवाणं होणार. त्यामुळे प्रत्येक उत्तरात 'मी' कसा स्वतःला उतरवेन आणि परीक्षकाला ते कसं इतरांपेक्षा उजवं आणि वेगळं दिसेल, याचा कटाक्ष पाळायला लागलो. 'Winners don't do different things, they do the things differently' हे खूप प्रसिद्ध वाक्य आता ज्या वेळी वाचतो, त्या वेळी दहावीतल्या वेगळेपणा जपण्यासाठी केलेल्या माझ्या प्रयत्नांची महती कळते.

बघता बघता दहावीचं वर्ष संपत आलं. परीक्षा जवळ येऊ लागली, तसं टेन्शन वाढायला लागलं. पण अभ्यासानं त्या सगळ्या तणावाचे डोंगर सोपे वाटायला लागले. खरंतर परीक्षा कधी येते आणि मी पेपर कसे आणि कधी सोडवतो, अशी उत्सुकता लागून राहिली. परीक्षेचे फॉर्म भरायचे होते. पहिलावहिला ब्लॅक अँड व्हाईट, पासपोर्ट साईझ फोटो काढला. हॉलतिकिटावर तो चिकटवला. छत्रपती विद्यालयात माझा परीक्षानंबर आला होता. मारुतीचं दर्शन घेऊन व आत्या-मामांचा आशीर्वाद घेऊन परीक्षेला गेलो. अभ्यास चांगला झाला होता. त्यामुळे पेपर एकापेक्षा एक सरस सोडवले.

दहावीची परीक्षा झाली. आता दप्तराचं ओझं हलकं झालं होतं. गावाकडे गेलो. खूप मजा करायची होती. गावातल्या दोस्तांसोबत धांगडधिंगा घालायचा होता. ज्या गोष्टी आत्तापर्यंत केल्या नव्हत्या, त्याची चव चाखायची होती. राजकारणात भाग घ्यायचा होता. जिवाची मुंबई करायची होती. सिगरेटचे झुरके घ्यायचे होते. बियर ढोसायची होती. तमाशात जाऊन शिट्टया मारायच्या होत्या. वर्षभर केलेल्या अभ्यासानं आलेला ताण हलका करायचा होता. मन हलकं करायचं होतं, मुक्त जगात पक्ष्याप्रमाणे घिरट्या घालायच्या होत्या. थोडक्यात टुकार-टवाळखोर करतात, ते सगळे उद्योग करून श्रमपरिहार करायचा होता.

गावातले मित्र जमा केले. लाल रंगाची लंगोट लावून तालमीत जायला लागलो. लंगोट चढवून आखाड्यात उतरलो. कुस्तीपेक्षा तांबडी माती उकरायला प्राधान्य दिलं. जोर-बैठका मारायला सुरुवात केली. हात एवढे काडीसारखे होते, की कितीही प्रयत्न केला, तरी शड्डूचा आवाज यायचा नाही. चापट्या मारून मात्र लाल व्हायचे. मोठे पहीलवान मुद्दाम कान फुगवून देतो, म्हणून कानावर त्यांचे बलदंड हात मारायचे. त्यांच्या सुपारीसारख्या चेपलेल्या

कानांकडे, पीळदार बाहूंकडे आणि घामानं भिजलेल्या, तांबड्या मातीनी रंगलेल्या शरीराकडे पाहून व्यायाम करायला ऊर्जा यायची. अशा गबरू पहिलवानांशी दोस्ती केली. आम्हा १४/१५ वर्षांच्या काट्यांचं टोळकं जमा झालं. खांद्यावर गेरू रंगाचे रुमाल टाकून, शर्टाची वरची दोन बटनं उघडी ठेवून काखेत लिंबू ठेवल्यासारखे बाहू फुगवून आम्ही गावातून मस्तीत फिरू लागलो. दादागिरीचा पहिला प्रयोग रवी शेट्टीच्या हॉटेलवर करायचा ठरलं. आम्ही बाह्या आखडून रवीच्या हॉटेलात जंगी प्रवेश केला. आपल्या भावकीतल्या ज्येष्ठ गुंडाकडून हा मद्रासी पैसे घेत नाही आणि आपणही याला पैसे द्यायचे नाहीत, असा प्लॅन होता. कांदा भजी, मिसळ पाव सटकून खाल्ला. स्पेशल चहाही ढोसला. वेटरनं ३६ रु. बिल आणून दिलं. इशारा करताच तान्यानं टेबलवरच्या कप-बश्या खाली फेकल्या. आमच्या बाहूंमध्ये त्वेष संचारला होता. वातावरण टाईट झालं होतं. पहिलं वेटरला आणि नंतर रवी आण्णाला बदडायचं, हे ठरलं होतं. बश्या फुटल्याचा आवाज ऐकून रवी आण्णा धावत आला. आमच्या राक्षसी उन्मादाचा त्याला अंदाज आला. त्यानं हात जोडून बिल दिल्याबददल माफी मागितली व पुन्हा अशी चूक करणार नाही, याचीही ग्वाही दिली. आम्हाला फड जिंकल्याचा माज आणि आनंद झाला. बाहेर पडते वेळी रवी आण्णानं पाठीमागून आवाज दिला, "भाऊ, एक मिनिट, तुमच्याशी बोलायचं आहे." मी त्याच्याबरोबर बाजूला गेलो, तो हात जोडून म्हणाला, "भाऊ, तुम्ही या पोरांच्या नादाला लागू नका. तुमच्याकडे गाव खूप उमेदीनं पाहतो. तुम्हीं शाळेत हुशार आहात, शिकून मोठे व्हा. वाटलं तर मी रोज तुम्हाला घरी चहा, नाष्टा आणून देईन; पण असा अन्नाचा अपमान करू नका." मला त्या मद्रास्याचे शब्द कदमबाईंच्या शब्दाप्रमाणे वाटले. पण किशोरवयीन मर्कटबुद्धी – तिला काय कळणार आणि कळलं तरी कसं वळणार?

माळावर आमच्या पार्ट्या झडू लागल्या. किलोभर मटण घ्यायचं. भाकऱ्या बांधून घ्यायच्या आणि टेपवर 'ढगाला लागली कळ' लावून अंग मोडेपर्यंत नाचायचं. तान्यानं एक दिवस बियरच्या बाटल्या, चारमिनार सिगारेटची पाकिटं आणि बिड्यांचं बंडल आणलं. सर्वांनी बियरचे ग्लास रिचवायला सुरुवात केली. मला चव व वास दोन्ही आवडलं नाही, पण मर्दुमकी दाखवायला मीही माझा ग्लास रिता केला. खोकत खोकत बिड्याही ओढल्या. रात्रीचे नऊ-साडेनऊ वाजले होते. टेप लावून धिंगाणा सुरू होता. शेजारच्या झोपडीवजा घरातून दूधवाल्यांची पोरं आली. त्यांनी टेपचा आवाज कमी करायचं आर्जव केलं, पण बियर मस्तकात व बिडी नाका-कानात संचारली होती. आमच्यात बाचाबाची झाली. शिवीगाळ झाली आणि त्याच पर्यवसान मारामारीत झालं. मारामारीत दूधवाल्या पोरांची व आमचीही थोबाडं सुजली होती. दारूचा वास लपवत घरी जायचं होतं. घरी कळलं, तर फज्जा होणार होता. रात्रभर डोंगरात भटकलो. अंग दुखत होतं. थंडी वाजत होती. झोपेनं बेजार केलं होतं. पहाटे कोंबडा फुटायच्या वेळी घरी पोहाचलो. नऊ वाजता तात्यांचं बोलावणं आलं, त्या वेळी डोळे उघडले. दूधवाला आपल्या दोन मुलांना घेऊन तात्यांना भेटायला आला होता. त्याला पाहताच माझी पाचावर धारण बसली. आता खैरियत नाही. पण दूधवाल्याचा सूर मवाळ होता. त्याच्या पोरांनी नांगरे, घोडेंच्या पोरांशी घेतलेला पंगा त्याला परवडणारा नव्हता. तो

गयावया करून एक वेळा माफ करायची भाषा करीत होता. थोडं हायसं वाटलं. थोड्या वेळानं दूधवाला निघून गेला. तो जाताच तात्यांनी रागानी कटाक्ष टाकला, पण एकही शब्द बोलले नाही. त्यांच्या मूक निषेधाच्या भाषेनी जीव पिळवटून निघाला. येथून पुढे दारू नाही, सिगारेट नाही, फालतू नाद नाहीत व टुकाऱ्या नाहीत, हा निश्चय केला. महिनाभर सुट्टी उडून गेली होती. उरलेल्या सुट्टीत मुंबईला जायचा बेत केला.

लहानपणी चौथीला असताना मंदाअक्काच्या लग्नाला रायगडजवळ उरणला गेलो होतो. जाताना लोणावळा-खंडाळा घाट लागत होता. टेंपोतून प्रवास केला होता. टेंपोत मला तात्यांच्या शेजारी पुढच्या सीटवर जागा मिळाली होती. प्रवासात डोळे भरभरून मुंबईला जाणारा रस्ता पाहिला होता. तीन मजली इमारत पहिल्यांदा शिराळ्यात पाहिली होती. उरणला पाच मजली इमारत पाहण्याचा योग आला. तिथे समुद्र पाहायला मिळाला होता. समुद्राच्या पलीकडे धूसर अशा मुंबईच्या किनाऱ्यावरील टोलेजंग इमारती दिसत असल्याचा भास व्हायचा. आता मात्र मुंबई – सिनेमात पाहिलेली मुंबई प्रत्यक्षात पाहणार होतो. चांदोली-मुंबई एसटी बस पकडली आणि मुंबई सेंट्रलला पोहचलो. सोबत विकास आणि विजय होते. आतेभावाच्या रूमवर उतरलो.

चाळीतली रूम विकून आतेभावानं टॉवरमध्ये एक रूमचा ब्लॉक घेतला होता. रूम छोटीशी होती. तिच्या कोपऱ्याकोपऱ्यात खोचून फर्निचर रचलं होतं. छोटासा पोर्टेबल ब्लॅक अँड व्हाईट टीव्हीही होता. १० बाय १५ च्या खुराड्यात माणसं माणसाला थटत होती. आतेभाऊ, त्याचं कुटुंब, आत्याचा गोतावळा त्या खोलीत आणि खोलीबाहेरच्या लहानश्या पडवीत जिथं जमेल, तिथं पहुडला होता. पण कुठेही कोणाच्या चेहऱ्यावर या गर्दीविषयी तक्रार नव्हती. बारीबारीनं प्रत्येक जण टॉयलेटला जात होता. लागूनच असलेल्या छोट्या बाथरूममध्ये अंघोळीची लगबग सुरू असायची. त्यात आम्हा तिघांची भर पडली. आम्हीही आमचा बाडाबिस्तरा ठेवून प्रातर्विधी आटोपला आणि घडीचे कपडे घालून मुंबईत भटकायला निघालो. गेट वे, ताज हॉटेल, मरीन ड्राईव्हपासून चौपाटीपर्यंत पाय तुटेपर्यंत पायपीट केली. उंच उंच इमारती मोडेतोपर्यंत मान वाकडी करून पाहिल्या. आठवडाभर दक्षिण मुंबईची सफर केली. सोबतीला आते बहिणीचा मुलगा निलेश गाईड म्हणून असायचा. त्याच्या मुंबईबद्दलच्या ज्ञानानं आम्ही अवाक व्हायचो. त्यानं त्यावेळच्या पॉश मिनर्व्हा थिएटरमध्ये सिनेमा दाखवला. 'शोले' इथं कितीतरी वर्षं चालला होता म्हणे. मध्यांतर झाल्यावर मी चार आइस्क्रीमचे कप घेतले. शंभरची नोट दिली. थांब थांब थांबलो, पण तो सुट्टे पैसे परत देईना. म्हणून वैतागून त्याच्यावर ओरडलो, तर "पच्चीस का एक है, कहाँ कहाँ से चले आते हैं।" म्हणून त्यानंही पलटवार केला. दीड रुपयाच्या वर कधी आईसकांडी खाल्ली नव्हती. त्यामुळे अशा झटक्यांनी मुंबईत फार दिवस मजा करायला परवडेल, हा भ्रम दूर झाला.

देशमुखसाहेब कॅबिनेट मंत्री झाले होते. सकाळी सकाळी बस पकडून खूप आशेनो त्यांच्या 'मुक्तागिरी' बंगल्यावर गेलो. 'गांधी' नावाचा त्यांचा पीए आमच्याच गावाचा होता. त्यानं हॉलमध्ये बसायला सांगितलं. देशमुखसाहेब नऊ-साडेनऊला हॉलमध्ये आले.

प्रत्येकाला आपुलकीनं भेटले. मला पाहताच त्यांनी पाठीवर शाबासकी दिली आणि कौतुकानं बोललेही, "पहिलवानाचा मुलगा ना! तुझ्याबद्दल मी ऐकतो आहे, शाळेत चमकतो आहेस. एकच गोष्ट सांगतो आहे. महत्त्वाकांक्षा मोठी ठेवायची. काय जाणो, भविष्यकाळात तू अशा बंगल्यात मोठा सरकारी अधिकारी होऊन राहशील. असाच अभ्यास केलास, तर एक दिवस तू नांगरे घराण्याचं नाव उज्ज्वल करशील!" बोलता बोलता खिशाकडे त्यांचा हात गेला व पाचशेची नोट त्यांनी माझ्या हातावर ठेवायचा प्रयत्न केला. त्यांच्या शब्दांनी माझा ऊर भरून आला होता. त्यांच्या उद्‌गारांमुळे माझ्या रोमारोमांतील आत्मविश्वास आणि आत्मसम्मान जागा झाला होता. मी नम्रपणे त्यांना ती नोट परत केली आणि म्हणालो, "सर, तुमचे शब्दच माझी ताकद आहे. प्रेरणा आहेत. मी दहावीची परीक्षा दिली आहे. तुमचा आशीर्वाद घ्यायला आलो आहे. तुमचा हात असाच पाठीवर राहू दे. आणि लढण्याचं बळ मिळू दे." त्या वेळी मी कुसुमाग्रजांची 'मोडून पडला संसार, तरी मोडला नाही कणा, पाठीवरती हात ठेवून नुसतं लढ म्हणा.' ही कविता वाचली नव्हती. पण माझे उत्स्फूर्त उद्‌गार कवितेतल्या भावांना स्पर्श करणारे होते. साहेबांना माझा स्वाभिमान आवडला. त्यांनी आम्हा तिघांना वेगळे बसवून पोहे खाऊ घातले आणि एका जीपनं डिलाईड रोडला सोडलं. जाते वेळी पाचशेची नोट घेतली नाही, म्हणून इतर तिघांच्या खूप शिव्या खाव्या लागल्या. पण ते शब्द भिर भिर भिरभिरत होते मस्तकामध्ये – तो बंगला, ती गाडी, ते वैभव सारं शक्य आहे; मात्र झोकून, पेटून, मोडून, फाडून अभ्यास करणं ही एकच त्यासाठी असणारी पूर्वअट होती.

सुट्टी संपली. निकाल आठवड्यावर आला. रुखरुख होती, काय होईल. आणि तो दिवस उजाडला. पेपरमध्ये निकालाची लांबलचक यादी जाहीर झाली होती. मी माझा नंबर शोधला. ७०० पैकी ६१६ गुण मिळाले होते. ८८ टक्के मार्क मिळवून मी १९८८ साली केंद्रात पहिला आलो होतो. कष्टाचं चीज झालं होतं. यशाची पहिलीवहिली चव चाखली. तात्या तर बेहद्द खूश झाले. अख्ख्या गावाला त्यांनी पेढे वाटले. शाळेतील बोर्डावर माझं नाव लिहिलं गेलं. वाचनालयात माझा सत्कार ठेवला गेला. त्या वेळी मी तेथील ग्रंथपालांच्या पाया पडलो. याच ग्रंथालयातून मी 'केसरी' पेपरमध्ये येणाऱ्या 'दहावीच्या अभ्यासक्रमां'च्या कात्रणांना हळूच कात्री लावून चोरून नेत असे. पण ग्रंथपालांना माहीत असूनही त्यांनी माझी चोरी पकडली नव्हती. अभ्यासासाठी सर्व प्रकारच्या क्लृप्त्या मी केल्या होत्या – त्या मात्र स्वच्छ आणि निरागस मनानी. मला त्याचं फळ मिळालं होतं. आता पुढे मात्र मोठं आव्हान होतं. भातुकलीचा खेळ संपला होता.

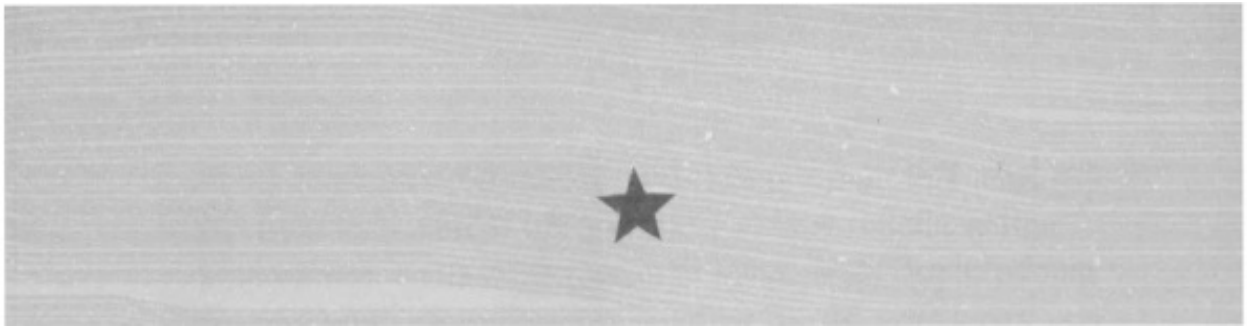

अकरावी-बारावी

बत्तीस शिराळ्यातून दहावीला पहिला आल्यानंतर अकरावीला ॲडमिशन कुठे घ्यायची, हाच पहिला प्रश्न होता. कराड, सांगली आणि कोल्हापूर या तीनपैकी एक पर्याय निवडायचा होता. कराडला एस.टी.नं एकटाच गेलो. उतरताना कंडक्टरकडे राहिलेले ५ रुपये मागितले. त्यानं, पैसे दिले असताना परत मागतोस, असा दम दिला. मी घाबरून नाही तर खोटं बोलण्याचा आळ घेतला, म्हणून एस. टी.त संतापलो, भांडलो व हमसून ढसाढसा रडलो. माझा चेहरा आणि संताप पाहून एस.टी.तील लोकांनी कंडक्टरला चांगलचं खडसावलं. त्यानं ५ रुपये परत दिले, पण 'कराड' हा मार्ग एस.टी.च्या असभ्य वागणुकीमुळे रद्द केला. सांगलीला गेलो. विलींग्डन कॉलेजची विस्तीर्ण इमारत, होस्टेलचं वातावरण पाहिलं. पण सांगली गावापासून लांब आणि सांगलीत सिनेमा थिएटर कॉलेजपासून लांब या दोन कारणांनी ॲडमिशन घेण्याच नाकारलं. रांगडं कोल्हापूर पाहता क्षणीचं आवडलं. 'न्यू कॉलेज'ची अनेक मुलं मेरिटमध्ये आली होती. मात्र घोड्याच्या पाठशाळेत असणारं होस्टेल आवडलं नाही. कॉमर्स कॉलेजचं होस्टेल जवळच होतं. तिथे ॲडमिशन घेतलं आणि होस्टेलची हवा लागली.

कॉलेज दीडेक किलोमीटर असेल. मी सायकलनं जायचो. कॉलेजमध्ये हुशार मुलांचीच गर्दी होती. 'वासरात लंगडी गाय' असा शिराळ्याचा अनुभव इथं उपयोगी पडेना. 'सायन्स वुइथ इलेक्ट्रॉनिक्स ॲज व्होकेशनल सबजेक्ट' या कॉलेजमधील 'स्कॉलरबॅच'मध्ये मी होतो. पण सूत्र जमत नव्हतं. इंग्रजी माध्यम. कॉलेजला शिकवलेलं फारसे डोक्यात उतरत नव्हतं. केमिस्ट्रीची गुणसूत्रं बऱ्याचदा डोक्याचा केमिकल लोचा करू लागली. पेठे व पाटील या खाजगी क्लासेसला ॲडमिशन घेतली. मग सुरू झाली पळापळ, धावपळ आणि रपेट. एका क्लासवरून दुसरा, दुसऱ्यावरून कॉलेज; परत होस्टेल व नंतर मेस व परत होस्टेल –

शीण आला, वैताग आला. एक तर सायन्सच्या कोणत्याच विषयात रस वाटत नव्हता. त्यात चालण्यात, बस पकडण्यात किंवा सायकलचं पॅडल मारण्यात पूर्ण ऊर्जा खर्च होऊन जायची. होस्टेलवर आलो, की कॉमर्सला शिकणारे मित्र भेटायचे. त्यांच्या आवडीनिवडी वेगळ्या होत्या. होस्टेल व कॉलेजचे ग्रुप वेगवेगळे, त्यामुळे अभ्यासाची सांगड बसत नव्हती. मी भरकटलो.

कॉमर्स कॉलेजचे माझे मित्र मला इंग्रजी 'A' दर्जाचे सिनेमे पाहायला घेऊन जायला लागले. नको त्या विषयात आणि गप्पांत फुकट वेळ जायला लागला. होस्टेलवर दोन गट होते. एक कॉमर्सचा व दुसरा लॉ करणाऱ्या मुलांचा. होस्टेलवर दादागिरी करणारा एल. एल. बी. त शिकणारा 'मानकर' नावाचा नेता रोल मॉडेल वाटायला लागला. इकडं एक्स्ट्रा ॲक्टिव्हिटीज वाढल्या, क्लास बंक करायला लागलो आणि परिणामी तिकडे स्कोअर ढासळायला लागला.

मेसचं जेवण आवडायचं नाही. घरी आईला पत्र लिहून सकाळच्या एस.टी.नं डबा पाठवायला सांगायचो. असंच एकदा पोस्टकार्ड लिहिलं. आईला सुकं मटण पाठवायला सांगितलं व क्लासमध्ये भरत कांबळे नावाच्या मित्राला पोस्ट करायला दिलं. तो पोस्टकार्ड पोस्ट करायला विसरला आणि शर्ट धुताना त्याच्या आईला ते सापडलं. ते भिजलेलं पोस्टकार्ड वाचताना त्या मातेचे डोळे पाणावले. तिनं त्याच रविवारी होस्टेलमध्ये राहणाऱ्या आम्हा सर्व मित्रांना घरी जेवायला बोलावलं. आम्ही मटणाच्या तांबड्या व पांढऱ्या रश्श्यावर ताव मारला. भरतच्या आईनं मला जवळ घेतलं आणि म्हणाली, "आरे बाळांनो, मी तुमची कोल्हापुरातील आईच आहे, असं समजा आणि कधीही संकोच न करता भरतबरोबर जेवायला येत जा." मी परत कधी गेलो नाही, पण तो प्रसंग आठवला; तर अजूनही माझ्या हातांना भरतच्या आईच्या हातच्या सुक्या मटणाचा खमंग वास येतो. कॉलेजवर बोर्डात येण्यासाठी 'फिदाईन स्कॉड' तयार करायची तयारी चाललेली असायची. त्याची स्ट्रॅटेजी आखताना पोरांचे रट्टे मारून, घोकंपट्टी करून उत्तरं पाठ करून घेतली जायची. मीही घाण्याला जुंपलेल्या बैलाप्रमाणे त्या रहाटगाडग्यात अडकलो होतो. तिथून किती जण आयआयटीला, किती जण वालचंद आणि किती युडीसीटीला गेले, याचं गणित सारखं दाखवलं जायचं. ढिला पडलो असलो, तरी शेवटच्या टप्प्यात चांगला अभ्यास झाला व अकरावीला ८२ टक्के ॲग्रीगेट व ग्रुपला ९४ टक्के मार्क मिळाले.

बारावीला गेलो आणि अभ्यासाच्या पतनाची पातळी अधिक तीव्र झाली. वेळ वाया जाईल, म्हणून आजीचा विरोध असताना वडलांकडून हट्टानं सेकंडहँड लुना घेतली. आजीनं या गोष्टीचं खूप टेन्शन घेतलं व या टेन्शननं ती आम्हाला १५ दिवसांत सोडून गेली. तिचा माझ्यावर व माझा तिच्यावर खूप जीव होता. मी खूप रडलो, एकटा राहायला लागलो. सारखी आजीची आठवण यायची. तिच्या गोधडीतली ऊब, तिचा दूधभाकरी कुसकरून भरवलेला घास, तिनं बटव्यातून काढून दिलेला बंदा रुपया, तिच्या तपकिरीचा वास मनाला गलबलून टाकायचा. राक्षसाच्या गोष्टीतल्या पोपटात असावा, तसा तिचा माझ्यात जीव होता. तिनं अख्खा गोतावळा सांभाळून ठेवला होता. येणाऱ्या प्रत्येक पाहुण्याची विचारपूस

करायची. कुठलीही लांबचं नातं असणारी एखादी माहेरवाशीण घरी आली; तरी तिला साडी नाही तर चोळी तरी घ्यायचीच. तिला आम्ही म्हातारी आई म्हणजे 'म्हाताऱ्याय' म्हणायचो. म्हाताऱ्याय म्हणजे दुधावरची साय होती. तिचा विरह सहन होत नव्हता. दर शनिवार-रविवारी ट्युशन चुकवून गावी जायला लागलो. शून्यात बसायला लागलो. तात्यांना हे गूढ उकलेना. त्यांचं व आजीचं पहिल्यापासून थोडं घर्षणच असायचं. आजीचे मोडलेले दागिने त्यांनी तिला परत दिले नव्हते. मला याचं खूप वैषम्य वाटायचं. मला आजकाल राहून राहून वाटतं, की आजीला तिची सोन्याची बोरमाळ नवीकोरी घेऊन दिली असती, तर तिला किती आनंद झाला असता. खरंतर नव्या पिढीला सिमेंट काँक्रिटच्या जंगलामध्ये शेजारच्या फ्लॅटमध्ये कोण राहतं, हेही माहीत नसतं. गावाकडचा जुना वाडा विकायचा, मुंबई-पुण्यात वन रूम, टू रूम किचनचा फ्लॅट घ्यायचा; त्या फ्लॅटमध्ये टीव्ही, फ्रिज, मायक्रोवेव्ह ओव्हन, काँप्यूटर सगळ्या भौतिक गोष्टींसाठी जागा असते, पण म्हाताऱ्या आजी-आजोबांसाठी जागा नसते. ते जड होतात. मग त्यांची वृद्धाश्रमात सोय करावी लागते. ज्या सतराव्या-अठराव्या वर्षी प्रेमाचा विरह, तळमळ तरुणांना बेचैन करीत असते; त्या वयात मला आजीचं सोडून जाणं कमालीचं दु:ख देत होतं. हळूहळू मी त्यातून सावरलो.

होस्टेलवरचा हडकुळा मानकरदादा न विचारता माझी लुना घेऊन जायचा. मला खूप राग यायचा, पण बोलायचं धाडस व्हायचं नाही. एके दिवशी अब्राहम लिंकनचं पत्र वाचलं होतं. त्यात 'गुंडांना भीत जाऊ नको, त्यांना नमवणं सर्वात सोपं असतं', असं काहीतरी एक वाक्य आहे. मी लुकड्या मानकरची गेटवर वाटच पाहत बसलो. तो फुकट्या माझी लुना घेऊन ऐटीत उतरला. मी कमरेचा बेल्ट काढला व मानकरला बेल्टनी बडवला. मी जेव्हा त्वेषानं त्याला खाली पाडलं आणि उरावर बसलो, माझ्यातील गुंडाबद्दल असणारं भय कुठं पळून गेलं, मला कळलंच नाही. मानकरची हवा गेली व ती माझ्या डोक्यात शिरली. होस्टेलमधील सर्व मुलं सिनिअर कॉलेज किंवा लॉ कॉलेजची होती. मानकर दादाची खोड मोडल्यानं मी होस्टेलचा 'छोटु दादा' झालो.

प्रायव्हेट ट्युशन लावल्या होत्या. लुना चालवण्यापेक्षा तिच्या कंडीशनमुळे ढकलण्याचं काम जास्त करायचो. लायसन्स काढलं नव्हतं. त्यामुळे प्रत्येक सिग्नलला दिसणारा ट्रॅफिकचा कॉन्स्टेबल यमासारखा वाटायचा. त्यात विशेष करून आईनं पाठवलेला एस.टी. स्टँडवरचा डबा आणायला गेलो, की पकडला जायचो. तिथं असणारा फडतरे हवालदार १० ची कोरी नोट माझ्याकडून घ्यायचा. ट्रॅफिकची पावती फाडावी लागते, हे मला वर्षभरात कळलंच नव्हतं.

रवी मोहिते माझा रूम पार्टनर – शेजारच्याच गावातल्या सरपंचाचा मुलगा. तो मात्र बारावी कॉमर्सला होता. कॉलेजवर तो सीआर म्हणून निवडूनही आला होता, त्याचा आणि अभ्यासाचा दुरूनही काही संबंध नव्हता. 'चला की राव महाद्वार रोडला डोळ्याची तलप भागवून येऊ,' असं म्हणून तो मला रंकाळ्यापर्यंत रोज सायंकाळी फिरायला जायची गळ घालायचा. कपड्याच्या शोरूममध्ये लावलेले अर्धनग्न पुतळे न्याहाळणं हा त्याचा छंद होता. कॉलेजच्या गॅदरिंगमध्ये सुटावर कोल्हापुरी चप्पल घालणारा हा महाभाग माझ्या अभ्यासाचं

भरीत करणार, हे निश्चित होतं. माझे क्लासमेट सुगंध आणि दया हे घोड्याच्या पागेच्या वसतिगृहात राहत होते. त्यांचा अभ्यास आणि चाचणीतला स्कोअर दोन्ही दिवसेंदिवस टॉपरच्या दिशेनं जात होतं.

मी बारावीत गेलो, तेव्हा माझ्या शाळेतील व गावातील आनंद पाटील व अभिनय कुंभार या दोघांनीही कोल्हापुरात अकरावीला ॲडमिशन घेतली. दोघेही माझ्याच होस्टेलवर राहायला आले. आनंद शांत आणि सुस्वभावी – कोणाच्या अध्यात नाही की मध्यात नाही. वडील राजकारणात व आई शिक्षिका. आठ भावांमधील आनंद शेवटचं अपत्य, पण कुठेही लाडानं त्याला बिघडवलं नव्हतं. अभ्यास भला, आपण भले. चष्मा घातलेला आनंद विद्येच्या प्रांतात चौफेर फलंदाजी करू लागला होता. माझ्यापेक्षा लहान असूनही त्याला माझी काळजी वाटायची. आम्ही दोघे कधी सायंकाळी कटिंग चहा घ्यायला टपरीवर गेलो, की थोडंसं धाडस करून तो मला बोलायचा, "विश्वासदादा, बारावीची परीक्षा जवळ आली, तुझा अभ्यास झाला का? उजळणीवर लक्ष दे, रवीबरोबर जास्त वेळ वाया घालवू नको. तुला वाटलं, तर आमच्या रूममध्ये अभ्यासाला ये." मला आनंदचे हे शब्द पटायचे, कळायचे; पण वळायचे नाहीत, अशी परिस्थिती होती. होस्टेलच्या मुलांचं मोहजाल वेगळं असतं. एकदा टुकार ग्रुप आवडायला लागला, की सिन्सीअर मुलांची हेटाळणी करायला आवडते. त्यांच्या अभ्यासात कसा बिब्बा घालता येईल, याचाच विचार अधिक असतो. आनंद वेळच्या वेळी उठायचा. नित्यनेमानं चष्मा पुसत डायनीगं हॉलमध्ये यायचा. पेपर वाचायचा. अर्धा तासच टेबल टेनिस खेळायचा. सात वाजले, की अभ्यासाला बसायचा. आनंदकडे पाहून मीही लाजेकाजेखातर थोडा अभ्यास करायला सुरुवात केली. टाईमटेबल बनवलं. रव्याला 'मला महाद्वार रोडवर फिरायला यायचा आग्रह करायचा नाही,' ही ताकीद दिली.

पहिल्यापासून अभिनय हरहुन्नरी व अष्टपैलू विद्यार्थी होता. त्याचे बाबा नाईक महाविद्यालयाचे प्राचार्य होते, शिवाय फर्डे वक्ते. आई शिक्षिका आणि जगदीश खेबूडकरांच्या घरातली. त्यामुळे अभिनयनी अभिनयाचे धडे बाळपणापासूनच गिरवले होते. तो धमाल विनोदीही होता. 'भारत माझा कधी कधी देश आहे' ही त्याची व्यंगात्मक प्रतिज्ञा कॉलेजवर हिट झाली होती. पण अकरावी-बारावीत त्याच्याही सगळ्या एक्स्ट्राकरिक्युलर करामती बंद झाल्या होत्या. आनंद आणि अभिनय यांची ही अभ्यासाची जोडगोळी तयार झाली होती. आनंदची वाटचाल माझ्या पावलावर पाऊल टाकत सुरू होती. लहानपणापासूनच आमची तशी गट्टी जमलेली. आमच्या दोन्ही भावक्या घोडे आणि नांगरे या एकमेकांवर कुरघोड्या करून एकमेकांची कशी डोकी फोडता येतील, याच्यातच ऊर्जा आणि वेळ वाया घालवीत; पण का कुणास ठाऊक आमची मैत्री जमली. मी शिराळ्याला शाळेला गेलो, आनंदही दुसऱ्या वर्षी तिथे आला. मी कोल्हापूरला ११वी ला प्रवेश घेतला. आनंदनंही तोच मार्ग निवडला व होस्टेलही तेच निवडलं. पुढे मी सायन्स सोडून आर्ट्सला गेलो, आनंदनंही तोच मार्ग निवडला. मी आयपीएस झालो आणि आनंदाचे डोही आनंद तरंग, एक पाऊल पुढे आयएएस झाला. सुगंध चौगुले आयएफएस झाला, अभिनय कुंभार आयआरएस झाला. एकाच ग्रुपमध्ये अभ्यास करणारे आम्ही एका वेळी एवढे यशाचे झेंडे कसे गाठू शकलो; हा

एक केस स्टडी आहे, खरं तर याचा टप्पा बारावीनंतरच्या वाटचालीतून सुरू होतो.

बारावीच्या वर्षात मी मात्र वैचारिक द्वंद्वामध्ये अडकलो होतो. एकटाच किनारा गाठण्याचा प्रयत्न करत होतो. मनात नेहमी नकारार्थी विचार यायचे. मांगरूळचे मामा कोल्हापूरला ॲडमिट झाले होते. त्यांच्या आजारपणात काळजी घेणारे नातेवाईक रूमवर राहायला यायला लागले. अभ्यासावर त्याचाही परिणाम व्हायला लागला. आत्मविश्वास डळमळीत व्हायला लागला आणि भविष्याबद्दल अस्थिरता वाटायला लागली. आपल्याला जर चांगले गुण नाही मिळाले, तर पुढे काय? घरचे काय म्हणतील? नातेवाईकांत आपली नामुष्की होईल. दहावीत तर आपण पराक्रम केला. बारावीची लढाई आपण सहजासहजी हरणार. मी हरणार, मी हरणार, माझं करिअर संपणार! आणि हो, मी जर एखाद्या विषयात नापास झालो, तर मी कसं कोणाला तोंड दाखवणार? सगळे मला पाहून हसणार, घालून-पाडून बोलणार, माझा फुगा फुटणार! असे विचार, अशी चक्रं डोक्यात भिरभिरायची. आणि खोल खोल गर्तेत आपण अडकलो आहोत, मदतीसाठी आवाज दिला, तरी कुणीही हात देत नाही – असे भास व्हायचे. चित्रविचित्र स्वप्नं पडायची आणि मी दचकून उठायचो.

खरंच, साली पहिले दहावी आणि नंतर बारावी मुलांना ऐन किशोरवयात पंक्चर करून टाकत असते. वाढत्या वयात ज्यावेळी मैदानं बोलावतात, स्नेहसंमेलनं मोहात पाडतात, समवयीन मुलामुलींशी हितगुज करावं असं वाटतं, मज्जा करायला हुरूप असतो – नेमका त्यावेळी हा बारावीचा अभ्यास साला लोच्या करतो. ना हसणं, ना नाचणं, ना करमणूक, ना खेळ; फक्त टेबल, खुर्ची, क्लासेस, ट्यूशन्स, मास्तर आणि न संपणाऱ्या चाचण्या. एकानंतर दुसरी, दुसरीनंतर तिसरी, पिचकून जातो जीव सारा. त्या 'शिक्षणाच्या आईचा घो' असं म्हणावंसं वाटतं, पण काही पर्याय नसतो. आईबाप खस्ता खातात. पैसे वाचवतात आणि पोरगा डॉक्टर, इंजिनीयर होणार; या भोळ्या स्वप्नांमध्ये रममाण होतात. इकडे मेसचं खाऊन पोरगं पिचकत कधीकधी गटांगळ्या खायला लागतं. सावरणारं कोणीही नसतं. मग 'नापास, नापास, नापास' असे सलग शिक्के मिळायला लागले, की एकतर मुलं निराश होतात किंवा निर्लज्ज. निर्लज्ज परवडले. अभ्यास सोडून टुकाऱ्या, टवाळक्या यात बिनधास्त मजा मारताना दिसतात. पण जर निराश झाले, तर सेंट्रल नर्व्हस सिस्टिम काम करायची बंद होते. अबोला, एकांत आवडायला लागतो. एखादं व्यसन घर करायला लागतं. पालकांच्या आग्रहापोटी खूप अभ्यास करावासा वाटतो, पण अभ्यासच होत नाही. लक्षच लागत नाही. पुस्तकंच आवडत नाहीत. सगळे अभ्यासाचे कागद फाडून, फेकून द्यावेत, असं वाटायला लागतं. सायन्सचे फॉर्म्युले चारी बाजूंनी कानात गुंजन करतात, डोळ्यांसमोर नाचू लागतात. वेड लागल्यासारखे भास व्हायला लागतात. कुठेतरी हिमालयात निघून जावं, सगळं सोडून द्यावं आणि कधीतरी जीव द्यावा, असंही वाटतं. आणि हो, खरंच काही कोवळे जीव या क्षणभंगूर, जीवघेण्या तणावाला बळी पडतात आणि आपली जीवनयात्रा संपवतात.

प्रश्न पडतो, या दहावी-बारावीच्या अभ्यासाला वैतागून असा आत्मघातकी निर्णय घेणं योग्य आहे का? मुळीच नाही, बिलकुल नाही. कितीही सामान्य मुलगा असला, तरी अभ्यास ही 'किस झाडकी पत्ती!' नदीत पडल्यावर ज्याला पोहता येत नाही, तोच गंटागळ्या खातो,

बुडतो, मरतो. पण ज्याला पोहता येतं, ज्याला पाण्याशी स्पर्धा करता येते, ज्याला लाटेवर आरूढ होता येतं; त्याच्यासाठी नदीत मारलेला सूर हा आनंद आहे, साहस आहे, सॉलीड मजा देणारी गोष्ट आहे. तसंच अभ्यास असो किंवा कोणतंही क्षेत्र असो, त्यात पारंगत व्हायला थोडेफार हात हालवावे लागतात, डाव शिकावे लागतात. ते एका जागी आळस करून, बसून शिकता येत नाहीत. ऊठ, जागा हो आणि जोपर्यंत ध्येयसिद्धी होत नाही, तोपर्यंत प्रयत्न करत राहा. देवानं आपल्याला दोन हात, दोन पाय, डोळे, कान, चांगलं शरीर दिलं आहे. अभ्यास करून कोणाच्या अंगाला भोकं पडली आहेत किंवा कोण मेलाय, असं मी कधी ऐकलेलं नाही. मग का सोडायचा जीव या फालतू अभ्यासासाठी? त्याच्याऐवजी आरूढ व्हायचं त्या अभ्यासरूपी वारुवर. घ्यायची भरारी त्या अभ्यासाच्या प्रांतात! सगळं शक्य आहे, खरंतर सोपं आहे. फक्त तो आत्मविश्वास जागा झाला पाहिजे. स्वतःमधली क्षमता कळली पाहिजे आणि कष्टानं मिळालेल्या यशाची चव चाखली पाहिजे. नैराश्य तात्पुरतं आहे, क्षणभंगूर आहे, खूपच तकलादू आहे. त्याला झुगारून टाकायला बस एकदा 'हम'मधल्या अमिताभसारखी मान हलवावी लागते आणि वाघासारखी झेप घ्यावी लागते. त्या पुस्तकरूपी सावजांचा फडशा पाडायचा, राडा करायचा, फोडून टाकायचा कोड्यासारखा वाटणारा रोजचा गृहपाठ! असा भीमनिश्चय करायचा. द्यायच्या चाचण्या आणि गाठायची नवी उंची! रोज नवं शिखर, रोज नवं क्षितिज! मीही अशा मानसिक हिंदोळ्यांनी बेजार व्हायचो, गोंधळून जायचो. पण ज्या वेळी कधी हाराकिरीचा विचार यायचा, त्या वेळी आई-तात्यांना आठवायचो. मी जर खचलो, हरलो; तर त्यांचं काय होईल? ते कसे जगतील? हा विचार क्षणभरात माझी बॅटरी चार्ज करायचा आणि मी अभ्यासाला लागायचो. थोडा मागे राहिलो असलो; तरी शर्यत पूर्ण करायची, क्षमता पूर्ण वापरायची आणि शेवटचा स्प्रिंट मात्र जोरानं मारायचा, हा पक्का निश्चय होता.

दहावी, बारावी हे शैक्षणिक टप्पे आहेत, अर्धविराम आहेत. वयाच्या भिन्न टप्प्यांत वेगवेगळ्या गोष्टी आवडतात. वेगवेगळ्या आव्हानांना सामोरं जायचं असतं. पाळण्यात असताना खुळखुळा आवडतो. मग दुडूदुडू चालताना चेंडू, टेडी बिअर, बाहुली आवडायला लागतात. किशोरवयात पतंग, क्रिकेटची बॅट, सायकलचं वेड लागतं. किशोरवयीन अवस्थेत कधी पुस्तकं, कधी सिनेमे आणि कधी बॉलीवूडमधल्या नायिका आवडायला लागतात. तरुण वयात एखादी नायिका आयुष्यातही येते. प्रौढ झालो, की पैसा कमवायला आवडतं. प्रतिष्ठा, मानसन्मान, गाडी, बंगला यांची हौस असते. उतारवयात आपसूक अध्यात्माचा, निवृत्तीचा ध्यास लागतो. 'कालाय तस्मै नमः!' कालाप्रमाणे शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिक गरजा बदलत जातात. ज्याच्या बदलत नाहीत, जो एकाच एक गोष्टीच्या मागे लागतो; तो स्वार्थी, एकांगी, वेडा किंवा कालबाह्य म्हणून समाजात नाकारला जातो. जर लहानपणीची खेळणी तरुण वयातही आवडायला लागली, तर ते अनैसर्गिक होईल किंवा तरुणपणीचे चाळे जर म्हातारपणी केले, तर त्या व्यक्तीला 'म्हातारचळ' लागले म्हणून हिणवलं जातं. दहावी, बारावी हे निश्चित करिअरची दिशा ठरवणारे शैक्षणिक टप्पे आहेत. त्यात अपयशी झाली किंवा थोडे मागे राहिलो, तर आयुष्य संपत नाही. 'ये तो शुरुवात है, मेरे

दोस्त, पिक्चर अभी बाकी है।'

जग एवढं विविध रंगांनी नटलेलं आहे, एवढा सुंदर निसर्ग या भूतलावर परमेश्वरानं रेखाटलेला आहे. सुंदर फुलं, पक्षी, प्राणी, आकाश, डोंगर, पर्वतरांगा, बर्फाळ प्रदेश, वाळवंट, मोठमोठी सुंदर मरूद्यानं, काय काय नाही या विश्वात! सुंदर भूप्रदेशातली वेगवेगळी माणसं, त्यांच्या कला, क्रीडा, संस्कृती, परंपरा, भौतिक प्रगती, पुस्तकांचं अद्‌भुत भांडार, माळारानावरची चिमुकली फुलं आणि त्या फुलांसारखी गोड मुलं! आयुष्याच्या साठ-सत्तर वर्षांत हे सगळं निरखायचं, पारखायचं आहे; खेळायचं आहे, बागडायचं आहे, नाचायचं आहे, हसायचं आहे; कारण जीवन खूप सुंदर आहे. एखाद्‌दुसऱ्या दहावी-बारावीच्या झटक्यानं मनाला, शरीराला खचू द्यायचं नाही. जे आत आहे, ते अंतरंग बाहेर काढायचे आणि आयुष्य फुलवायचं – एखाद्या केशराच्या बागेसारखं! रंगीबेरंगी, विस्तीर्ण, अनुभवांनी भरभरून!! अनुभवांना सुंदर संदर्भ लावायचे. पाय लचकला, ठेच लागली, तर प्रेरणेचं मलम लावायचं, जखम बरी करायची आणि पुन्हा उभं राहायचं, अजून लांब झेप घेण्यासाठी. पण काही झालं, तरी परमेश्वरानं दिलेल्या या सुंदर आयुष्याचा अपमान नाही करायचा, आत्मघात नाही करायचा. जगाबद्दल नकारार्थी दृष्टिकोन नाही ठेवायाचा. हीच तरुणाईची खरी ओळख आहे. परिस्थितीला गांगरून सिकंदर कधी नाही कोसळला. तुटलेला तारा जमिनीवर कधी नाही पडला. कितीतरी नद्या समुद्रात विलीन होतात; पण कोणताही महासागर उलटा नदीमध्ये विलीन नाही झाला. हेच ध्यानी ठेवायचं. यशस्वी होत नाही, तोपर्यंत संघर्षाचं मैदान सोडणार नाही, साखरझोप घेणार नाही. खरंतर तुम्ही झोपल्यावर पाहता ती स्वप्नं नसतात. जी तुम्हाला झोपू देत नाहीत, ती स्वप्नं असतात. कष्ट, मेहनत केल्याशिवाय यश मिळत नाही आणि प्रयत्न करणारा नेहमीच अयशस्वी होतो, असं कधी घडत नाही. प्रयत्नपूर्वक वाळू रगडल्यावर तेलही गळतं, असं म्हणतात. यत्न, प्रयत्न, जिद्द, स्वप्न, संकल्प— हीच तर खरीखुरी यशाची पंचसूत्री आहे.

जिचे हातपाय लुळे होते, जिची दृष्टी अधू होती, जिचं शरीर साथ देत नव्हतं; त्या हेलन केलरला अद्‌भुत यश मिळवता आलं. माझे तर हातपाय चालतात, माझं शरीर धडधाकट आहे. हो, मेंदूवर थोडा गंज साचलाय, एकाग्रता लाभत नाही, अभ्यास काय होत नाही, असा थोडासा बुरसटलेल्या न्यूनगंडाचा आजार आहे; तो बरा करायला फक्त एकदा ठरवावं लागतंय आणि ते पण पक्कं! ठाम! आणि 'शेंडी तुटो की पारंबी' या निश्चयानं ठरवावं लागतं आणि ते ठरवायला मला कुणाच्या परवानगीची गरज नाही. नियतीशी मला करार करायचा आहे. कष्ट करून, जिद्दीनं, प्रयत्नांच्या पराकाष्ठेनं स्वतःला एवढं सिद्ध करायचं आहे, की नियतीनंसुद्धा मला विचारावं, 'बोल तेरी रजा क्या है?' काय व्हायचंय, काय बनायचंय तुला तुझ्या भविष्यकाळात? कसं योजायचं आहे तुला तुझं आयुष्य? हो, अशीच बारा महिने झपाटून ज्या वेळी मी स्पर्धापरीक्षेची तयारी केली, तेव्हा खटाखट व्हिडिओ गेममधून नाणी पडतात, तसे एकामागोमाग एक यशाचं वरदान मला १९९६-९७ ला मिळालं होतं. माझे मित्र गमतीनं म्हणायचे, "तू प्रोपोज केलंस, तर माधुरी दीक्षित किंवा अँजेलीना जोलीसुद्धा नाही म्हणणार नाही!" पण हे सगळं लक बाय चान्स नव्हतं. बारावीलाच जर निराशेच्या गर्तेत

अडकलो असतो, करिअरच्या प्रश्नांनी घेरलेला चक्रव्यूह भेदता आला नसता, स्वतःचे निर्णय स्वतः घेतले नसते; तर कदाचित भरकटत राहिलो असतो. अजाणत्या प्रदेशात चुकलो असतो वाट आणि शोधत बसलो असतो अंधारलेल्या आयुष्याचा अर्थ! म्हणून जे काही निवडायचं ते स्वतः, हिमतीनं! वाट पाहात राहिलो; तर इतरांनी न निवडलेलं, शिल्लक राहिलेलं शिळंच ताटात पडेल, हे नक्की आहे. आयुष्य हे दहा गिअर्सच्या सायकलसारखं आहे. बहुतेक जण एकाच गिअरवर रडतखडत प्रवास करतात. करू या दहाच्या दहा गिअर्सवर यशशिखरांची सफर! पादाक्रांत करू या नवनवे आव्हान करणारे ज्ञानाचे प्रांत आणि शिक्षणाच्या, ज्ञानाच्या क्षेत्रात घेऊ या अस्मानभरारी! दहावी-बारावी किस झाड की पत्ती! मी तर आलो आहे या दुनियेत एव्हरेस्ट गाठायला. ते शिखर गाठताना माझी गात्रं थकणार नाहीत, शरीरात ऊर्जा राहील आणि डोक्यात चैतन्य राहील, यासाठी फक्त आणि फक्त दिवस मोठा करण्याची गरज आहे. ज्यांना स्वप्नं पाहायची असतात, त्यांना 'रात्र मोठी' हवी असते आणि ज्यांना स्वप्नं साकारायची असतात, त्यांना 'दिवस मोठा' हवा असतो. दिवसाचा प्रत्येक तास, मिनिट, सेकंद मला घेऊन जाईल तो इप्सिताच्या दिशेनं! हाच माझा आजपासून, आत्तापासून संकल्प! मग बघा, कशी मजा येते, कसे न्यूनगंडाचे, आळसाचे, आमिषांचे, आकर्षणाचे, व्यसनांचे, वाईट सवयींचे बुरूज एकानंतर एक ढासळतात! त्यासाठी एकदा उठा, ठरवा आणि करा. आणि मग पहा-पुन्हा उषःकाल होईल, रोज नवी पालवी फुटेल, रोज नवी पहाट होईल, रोज नवा सूर्य उगवेल, रोज सुंदर सुंदर कळ्या उमलतील आणि रोज पाऊल पडेल ध्येयाच्या दिशेनं! संकल्पाच्या सिद्धीसाठी! चला, पुन्हा पेटवू या आयुष्याच्या मशाली!

१२ वीचं वर्ष संपत आलं. 'ॲन्युअल डे'साठी प्रमुख पाहुणे म्हणून भूषण गगराणी आले होते, मराठी माध्यमातून परीक्षा देऊन ते आय.ए.एस.मध्ये भारतात तिसरे आले. मराठी साहित्य विषय घेऊन मराठी माध्यमातून परीक्षा देऊन आय.ए.एस. होता येतं, हा नवीन जावईशोध त्यांच्या भाषणामुळे आम्हाला लागला. भूषण गगराणी नावाचं एक यशाचं अजब रसायन आहे. मराठी माध्यम व मराठी साहित्य या दोहोंवर जबरदस्त पकड असणारा हा कोल्हापुरात जन्मलेला मारवाडी तरुण. या तरुणानं खरंतर महाराष्ट्रात युपीएससीची मुहूर्तमेढ रोवली. कित्येक उमेदवारांना यशाचा मंत्र दिला. अभ्यासाची पद्धत शिकवली. त्यांच्या नोट्सची पारायणं म्हणजे मराठी साहित्यात हुकमी यश, हे आमच्या अभ्यास काळातलं सूत्र होतं.

गोऱ्यापान, सडपातळ अशा ह्या तरुण अधिकाऱ्याचं व्यक्तिमत्त्व भुरळ पाडणारं होतं. पाणीदार डोळे, स्पष्ट विचार व नेमका दृष्टिकोन हे त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे पैलू त्यांच्या स्मितहास्यानं व उत्साहानं भरलेल्या गोंडस चेहऱ्याचं आकर्षण वाढवत होते. ते बोलत होते, आम्ही ऐकत होतो. त्यांच्या धगधगत्या बोलण्यानं एक ठिणगी पेटली होती. त्यांचे शब्द त्या ठिणगीवर फुंकर मारत होते. शेजारी आनंदही होता, तिथेही एक ठिणगी पेटली व त्यातून रक्तामध्ये अनेक सूर्य पेटले, रग पेटली. निर्णय पक्का झाला. असं काहीतरी गगराणींसारखं करायचं.

सायन्समध्ये मन रमत नव्हतं. चिटणीस सर इलेक्ट्रॉनिक्स शिकवताना, लक्ष नाही, म्हणून नेहमी खडू मारायचे. त्यांच्या खडूचा खूप राग यायचा. चष्मेवाल्या स्कॉलरबॅचमधील प्रत्येक जण 'थ्री इडियट'मधल्या 'चतुर लिंगम'प्रमाणे भासू लागला होता. केमिस्ट्रीच्या लॅबोरेटरीतल्या सडलेल्या अंड्यासारख्या वासानं जीव गुदमरू लागला. गावाकडे एकदा एक पिस्तुलाची गोळी मिळाली होती. त्या वेळी गळ्यात अशी बुलेट बांधण्याची फॅशन होती. इलेक्ट्रॉनिक्स घेतल्यामुळे पीसीबी जोडायला सोल्डरिंग गन घ्यावी लागली होती. मला काय दुर्बुद्धी सुचली आणि मी एक हूक घेऊन बुलेटच्या ट्रिगरींग पॉइंटवरच सोल्डर करायला सुरुवात केली काही सेकंदात बुलेट ब्लास्ट झाली. मी सुदैवानं पकडीनं पकडलं होतं आणि लीड विरुद्ध दिशेला होतं, म्हणून ब्लास्टनंतर वेगानं त्या लीडनं खिडकीची काच फोडली व बाहेर निघून गेलं. थोडक्यात बचावलो होतो. आपल्याला या सायन्सपासून काही साध्य होणार नाही, आपण या सायन्सच्या मार्गावर भटकलो, तर असं काही आत्मघातकी वैज्ञानिक मिसअॅडव्हेंचर करू, हे मात्र उमगलं होतं; त्यामुळे काही झालं, तरी सायन्स, इंजिनीयरिंगमध्ये करिअर करायचं नाही, हे नक्की केलं.

दोन वर्षं या सायन्सच्या भोवऱ्यामध्ये जीव गुदमरला होता. अगोदरच गगराणी फॅक्टरनं चुळबूळ सुरू झाली होती. त्या चुळबुळीत परीक्षा दिली. निकाल लागला. नव्वदीच्या घरातून मी थेट ७८ टक्क्यांवर पोहोचलो. २५ जणांच्या आमच्या स्कॉलर बॅचपैकी २४ जण वालचंद इंजिनीयरींग कॉलेजला 'इलेक्ट्रॉनिक्स इंजिनिअरींग'ला गेले. मी घसरलो होतो. मला ग्रुपला इतरांपेक्षा कमी म्हणजे ९१ टक्के मार्क पडले. गावात कुणाला काही फारसं देणंघेणं नव्हतं. तरीही मी या धक्क्यानं खचलो होतो. सगळे जण आपल्याकडेच पाहताहेत, आपल्याला हवं तसं यश मिळालं नाही, अशी चर्चा करताहेत, असे भास विनाकारण व्हायला लागले. मला कुणाशी बोलू वाटेना की भेटू वाटेना. मी कोल्हापूरहून गावी जाते वेळी अनेकदा शित्तूरला जाणारी एस.टी. बस पकडायचो. तिचा स्टॉप गावापासून दोन कि.मी.वर नदीपल्याड होता. गावाची नजर चुकवून मी शेतातल्या पायवाटेनं घरी यायचो. मला कमी मार्क मिळाले होते; पण मला कोणतातरी गुन्हा केला की काय, अशी रुखरुख लागलेली असायची. खरंतर ही रुखरुख, खंत अत्यंत घातक ठरू शकते. जर यदाकदाचित मी नापास झालो असतो, माझा कोणी खरमरीत अपमान केला असता किंवा आई-वडलांनी माझ्या निकालाविषयी तीव्र नाराजी व्यक्त केली असती; तर मी या जीवघेण्या गर्तेतून बाहेर येऊ शकलो नसतो. या कोवळ्या वयात मेंदूचा प्री-फ्रॉंटल कॉर्टेक्स विकसित होत असतो. त्यामुळे मुलांचं भावविश्व अनेकदा बसणारे धक्के पेलू शकत नाही. अनेक मुलं जगाच्या दुष्ट वागण्यामुळे कोवळ्या वयात अपेक्षाभंगानं खचून जातात. पण अपयश हे नेहमीसाठी तळ ठोकून राहत नाही. जो धैर्यानं सामना करतो, त्याच्याशी दोन हात करतो; त्याच्याजवळ यश आढेवेढे घेत परततच असते. शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालयात बी. ई. सिव्हील, इलेक्ट्रिकलला अॅडमिशन मिळत होतं. पण करायचं तर मेकॅनिकल किंवा इलेक्ट्रॉनिक्स हे डोक्यात भरवलेलं होतं. खाजगी अभियांत्रिकी कॉलेजला जायचं नव्हतं. गगराणींच्या शब्दांनी दिशा दिली होती, त्यामुळे द्विधा परिस्थिती होऊच दिली नाही. ठाम निर्णय घेतला आणि राजाराम कॉलेजला

बी.ए.च्या प्रथम वर्षाला प्रवेश घेतला. गगराणींनी दाखवलेलं आय.ए.एस.चं स्वप्न, गाजर किंवा भूत चलबिचल करून गेलं होतं.

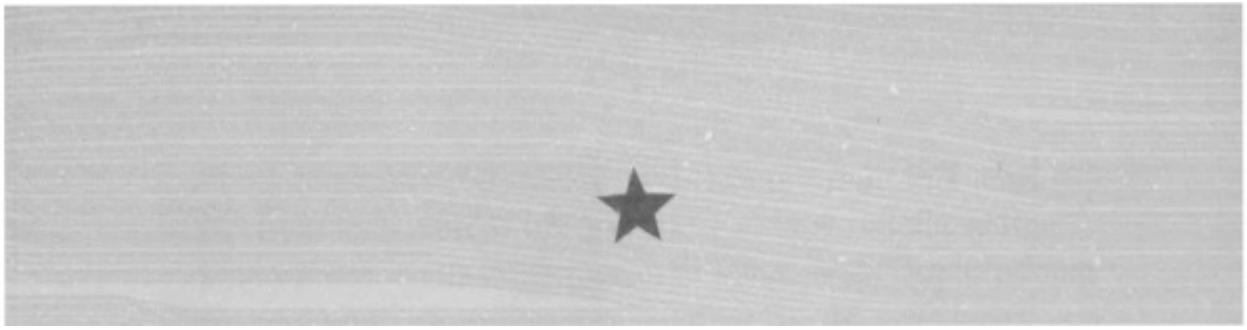

बी.ए.

बारावीला एकूण '७८ टक्के', पीसीएमग्रुपला '९१ टक्के' असा स्कोअर असताना बी.ए.ला प्रवेश घेतला होता. प्राध्यापक मला बोलावून वेड्यात काढत होते, 'असा मूर्खपणा करू नकोस, आयुष्य मातीत का घालवतोस?' असे सगळे जण सल्ला देत होते. पण जहाज किनाऱ्यावर असताना सर्वाधिक सुरक्षित असतं. ज्या वेळी ते खवळलेल्या समुद्राच्या उसळत्या लाटांवर आरूढ होतं आणि यशस्वीपणे पैलतीर गाठतं, त्या वेळी खवळलेल्या समुद्रात त्या जहाजाला निर्माण करणाऱ्याचं उद्दिष्ट सफल होतं. किंबहुना त्या जहाजाची निर्मितीच मुळी त्या बेभरवशाच्या अथांग महासागरात उतरण्यासाठी आहे. किनाऱ्यावर सुरक्षित आहे, म्हणून त्याला तिथेच नांगर टाकून सडवायचं का? माझीही मानसिकता जणू अशीच झाली होती. मलाही शीड बांधून माझ्या आयुष्यरूपी जहाजाला बेभरवश्याच्या समुद्रात उतरवायचं होतं. अनिश्चितता आणि असुरक्षितता जिथे स्पष्ट दिसत होती, त्या प्रलयामध्ये मला उडी घ्यायची होती. हो, इंजिनीयरींग केलं, तर पोटापाण्याची सोय होणार होती, उपाशी राहावं लागणार नव्हतं. पण बी.ए. केल्यानंतर झालो, तर आय.ए.एस.; नाहीतर गावाकडच्या शेतात नांगरणी, कुळपणी आणि भांगलणी करावी लागणार होती. या सगळ्या द्वंद्वाचा विचार करून पक्का निर्णय घेतला होता. त्यामुळे नातेवाईक, प्राध्यापक काय बोलताहेत त्या कारणानं माझ्या मनाची चलबिचल होत नव्हती. सुदैवानं यातलं वडलांना फारसं कळत नव्हतं; पण मुलगा करतोय ते बरोबर, यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता. मी त्यांना माझा प्लॅन विश्वासात घेऊन पटवून सांगितल्यामुळे त्यांनी खंबीर पाठिंबा दिला.

आता शिडाला दिशा लावण्याचं काम महत्त्वाचं होतं. जर शिडाला योग्य दिशा दिली नाही; तर आयुष्यरूपी जहाज कधीही भरकटू शकतं, हेच फक्त ध्यानी ठेवायचं होतं. 'मिशन

गगराणी' समोर होतं. त्यांना जमलं, तर आपल्याला का जमणार नाही? रवींद्रनाथांच्या ओळी आठवल्या, 'असशी जेथे आताच तेथे, कर्म हातीचे सोडू नको. नव्या प्रदेशा धुंडुनी काढीन, स्वप्नसुखी या आळसू नको.' घरापासची कर्मभूमी ती टाक नांगरुनी पांगू नको! आता हे कॉलेज, कॉलेजपासून हाकेच्या अंतरावर असणारे प्री—आय.ए.एस. ट्रेनिंग सेंटर, कॉलेजच्या पलीकडे असणारं शिवाजी विद्यापीठ हा परिसर, या अभ्यासिका, ही ग्रंथालयं, हे शिक्षक – हीच आपली कर्मभूमी आहे. तिला जिवापाड मेहनत करून नांगरायची आहे, त्यातून ज्ञानाचे, यशाचे सोनेरी दाणे यशस्वीपणे पिकवायचे आहेत. खरंतर खेड्यातली मुलं ही रानफुलांसारखी असतात. त्यांना काळी कसदार जमीन, चांगला सूर्यप्रकाश, चांगलं खतपाणी मिळालं की ती अशी उमलतात, अशी फुलतात, की त्यांच्यासमोर मोठमोठ्या शहरातील कमळ, गुलाब, मोगरे सगळे फिके पडून जातात. खेड्यातून आलो म्हणून काय झालं – न्यूनगंड सोडायचा व स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करायचा. कोणत्याही क्षेत्रात कमी पडायचं नाही – उतरायचं, लढायचं, जिंकायचं! हरलो, तर पुन्हा कंबर कसायची आणि पुन्हा सर्वस्वाची कसोटी लावून लढायचं. आता रडायचं नाही, लढायचं. हे सगळं मनात होतं; पण वय आणि सभोवतालच्या परिस्थितीनं माझ्यासमोर अनपेक्षित असा चित्रविचित्र आणि रंगीबेरंगी महाविद्यालयीन कालखंड उभा केला.

राजाराम कॉलेजवर श्रीमंतांची मुलं अधिक असायची. त्यामुळे चारचाकी गाड्यांची वर्दळही अधिक. लेक्चरपेक्षा 'शाम'च्या चहाच्या गाडीवर गर्दी अधिक असायची. अकरावी-बारावीवेळी होस्टेलच्या वातावरणाचा माझ्यावर विपरीत परिणाम झाला होता. आता मात्र होस्टेलमध्ये सावधान राहायचं हा निश्चय करून होस्टेलला प्रवेश घेतला. होस्टेल म्हटलं, की टुकाऱ्या येतातच. वय असं असतं, की अपघात होतातच. चांगल्या-वाइटाची गती सारखीच असते. काही जण अशा वाममार्गावर चुकतात, काही भरकटतात आणि काही बेरके छुपे रुस्तुम सगळ्या कसोट्यांवर तरून उरतात. यशस्वी होतात. पुढे बॉलीवूडचा सुपरस्टार बनलेला 'माधवन' मला रूमपार्टनर अलॉट झाला होता. माधवन इंग्रजीमध्येच बोलायचा. खूप गबाळा व अस्ताव्यस्त राहायचा. त्याच्या सॉक्सचा खूप उग्र वास यायचा. रूममध्ये जायला, नको नको व्हायचं. पण मनानं स्वच्छ, आत्मविश्वासपूर्ण देखण्या माधवनबरोबर माझी गट्टी जमली. कॉलेजवरचा इंग्राजळलेला मुलींचा ग्रुप माधवनच्या मागे असे. तो त्यांच्या गराड्यात अनेकदा दिसायचा, पण माधवन सभ्य विद्यार्थी होता. त्याच्या बोलण्या-वागण्यात कधीही, कोणाबद्दल नकारार्थी दृष्टिकोन दिसला नाही. मुलींचा तो आदर करायचा. तो त्यांच्याशी बोलायचा, हसायचा, कँटीनमध्ये बसायचा, पण एखाद्या तेजस्वी योग्यासारखा. अनेक जणींना त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची एकतर्फी प्रेमातून भुरळ पडायची. तो कॉलेजवर वेगवेगळ्या, नवनवीन संकल्पनांना अमलात आणायचा. आम्ही दोघेही एन. सी. सी. मध्ये होतो. तो एन. सी. सी. च्या 'यूथ एक्सेंज' प्रोग्राममधून जपानला जाऊन आला. त्याचं वक्तृत्व व वादविवाद कौशल्य वादातीत होतं. तो होस्टेलवरच्या मुलांना एकत्र करून इंग्रजीचे उच्चार शिकवायचा. 'थँक्यु'बोलताना 'क' चा अतिसूक्ष्म उच्चार कसा आवश्यक आहे, ते स्पष्ट उच्चार करून शिकवायचा. पण आमच्या ताठर झालेल्या खेडवळ जिभा वळायच्याच

नाहीत. आम्ही दोघे डबलसीट सायकलवरून मेसला जायचो. कानावर चार इंग्रजी वाक्यं पडावीत, हाच उद्देश असायचा. विकास धस नेहमी त्याची 'टर' उडवायचा, 'अरे माध्या, तुझ्या घरावरून काय इंग्रजांचं विमान गेलं होतं का रे?' माधवन अत्यंत संयमी होता. त्यानं कधी विकासला उलट उत्तर दिलं नाही. याचा अर्थ विकासला तो घाबरत होता, असा नाही. माधवनच्या आयुष्याबद्दलच्या संकल्पनाच वेगळ्या होत्या, त्याची स्वप्नं उत्तुंग व वेगळी होती. त्याच्या आचार-विचारांमध्ये सुसंगती होती. ध्येयाची जाणीव स्पष्ट होती. त्याच्या शारीरिक व मानसिक क्षमताही प्रचंड होत्या. त्याचे बाहू एवढे मजबूत व बळकट होते, की पंजा लढवण्याच्या शर्यतीत आमच्यापैकी एक जणही त्याच्यामोर काही सेकंदापेक्षा अधिक टिकायचा नाही. कोणत्याही गोष्टीमुळे माधवन चिडायचा नाही, उकसायचा नाही. त्यामुळे तो प्राध्यापकांच्या गळ्यातला ताईत झाला होता.

हेमंत आणि माधवननं 'जस्ट ए मिनीट' नावाची स्पर्धा कॉलेजवर सुरू केली होती. प्रत्येकानं अचानक दिलेल्या विषयावर न थांबता, न अडखळता सलग एक मिनिट बोलायचं आणि जो ती शृंखला जिंकेल, तो विजेता. पुढे 'तोल मोल के बोल'नं टीव्ही क्षेत्रापासून सुरुवात करून माधवन हिंदी व दक्षिण सिनेसृष्टीत सुपरस्टार झाला. मला आठवतं, आम्ही कॉलेजच्या शेवटच्या वर्षाला होतो, त्या वेळी 'बेस्ट राजारामीयन' ॲवॉर्डसाठी मी, माधवन व पाच मुली स्पर्धेत होत्या. खरंतर अवांतर क्षेत्रातल्या सर्टिफिकेट्समध्ये आम्ही माधवनच्या पासंगालाही पुरत नव्हतो, पण जपानच्या एन.सी.सी.कँपमुळे अभ्यासात दुर्लक्ष झाल्यानं माधवनला एका विषयात अेटीकेटी मिळाली होती, त्यामुळे शैक्षणिक गुणवत्तेच्या आधारावर 'बेस्ट राजारामीयन' ची ट्रॉफी ज्या वेळी मला मिळाली, त्या वेळी तो मान माधवनचा आहे, याची मला पूर्ण जाणीव होती. सचिन तेंडुलकरला एस.एस.सी. नापास आहे, म्हणून त्याचं क्रिकेटचं देवत्व नाकारण्यासारखे 'बेस्ट राजारामीयन' स्पर्धेचे निकष होते, असं मला आता पाठीमागे वळून पाहताना वाटतं. असा हा 'थ्री इडियट्स'मधला अवलिया इडियट आज हॉलीवूडमध्ये नशीब आजमावतोय. मुंबईत पोस्टींग असताना त्याची अनेकदा भेट व्हायची. त्याचे जमिनीवरचे पाय अजून तसेच घट्ट आहेत; मात्र त्याची उत्तुंग भरारी घेण्याची जिद्द, इच्छाशक्ती आणि त्यासाठी अपार कष्ट करण्याची दुर्दम्य इच्छाशक्ती अजून तशीच बरकरार आहे. पण मला पामराला या कस्तुरीमृगाची काय किंमत? माधवनच्या हायफाय इंग्रजीला व सॉक्सच्या उग्र वासाला कंटाळून त्याच्या रूममध्ये कर्नल साबळेंच्या मुलाला जागा देऊन मी शेजारच्या रूममध्ये माझ्यासारख्या ग्रामीण मित्रांकडे शिफ्ट झालो. साबळे वात्रट होता. एकदा त्यानं होस्टेलच्या अभ्यासिकेतील खुर्च्यांच्या सळया काढून भंगारात विकल्या. त्यातून मिळालेल्या पैशातून सिगारेट फुंकत तो कट्ट्यावर बसला होता. मी संतापलो. माझ्यात बारावीतला 'मानकर' फॅक्टर संचारला व मी साबळेला त्याच्या या कृत्याचा जाब विचारला. दोघांमध्ये 'तू तू मै मै' झाली व मी साबळेला बडवलं. मॅटर रेक्टरपर्यंत गेलं. सॉकर चालू होतं. रेक्टरनी मला वॉर्निंग म्हणून पहिलं 'यलो कार्ड' दाखवलं व 'जर पुन्हा असा प्रकार केलास, तर होस्टेलमधून हाकलून देईन,' असा दम दिला. माझ्यातल्या दबंगगिरीचा हा शुभ मुहूर्त होता.

कॉलेजवर राजकारणाची हवा खूप असायची. गुंडागिरीमध्ये राजाराम कॉलेजवर 'जी' गँग व्हर्सेस होस्टेल ग्रुप अशी तुल्यबळ लढत असायची. जी गँग हा शहरातला बॉईजचा ग्रुप. हेमंत निंबाळकर त्यांचा नेता. होस्टेल म्हणजे गावाकडची मुलं आणि त्यांचा नेता विकास धस. हेमंत म्हणजे अफलातून कॅरेक्टर. गावावरून ओवाळून टाकलेला हेम्या अव्वल दर्जाचा हुशार आणि कल्पक होता. आमच्या होस्टेलच्या ग्रुपला चारीमुंड्या चीत करून तो विद्यापीठ प्रतिनिधी म्हणून निवडून आला होता. 'जी' गँगचा म्होरक्या असणाऱ्या हेम्याच्या आसपास मुलामुलींचा लवाजमा असायचा. आवेशपूर्ण आणि आशयपूर्ण वक्तृत्व असणारा हेमंत कॉलेजच्या सगळ्या सांस्कृतिक कार्यक्रमांचं आयोजन आणि नेतृत्व कौशल्यानं करायचा. मारामाऱ्यांच्या वेळी मात्र तो बेमालूमपणे पसार व्हायचा. त्याचे राजकारणातले डाव इतके भारी असायचे, की त्यानं लावलेली काडी खूप दिवसांनी नेमक्या वेळी पेटायची आणि तो त्यामध्ये काट्यानं काटा काढण्यात यशस्वी व्हायचा. ज्या वेळी हेम्याच्या समोर अचानक कोणतं संकट उभा राहायचं, त्यावेळी तो प्रसंगावधान राखून माघार घ्यायचा आणि योग्य वेळी वचपे काढायचा. अप्रतिम, देखणं अक्षर आणि प्रतिभावान शैली असणारा हेमंत पुढे अव्वल रँकनं आयपीएस झाला आणि ट्रेनिंगच्या दरम्यान कॉलेजमधले आम्ही प्रतिस्पर्धी एकमेकांचे जिगरी दोस्त झालो. मला आठवतंय, ज्या वेळी हैद्राबादमध्ये ट्रेनींगमध्ये मॅरॅथॉन धावताना मी दुसरा आलो होतो आणि तिसऱ्या आलेल्या आमच्या बॅचमेटनं मी शॉर्टकट घेतला, असा आरोप केला होता; त्या वेळी हेमंतनं त्याची कॉलर पकडून सर्वांसमोर त्याचा समाचार घेताला होता आणि 'भावड्या लाईफमध्ये कधी शॉर्टकट घेणार नाही,' असा खमक्या विश्वास माझ्याबद्दल आमच्या डायरेक्टरसमोर व्यक्त केला होता.

मसुरीमध्ये सुरुवातीच्या प्रशिक्षणावेळी हेमंतनं आम्हा सगळ्या मराठी उमेदवारांचं अफलातून स्कीट बनवलं होतं. 'आजच्या काळातील महाभारत' असं ते व्यंग होतं. त्यात दुर्योधन नायक होता. किरकोळ शरीरयष्टीच्या डवलेदादांना त्यानं भीमाची भूमिका दिली होती. डवलेदादांची एंट्रीच मुळी गदा ओढत ओढत स्टेजवर झाली होती. सायकलचं पंक्चर काढतेवेळी कर्णाचा वध अर्जुन करतो. द्रौपदीची भूमिका आम्हाला शिकवणाऱ्या फ्रेंच युवतीनं केली होती व मी दुर्योधनाच्या भूमिकेत होतो. नाटकाचा शेवट दुर्योधनाबरोबर द्रौपदी पळून जाते, असा होता. उत्तर भारतातील अधिकाऱ्यांनी या सीन वेळी आमच्यावर अंडी फेकली. शेवटी विचार स्वातंत्र्यावर या स्कीटवरून ॲकॅडमीमध्ये चर्चासत्रं घडून आली. असो, असा हेमंत हा कॉलेजचा 'चॉकलेट हिरो' होता. रोज नवनव्या ललनांबरोबर घाऱ्या डोळ्यांचा, विशाल कपाळाचा, गोरापान, गोपिकांचा कृष्ण कुठेतरी कँपसमध्ये दिसला, की आम्हा खेड्यातल्या अनेक मकरंद अनासपुरेंमध्ये असूया आणि जळफळाट व्हायचा.

आमचा होस्टेलचा हिरो विकास धस हा धसकुट गुंड होता. धाडसी विकासचे रोज कुठेतरी लोचे होत असायचे. मला आठवतं, होस्टेलशेजारच्या वस्तीमध्ये राहणाऱ्या पप्प्याच्या घरी आम्ही १५-२० जण त्याला धमकवण्यासाठी गेलो होतो. विकासनी डोंबारवाड्यातला गुंड उत्या पवारला धत्तींगसाठी बोलावलं होतं. उत्या पप्प्याला तुडवणार, हे निश्चित होतं. मी आणि विल्याही प्रेक्षकांच्या कम सहकाऱ्याच्या भूमिकेत मॉबमधून गेलो

होतो. उत्यानं पप्प्याचा दरवाजा ठोठावला आणि, "'पप्प्या बाहेर ये, तुला आज जित्ता नाही ठेवणार," असा आवाज दिला. आत पप्प्या आणि पप्प्याचे तीन भाऊ तयारीतच होते. मात्र त्याची जाणीव आम्हाला अजिबातच नव्हती. चौघे जण हातात कोयते घेऊन बाहेर आले आणि "थाबं, उत्या, तुझा कोथळाच बाहेर काढतो." म्हणून त्या बछड्यांनी डरकाळी फोडली. विल्या आणि मी ही परिस्थिती पाहून अशी धूम ठोकली, की मागे न पाहता दोन-तीन किलोमीटरवर जाऊनच थांबलो. थांबून एकमेकांशी एकतर उत्या किंवा विक्याची विकेट गेली असणार, अशी चर्चा करीतच होतो की, तेवढ्यात उत्याही धापा टाकत आमच्या जवळ पोहोचला. पप्प्याचा आवेश पाहून उत्याचीही बत्ती गुल झाली होती व परिस्थितीचं गांभीर्य ओळखून त्या गुंडानंही पळ काढला होता. आम्हाला पाहून तो खजील झाला व तिथल्या गारवेलाच्या काठ्या तोडायला लागला, "चला, एकेकाला बघून घेऊ!" म्हणून परतण्याची भाषा बोलू लागला. हा फक्त बोलघेवडा पहिलवान आहे, हे आमच्या ध्यानी आलं होतं. "उत्या, आता राहू दे, तू घरी जा." असं त्याला सांगून आम्ही होस्टेलला पोहोचलो. भांडणं वाढली. पोलिसांची टीम होस्टेलला पोहोचली होती. आम्ही विकासला टेरेसवरच्या पाण्याच्या टाकीत लपवून ठेवलं होतं. आम्हा सगळ्यांना रेक्टरनी होस्टेलसमोर जमा केलं. फौजदार भलते गुश्श्यात होते. त्यांनी इंग्रजीमध्ये डायलॉग मारला, "आय नो, हू इज इन हाऊ मच वॉटर?" आता याला कसं ठाऊक विकासला आम्ही पाण्याच्या टाकीत लपवला आहे आणि तिथे तो थंडावून गेला आहे? शोध घेऊन फौजदार निघून गेले. आमचा जीव भांड्यात पडला. फर्स्ट इयरची परीक्षा जवळ आली होती. अभ्यासाच्या नावानं शिमगा सुरू होता. ज्या पप्प्याच्या आम्ही नादी लागलो होतो, त्याचे वडील नगरसेवकाच्या गाडीवर ड्रायव्हर होते. हा नगरसेवक म्हणे खूप खतरनाक होता. त्यानं एका भांडणात एकाचा हात तोडला होता. आता विकासचे हातपाय तोडणार की काय, अशी भीती होस्टेलवर पसरू लागली. माझ्या सायकलवर मी आणि विकास नानाच्या मेसवर जेवायला जायचो. आम्ही जेवायच्या वेळा बदलल्या. पण एक दिवस आमची सायकल नगरसेवकाच्या मुलानी रोखलीच. जीपमधून राजारामपुरीतील कुख्यात गुंडपुत्र भगवान जाधव उतरला, त्यांच्या मागे सोन्याच्या साखळ्या घातलेले तिघे जण उतरले. हातात हॉकी स्टीक होत्या. आता विकासचे हातपाय तर तुटणार, त्यात आपल्याही हाडाचा चेंदामेंदा होणार – माझी खात्री पटली. विकास सायकलची चेन काढण्याच्या पवित्र्यात होता. तेवढ्यात भगवाननं आवाज दिला, "तुमच्यापैकी विकास कोण?" विकास उसना आव आणून पुढे आला. भगवानदादानं त्याची डावी मूठ उघडली, तिच्यात तीन रिव्हॉल्वरच्या गोळ्या होत्या. "यातली एक गोळी तुझ्या नावावर होती. पण वाचलास. हेमंत पाटीलनी मध्यस्थी केली नसती, तर तुझा आज जीवच घेणार होतो." हेमंत विकासचा दोस्त होता. त्याचे वडील आमदार होते. यांची सेटींग कधी झाली, हे मला माहीत नव्हतं. भगवाननं गाडीतून गुलाबाचं फूल काढलं आणि विकासला दिलं. "जाऊ दे, झालं गेलं विसरून जा. तुम्ही आमच्यासाठी दगड आणले, तरी आम्ही तुम्हाला फूल देणार!" असा तो जॉनी लीव्हरच्या स्टाईलमध्ये उद्‌गारला. विकास आणि मी त्याच्या या पवित्र्यानं अवाक झालो. तो थोडा ढिल्ल्या स्क्रूचा असल्याचं आमच्याही लक्षात आलं. आम्हाला जीपमध्ये

बसवून जवळच्या डोंबारवाड्यातील वेश्यावस्तीत असणाऱ्या कळकटलेल्या हॉटेलमध्ये त्यानं आम्हाला जबरदस्तीनं मिसळ खाऊ घातली. घाबरत घाबरत आम्ही अंगठा नसणाऱ्या कपातून तिथला काळवंडलेला चहासुद्धा प्यायलो. अशा अनेक प्रसंगांना विकासमुळे सामोरं जायचा प्रसंग यायचा. पुढे विकास फौजदार म्हणून भरती झाला आणि कराडमध्ये असताना निरपराध माणसांवर झेपावणाऱ्या बिबट्याला स्वतःच्या रिव्हॉल्वरमधून गोळ्या झाडून ठार केल्यामुळे प्रकाशझोतातही आला.

होस्टेलच्या वास्तूमध्ये प्रवेश करताच 'वाया गेलेल्या मुलांच्या' व्याख्येमध्ये बसणारे सर्व गुण प्राप्त करायला सुरुवात होते. छेडछाड काढण्याचं, धतिंग करण्याचं प्रशिक्षण दिलं जातं. जर कोणत्याही मुलीला टाँट मारला आणि तिनं जर पाठीमागे कटाक्ष दिला किंवा रागानं पाहिलं किंवा चप्पल दाखवली, तर तो सन्मान मानला जायचा. शहरातला स्मार्टपणा होस्टेलच्या ग्रामीण रोमियोंकडे नसल्यानं कोणालाही मुलगी पटण्याची शक्यता नसायची. उलट टुकार म्हणून हिणकस, हेटाळवाण्या दृष्टीनं त्यांच्याकडं पाहिलं जायचं. परिणामी थोडेसे विकृतीकडे झुकणारे चाळेही काही मंडळी करायची. मला अनेकदा खटकायचं, पण वाद घालायचं धाडस व्हायचं नाही. कारण साबळे प्रकरणावरून अगोदरच 'यलो कार्ड' मिळालं होतं. आणि अजून काही 'लोचा झाला', तर 'रेड कार्ड' निश्चित होतं. त्यामुळे 'आपण बरं व आपला अभ्यास बरा' हे धोरण मी स्वीकारलं होतं. इथं अनेक हरहुन्नरी पात्रं माझे जिगरी दोस्त झाले. 'विल्या' हा टाँटमास्टर होता. मला आठवतं. तो एकदा एन.सी.सी.च्या गणवेशातील मुलींकडे पाहून 'सावधान-विश्राम', 'लेफ्ट-राईट'असं मोठ्यानं म्हणायला लागला, त्यावर एका मुलीनं तिच्या मैत्रिणीला उद्देशून विल्याकडे बोट दाखवून "ए, माकड बघ, माकड बघ" अशी फिरकी घेतली होती. त्या वेळी विल्या भलता खजील झाला होता. पण लवकरच काळ्याकुट्ट विल्याला गोरीपान मुलगी पटली आणि दोघांचा कॉलेजच्या कँपसमध्ये रोमान्स सुरू झाला. प्रेमात पडलेल्यांना तसे पण स्वतःचे विचार आणि जग नसतं. विल्या बिझी झाला. छेड काढणं, प्रेमप्रकरणात वेळ घालवणं, बाश्कळ गप्पा मारणं या व अशा विषयात होस्टेलवर वेळ फालतू वाया जात आहे, हे लक्षात येताच मी प्री-आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटर व लायब्ररीकडे मोर्चा वळवला.

माझे बी. ए. प्रथम वर्षाचे वर्गही सुरू झाले होते. इथे येण्यापूर्वी न्यू कॉलेजमध्ये अकरावी-बारावीत कोल्हापुरातल्या बौद्धिक क्रीमसोबत बसत होतो. इथं मात्र कुठेच चांगल्या ठिकाणी प्रवेश न मिळालेला, काहीच जमत नाही, म्हणून बी.ए. करायला आलेला बौद्धिक क्षेत्रातला गाळ होता. शिवाय जोडीला टुकारगिरीमध्ये अगोदरच पी.एच.डी. केलेल्या गुंड मंडळींनीही प्रवेश घेतला होता. या सगळ्या पार्श्वभूमीमुळे मी कॉलेजवरच्या लेक्चरमध्ये फारसा रमत नव्हतो. १८८० साली सुरू झालेल्या या महान महाविद्यालयाची लायब्ररी मात्र अत्युच्च दर्जाची होती. तिथे जाऊन पुस्तकं, मासिकं व जर्नल्स चाळायला लागलो. शेजारीच शासकीय 'प्री आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटर' होतं. तिथं जाऊन बसायला लागलो. तिथे तयारी करणारे विकास खारगे, प्रकाश पोटे असे सिनियर्स भेटले. उमेदवारांची संख्या पुरेशी नसल्यानं सेंटरवरचा हजेरीपट भरत नव्हता. माझा उत्साह पाहून मला इथल्या व्याख्यानांना

बसण्याची परवानगी देण्यात आली. मी कोपऱ्यातल्या एका बाकावर बसून इथे तयारी करणाऱ्यांचं निरीक्षण बारकाईनं करू लागलो. त्यांच्या सोबत बसण्यासाठी धडपडू लागलो. चहाच्या ब्रेक वेळी त्यांना माझ्या मनातल्या परीक्षेविषयीच्या शंका विचारू लागलो. सुरुवातीला या मंडळींना माझ्या वयाचा व अल्लडपणाचा अडथळा वाटत होता. पण हळूहळू त्यांच्या कळपात मी सहजपणे सामील व्हायला लागलो. घोलकर सर भेटले. रस्ता दिसायला लागला. फक्त आता त्या मार्गावर कुठेही ॲक्सिडेंट न होता चालायचं होतं.

शनिवार-रविवार सुट्टयांच्या दिवशी मी गावी जायचो. लहानपणापासून गावात कट्टयावर गप्पा ठोकणाऱ्या मुलांबद्दल खूप आकर्षण असायचं. जयंती व उत्सवात नाचणारे तरुण हिरो वाटायचे. लहानपणी लेझीम, झांज पथकातील ढोलताशांचे आवाज कानावर पडले, की अंगात शिरशिरी भरायची. हलगी आणि ठुमक्यानं ठेका पकडला, की नकळत पाय लय पकडायचे. मात्र स्वभावामुळे कधी पथकात प्रवेश करायचं धाडस झालं नाही. गणपती उत्सव, शिवजयंती, आंबेडकर जयंती, गोपाळकाला यामध्ये तरुणांचे जथे तरुणाईच्या मस्तीमध्ये बाहेर पडायचे. कुस्तीची मैदानं यात्रेच्यावेळी फुलायची. शड्डूंचे आवाज व वस्तादांचा जयघोष पंचक्रोशीत घुमायचा. मल्लांच्या विजयी मिरवणुका गावात निघायच्या. मला या सर्व जल्लोषाचं सुप्त आकर्षण होतं. मी कॉलेजला कोल्हापूरला असलो, तरी गावाकडेही मित्र जोडायला सुरुवात केली. जर यदाकदाचित सरकारी नोकरी मिळाली नाही, तरी युवकांचं संघटन करून समाजकारण करायचं, हा मनोदय असावा. मुजफ्या, हनफ्यापासून तान्या, पक्यापर्यंत माझे मित्र झाले. गावात तसं नांगरे, घोडे भावकींचं वर्चस्व होतं. व्हिडिओवर बिनतिकिटाचा सिनेमा पाहणं, उडप्याच्या हॉटेलवर मनसोक्त फुकट खाणं, पानटपरीवर दादागिरी करणं हे या दोन भावक्यांमधील अनेक तरुणांचे जन्मसिद्ध अधिकार होते! घोडे-नांगरेच्या दादागिरीला कंटाळून गावातले काही व्यापारी शेटकेवाडी फाट्यावर स्थलांतर करू लागले. बाजारपेठ ओस पडू लागली होती. ऐन जवानीत आलेली मुलं दारू ढोसून भेलकांडत जाताना दिसत होती. अर्धवट शिक्षण झालेले हे तरुण शेतीसाठीही उपयुक्त नव्हते. किरकोळ कारणावरून सणासुदीला भांडणं व्हायची. गावातील वातावरण तंग व्हायचं. निवडणूक आली, तर फुकटची दारू आणि मटण मिळायचं आणि मग काय, अगोदर दारूनं विटाळलेल्या रक्तातून विकृत आवेश तयार व्हायचे. आमचं गाव 'संवेदनशील' म्हणून पोलीस स्टेशनच्या रेकॉर्डवर आलं होतं. गटातटाचं राजकारण. भावकीतील ईर्षा व असूया नव्या पिढीला पोखरत होती.

मला गावातली भांडणं खुपायला लागली. सणासुदीच्या दिवशीच्या ईर्षा नको वाटू लागल्या. भावकीत काठ्या घेऊन एकमेकांच्या समोर उभे ठाकलेले तरुण भरकटलेले वाटू लागले. दारुडे, गुटखा खाणारे आपले आदर्श नाहीत, ही खात्री पटली व रस्ता बदलला. गावात काहीतरी रचनात्मक करायचं, हा ध्यास धरला. राळेगणसिद्धी आणि अण्णा हजारेंचं नाव आणि कार्य कानावर पडू लागलं होतं. गावाकडच्या सगळ्या मित्रांना घेऊन जीपनं राळेगणसिद्धीला गेलो. अण्णा हजारेंची भेट झाली. नसबंदी, नशाबंदी, कुऱ्हाडबंदी, चराईबंदी आणि श्रमदानाच्या माध्यमातून त्यांनी गावाचं सकारात्मक परिवर्तन केलं आहे.

‘पाणी अडवा, पाणी जिरवा’च्या माध्यमातून हिरवीगार शेतं दुष्काळाच्या पट्टयात फुलवली आहेत. सुमार शैक्षणिक गुणवत्ता असणाऱ्या मुलांसाठी वेगळी शाळा सुरू केली आहे. गावातल्या लेकींचा आणि सुनांचा सामूहिक सन्मानसोहळा भरवला जातो. पंचवीस वर्षं गावात निवडणूक झालेली नाही – पर्यायानं मारामारी नाही. हे सगळं भारावून टाकणारं होतं. इथले सण, उत्सव हे साधेपणानं साजरे केले जातात.

अण्णा पाच मिनिटंच आम्हाला भेटले असतील. प्रत्येकाच्या पाठीवर हात ठेवत ते म्हणाले, “अरे बाळांनो, माझ्याकडे काही नव्हतं; त्यामुळे मी कसला त्याग केला? तुमच्याकडे तुमचं अख्खं आयुष्य आहे. तुम्ही स्पर्धापरीक्षेची तयारी करताय ना? मग मोठे साहेब व्हा. माझा आशीर्वाद आहे. पण नंतर मात्र त्याग करा. या देशासाठी, या मातीसाठी आपल्या सगळ्या सरकारी सुखसोयींचा त्याग करा. भ्रष्टाचारापासून दूर राहा. जगामध्ये तीन सुंदर क्रियापदं आहेत, ‘प्रेम करणं, सेवा करणं आणि मदत करणं’! या तिन्ही क्रियापदांना आयुष्याचं मिशन बनवा. प्रत्येकाला आपले हक्क हवे असतात. मात्र कर्तव्यांचा सर्वांना सोयीस्करपणे विसर पडतो. आपल्या घटनेचा, राष्ट्रीय मानकांचा आणि ज्यांनी देशासाठी सर्वोच्च बलिदान केलं, त्यांचा मान राखा. देशासाठी काहीही, कोठेही आणि कधीही करायची वेळ आली; तर मागेपुढे पाहू नका. भाषा, धर्म, जातीपातीच्या पलीकडे जाऊन विचार करा आणि सहिष्णुता आणि एकात्मता अंगाअंगात भिनवा. आपल्या संस्कृतीचा, परंपरांचा अभिमान ठेवा व आपल्या पर्यावरणाची, जंगलांची, नद्या, सरावरं आणि मुक्या प्राण्यांची जपणूक करा. राष्ट्रीय संपत्तीचं संरक्षण करा. आपल्यामधल्या सगळ्या कौशल्यांचा आणि क्षमतांचा विकास करा. सदैव खरं बोला. विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, मानवतावाद, सद्सद्विवेकबुद्धी व बुद्धिप्रामाण्यवाद ही चतुःसूत्री समोर ठेवून आचार व विचार केला; तर आयुष्यात कधीही मान खाली घालावी लागणार नाही. परिवर्तनासाठी जगा, मग बघा, समाज कसा तुम्हाला डोक्यावर घेतो.” अण्णांचे बोल डोक्यात गुंजत राहिले. तिथल्याच एका भिंतीवर लिहिलेल्या ‘स्वातंत्र्यदेवतेची विनवणी’या कुसुमाग्रजांच्या कवितेतल्या चार ओळी अंतर्मनात बिंबल्या गेल्या.

वेतन खाऊन काम टाळणे हा देशाचा द्रोह असे,
करतील दुसरे बघतील तिसरे, असे सांगुनी सुटू नका।
जनसेवेस्तव असे कचेरी ती डाकुंची गुहा नसे,
मेजाखालून मेजावरतून द्रव्य कुणाचे लुटू नका।

मी माझ्या वयाच्या तरुणांना एकत्र करायला लागलो. गणेशोत्सव हे त्यासाठी चांगलं माध्यम मिळालं. त्यानिमित्तानी गावामध्ये काहीतरी रचनात्मक करायचं, हा विचार आम्हा सगळ्या तरुणांच्या मनात राळेगणसिद्धीला जाऊन आल्यापासून घोळतच होत. स्पर्धापरीक्षा देऊन कलेक्टर, कमिशनर होणं जमलं नाही; तरी निदान फौजदार, मामलेदार व्हायचं – असा सगळ्यांनी गवळोबांच्या डोंगरावर जाऊन प्रण केला. पुस्तकं कुठून आणायची, हा प्रश्न होता. कोल्हापूरच्या प्री—आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटरवर रेग्युलर ॲडमिशन नसल्यामुळे

तिथल्या लायब्ररीमधून पुस्तकं मिळायची नाहीत. जाड जाड सामान्य अध्ययनाचे ठोकळे, दिल्लीच्या प्रकाशनांची इतिहासाची पुस्तकं – सगळं स्टडी मटेरियल महागडं होती. एकावेळी एवढ्या पुस्तकांचा खर्च एकट्याला पेलवणारा नव्हता. डोक्यात एक भन्नाट आयडिया आली. गणेशोत्सव येऊ घातला होता. स्टडी सेंटरची स्थापना केली व त्याच्या माध्यमानं लायब्ररी स्थापायचा निर्णय घेतला. उत्सवाच्या निमित्तानं 'ग्रंथप्रदर्शन' भरवायचं ठरविलं. भास्कर भाऊ, प्रकाश, दिलीप, विकास सगळ्यांनी बसून एक प्लॅन केला. गणेशोत्सवाच्या निमित्तानं गावात व्याख्यानमाला सुरू करायची. रोज व्याख्यानाला अध्यक्ष व प्रमुख पाहुणे बोलवायचे. अध्यक्ष व्हायला १००० रु. व प्रमुख पाहुणे व्हायला ५०० रु. – अशी वर्गणी ठरवली. दहा दिवस व्याख्यानं आयोजित केली. खूप चांगला प्रतिसाद मिळाला. चांगले वक्ते सांगली, कोल्हापूरहून बोलावले होते, त्यामुळे गर्दीही झाली. गावात वाहवाही झाली. २५ हजार वर्गणी शिल्लक राहिली होती. याचं करायचं काय? यासाठी मंडळाची बैठक बसली. कोणी मंदिराचा कळस बांधू, कोणी तालमीसाठी हौद बनवू, कोणी व्यायामशाळेचं साहित्य आणू – असे वेगवेगळे प्रस्ताव ठेवले. मी पुढे होऊन म्हणालो, "हे पैसे आम्हाला पुस्तकांसाठी पाहिजे आहेत. आम्ही जे स्टडी सेंटर स्थापन केलं आहे, त्या सेंटरच्या लायब्ररीसाठी पुस्तकं हवी आहेत. आम्हाला कथा-कादंबऱ्यांची, नाटक-कवितांची पुस्तकं नको आहेत. आम्हाला एम.पी.एस.सी., यु.पी.ए.सी., रेल्वे व बँक रिक्रुटमेंट, पोलीसभरती, आर्मी व नेव्ही, आयआयटी व एनडीएच्या प्रवेशपरीक्षांच्या तयारीसाठी लागणारी पुस्तकं घ्यायची आहेत. मला एकट्याला किंवा शेतकऱ्याच्या कोणत्याही पोराला हे परवडणार नाही, म्हणून आम्हा सगळ्यांना मिळून वाघिणीचं दूध द्या. आम्ही अभ्यास करून यश मिळवू. तुम्हाला मान खाली घालावी लागणार नाही, याची मी हमी देतो." असं गावकऱ्यांच्या काळजाला हात घालून भावनिक आवाहन केलं. आम्ही आधी ठरवूनच आलो होतो. बाकीच्या चारपाच जणांनी योजना चांगली आहे, म्हणून पाठिंबा दिला. नाही-होय करत गाववाल्यांनी प्रस्ताव मान्य केला.

जमलेल्या वर्गणीचे २५,००० रु. घेऊन आम्ही एस.टी. बसनं पुणे गाठलं सी.एस.आर. ('कॉंपीटीशन सक्सेस रिव्ह्यू') या स्पर्धापरीक्षांसाठीच्या मासिकात प्रकाशित झालेली यु.पी.एस.सी.साठी लागणाऱ्या पुस्तकांची यादी सोबत होती. एनसीईआरटीची पुस्तकं पुण्याच्या रोडवर कुठेच मिळेनात. शेवटी कोणीतरी विमाननगरमध्ये सेंट्रल स्कूल आहे आणि तिथल्या बुक स्टोअरमध्ये पुस्तकं मिळतात, अशी माहिती दिली त्या दुकानात पोहोचलो, तर अख्खं दुकानच एनसीईआरटीच्या पुस्तकांचं होतं. आता नेमकी कोणती पुस्तकं घ्यायची, हेच माहीत नव्हतं. त्यामुळे हनुमानानं जसा संजीवनीसाठी अख्खा पर्वत आणला होता, तशी ८ वी ते १२वी पर्यंतची सगळी पुस्तकं घेऊन आलो. सामान्य अध्ययनाचे मोठे मोठे ठोकळे घेतले. इंग्रजी सुधारण्यासाठी उपलब्ध असलेली अनेक पुस्तकं घेतली. भास्कर भाऊंनी मानसशास्त्र हा वैकल्पिक विषय ठेवायचा निर्णय घेतला होता.

त्यांनी पुस्तकांच्या यादीमध्ये मात्र सगळीकडे Psychology ऐवजी Phiscology असं लिहून आणलं होते. बराच वेळानंतर गोंधळलेल्या दुकानदाराला भास्कर भाऊंच्या उच्चाराचा

अर्थ लागला आणि सिगमंड फ्राईडपासून ते विल्यम जेम्सपर्यंत सगळ्या मानसशास्त्रज्ञांनी लिहिलेले ग्रंथ त्यांनी हट्टानं खरेदी केले. माझ्याकडे जी एस आणि इतिहासाच्या पुस्तकांची नेमकी यादी होती. बऱ्यापैकी सगळी पुस्तकं उपलब्ध झाली होती. दिलीपनं एम.पी.एस.सी.ची सर्व पुस्तकं घेतली. व्यक्तिमत्त्वविकासाची काही पुस्तकं खरेदी केली.

पुस्तकांचे ५ मोठे बॉक्स घेऊन आम्ही गावी पोहोचलो. या पँडोराच्या बॉक्समधून आम्हाला 'सायेब' होण्याचे मंत्रतंत्र मिळणार होते, सरकारदरबारी दाखल होण्यासाठी सिद्धी प्राप्त होणार होती. गाववाल्यांना इंग्रजी भाषेतील एवढी पुस्तकं आम्ही वाचणार, याचं भलतंच कौतुक होतं. सगळी पुस्तकं ग्रामपंचायतीच्या एका खोलीत कपाटात रचून ठेवली. देशमुखसाहेब गावी आले, तेव्हा त्यांना मोठ्या उत्साहानं हा उपक्रम सांगितला, व्याख्यानमालेचे फोटो दाखवले, त्यांना आमचं कौतुक वाटलं. पुढच्या आठवड्यात मुंबईला येऊन ५०,००० रु. चा चेक घेऊन जा, अशी सूचना त्यांनी केली. आणि खरोखरच आमच्या स्टडी सेंटरला मुख्यमंत्री सहायता निधीतून पन्नास हजार रुपये मिळाले. आमचा उत्साह आणि आनंद द्विगुणित झाला. आम्ही ग्रामपंचायतीच्या मागे छोटीशी टुमदार इमारत बांधली. टेबल खुर्च्या, कपाट खरेदी केलं आणि आम्ही खेडवळ कर्मवीर यु.पी.एस.सी.चं शिवधनुष्य उचलायला सिद्ध झालो.

माझं कॉलेजचे पहिलं वर्ष अभ्यासाची दिशा ठरवण्यात आणि राजकारण व गुंडगिरीचं प्रशिक्षण घेण्यात कधी संपलं कळलंच नाही. दुसऱ्या वर्षाला असताना जगदाळे सरांची क्लासेसची जाहिरात वाचली. सर गोखले कॉलेजला जिऑलॉजी विषयाचे प्राध्यापक होते. सरांनी वन टू वन क्लास सुरू केला होता. मला त्यांनी व्यक्तिमत्त्वविकासाचे धडे द्यायला सुरुवात केली. रोज गेल्या गेल्या 'मनाचे श्लोक' म्हणायला लावायचे.

दहावी-बारावीच्या गुणांचा माझा बायोडेटा त्यांना आकर्षित करून गेला होता. त्यांना माझ्याबद्दल कमालीचा आत्मविश्वास होता. मला त्यांनी वेळेच्या व्यवस्थापनाचे धडे द्यायला सुरुवात केली. माझ्या क्षमता कोणत्या आहेत, याचं अचूक विश्लेषण त्यांनी केलं होतं. "चांगलं हस्ताक्षर, सुंदर मांडणी, स्पष्ट विचार आणि होकारार्थी दृष्टिकोन तुला स्पर्धापरीक्षेत यशस्वी करतील." असा सल्ला त्यांनी मला दिला. "फक्त कष्टाची, प्रयत्नांची जोड दे" हे सर निक्षून सांगायचे. रोज प्रेरणा देणाऱ्या कविता वाचून दाखवायचे. 'The heights of great men reached and kept and were not attained by sudden fight, but while their companions were slept, they were toiling upwards in the night.' हा सुविचार त्यांनी माझ्या डायरीच्या पहिल्या पानावर लिहायला सांगितला. "तुला जेएनयु, एसआयएसी, जयकर लायब्ररी, कृषिविद्यापीठातल्या मुलांशी स्पर्धा करायची आहे; ती मुलं रात्र रात्रभर झोपत नाहीत. रात्ररात्रभर तपश्चर्येसारखा अभ्यास करतात. खुर्चीला लोहचुंबक लावल्याप्रमाणे बारा-बारा तास चिकटून बसतात आणि मग त्यांचं एक एक पाऊल ध्येयसिद्धीच्या दिशेनं पडतं. अचानक यश कोणाला मिळत नाही. जे यशाची स्वप्नं पाहतात, ते ध्येयप्राप्तीसाठी सतत प्रयत्न करतात. जेवण, झोप, आराम, मजा सगळं काही त्यांच्या लेखी दुय्यम असतं. असे उमेदवाराचे थवेच्या थवे या स्पर्धापरीक्षेचं शिवधनुष्य पेलण्यासाठी

तयारी करताहेत. रात्रंदिवस आम्हा युद्धाचा प्रसंग; म्हणून तल्लख बुद्धीनं, अखंड ध्यान लावून ते तपश्चर्या करत आहेत. तू काय करतो आहेस? दिवसाचा, महिन्याचा, सहा महिन्यांचा प्लॅन कर, युद्धासाठी सज्ज हो. हा काळ तुला यश मिळणार की नाही, हे ठरवणार आहे. तहान लागली म्हणून अचानक विहीर खोदून चालणार नाही. भगीरथासारखे प्रयत्न तुला करायचे आहेत. काही गोष्टी तू स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वात खोल खोल बिंबव – एक स्वतःवर विश्वास ठेव. तुझ्यात अब्जावधी स्पार्क आहेत. नियम, सवयी, विचार व आचारशैली होकारात्मक आणि रचनात्मक दिशेला ने. पराभवाला, संकटाला घाबरायचं नाही. नैराश्यवादी व नकारार्थी लोकांपासून चार हात दूर राहा आणि गाढवासारखी मेहनत कर. नो पेन, नो गेन. तुझी ओळख म्हणजे तू कोणतं वस्त्र परिधान करतोस, तुझं वय काय आहे, किती वजन आहे, तू कसा दिसतोस – यावर अवलंबून नसते. तर तुझी ओळख – तू किती पुस्तकं वाचलीस, तुझ्या मुखातून कोणते शब्द बाहेर पडतात, तुझ्या वृत्ती काय आहे, तुझं ज्ञानभांडार काय आहे आणि तुझी स्वप्नं कोणती आहेत – यावर ठरणार आहे, हे ध्यानात ठेव स्वतःला ओळख. आपल्या कमतरतांचा बाऊ करू नकोस. त्या भरून काढ. ठरवून स्वतःला बदल. स्वतःबद्दल 'यशस्वी जेत्याचं चित्र' बनव व ते चित्र वास्तवात उतरवण्यासाठी झट! जीव तोडून झट!" सर मला रोजगणिक चार्ज करीत होते.

मी होस्टेलचा नाद सोडला. जवळच होतं प्री—आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटर, त्यालगतच्या कॉलनीमध्ये कॉट बेसिसवर रूम घेतली. माझे आतेभाऊ भीमाबापूही त्या वेळी अभ्यासाला कोल्हापूरला आले होते. त्यांच्या मोठ्या भावाला म्हणजे आण्णांना बापूला फौजदार बनवायचं होतं. बापू रूम पार्टनर झाले. भीमाबापू हे नावाजलेले पहिलवान होते. हिंदी विषयात त्यांनी एमए केलं होतं. पण त्यांची हिंदी ही 'तेरेको मेरेको'वाली होती. तालमीत जाऊन तुपातल्या मटणावर ताव मारून यायचं व रात्री आणि दिवसा तेवढंच झोपायचं. बापूंचं लक्ष पीएसआयचा पेपर कसा फुटतो; एवढ्यावरच होतं. बुलेट घेऊन विद्यापीठात चक्कर मारायची. लायब्ररीमध्ये १५ ते २० मिनिटं बसल्यानंतर बापूंचा संयम संपायचा व बापू बागेत फिरायला जायचे. बापुंच्या या सवयीमुळे त्यांना बागेत 'बा' ही लवकरच भेटली आणि बापूंची अभ्यास सोडून चतुर्भुज होण्याची तयारी सुरू झाली.

मी प्री—आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटरमध्ये नियमानं जायला लागलो. विकास खारगे, प्रकाश पोटे हे दोन जिवलग मित्र सेंटरवर अभ्यास करायचे. विकास सर हे अत्यंत सालस, मितभाषी, संयमी आणि हुशार व्यक्तिमत्त्व. सरांच्या अभ्यास करण्याच्या पद्धती आगळ्यावेगळ्या होत्या. मी त्यांच्याजवळ बसून त्यांचे शांत, अथांग, अर्थपूर्ण विचार ऐकण्याचा प्रयत्न करायचो. पुस्तक वाचतानाही पहिल्यांदा ते ढोबळ मानानं वाचून काढायचे. दुसऱ्या वाचनावेळी महत्त्वाच्या ओळींना अधोरेखित करायचे आणि तिसऱ्या टप्प्यात त्यांच्या मायक्रोनोट्स तयार व्हायच्या. या मायक्रोनोट्स ते एका पानावर छोट्या छोट्या रकान्यात चौकटीत पद्धतशीरपणे मांडायचे. उजळणी करताना फक्त या नोट्सच्या पानांवर नजर मारली, तरी विषयांचा पूर्ण आवाका ध्यानात यायचा. सरांची वर्तमानपत्रवाचनाची पद्धतसुद्धा नेमकी असायची. बातम्या वाचतानाच ते त्यावर पूर्व

परीक्षेत, मुख्य परीक्षेत आणि मुलाखतीत कसा प्रश्न काय विचारला जाईल, याचे सुरुवातीस गणित मांडायचे. नवल नाही की ते पुढे आयएएस टॉपर झाले आणि महाराष्ट्रात एक अत्यंत नम्र, प्रामाणिक आणि कर्तव्यनिष्ठ अधिकारी म्हणून त्यांचा लौकिक आहे. सुरुवातीला मी त्यांच्याशी जवळीक वाढवण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न सुरू केला. त्यांनीही मला सकारात्मक प्रतिसाद दिला. त्यांना मी १२ वी सायन्सला चांगले मार्क्स असतानाही कलाशाखा विशिष्ट ध्येयानं निवडल्याचं कौतुक होतं, पण हळू हळू कॉलेजची टुकार गँग मला प्री—आय. ए. एस. सेंटरवर भेटायला येऊ लागली. आमचे वेडे चाळे कॉलेजच्या कँपसमध्ये चालू असायचे. विकास आणि प्रकाश सर या सगळ्या गोष्टी त्या परिसरात राहत असल्यानं पाहत होते. सर ज्या मेसवर जेवायला जायचे, तिथे आमचा होस्टेलचा ग्रुपही असायचा. मेसवर कॉलेजच्या फुटकळ आणि निरर्थक चर्चा चालायच्या. आमचा ग्रुप मात्र विकास सरांना दबून होता. मेसवर सर असले, की आमच्या चर्चा थांबायच्या. पण होस्टेलचे काही मित्र मुद्दामहून सरांना ऐकू जातील, अशा आवाजात आमच्या कॉलेजवरील टवाळक्या व टुकाऱ्या बरळायचे. मी खजील व्हायचो.

एक दिवस मेसवर जेवण झाल्यानंतर विकास सरांनी मला जवळ बोलावलं आणि एक झणझणीत बौद्धिक सुनावलं, "विश्वास, तुला तुझ्या कक्षा वाढवाव्या लागतील. असा शिवराळ व नकारार्थी मित्र परिवार तुला सोडावा लागेल. जर वेळीच हा कंफर्ट ग्रुप सोडला नाहीस, तर तुला निराशा आणि अपयशाला लवकरच सामोरं जावं लागेल." त्यांनी मला एक गोष्ट ऐकवली, "एका राजानं दोन गरुड आणले आणि त्यांना शिकवण्यासाठी माणूस ठेवला. काही दिवस गेले. एक गरुड उंच भराऱ्या घेऊ लागला, दुसरा मात्र उडेचना. राजा काळजीत पडला. अगदी सारखे दोन पक्षी. एक भरारी घेतो, दुसरा थंड. काय करावं? राजानं दवंडी पिटली, गरुडाला कुणी उडवून दाखवावे म्हणून. दुसऱ्या दिवशी पहाटे राजा बागेत आला, बघतो तो दुसरा गरुड पहिल्यापेक्षाही उंच गेला होता आणि हवेत सुंदर, संथ गिरक्या घेत होता. हे अजब घडलं कसं आणि कुणी केलं? एक सामान्य शेतकरी अदबीनं पुढे आला आणि म्हणाला, 'महाराज, मी केलं, मी फक्त तो गरुड ज्यावर बसला होता, ती फांदी कापली. दुसऱ्या क्षणी तो आकाशात झेपावला. बाकी तुम्ही बघतच आहात.' अरे विश्वास, आपली फांदी कधीतरी सोडून बघ. सतत सुखद, मर्यादित चेकाळणारा आनंद देणाऱ्या कवचाच्या मध्ये स्वतःला गुरफटून ठेवू नकोस. कदाचित बाहेर खुलं, समृद्ध, रचनात्मक आव्हानांचं विश्व तुझी वाट बघत असेल. विचार बदल. तुझं आयुष्य बदलेल." त्यांनी सांगितलेले विचार डोळ्यात अंजन टाकणारे होते. खरंच, होस्टेलच्या मुलांचा ८० टक्के वेळ वायफळ, निरर्थक विषयांवर व्यतीत होतो. राहिलेला २० टक्के हा अभ्यास होत नाही, म्हणून इतरांच्या नावे खडे फोडण्यावर! 'सदासेवि अरण्य तारुण्यकाळी' हा रामदासस्वामींचा श्लोक जगदाळे सरांनी अलीकडेच शिकवला होता. मनामध्ये जर वाईट विचार आले किंवा कामवासना निर्माण झाली, तर गरम तव्यावर बसू; पण या विचारांच्या मोहापासून प्रयत्नपूर्वक दूर जायचं, असा निश्चय केला

बी.ए.च्या दुसऱ्या वर्षी इतिहास, राज्यशास्त्र व इंग्रजी साहित्य असे तीन विषय ठेवले

होते. एकोंडे सर इतिहास शिकवायचे. त्यांचा मी भलता आवडता विद्यार्थी होतो, ते अलीकडे मी अहमदनगरला एसपी असताना भेटायला आले होते. येते वेळी कॉलेजच्या अंतर्गत मूल्यमापनासाठी झालेल्या घटकचाचण्यांच्या माझ्या उत्तरपत्रिका घेऊन आले होते. त्यांना माझं अक्षर व लेखनशैलीनं भुरळ घातली होती व त्या उत्तरपत्रिका अजूनपर्यंत त्यांनी जपून ठेवल्या होत्या. कापसेसरांचं राज्यशास्त्रावर प्रभुत्व होतं. प्री—आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटरवरसुद्धा ते शिकवायचे. मूलभूत अधिकार आणि संघराज्य संकल्पना अत्यंत ओघवत्या इंग्रजीतून सोप्या आणि सरळ करून शिकवायचे. एन.सी.सी.च्या ५ महाराष्ट्र बटालीयनचे कॉलेजच्या तुकडीचे ते प्रभारी होते. मला रुकडीच्या एटीसी (ॲन्युअल ट्रेनिंग कँप) मध्ये त्यांनी नेमबाजी व वक्तृत्वस्पर्धेत भाग घ्यायला प्रवृत्त केलं. शिवाय स्पर्धेत भाग घेणाऱ्यांना तीन दिवसांच्या शिबिरात सायंकाळच्या परेडला अनुपस्थित राहायची मोकळीक होती. स्पर्धेसाठी माध्यम फक्त इंग्रजी व हिंदी होतं. मी सोबत 'सी एस आर' हे त्यावेळचे प्रसिद्ध स्पर्धापरीक्षा मासिक घेऊन गेलो होतो. मग काय त्या मासिकात आलेला 'राष्ट्रीय एकात्मते'वरचा निबंध मी दोन दिवसात पाठ केला व काही अर्थ समजला नसला, तरी फाडफाड सात मिनिटांत म्हणून दाखवला. सतीश गुरव व माझ्यामध्ये चुरस होती, पण पहिलं पारितोषिक मलाच मिळालं. नेमबाजी स्पर्धेतही माझं ग्रुपींग तीन इंच झालं होतं. म्हणजे पॉइंट टू टू रायफलच्या फायरिंगमध्ये माझ्या पाचपैकी चार गोळ्या तीन इंचामध्ये लागल्या. त्यातही पहिलं पारितोषिक मिळालं. जिल्हाधिकाऱ्यांच्या हस्तेही प्रमाणपत्रं मिळाली. दुसऱ्या दिवशी पेपरमध्ये फोटोही छापून आला. हळूहळू आत्मविश्वास बळावत होता.

मी कोल्हापुरात असणाऱ्या सर्व व्याख्यानांना जायचो. नरेंद्र दाभोलकर, शिवाजीराव भोसले, विवेक घळसासींपासून ते नरेंद्र जाधव, निर्मलकुमार फडकुलेंपर्यंत सर्वांच्या व्याख्यानांच्या मेजवानीचा आस्वाद घ्यायचो. खूप सिनेमे बघायचो. कोल्हापुरात क्वचित येणारी नाटकंही सोडायचो नाही. सिनेमा हा मनोरंजनाबरोबर ज्ञानही द्यायचा. माझा साहित्य विषय असल्यामुळे सिनेमातून दृकश्राव्य माध्यमातून मांडलेलं कथानक मला उत्तरं लिहिताना प्रभावित करायचं. सिनेमातला कॅथार्सिस, क्लायमॅक्स मी माझ्या उत्तरातसुद्धा प्रतिबिंबित करण्याचा प्रयत्न करायचो. शेवटी सिनेमा आणि पेपर दोन्हीही तीन तासाचे तमाशे असतात. ज्याचा वग वठला, त्याला चांगलं यश मिळतं.

सामान्य अध्ययनाच्या अभ्यासाची मी त्तयारी सुरू केली. माझी स्वतःची एक स्वतंत्र डायरी बनवली होती. राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक घडामोडींची कात्रणं, फोटो, माहिती त्यात चिकटवायला सुरुवात केली. जुनी डायरी घेतली व त्यात दिनविशेष लिहायला सुरुवात केली. जगाच्या, भारताच्या व महाराष्ट्राच्या इतिहासात त्या त्या दिवशी काय घडतं होतं, त्याचं पद्धतशीर टिपण प्रत्येक तारखेसमोर लिहिलं. ॲटलस हा नवीन प्रकार माहीत झाला. या नकाशांच्या पुस्तकामुळे भौगोलिक आणि राजकीय सीमारेषा कळायला लागल्या. देश, राज्य व स्थानं निश्चित व नेमकी तुलनात्मकरित्या समजायला लागली. नवनवीन शब्द कळायला लागले होत. संकल्पना समजायला लागल्या होत्या.

अर्थशास्त्र बऱ्यापैकी डोक्यावरून जायचं, डी. डी. बसूंचं घटनेवरचं इंग्रजी पुस्तक किंवा मौर्या व सुंदरमचा अर्थशास्त्रावरचा ठोकळा अजूनतरी उशीला घेण्यापलीकडे उपयोगाचा नव्हता. एवढं सगळं ज्ञानभांडार समोर होतं, पण काय व कसं करायचं, की जेणेकरून या ज्ञानगुहेचं दार 'खुलजा सिम सिम' म्हणून उघडेल, याचा नेमका मंत्र व अंदाज अजूनही हाती लागत नव्हता. तरीपण अडखळत, धडपडत वाटचाल सुरू केली होती.

बी.ए.च्या अभ्यासाचा फार लोड नसायचा. इंग्रजी साहित्य व समीक्षा यांचा अभ्यास माझी मराठी साहित्याच्या अभ्यासासाठी पूर्वतयारी करून घेत होता. जॉर्ज ऑरवेलची 'ॲनिमल फार्म' ही कादंबरी अभ्यासाला होती. ही अत्यंत चपखल शब्दांत उभी केलेली उपहासात्मक कादंबरी आहे. सोव्हियत रशियामधल्या स्टॅलीनकाळातील गोंधळ व ढोंगी परिस्थिती स्नोबाल व नेपोलियन या डुकरांच्या पात्रांच्या माध्यमातून यामध्ये मांडली आहे. या कादंबरीनं साहित्य आणि सामाजिक परिस्थितीचा अनुबंध कसा असतो, हे मला शिकवलं. इतिहासाच्या अभ्यासात 'इतिहास लेखनपद्धती' हा एक विषय होता. प्राचीन शिलालेखांपासून ते मध्ययुगीन दस्तऐवजांचा इतिहास मांडताना संदर्भ म्हणून कसा वापर करायचा, याचं ज्ञान या विषयाच्या अभ्यासातून आलं. पुढे यु.पी.एस.सी.ची उत्तरं लिहिताना निश्चितच या पार्श्वभूमीचा मला फायदा झाला.

मी नियमितपणे खर्डेकर लायब्ररी किंवा प्री—आय.ए.एस. ट्रेनिंग सेंटरवर अभ्यासाला जाऊ लागलो. कॉलजेच्या कँपसमधूनच विद्यापीठाकडे जावं लागे. मग जुने मित्र मध्येच भेटायचे. "विश्व्या, काय लयच अभ्यास करतो आहेस. जरा आम्हाला पण वेळ देत जा." म्हणून गळ घालायचे. मग सगळे रात्री होस्टेलवर जमा व्हायचो व धिंगाणा चालायचा. काही ज्येष्ठ मंडळी बिअरच्या बाटल्या ढोसायची व वाटेल तसं मोठमोठ्यानं बरळायची. लेडीज होस्टेल हाकेच्या अंतरावर असल्यानं काही वेळा होस्टेलमधील मुलींची नावं घेऊन मोठमोठ्यानं आवाज दिले जायचे. अनेकदा तक्रारीही व्हायच्या व ओळखपरेडही. 'पण जित्याची खोड मेल्याशिवाय जात नाही.' एके रात्री अशीच गरळ काही जणांनी ओकली व लेडीज होस्टेलमधील मुंबईच्या 'सामंथा' नावाच्या मुलीच्या नावे मोठमोठ्यानं वाईट भाषेत ओरडले. माझा 'सज्जन, अभ्यासू'म्हणून होस्टेलवर उदो उदो होत होता. काही जणांना हे आवडायचं नाही. मला अद्दल घडवण्यासाठी सामंथाला कोणीतरी काडी मारली, की ओरडणाऱ्यांमध्ये 'विश्वास' होता. दुसऱ्या दिवशी तिनं मला सर्वांसमोर अडवलं व सफाईदार इंग्रजीमध्ये खूप अद्वातद्वा बोलली. एक तर ती मला अशी का बोलते, याची कल्पना नव्हती. शिवाय इंग्रजीत तिला कळेल, असं हजरजबाबी उत्तर देणं मला जमणारं नव्हतं. माझा इगो दुखावला होता. सर्वांसमोर अपमानही झाला होता. सगळ्या होस्टेलसमोर मी खजील झालो होतो. मी या अपमानाचा बदला घ्यायचा निर्णय घेतला. सी.एस.आर.मधला व्यक्तिमत्त्वविकासावरचा एक इंग्रजी परिच्छेद तोंडपाठ केला. दुसऱ्या दिवशी सगळ्या होस्टेलवर 'मी सामंथाला भिडणार', अशी बातमी सोडली. कॉलेजच्या इमारतीत सामंथाला गाठलं व तिला काही उमगायच्या आतच तो इंग्रजीतला पॅरेग्राफ फाडफाड रागाच्या आवेशानं बोलून टाकला. ती चाट पडली होती. शब्द तर प्रेरणा देणारे, चांगल्या अर्थाचे होते. आवेश

मात्र संतापाचा होता. फाडफाड इंग्रजी मारून तिथून मी काढता पाय घेतला. बऱ्याच जणांनी हे दृश्य व माझे इंग्रजी शब्द ऐकले होते. आविर्भाव पाहिला होता. माझ्या खेडूत मित्रांना माझ्या अवघड शब्दांचा अर्थ कळलाच नव्हता. त्यामुळे विश्वासनं सामंथाला इंग्रजीत शिव्या दिल्या, ही बातमी चोहीकडे पसरली. असो, माझ्या युक्तीनं माझा इगो सुखावला होता. पोरं इंप्रेस झाली होती आणि सामंथाही रागावली नव्हती. एका दगडात तीन पक्षी. असे गमतीशीर प्रसंग कॉलेजचं जीवन रंगीबेरंगी करत असतात.

'स्नेहसंमेलन' हे पण एक बहारदार व रंगतदार पर्व असतं. उसळती तरुणाई, सळसळतं रक्त, उमलणारे भावभावनांचे अंकुर नाचण्यातून, गाण्यातून, एखाद्या फिशपाँडच्या टोमण्यातून किंवा रोझ डे दिवशी एखाद्या गुलाबाच्या कळीतून व्यक्त होतात. संकेत मिळतात, नजरा जुळतात आणि कधी कधी हृदयाच्या ताराही छेडल्या जातात. गॅदरींगची तयारी महिनाभर आधी सुरू होते. मराठी चित्रपटसृष्टी गाजवणारा ऋषीकेश जोशी व राजबिंडा हेमंत निंबाळकर हे नाटकांचे म्होरके असायचे. आम्हा अडाण्यांना त्यांच्या क्षेत्रात प्रवेश वर्ज्य होता. पण कॉलेजचं शेवटचं वर्ष म्हणून नाचगाण्यांची तयारी करायची, आम्ही ठरवलं. सतीश कांबळे हा सरकारी अधिकाऱ्याचा मुलगा आमच्यासोबत होस्टेलला होता. त्याच्याकडे पैसा बक्कळ असायचा. 'सडक' सिनेमातील संजय दत्तचं 'रहने को घर नहीं, सोने को बिस्तर नहीं' हे गाणं फुल फॉर्ममध्ये होतं. या गाण्यावर ग्रुप डान्स बसवायचा निर्णय झाला. ग्रुपचा म्होरका म्हणून पुढे नाचू द्यायच्या अटीवर सत्या टीव्ही, व्हीसीआर आणि हाडकुळा कोरिओग्राफर घेऊन आला. आम्ही छान डान्स सेट केला. सत्याच्या स्टेप्स काही केल्या ग्रुपबरोबर जमत नव्हत्या. गाण्याच्या बोलाप्रमाणेच आम्ही सगळे फाटके होतो. चांगले शर्ट मिळत नाहीत, म्हणून सँडो बनियनवरच डान्स करायचं ठरलं. मात्र आमच्या भिकारड्या कॉस्च्युममुळे आमच्या सगळ्यांच्या बरगड्यांचं व काखेतल्या वाढलेल्या केसांचं प्रदर्शन अख्ख्या कॉलेजला होणार होतं. सत्याकडे मात्र जॅकेट होतं आणि त्याचे कपडेही हाय फाय होते. काहीतरी कारणावरून विकास धस आणि सत्याचा वाद झाला आणि सत्याच्या जागी म्होरक्या म्हणून मला 'संजय दत्त'ची जागा मिळाली.

तत्पूर्वी गावात लग्नामध्ये बँडवर किंवा दहीहंडीच्या दिवशी बँजोवर पाय थिरकले असतील, एवढाच बॉलीवूडच्या गाण्यावर नाचण्याचा अनुभव. लेझीम खेळताना हलगीच्या उडत्या चालीवर मात्र अश्व उधळला, की ज्याप्रमाणे जोशपूर्ण आवेशात येतो; तसा पायांचा ठेका चढायचा. नसानसात ढुमकी आणि लेझिमांच्या छुळ्ळुम छुळळु संचारायचं. त्यामुळे ठेक्यावर नाचायचं कसं, एवढं माहीत होतं. प्रॅक्टीस सुरू झाली. आता ग्रुपमधल्या सगळ्यांच्या स्टेप्स चांगल्या जमत होत्या. मीही म्होरक्याच्या स्टेप्स पटापट शिकलो व लवकरच आमचा डान्स परफेक्ट बसला.

माझं एक उद्दिष्ट गॅदरिंगमध्ये सर्वांसमोर गाणं म्हणायचं हेही होतं. तसा मी होस्टेलच्या बाथरूममध्ये रोज मोठ्यानं गाणं ओरडायचो. गाणं गायचं असतं, हे मात्र फारसं ठाऊक नव्हतं. पण ज्ञानेश्वरांनी रेड्याच्या तोंडून वेद वदवून घेतले, तर आपण साधं गाणं का गाऊ शकत नाही? माझा आत्मविश्वास थोडा अति उत्साहाकडे झुकणारा होता; पण नेहमी नवीन

ट्राय करायचं, शिकायचा प्रयत्न करायचा. फार तर काय हशा होईल, एवढंच! पण शिकलो, जिंकलो; तर व्यक्तिमत्त्वविकासातला एक टप्पा तर गाठणारच. हरलो, तर थोडी अक्कल तर वाढेल. न्यूनगंड हाच तर मोठा दुश्मन आहे आम्हा ग्रामीण मुलांचा! पण एकदा एकेका गोष्टीचा बागुलबुवा तोडत गेलो, फोबिया चिरडून टाकला, की आपोआप सगळं जमायला लागतं. आज मागे वळून पाहताना मला सर्वात आनंद होतो, तो म्हणजे मी माझा 'कंफर्ट ग्रुप' दरवेळी सोडून थोडा थोडा वरती सरकण्याचा प्रयत्न केला. याचा अर्थ मी माझे जुने मित्र विसरलो, असं नाही. मी दहावी नापास नेर्ल्याच्या शिवज्या कदमबरोबर आज जेवढा मोकळा आणि दिलखुलास असतो, तेवढ्याच आत्मविश्वासानं मी ट्रेनिंगवेळी परदेशातील अधिकाऱ्यांशी समरस होतो. कोकरूडच्या लुगड्यातल्या पारुकाकूबरोबर जसा बोलतो, त्याच विश्वासानं जावेद अख्तर किंवा अमिताभ बच्चन यांच्याशी माझ्या गप्पा होतात. गावाकडचा असलो, म्हणून काय झालं, आपल्यालाही प्रत्येक गोष्ट जमू शकते. सेवेत रुजू झाल्यावर जाणीवपूर्वक वक्तृत्वशैली व वादविवादकौशल्यं वाढवण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे आज व्याख्यानांना प्रथितयश व्याख्याता म्हणून बोलावतात. राष्ट्रीय टीव्ही चॅनेलवर 'टॉक शो'मधून सहभागी व्हावं, म्हणून वरिष्ठांकडून निरोप येतात. एकृण काय तर 'झाकली मूठ सव्वा लाखाची' ठेवायची नाही. गॅदरिंगमध्ये गाणं म्हणायचंच. चांगलं गायलो की नाही, कॉलेजचा ऑडियन्स ठरवेल. त्या वेळी ऋषीकपूरचा 'दिवाना' सुपरहीट झाला होता. त्यातले 'सोचेंगे तुम्हें प्यार करें की नहीं' हे गाणं फेमस झालं होतं. विल्याच्या टेपवर प्रॅक्टीस सुरू केली. गॅदरिंगच्या तीन दिवस अगोदर ऑर्केस्ट्रावाले येऊन गाणी व गायक निवडून रिहर्सल करून घेतात. मीही होस्टेलच्या मित्रांना घेऊन माझी पहिलीवहिली 'स्क्रीन टेस्ट' द्यायला गेलो. पाहतो तो काय, सलग अकरा जणांनी 'सोचेंगे तुम्हें प्यार करें की नहीं' याच गाण्यांनं सुरुवात केली. मी बारावा होतो, पण माझ्यासोबत कॉलेजचा जी. एस. दिपक जमेनीस होता. त्यानं ऑर्केस्ट्रावाल्याला दम दिला की, हे गाणं विश्वासच गाणार. माझं गाणं लग्यानं निवडलं गेलं. मी रोज हळद आणि दूध पिऊन घसा चांगला राहील, याची काळजी घेत होतो. आणि गॅदरींगचा दिवस उजाडला.

खरंतर कोल्हापूर थोडं ऑर्थोडॉक्स शहर. मुलामुलींचा गोंधळ होईल, म्हणून गॅलरी मुलींसाठी राखीव ठेवली होती. होस्टेलची सगळी पोरं आमचा डान्स आणि माझं गाणं या दोन्हींना दाद देण्यासाठी गठ्ठयानी पहिल्या चार लाईनमध्ये बसली होती. पण अर्थातच गाणं रोमँटीक होतं, ते मी गॅलरीकडे पाहत, गॅलरीला उद्देशून गाण्याचा प्रयत्न केला. ठेका चुकला नाही आणि ट्युनिंग जमली. गाण्याला वन्समोअर मिळाला; पण गाणं संपल्यावर होस्टेलच्या मंडळींनी मी दरम्यानच्या काळात त्यांच्याकडे ढुंकून पाहिलं नाही, म्हणून पाठीत चांगले गुद्दे दिले. डान्स शेवटी क्लायमॅक्सला ठेवला होता. या गाण्यासाठी खास जीन्स खरेदी केली होती. पण आमचं होस्टेल माळरानात होतं. धुलाईनंतर जीन्स तारेच्या कुंपणावर सुकत ठेवली होती. हा काहीतरी खाद्यपदार्थ आहे, म्हणून गायीनं नेमका सीटवरचा भाग चाऊन खाऊन टाकला. फिरून फिरून जीन्स रफू करणारा टेलर शोधला, जवळ जवळ मॅच होणारं ठिगळ नेमकं फिट केलं. तसं पण त्या काळात जीन्सवर असे प्रयोग चालायचे आणि शिवाय

गाणंही सडक सिनेमातील सडकछाप, भिकारड्या, उडाणटप्पू तरुणांचं होतं. आमचा डान्स जोरदार झाला व आम्हास सांघिक पारितोषिक मिळालं. तेपण महाभारत फेम टीव्ही स्टार 'महेश'च्या हस्ते. अजूनही मी तो गॅदरिंगचा बक्षीसवितरणाचा फोटो जपून ठेवला आहे

गाणं आणि डान्समुळे मी कॉलेजवर ओळखला जाऊ जागलो होतो. आता तिसरा विक्रम करायचा होता – रोझ डे दिवशी एकातरी मुलीला गुलाबाचं फूल द्यायचं. समोर यक्षप्रश्न हाही होता, की समजा जर गुलाबाचा एखाद्या मुलीनं स्वीकार केला, तर आपल्याला काय प्रेमाचं गुटूर गु करीत कॉलेजवर कुणाच्या मागे मागे फिरणं परवडणारं नव्हतं किंवा फारसं अपीलही करत नव्हतं, पण ट्राय करायचं ठरवलं. पारंपरिक दिन व रोझ डे एकाच दिवशी होते: कोल्हापुरी चप्पल चांगली चमकवली. नानाचा 'परिंदा' पाहून एक अण्णा ड्रेसही शिवला होता. ड्रेसचं कापड एवढं पारदर्शक होतं, की आतल्या बरगड्या मोजता येत होत्या. विल्याची बनियन उसनी घेऊन घातली. थोडा रुबाब वाढवायला एस. टी. स्टँडजवळ २० रु. ला घेतलेला डुप्लिकेट रेबॅनचा गॉगल घातला व पहिलंवहिलं प्रेम व्यक्त करायला 'टाईमपास'च्या दगडू परबप्रमाणे आम्ही कॉलेजवर पोहचलो. कॉलेजवर लुनावर येणाऱ्या बऱ्याच शहरी मुली होत्या. होस्टेलच्या ग्रामीण मुलांशी क्वचितच कुणी मैत्री करायची. पण कधी चुकूनही एक कटाक्ष त्यांच्या नशिबात नव्हता. त्यांच्या मैत्रीच्या आवाहनाला तिरस्कृत वक्रदृष्टीनं प्रतिसाद मिळायचा. 'पिंक रोज' फ्रेंडशीपसाठी आणि 'रेड रोज' प्रेम व्यक्त करण्यासाठी असा संकेत होता. मीही सुरुवात मैत्रीपासून करायचं ठरवलं. म्हणून पिंकनंच सुरुवात करायच ठरवलं. मोटारसायकलवर काही नुकत्याच जमलेल्या नव्या जोड्या घिरट्या घालत होत्या. आमच्या ॲटलसच्या सायकलवर डबलशीट मुलगी कशी बसू शकते, हा विचार डोक्यात घोंगावत होता. शेवटी धाडस करून बी.एस.सी.मध्ये शिकणाऱ्या तीन मुलींचा ग्रुप टारगेट केला व यातील एकीला तर फूल आज द्यायचंच व मैत्री करायची, हे ठरवलं. होस्टेलमधला एकमेव सत्या ठोंबरे मुलींच्या घोळक्यात असायचा. दिवसभर सत्याला घेऊन त्यांच्या मागे घुटमळलो, पण धाडस झालं नाही. आमच्याकडे पाहून त्या फिदी फिदी हसताहेत, हेही लक्षात आलं होतं. शेवटी कॉलेज संपायची वेळ झाली. सत्या वैतागला व म्हणाला, "चल माझ्यासोबत, मीच बोलतो." आम्ही सायकल फास्ट घेऊन पार्किंगच्या ठिकाणी त्यांना गाठलं, "हॅलो, एक मिनिट, हा विश्वास, याला तुमच्याशी काही बोलायचं आहे." सत्या उद्गारला. त्या तिघी थांबल्या व हेटाळणीनं त्यांनी माझ्याकडे पाहिलं. 'कुणी घर देता का घर' या भावनेतून मी तिघींना उद्देशून म्हणालो, "कुणी तरी हे फूल घेता का? मला आपल्याशी मैत्री करायची आहे." सत्या चिडला, "अरे, कुणाला द्यायचंय? तिला दे ना!" मी डावीकडून सुरुवात केली. पहिलीनं फूल स्वीकारायला स्पष्ट नकार दिला. दुसरी 'आय एम सॉरी' म्हणाली व तिसरी नम्रपणे न बोलता निघून गेली. दिवसभर प्रतीक्षा करून शेळपाटलेलं ते पिंक गुलाब मी वैतागून खाऊन टाकलं. साला प्रेमाचं जाऊ दे, आपली एखाद्या मुलीबरोबर मैत्री होऊ शकत नाही. छी, थू अशा जिंदगानीवर. रात्री राजा, विकास व सत्यासोबत प्रेमविरह झाल्याचा आव आणत बियर ढोसली. तिघेही माझ्याकडे 'नया है वह' या भावनेनं बघत होते व कीव करत होते. खारगे सरांची कानउघडणी आठवली आणि

उद्यापासून मैत्री, प्रेम-बीम, गुलाब-राणी हे डाव बंद आणि अभ्यास सुरू, हा प्रण केला आणि अभ्यास सुरू केला.

डोळ्यात स्वप्नं, ध्येयाचा शोध...

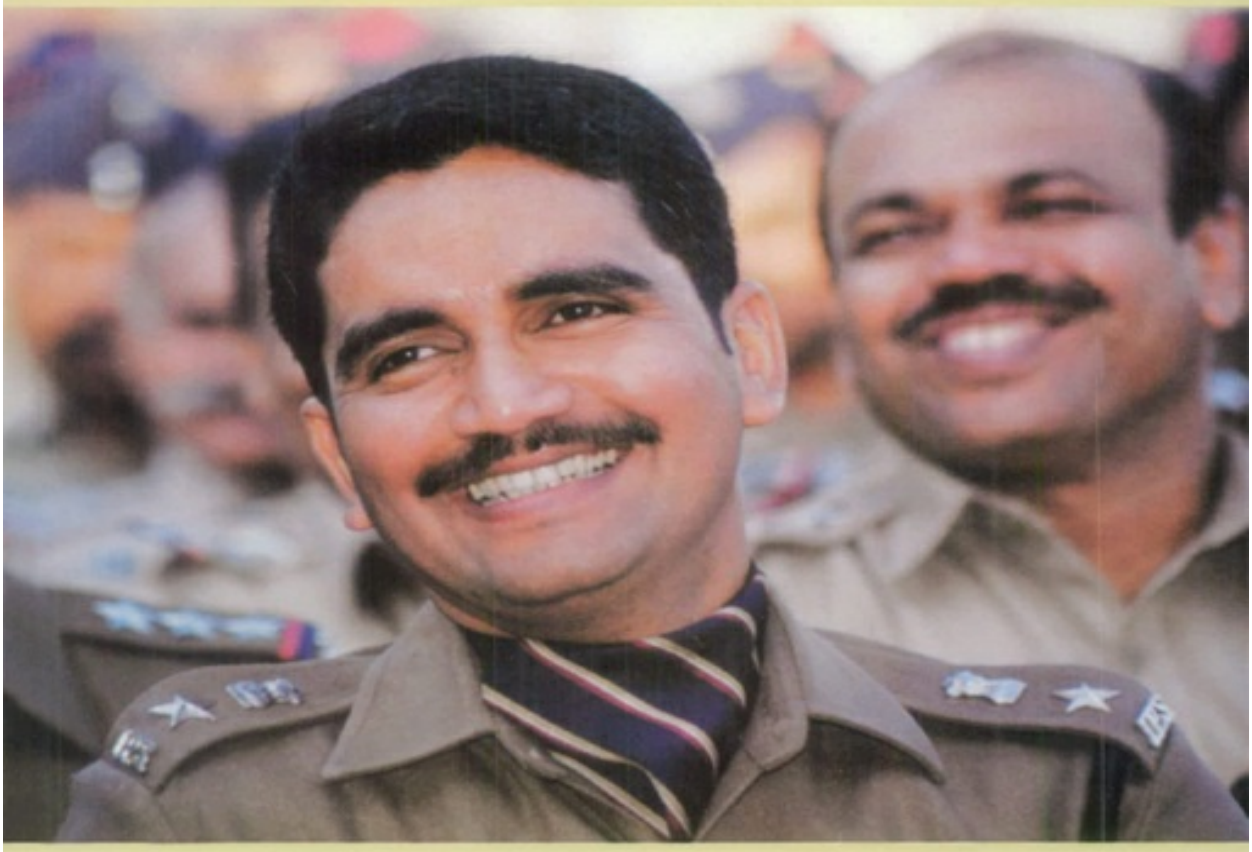

डावीकडून :
तात्या (नारायण नांगरे),
आई (सौ. मंगल),
काका (केशव नांगरे)
आणि काकी (सौ. शैलजा)

तात्यांचा आनंद हेच जीवनातलं
सगळ्यात मोठं पारितोषिक !

राजाराम कॉलेज, कोल्हापूर : १९९३ सालचा सर्वोत्कृष्ट विद्यार्थी
प्राचार्य डॉ. पत्की यांच्या हस्ते पारितोषिक स्वीकारताना.

कुटुंबाबरोबरचे निवांत क्षण हीच दिवाळी !

डावीकडून :
मुलगा रणवीर,
मुलगी जान्हवी आणि
पत्नी सौ. रुपाली यांच्यासमवेत

सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय पोलीस अॅकॅडमी, हैद्राबाद : १९९९
ग्लॉक पिस्तूल चालवण्याचं प्रशिक्षण

सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय पोलीस अॅकॅडमी, हैद्राबाद : १९९९
प्रस्तरारोहणाचं प्रशिक्षण

लालबहद्दूर शास्त्री प्रशासकीय अॅकॅडमी, मसुरी : १९९८

डावीकडून : अनिल साळुंखे (आय.एस.एस.), आनंद पाटील (आय.ए.एस.), एकनाथ डवले (आय.ए.एस.), हेमंत निंबाळकर (आय.पी.एस.), के.एन.कुमार (आय.ए.एस.), राजेश कांबळे (आय.पी.एस.), स्वत:, प्रवीण दराडे (आय.ए.एस.), मनीष खरबीकर (आय.पी.एस.), राजकुमार व्हटकर (आय.पी.एस.), पद्माकर रणपिसे (आय.पी.एस.)

बॉबस्फोटानंतरच्या शोध-मोहिमेचं प्रशिक्षण :
मोयोक, उत्तर कॅरोलिना, यूएसए : डिसेंबर २०११

एटीए ८१९९ चा संघनायक म्हणून प्रशस्तिपत्र स्वीकारताना

प्रेरणेचं बॅटन पुढच्या पिढीच्या हाती -

सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय पोलीस अॅकॅडमी, हैद्राबाद :
प्रशिक्षणार्थींना सामाजिक सुरक्षेबाबत मार्गदर्शन करताना

सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय पोलीस अॅकॅडमी, हैद्राबाद :
संचालिका श्रीमती अरुणा बहुगुणा (आय.पी.एस.) यांच्या हस्ते सन्मानपत्र स्वीकारताना
सोबत एएसपी हर्ष पोद्दार (आय.पी.एस.)

कोल्हापूर येथे 'यूथ आयकॉन' म्हणून तरुणाईशी संवाद : २८ फेब्रुवारी २०१६

अशा संवादाची कितीतरी ठिकाणे...

आयुष्यातील प्रत्येक मॅरेथॉन पूर्ण करायलाच हवी !

२१ किलोमीटर मुंबई मॅरेथॉन पूर्ण करताना

मला माहीत नाही – या अठरा-एकोणीसच्या वयात काय होतं. शरीर वाढत असतं. मानसिक गरजा वाढायला लागतात. रक्त सळसळतच असतं. मोह हात धुवून मागे लागतात. थोडा ट्रॅक भेटला, गाडी रुळावर आली, की स्पीड पकडायच्या आधी कोणीतरी ब्रेक लावतो किंवा क्रॉसिंग येतं आणि रेड सिग्नल लागतो. प्रत्येक चमकणारी गोष्ट सोनं असल्याचा भास होतो. कदाचित ती तुटलेली अणकुचीदार काच असते. ती कधी पायात घुसेल, कधी त्या जखमेचं गँगरीन होईल आणि कधी आयुष्य उद्ध्वस्त होईल, याचा नेम नसतो. होस्टेलमध्ये किंवा कॉट बेसिसवर राहणाऱ्या मुलांसाठी असे मोह अधिक धोकादायक असतात. गार्ड, हेल्मेट, पॅड न घालता फास्टरसमोर सिझन बॉलवर बॅटींग करण्यासारखी परिस्थिती असते. 'काय चांगलं, काय वाईट' हे सांगणारं जवळचं कुणी नसतं आणि त्यामुळे एखाद्या आकर्षणाच्या गर्तेत अडकल्यानंतर पाय अजून खोलात जातो. या वयातली ऊर्जा व नशा कुठल्या रस्त्यावर कधी भरकटेल, याची शाश्वती नसते. बी.ए.च्या तिसऱ्या वर्षात गेलो आणि शिंगं फुटली. अभ्यासावरचं लक्ष कमी होऊ लागलं व गावाकडचं राजकारण, शायनिंग, गुंडगिरीकडे पावलं वळायला लागली.

मोटारसायकल पाहिजे, म्हणून तात्यांकडे हट्ट धरला. बहिणीचं लग्न ठरलं होतं. फौजदार जावई मिळाला असल्यानं लग्न धामधुमीत करायचं, असा त्यांचा विचार होता. मला त्यांच्या अडचणी समजत होत्या, कारण मला जवळजवळ पाच ते सहा पाहुण्यांकडे उसनवारीवर पैसे मागायला त्यांनी पाठवलं होतं. ज्यांना लहानाचं मोठं केलं, त्यांनीही ऐनवेळी मदतीची अपेक्षा केल्यावर पाठ फिरवली होती. शेवटी तात्यांना त्यांचे मित्रच कामी आले. चप्पल पॉलीश करणाऱ्या तुकामामापासून चहाच्या गाडीवाल्या शामुपर्यंत वीस जणांनी बँकेतून प्रत्येकी २५ हजार कर्ज घेऊन तात्यांना दिलं. बँकेतले एक शेतकी अधिकारी म्हणून आलेले गायकवाडसाहेब आमच्या जुन्या घरात भाड्यानं राहायचे, काहीही नातं-गोतं नसताना, परतफेड होईल याची शाश्वती नसताना गायकवाड वहिनींनी आपल्या अंगावरचे १५ तोळं सोनं उतरवून सीमाताईच्या अंगावर चढवलं.

खरंतर सीमाताईला एकाच दिवशी दोन स्थळं आली होती – पहिलं भारत पेट्रोलियममध्ये उच्चपदस्थ अधिकारी होते. चांगला पगार, सुखवस्तू जीवनशैली व उंच देखणा अधिकारी मुलगा! हे स्थळ पाहताच सर्वांना पसंत पडलं होतं. पण दुपारी दाजी पाहायला आले. दाजीही रुबाबदार, फेटा घातलेले. दाजींचे शेतकरी वडील व आमच्याहीपेक्षा छोट्या गावातली पाहुणेमंडळी असल्यानं आपली मुलगी याच घरी व्यवस्थित रुळेल, या आशेनं आम्ही मुंबईचा फौजदार पसंत केला. लग्न धुमधडाक्यात पार पडलं. लग्नानंतर कर्ज असतानादेखील तात्यांनी अडत दुकानदाराकडून उचल घेऊन मला मोटारसायकल आणून दिली. काय नातं आहे बाप आणि मुलाचं? माहीत नाही बुवा हे रसायन! मला वाटतं, की जगात दोन पुरुषांमध्ये एवढं एकच असूया, मत्सर व द्वेष नसणारं निर्भेळ, स्पष्ट नातं असावं. आपल्यापेक्षा दुसरा कोणी पुरुष मोठा व्हावा, यशस्वी व्हावा, नावारूपास यावा, असा आशीर्वाद फक्त बापच मुलाला हृदयातून देत असतो. मुलगा मोठा झाला, की त्याची छाती

अभिमानानं भरून येते. माझी 'बेस्ट स्टुडंट' म्हणून निवड झाली, त्या वेळी मी आई-तात्यांना पारितोषिकवितरण कार्यक्रमाला घेऊन गेलो होता. हा कार्यक्रम पाहून, माझ्या प्राध्यापकांचे माझ्याबद्दलचे प्रशंसोद्‌गार ऐकून तात्यांचा आत्मविश्वास वाढला होता. मला विद्यापीठात अभ्यास करायला जावं लागतं, सायकलनी खूप वेळ लागतो, अशा बाता मारून मी तात्यांना मोटार-सायकलसाठी गळ घातली होती आणि तात्यांनी माझ्यासाठी सेकंडहँड कावासाकी बजाज आणली. बाईक येताच कॉलेजवर माझी पत वाढली. बाईकमुळे कॉलेजमधील हायफाय मुलंमुलीही 'हाय' करू लागली. आम्हालाही बदललेल्या या परिस्थितीमुळे गुदगुल्या होऊ लागल्या. कॉलेजचे दिवस भुर्रकन उडून चालले होते. रोज बाईकवरून कॉलेज, विद्यापीठ, कँटीन, कट्टा यातच चकरा मारण्यात वेळ निघून चालला होता.

गावाकडे जिल्हा परिषदेची निवडणूक जाहीर झाली. तात्यांना या वेळी तिकीट मिळणार, अशी खात्री होती. आम्ही प्रचारही सुरू केला होता. एका रात्री तर गेरूनं गावातल्या मंदिरावर व भिंतीवर तात्यांचं नाव लिहिलं व निवडणुकीसाठीची उमेदवारी जाहीर करून टाकली. परिणाम उलटा झाला. तात्यांचं तिकीट कापलं गेलं होतं. हा खूप मोठा अपमान होता. वडलांनी 'अपक्ष' म्हणून अर्ज भरला. मी विशीत प्रवेश केला होता. गावात राजकारणात उतरायचं, वडलांच्या अपमानाचा बदला घ्यायचा व आपलं अस्तित्व दाखवून द्यायचं, हा निश्चय केला. गावात बाहुबली झाल्याशिवाय राजकारणातले डावपेच जमणार नव्हते. भावकीतली सगळी तगडी तरुण मंडळी संघटित करायला सुरुवात केली. निवडणुकीचे पडघम वाजू लागले होते. तिकिटाच्या कारणावरून गावात मारामाऱ्याही झाल्या. पोलीस स्टेशनला माझ्या नावानं तक्रारही झाली. फौजदार संजय निकमनी मला पोलीस स्टेशनला बोलावणं धाडलं. मी गुर्मीत व मस्तीत दहा-बारा जणांच्या टोळक्याला घेऊन ठाण्यात गेलो. निकमनं हवालदाराला दरडावलं, "भावड्याला सोडून सगळ्या भडव्यांना पळवून लाव. पोलीसठाण्याला काय आठवडी बाजार समजतात काय?" सगळ्यांनी हवालदाराची दरडावणी ऐकताच काढता पाय घेतला.

मला निकमसाहेबांच्या केबीनमध्ये बोलावलं गेलं. माझा-त्यांचा जुना परिचय होता. व्याख्यानमालेच्या आयोजनासाठी त्यांनी आम्हाला मदत केली होती. शिवाय आम्ही तरुणांनी गणेशोत्सवाच्या वर्गणीतून लायब्ररी बनवली, त्याचं त्यांना कौतुक होतं. गावात कार्यक्रम घेऊन आम्हा सर्वांचा त्यांनी सत्कारही केला होता. मला थोडी भीती होती, की आज माझा वेगळा सत्कार होणार की काय? मला त्यांनी खुर्चीवर बसवलं व चहा मागवला. माझ्यासमोर माझ्याविरुद्ध आलेला तक्रार अर्ज दाखवला. "भावड्या, मी जे सांगतो आहे, ते नीट ऐक. मी तुला न बोलावता या आलेल्या तक्रारीवरून तुझ्यावर गुन्हा दाखल करून अटक केली असती. गावातली दहा-बारा मुलं आणून माझ्यावर दबाव आणतोस का? भीती कोणाला दाखवतो?" मी गप्प राहिलो. नजर खाली होती.

"हे बघ, तुझ्याकडे अख्खा गाव मोठ्या अपेक्षेनं पाहतो. 'आबा देवमाणूस आहेत.' तुझ्या वडलांनी तुझ्यासाठी खूप खस्ता खाल्ल्या आहेत. हा तुझ्या आयुष्यातला टर्निंग पॉईंट आहे. मी तुझ्यावर गुन्हा दाखल केला, की तुझा अभ्यास आणि सरळमार्गी जीवन जगण्याचा मार्ग

संपला. हो, गुंडगिरी सुरू होईल. चांगला संघटक आहेस. निश्चित मोठा गावगुंड होशील. पुढारी होशील, पण हे सगळं बेभरवशाचं! तुला, आज तू काय करणार आहेस, कोणत्या रस्त्यानं जाणार आहेस, तो मार्ग निवडायचा आहे. गुन्हा दाखल झाला, की तुझ्या वडलांनी तू सरकारी अधिकारी होणार म्हणून पाहिलेलं स्वप्न; काय होईल त्याचं? दी एंड! मी दुसऱ्या पार्टीला बोलावून त्यांचं स्टेटमेंट घ्यायच्या आधी तुला बोलावलं आहे. त्यांना मी समजावून सांगेन, तू तसा थेट मारामारीत नव्हतास. मी त्यांना पटवून देईन आणि तुझं नाव एफआयआरमध्ये येऊ देणार नाही, पण हे सगळं एका अटीवर – तू आज रात्रीच बाडबिस्तरा गुंडाळून कोल्हापूरला जाशील. निवडणुकीच्या काळात गावात दिसणार नाहीस, मतदानाच्या दिवशीपण येणार नाहीस. तुला राग आला आहेना, आबांना तिकीट मिळालं नाही म्हणून, काढना राग त्या पुस्तकांवर! कर की अभ्यास जीव तोडून! दे झोकून स्वतःला आणि दे दाखवून गावाला – तू काय चीज आहेस! आणि कोण होऊ शकतोस! अरे, जर जिल्हाधिकारी झालास, तर अशा हजार निवडणुका तुझ्या पर्यवेक्षणाखाली पार पडतील! शहाणा हो आणि मला आत्ताच सांग, मी काय करायचं ते!" सहावीच्या वर्गात कदमबाईंनी कानाखाली आवाज काढून मला असंच झापलं होतं.

निकमसाहेब डिक्टो कदमबाईसारखे बोलत होते. त्यांचे खडे बोल झोंबले होते. ज्या आगीशी या वयात खेळत होतो, ती आयुष्य होरपळून टाकणारी होती. मी ताडकन उठलो. निकमसाहेबांना नमस्कार केला व काही न बोलता निघून गेलो. माझे डोळे पाहून निकमसाहेबांनी मी काय निर्णय घेतला आहे, ते ओळखलं होतं. कोल्हापूर गाठलं. अभ्यासाला सुरुवात केली. बी.ए.ची अंतिम परीक्षा तीन महिन्यांवर आली होती. माझा रूम पार्टनर खांडेकरही झपाटून अभ्यासाला लागला होता. या वेळी विश्वासपेक्षा चांगले गुण मिळवणार, असा प्रण त्यानं केला होता. एक दिवस थकून मी झोपी गेलो होतो. अचानक जाग आली, तर विकास धस आणि खांडेकर गप्पा मारत होते. "विश्वासचं काही खरं नाही. गावाकडच्या राजकारणात खूपच बीझी झाला आहे. कशाचं एम.पी. एस्सी. करतो. विद्यापीठात मोटारसायकलवर चकरा मारूनच एजबार होईल. बघ, याच्या नाकावर दिच्चून कॉलेजवर पहिला नंबर काढतो की नाय!" खांडेकरचे शब्द उकळत्या तेलासारखे माझ्या कानात घुसले, मेंदूला झिणझिण्या आल्या. आपण काय होतो आणि काय झालो, याची शुद्ध आली. आय.ए.एस.चं स्वप्न बाळगून इंजिनिअरिंगची ॲडमिशन सोडून आर्ट्सला आलो होतो आणि आर्ट्समधली सर्वसामान्य मुलं मला चीतपट करण्याची भाषा करत होती. आता माझी सटकली. आयुष्यात अपमान, अपयश आणि पराभव हेही गरजेचे असतात. कारण यामुळेच पेटून उठतो आपल्यातला स्वाभिमान, जागी होते जिद्द आणि मग उभा राहतो आपल्यातला खंबीर आणि अभेद्य माणूस! आता जोपर्यंत यशस्वी होत नाही, सुखाची झोप नाही. अभ्यास हेच माझं मैदान. हे घोडेमैदान पुऱ्या ताकदीनिशी मारणार, हा मिटल्या डोळ्यांनी निश्चय केला. माझ्या रोमारोमात उत्साह आणि ऊर्जा संचारली. माझं मन भटकवणारी बाईक गावी पाठवून दिली. वडलांना तिचा बाजार करायला सांगितलं आणि तीन महिने बॅट्समन जसा ट्वेन्टी ट्वेन्टीमध्ये बॅटींग करतो, तसा खणखण अभ्यास केला. सपसप सगळा अभ्यासक्रम

संपवला. उजळणी केली आणि बीएची अंतिम परीक्षा दिली. पेपर पठडीतले होते. फार काही आव्हान नव्हतं. पण उत्तरं पठडीतली लिहिली नाहीत. वेगळेपणा जपला आणि इतिहासाच्या विषयात महाविद्यालयात इतिहास घडवला. विद्यापीठात पहिला आलो.

बी.ए.च्या निकालानं हुरळून गेलो होतो. त्यातच गावाकडेही ग्रामपंचायतीच्या वतीनं सत्कार करण्यात आला. नांगरे भावकी तर 'आमचा भावड्या कलेक्टर होणारच,' अशा आविर्भावात वावरायला लागली होती. सत्काराला शेजारच्या गावातले मधू लाडही आले होते. त्या अडाणी पुढाऱ्याच्या डोक्यात काही टवाळखोर मंडळींनी भरवलं होतं की, "देशमुखसाहेब आता कॅबिनेट मंत्री आहेत. तू त्यांच्याकडे जाऊन आग्रह धर, की तुला शिवाजी विद्यापीठाचा कुलगुरू व्हायचंय. कुलगुरूला लाल दिव्याची गाडी असते, बंगला असतो, रुबाब असतो, पैसे बक्कळ मिळत्याती!" मधु लाडलाही ते पटलं. महामंडळाचा अध्यक्ष होण्यापेक्षाही कुलगुरू होणं भारी आहे. त्यामुळे त्यांनी देशमुखसाहेबांचे पाय धरून ही मागणीही जोर लावून केली होती. त्या वेळी देशमुखसाहेबांनी त्यांना विद्यापीठ म्हणजे विद्येचं सर्वात मोठं मंदिर असतं आणि त्याचा कुलगुरू व्हायला खूप उच्च शिक्षण घ्यावं लागतं, असं पटवून सांगितलं होतं. मधू लाडच्या हे चांगलं लक्षात होतं. त्यामुळे त्यांनी विद्यापीठात भावड्या पहिला आला म्हणजे तो खूप मोठा साहेब झाला, अशा आविर्भावात भाषण ठोकलं. तात्यांनाही भावड्यानं खूप मोठं घोडेमैदान मारलं आहे, असं समजावून सांगितलं. तात्यांच्या अपेक्षा उंचावल्या, त्यांनी माळावरची अर्धा एकर जमीन विकायला काढली. आता भावड्याच्या शिक्षणाला काही कमी पडू द्यायचं नाही, हा निश्चय केला. आता मलाच खजील झाल्यासारखं झालं होतं. जबाबदारी वाढली होती. लोकांनी मला कलेक्टर घोषित केलं होतं.

स्पर्धापरीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्यांच्या तीन 'कॅटेगरी' असतात – स्वयंघोषित, जनताघोषित आणि आयोगघोषित. पहिल्या दोन कॅटेगरीतून तिसऱ्या कॅटेगरीत शंभरातला एखादाच पोहोचतो. 'सायेब' होतो. गावाकडे सत्कार होतो. आमदार, खासदार सासरा मिळतो आणि मग चुकूनमाकून हा गलेलठ्ठ झालेला साहेब गावी आला, की त्याला 'बिसलरी पाणी' आणि 'एसी' शिवाय जमत नाही. त्याची पोरं फाडफाड इंग्रजी बोलतात आणि बायको इंपोर्टेड साड्यांमध्ये दिसते. बाकीच्यांचं काय? वय वाढतच जातं, आशा खुज्या होत जातात. गावाकडच्या जबाबदाऱ्या, थकलेले आई-वडील आठवायला लागतात... मग परतीचा मार्ग. जगातल्या सगळ्या घडामोडींचा अभ्यास केलेला हा 'बैल' मात्र शेतावरही निरुपयोगी ठरतो. आपलीही गत अशा भाकड बैलासारखी होणार की काय, अशी भीती मनाच्या एका कोपऱ्यात होती. मला माहीत होते, की बी.ए. आणि ते पण इतिहासात! विद्यापीठात अव्वल नंबर काढूनदेखील कुठेही साधी शिपायाची नोकरी मिळणार नाही. मुंबईच्या राज्य प्रशासकीय शिक्षण संस्थेबद्दल (SIAC) ऐकून होतो. येथून दरवर्षी तीस-चाळीस जण यु.पी.एस.सी.च्या अंतिम यादीत झळकत होते. मुंबई विद्यापीठात एम.ए.ला प्रवेश घ्यायचा व एस.आय.ए.सी. मध्ये यु.पी.एस.सी.ची तयारी करायची, असा बेत करून मुंबई गाठायचा निश्चय केला.

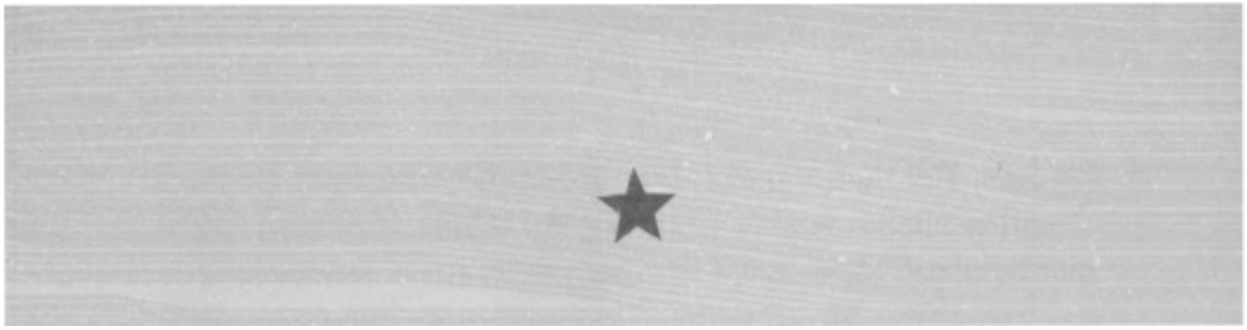

एम.ए.-मुंबई विद्यापीठ

जिथे चाकरमाने रोजगार शोधतात, षोडशवर्षीय युवक-युवतींना बॉलीवूड खुणावतं, कॉर्पोरेट विश्वातल्या एकूण एक संधी जिथे महत्त्वाकांक्षींसाठी हात जोडून उभ्या असतात; ती मुंबई मला भारतातली सर्वात कठीण परीक्षा देण्यासाठी युद्धभूमी म्हणून हवी होती. गँगवॉरमध्ये भरती होणाऱ्यापासून, व्हाईट कॉलर क्राईम करून करोडपती होऊ इच्छिणाऱ्यांची सर्व स्वप्नं पूर्ण करणारी ही मायानगरी मी यु.पी.एस.सी.चं स्वप्न सिद्ध करण्यासाठी निवडली होती. बऱ्याच जणांनी दिल्ली किंवा पुण्याला जायचा पर्याय दिला होता. पण मला मुंबईचं अनामिक आकर्षण होतं. खरंतर मे महिन्याच्या सुट्टयांमध्ये यापूर्वी दोनदा मुंबईला जाण्याचा योग आला होता. गावाकडच्या एस.टी. बसनं किंवा मालवाहतुकीच्या ट्रकनं मुंबईचा हा प्रवास बऱ्याचदा दोन दिवस चाले. खंबाटकी घाटात वाहतूक रात्र रात्रभर ठप्प असायची. खचाखच भरलेल्या बसमध्ये चेंगरलेल्या अवस्थेत घोरणाऱ्या सहप्रवाशांबद्दल कधी मळमळ वाटली नाही. लांबलचक पै – पाहुण्यांची रांग होती. प्रत्येकाच्या चाळीतील घरात एक-दोन दिवस राहायचे. नवे कपडे घ्यायचे, पाय तुटेतोपर्यंत भटकायचं – असा दहा-बारा दिवसांचा सुट्ट्यांमधला कार्यक्रम ठरलेला असायचा.

पदवीपरीक्षेनंतरच्या सुट्टया संपल्या. निनाबाईचं दर्शन घेतलं, आई-तात्यांचा आशीर्वाद घेतला. पुस्तकांनी भरलेली पत्र्यांची पेटी व बाडबिस्तरा बांधला व स्पर्धापरीक्षेची तयारी करायला माझी स्वारी चांदोली-मुंबई एस.टी. बसनं निघाली. एस.टी. बसच्या थांब्यावर सारा गाव मला निरोप द्यायला आला होता. पानाच्या पिचकाऱ्यांनी माखलेल्या सीटच्या पुढच्या रेलींगवर डुलक्या देत मुंबईला पोहोचलो. भांडूपला आतेबहिणीच्या घरी उतरलो. त्यातल्या त्यात मुंबईतल्या आमच्या पाहुण्यांमध्ये गंगुआक्का आर्थिक सुस्थितीत होती. भली मोठी

पुस्तकांची पत्र्याची पेटी तिच्या चाळीतल्या घरात ठेवताना मला संकोचल्यासारखं वाटलं. तिच्या घरात हा आणखी एक बोजा वाढणार होता. पण याची तिला कधीही अडचण झाली नाही. उलट तिनं तिचा छोटंसं डायनिंग टेबल माझ्या अभ्यासासाठी मोकळं करून दिलं.

विद्यापीठात एम.ए.ला प्रवेश घ्यायचा, हे निश्चित केलेलं होतंच. यापूर्वी मुंबईत सुट्टयांमध्ये फिरताना कोणीतरी मोठं सोबत असायचं. एकट्यानं प्रवास करायची ही पहिलीच वेळ होती. प्रमाणपत्रांची बॅग घेऊन विद्यापीठात जायला मी रेल्वे स्टेशनवर आलो. लोकल ट्रेनमध्ये चढणं आणि उतरणं ही कसोटीच असते. मुंबईकरांना हे अलगद जमतं. पण बाहेरची व्यक्ती धक्के खाते आणि मागच्या मागेच राहते. दोन-तीनदा प्रयत्न केला आणि अयशस्वी झालो. शेवटी कमी गर्दी असलेल्या एका डब्यात घुसलो. पाहतो तर आतमध्ये फक्त महिलाच होत्या. त्या सगळ्या जणी माझ्याकडे रागानं पाहत होत्या. डबा महिलांसाठी राखीव होता. घाबरा-घुबरा होऊन मी पुढच्याच स्टेशनवर म्हणजे कांजुरमार्गला फलाटावर खाली उतरलो. उतरत असतानाच नेमकं हवालदारानं पकडलं. घाम पुसत मी 'नाही होय' करू लागलो. शेवटी माझी द्विधा परिस्थिती त्याच्या लक्षात आली व मी कोणी सराईत सडक-सख्याहरी नाही, हेही त्याला पटलं. तोही बिचारा मूळचा गावाकडचाच. "अरे, गावाकडून आलोय, म्हणून सांगायचं होतं असं सुरुवातीला; नोकरीच्या निमित्तानं आला आहेस काय?" अशी माझी विचारपूस करून त्यानं मला ट्रेनच्या जनरल डब्यात बसवलं. खचाखच भरलेल्या डब्यातील कोंदट गर्दीत मी स्वतःसाठी दोन पाय ठेवायला जागा शोधत असतानाच कुर्ला स्टेशन आलं. तिथून बस पकडली व विद्यापीठाच्या कलिना कँपसमध्ये आलो. इतिहास विभागात चौकशी करत पोहोचलो. मुला-मुलींचे घोळके ॲडमिशनसाठी जमा झाले होते. फाडफाड इंग्रजी बोलणाऱ्या कारकुनांशी संवाद साधणंही मला जड होऊन गेलं. जिकिरीनं ॲडमिशनचा फॉर्म भरला. मरियम डोसल, रुबी मलोनी, जॉर्ज कॅमेरुन अशा प्राध्यापकांच्या नावाच्या पाट्या पाहून कुठेतरी परदेशात शिक्षणासाठी आलो की काय, असा भास होत होता. ॲडमिशनसाठी आलेली हायफाय मुलंमुली माझ्याकडे थोड्या मिश्किलीनं पाहत होती. मी कँटीनमध्ये जाऊन अर्धवट तळलेला कच्चाकुच्चा वडापाव खाल्ला व परतीला लागलो. चार दिवसांनी पुन्हा प्रवासाचं तेच अग्निदिव्य करून विद्यापीठात पोहोचलो. मेरिट लिस्ट लागली होती. माझं नाव सर्वात टॉपला होतं. मला जरा भारी वाटलं. अभिमानानं छाती फुगली. तिथल्या मुलांमध्ये चर्चा सुरू झाली होती की, हा इतिहासात शिवाजी विद्यापीठात ७४ टक्के मार्क मिळविणारा नांगरे नावाचा कोल्हापुरी पहिलवान कोण? काही जणांनी माझ्याकडे बोट दाखवलं. मुंबई विद्यापीठातून इतिहासात 'बी प्लस' म्हणजे ५५ टक्क्यांहून अधिक गुण मिळवणं, हीच मोठी दुर्मीळ गोष्ट होती. मला विशेष गुणवत्तेसह फर्स्ट क्लास मिळाला होता. प्राचीन इतिहासात तर १०० पैकी ९० गुण मिळाले होते. हे त्यांना पचायला जड होतं. माझ्याकडे पाहून विद्यापीठातले मुंबईकर कुचेष्टेनं हसताहेत व माझी खिल्ली उडवत आहेत, हे मला जाणवत होतं.

मरियम डोसल मॅडमनं क्लासचं पहिलं लेक्चर घेतलं. एकमेकांची नावं व ओळखी करून देण्यात आल्या. सर्वांनी हायफाय इंग्रजीत परिचय करून दिला. मी माझं नाव, गुण व

विद्यापीठ गावरान इंग्रजीत कसंबसं सांगितलं; तेव्हा वर्गामध्ये हशा पिकला. मी माझ्या मार्कांमुळे पहिल्यांदाच एवढा खजील झालो. पण स्वतःची समजूत घातली, मला कुठे इथे यांच्यात राहायचं आहे? माझी पंढरी वेगळीच आहे. या मास्तर होऊ घातलेल्या गर्दीत मला स्वतःला नाही हरवू द्यायचं. थोडा ओशाळा होऊन खाली आलो. बाहेर पाऊस पडत होता, म्हणून ओसरीशेजारी तो उघडण्याची वाट पाहत होतो. तेवढ्यात पाठीमागून जोरात आवाज आला, "हाय! यू आर विश्वास, राईट? मायसेल्फ सुचेता!" त्या देखण्या उंच मुलीनंही एम.ए.ला प्रवेश घेतला होता. मला तिनं कँटीनमध्ये छत्रीतून यायची ऑफर दिली. इंग्रजी बोलावं लागेल व आपलं चुकेल, या भीतीनं मी नम्र नकार दिला. तिलाही तेवढ्यात पाठीमागून अविनाशनं आवाज दिला व ते दोघे एका छत्रीत पावसात खिदळत एकमेकांना खेटून चालत कँटीनकडे गेले. मी आशाळभूतपणे पाहत राहिलो. 'इंग्रजी' हा आपला इथला सर्वात मोठा अडथळा व शत्रू आहे, हे माझ्या नेमकं ध्यानात आलं होतं.

मला होस्टेलला ॲडमिशन हवं होतं. ज्या होस्टेलला मला प्रवेश मिळाला होता, ते विद्यापीठाच्या परिसरात नसून चर्चगेटला 'बी' रोडवरच्या जगन्नाथ शंकरशेठ होस्टेलमध्ये आहे, हे कळल्यावर माझा हिरमोड झाला होता. पण 'एस. आय. ए. सी.' म्हणजे राज्यशासनाचे प्री—आय. ए. एस. ट्रेनिंग सेंटर, जी माझ्या ध्येयरूपी विठोबाची पंढरी आहे, ती तिथून काही मिनिटांच्या अंतरावर आहे, हे मला कळल्यावर हायसं झालं.

मी बाड-बिस्तरा गुंडाळला व चर्चगेटच्या विद्यापीठाच्या वसतिगृहावर पोहोचलो. दोन्हीही रूम पार्टनर उत्तर भारतीय होते. डंगवाल ओरिसाचा व पुनीत चतुर्वेदी भोपाळचा! दोघेही लॉ करायला मुंबईत आलेले. दोघेही बोलके पोपट होते. सामान टाकून डंगवालसोबत चहा प्यायला सिडनहॅम कॉलेजसमोरील टपरीवर गेलो. चर्चगेटचा हा सगळा मुंबईतला 'एलिट'वस्तीचा भाग. डंगवाल चष्प्यातून डोळे फाडून येणाऱ्या-जाणाऱ्या मॉड मुलींना पाहत होता. तो ओरिसातून पहिल्यांदाच मुंबईच्या वातावरणामध्ये आला होता. त्याला प्रत्येक मुलगी माधुरी दीक्षितसारखी दिसत होती. मी त्याला टोकलं, तर तो मला भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदीनुसार कोणाला, कोठेही, कधीही पाहण्याचा अधिकार मूलभूत अधिकारांमध्ये दिलेला आहे, असं काहीतरी सांगायला लागला. मी त्या मूलभूत अधिकारांवर काही नैतिक नियंत्रणं आहेत, हे समजावण्याचा प्रयत्न केला. पण तो सर्व बंधनं तोडून जिवाची मुंबई करायला आला होता. थोडक्यात याच्यापासून थोडं दूर राहणं आवश्यक आहे, एवढं मला समजलं. पुनीत मात्र याच्या उलट होता. तो रस्त्यावरच्या मुलांनाही जवळ घेऊन त्यांची विचारपूस करायचा, त्यांना चहा-खारी खाऊ घालायचा. त्याला आध्यात्मिक बैठक होती. त्यामुळे तो लोकशाही, कायदा, समाज, भ्रष्टाचार अशा विषयांवर तासन्तास गप्पा मारी. या चार्वाक व विश्वामित्रांची रूममध्ये जुगलबंदी चालायची. मी पुस्तकात तोंड खुपसण्याचा प्रयत्न करूनही एकाग्रता लाभत नव्हती. शेवटी मी वसतिगृहाच्या अधीक्षकांना भेटून सिंगल रूम मिळवण्यासाठी अर्ज लिहिला. त्यात मी यु.पी.एस.सी.ची तयारी करतो आहे, असंही लिहिलं. मला बोलवून त्यांनी सविस्तर चौकशी केली. माझ्या सिव्हील सर्व्हिसेसच्या तयारीबद्दल त्यांच्या मनात अढी आहे, हे माझ्या लक्षात आलं. त्यांनी माझ्या

विभागप्रमुखाला एक पत्र लिहिलं. ते पत्र पोहोचवायला माझ्यासमोरच होस्टेलच्या शिपायाला दिलं. गोड बोलून मी विद्यापीठातच चाललो आहे, मी डिस्पॅच करतो – असं म्हणून त्याच्याकडून घेतलं. पाणी लावून ते पत्र मी अलगद उघडलं. माझ्या राहण्याच्या जागेवर येणारी गदा त्यामुळे टळली. मी एम.ए.चा अभ्यास न करता स्पर्धापरीक्षेची तयारी करीत आहे, त्यामुळे होस्टेलमधून माझा प्रवेश रद्द व्हावा, अशी शिफारस करणारं ते पत्र होतं. 'भीक नको, पण कुत्रा आवर', अशी माझी हालत झाली. मी तिथल्या तिथे त्या पत्राला केराची टोपली दाखवली. सिंगल रूमच्या नादात फॅन असणारी, दोन इडियटसोबत राहायला मिळालेली रूम हातातून जाता जाता वाचली होती. रूममध्ये फॅन तर होताच, शिवाय कॉमन बाथरूममध्ये शॉवरही होता. गावी किंवा कोल्हापूरच्या वसतिगृहात या दोन कमालीचं सुख देणाऱ्या सोयी मला मिळाल्या नव्हत्या. मुंबईच्या उकाड्यात शॉवरच्या पाण्याखाली उभं राहण्यात व फुल स्पीडनं चालणाऱ्या फॅनखाली झोपण्यात भलती मजा होती.

होस्टेलवर या अवलिया पार्टनरांसोबत अभ्यास होत नाही, म्हणून मी लायब्ररी शोधायला लागलो. होस्टेलच्या जवळच असणाऱ्या मेकर टॉवर या इमारतीमधील ब्रिटीश कौन्सिलच्या लायब्ररीचा दीडशे रुपये फी भरून मेंबर झालो. पहिल्या दिवशी या स्वच्छ, नीटनेटक्या लायब्ररीमध्ये अभ्यासासाठी गेलो. आत प्रवेश केल्यावर अत्यंत आल्हाददायक अशी गुलाबी थंडी जाणवली. थोडा वेळ बसलो, तर अंगात शिरशिरी भरली. कुडकुडायला लागलो. विश्वासच बसेना, की एवढी कडाक्याची थंडी इथे कशी काय वाजू शकते. अर्धा-पाऊण तास कसाबसा अंगाला चोळून शेकण्याचा प्रयत्न करत बसू शकलो. लायब्ररीतून बाहेर पडलो; तर पुन्हा तोच उकाडा, तीच गर्मी. मला आश्चर्य वाटलं. शेवटी कुतुहलापोटी लायब्ररीबाहेरच्या मराठी शिपायाला या रहस्याबद्दल विचारलं. तो तंबाखू मळत हेकटपणे माझ्याकडे पाहत म्हणाला, "याला एशी म्हणत्यात, मशीनमधून गार हवा निघती. गावाकडनं आलं येडं आणि बर्फीला म्हणतंय पेढं!" मला आता अशा हेटाळण्या व अपमान पचवायची सवय लागली होती.

पायी चालत होस्टेलवर पोहोचलो. शेजारच्या इमारतीतून साईबाबांच्या आरतीचा आवाज येत होता. आवाजाचा कानोसा घेत गॅरेजमध्ये असलेल्या बाबांच्या मंदिरापर्यंत पोहोचलो. भक्तीभावानं आरती ऐकली. गुरुवार होता, त्यामुळे प्रसादासाठी मस्त खिरीचा भात होता. खच्चून भूक लागली होती. आरती करणाऱ्या आंटीकडून अजून एक कटोरी मागून घेतली. बऱ्याच दिवसांनी रुचकर असं काहीतरी खायला मिळालेलं होतं, नाहीतर होस्टेलमधल्या डाळ कमी व पाणी जास्त असलेल्या आमटीनं व करपलेल्या रोट्यांनी जिभेची चव पळून गेली होती.

खरंतर आत्तापर्यंतचा आपला अभ्यास जुजबी व वरकरणी होता, हे माझ्या हळूहळू ध्यानात येऊ लागलं. ज्या वेळी व्ही. के. अग्निहोत्रींचं पूर्वपरीक्षेसाठी असणारं इतिहासाचं पुस्तक वाचायला घेतलं, त्या वेळी त्यातील इंग्रजीतील बऱ्याच शब्दांचा अर्थबोधच होत नव्हता. आत्तापर्यंत देशमुख, पवारांनी लिहिलेली इतिहासाची पुस्तकं वाचली होती. त्यात युद्धनीती, रंजक लढाया व राजांच्या कथांवर भर असायचा. आता वेगळ्या दृष्टिकोनातून

इतिहास वाचावा लागणार होता. तत्सम काळामध्ये शेतकरी, कामगार, व्यापार, अर्थकारण व समाज कसा होता याचा म्हणजे तळागाळातल्या स्तरातील लोकांचा, त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक संदर्भाचा अभ्यास करायचा होता. समजत नव्हतं, तरी वाचत गेलो. एका एका पानावर इंग्रजीचे दहा-बारा शब्द अडखळायचे. पण डिक्शनरी समोर ठेवली व शब्दांचे अर्थ पेन्सिलीनं पुस्तकावरच लिहायला लागलो. त्यामुळे एक तर पुस्तक गरगटलेली पाहून खूप अभ्यास करतोय, असं वाटायचं, शिवाय इंग्रजीचा शब्दसंग्रह झपाट्यानं वाढू लागला. ब्रिटीश लायब्ररीत थंडी व परकं वातावरण बसू देत नव्हतं, म्हणून होस्टेलसमोरच्या युनिव्हर्सिटीच्या अभ्यासिकेत कसाबसा प्रवेश मिळवला. कोपरा पकडून अभ्यास सुरू केला.

सकाळी ट्रेननं युनिव्हर्सिटीत एम.ए.च्या वर्गांना जायचो. वाकोल्याला उतरून कलिनाची बस पकडायचो. इथल्याही इतिहासाच्या अध्ययनाचा दर्जा वरच्या पातळीवरचा होता. नवीन मित्र होत नव्हते. कारण माझ्या गावाकडच्या मानसिकतेबाबत हायफाय मुंबईकरांना अढी असावी किंवा कदाचित माझा न्यूनगंड मला मोकळं होऊ देत नव्हता. डोक्याला चपचपीत खोबरेल तेल लावून मी येत असे, त्यामुळे केसांचा घमघमाट इतरांना आवडायचा नाही. शेवटी एक मित्र मिळाला. जयेंद्र भोसले, सेवानिवृत्त ए.सी.पी.चा मुलगा. त्यानं मला मुंबईत राहायचं कसं, बोलायचं कसं, वागायचं कसं – याचे धडे द्यायला सुरुवात केली. एकदा घरीही घेऊन गेला. घरी वडलांची ओळख करून दिली. त्या वेळी त्यांनी दरडावणीच्या सुरात विचारलं, "'काय रे, चहा घेणार की कोल्ड ड्रिंक?" त्यांच्या आवाजाची धार बघून मी पाणी पिणंच पसंत केलं. त्याच इमारतीत पहिल्या मजल्यावर त्या वेळी नुकतीच ॲडमध्ये आलेली सोनाली बेंद्रे राहायची. रेल्वे स्टेशनवर तिच्या जाहिराती लागलेल्या असायच्या; त्या जाते-येते वेळी थोडा वेळ थांबून पाहू वाटायच्या. तिला प्रत्यक्ष बघायला मिळेल, म्हणून अनेकदा त्या मजल्यावरही आम्ही लिफ्ट थांबवायचो. पण आमच्या दुर्दैवानं व तिच्या सुदैवानं आम्हाला ती कधीच आडवी आली नाही.

पी.एस.आय./एस.टी.आय.च्या परीक्षेचं एम.पी.एस.सी.चं वेळापत्रक लागलं. आय.ए.एस.चं स्वप्न घेऊन आलो होतो. वाघ मारायचा होता, ससा तरी मरतो का – हे पाहायचं होतं म्हणून फॉर्म भरला. दोन-तीन बाजारू पुस्तके घेतली, वाचली व परीक्षा दिली. एम.पी.एस.सी.च्या फोर्टमधील इमारतीत चढणं व तिथला निकालाचा तक्ता पाहणं, हे जिकिरीचं असायचं. खरंतर तळमजल्यावरचा बँक ऑफ इंडियाचा बोर्ड दिसला, की धडधडायला लागायचं. पण पहिल्यांदा एम.पी.एस.सी. बोर्डवर निकालाच्या यादीत स्वतःचा नंबर पाहिल्यानं हरखलो. पी.एस.आय. पदासाठीच्या पूर्वपरीक्षेत पास झालो होतो. हे स्पर्धापरीक्षेतलं पहिलं-वहिलं यश होतं. अंगात हत्तीचं बळ आलं. आत्मविश्वास वाढला. मुख्य परीक्षेला दोन महिन्यांचा अवधी होता. सामान्य अध्ययन व भाषा अशा दोन विषयाचे बहुपर्यायी स्वरूपाचे दोन पेपर द्यावे लागायचे. सामान्य अध्ययनाची पुस्तकं माझ्याजवळ होती. भाषेसाठी मात्र लीला गोविलकरांचं 'मराठीचे व्याकरण' व इंग्रजीसाठी 'रेन आणि मार्टिनचे ग्रामर'चं पुस्तक खरेदी केलं. रट्टा मारायला सुरुवात केली. महाराष्ट्राच्या संदर्भानं सनावळ्या पाठ केल्या. समाजसुधारकांच्या विचारांची व जन्म आणि पुण्यतिथ्यांची सांगड

घातली. बौद्धिक चाचण्या ४ थी, ७ वीच्या स्कॉलरशिप परीक्षेमधल्या प्रश्नांसारख्या होत्या. फटाफट एक-एक विषय संपवत गेलो. स्पर्धापरीक्षेचा अभ्यास म्हणजे जिममध्ये 'वेट ट्रेनिंग' करण्यासारखा आहे. अनेकदा आपल्याला एकच एक व्यायाम करायला आवडायला लागतं. सवय लागते. मग कार्डिओ करणारे वेट ट्रेनिंगकडे दुर्लक्ष करतात. वेट ट्रेनिंगमध्ये काही जणांना लेगचा व्यायाम करणं आवडत नाही किंवा ट्रायसेप्स मारायचा कंटाळा येतो. मग एकाच एक स्नायूचा व्यायाम केला, की शरीर बेढब आकाराचं बनतं. टिपीकल ओंगळवाणा शेप येतो. मग व्यायामाला अर्थ उरत नाही. एम.पी.एस.सी.नंही परीक्षा पॅटर्न बदलला होता. पी.एस.आय.च्या मुख्य परीक्षेला अभियांत्रिकी, कृषीविषयक, वाणिज्य अशा प्रकारचे सॉलीड बोअरिंग व अनाकलनीय विषय वाढवले होते. शिवाय या विषयांच्या संकल्पना मराठीतून समजून घेणं, हा द्राविडीप्राणायाम होतं. माझंही तसंच झालं. जनरल स्टडीजच्या अभ्यासात वाणिज्य, अर्थशास्त्र किंवा कृषीसारखे घटक करायचा कंटाळा केला. आवडत्या विषयावर भर देऊन अभ्यास केला, की नावडते विषय तुमची विकेट काढतात. त्यातच पी.एस.आय., एस.टी.आय.ची मुख्य परीक्षा व एस.आय.ए.सी.ची प्रवेशपरीक्षा एक दिवसाआड आल्या. अर्थातच माझं एस.आय.ए.सी.च्या प्रवेश परीक्षेला प्राधान्य होतं. एस.आय.ए.सी.च्या प्रवेशपरीक्षेसाठी यु.पी.एस.सी.चं जी.एस.चं कीट वाचून काढलं. यु.पी.एस.सी. मुख्य परीक्षेला दोन वैकल्पिक विषय घ्यावे लागायचे. एस.आय.ए.सी.च्या पूर्वपरीक्षेत जो पदवीला विषय असायचा, त्याला सोडून दुसऱ्या विषयाची निबंधात्मक स्वरूपाची प्रश्नपत्रिकाही सोडवावी लागायची. मराठीची तयारी गगराणी सरांच्या नोट्सच्या पारायणामुळे झाली. या दोन्ही परीक्षांच्या तयारीच्या गोंधळामुळे मी महाराष्ट्राचा फार अभ्यास करू शकलो नाही. रिझल्ट अपेक्षित होता. पी.एस.आय.च्या मुख्य परीक्षेत माझी ३ मार्कांनी दांडी उडाली. २१० गुणांना मेरिट लागलं होतं आणि मला २०७ गुण मिळाले होते. मात्र एस.आय.ए.सी.ची प्रवेशपरीक्षा मी उत्तीर्ण झालो. डे स्कॉलर व रेसिडंट अशी दोन गटांत निवड होते. माझी रेसिडेंट म्हणून निवड झाली होती. मला संस्थेच्या आवारात असलेल्या वसतिगृहात छोटेखानी रूमही राहायला मिळाली.

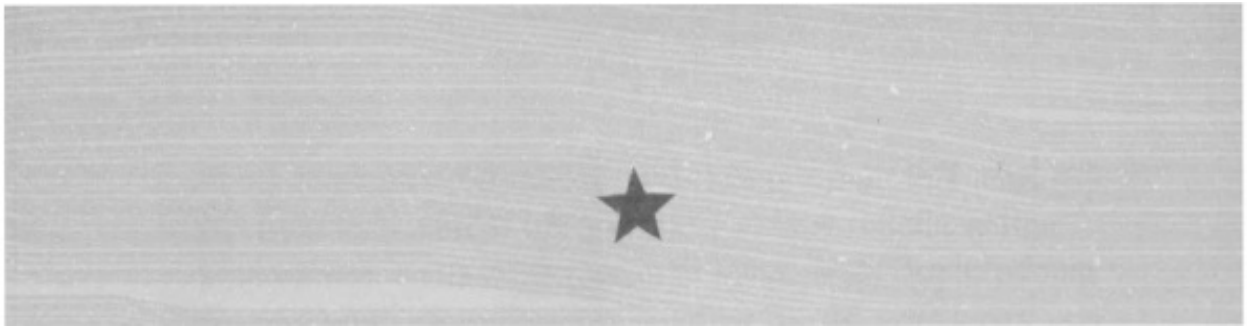

एस.आय.ए.सी.

एस.आय.ए.सी. म्हणजे राज्य प्रशासकीय सेवा संस्था. मुंबईच्या छत्रपती शिवाजी टर्मिनसच्या समोर झुणका-भाकर केंद्रापाठीमागे असणाऱ्या या छोटेखानी संस्थेची सुरुवात वसंतदादा पाटील मुख्यमंत्री असताना झाली होती. केंद्रीय लोकसेवा आयोगाची परीक्षा देऊन महाराष्ट्रातील उमेदवारांना आय.एफ.एस., आय.ए.एस., आय.पी.एस.मध्ये धाडण्यासाठी लागणारी पूर्वतयारी येथे चालते. मला या नावाजलेल्या शासकीय संस्थेत पूर्वपरीक्षेची तयारी करायला ग्रॅज्युएशन झाल्या झाल्या १९९४ मध्ये प्रवेश मिळाला होता. विद्यापीठाच्या ऐसपैस रूमला व मस्तवाल रूम पार्टनर्सना रामराम केला व एस.आय.ए.सी.च्या होस्टेलवर बाडबिस्तरा मांडला. लांघी माझा रूम पार्टनर होता. बुटका, बुजरा व कमी बोलणारा. माझ्यासारखाच खेड्यातून आलेला. १० बाय १० फुटांच्या रूममध्ये आम्ही दोघे जण एकमेकांना धडकत थडकत राहायचो. छोटेखानी रूममध्ये अभ्यासासाठी टेबल, खुर्ची, पुस्तकांसाठी कपाट, घरघर वाजणारा पंखा आणि समोरच्या हिरवळीकडे तोंड करून भलीमोठी खिडकी होती. अभ्यासाला पोषक असं वातावरण होतं. सुरुवातीला रूमच्या बाहेर कॉरिडॉरमध्ये किंवा लायब्ररीत बसायचं दडपण यायचं. तिथे मुख्य परीक्षा पास झालेले, मुलाखतीला धडकून आलेले, एम.पी.एस.सी.मधून पद मिळविलेले अनेक रथी-महारथी असायचे. शेजारच्या रूममध्ये पियुषही होता. पियुषचे बाबा त्या वेळी मुख्य सचिव, शिवाय त्याचे मेहुणे आय.ए.एस.मध्ये! त्यामुळे त्याला अनेक जण लाल दिव्याच्या गाडीतून भेटायला यायचे, प्रोत्साहन द्यायचे, येताना थर्मासमधून कॉफी व चांगलचुंगलं खायला आणलेलं असायचं. आम्ही मात्र गेटबाहेरच्या टपरीवर मिळणाऱ्या कटींगच्या चहा आणि वडापाववरच समाधान मानायचो. आमचेही मेहुणे फौजदार होते. त्यामुळे जर पियुष आय.ए.एस.झाला, तर आपली वर्णी किमान फौजदारपदी तरी लागेल, असा तर्कशुद्ध वाटणारा विचार करायचो.

अभ्यास करणाऱ्यांमध्ये अर्धेअधिक अर्धे वेडे असलेले – काही ध्येयवेडे, काही अभ्यासवेडे, काही खाद्यवेडे, काही मद्यवेडे व काही बाईलवेडे. प्रत्येकाचे छंद वेगळे होते. तर अनेक जण छुपे रुस्तुमदेखील होते. बाहेर धिंगाणा करायचे, दुसऱ्यांच्या अभ्यासात बिब्बा घालायचे आणि स्वतः रात्र-रात्रभर जागून अभ्यास करायचे. त्यांच्यामध्ये मी वयानं सगळ्यात लहान होतो. त्यामुळे माझ्याकडे सगळे जण काकदृष्टीनंच पाहताहेत, असं मला उगीचच वाटायचं. या ज्ञानपंढरीत हौशे, नवशे आणि गवशेही भेटले. प्रत्येक जण महाभाग होता व काही जणांच्या अफलातून करामती चालायच्या. बापूनं प्रण केलेला, की आय.पी.एस. होईतोपर्यंत पायात चप्पल घालणार नाही. त्यानं व्हीजीटींग कार्डही छापून घेतलं होतं आणि नावासमोरची जागा कोरी ठेवली होती आणि तो हे कार्ड देताना, 'आय.पी.एस.' हे मोकळ्या जागेत लागणार आहे, हे आत्ताच समजून घ्या, असा इशाराही देई. ज्या वेळी युनिफॉर्म चढवणार, त्याचवेळी ब्राऊन शूज घालणार, अशी योजना प्रत्यक्षात आणायला तो रात्रंदिवस मेहनत घेत होता. घरचा गडगंज होता, त्यामुळे बापू चांगल्या हॉटेलात आम्हाला जेवायला घेऊन जाई. त्याचा अवतार मात्र भिकाऱ्यासारखा असायचा. शिवाय पायात चप्पल नसायची. एकदा हॉटेलमध्ये जेवण झाल्यावर बाहेर आल्यावर आम्ही उभे होतो, त्या वेळी एका भल्या माणसानं दयाभावनेनं त्याला दोन रुपयाची नोटही देऊ केली होती. असा बापू पुढे आर.टी.ओ. झाला आणि पुढे माझ्यासोबत यु.पी.एस.सी.च्या मुलाखतीसाठीसुद्धा पात्र झाला होता.

दुसरा मित्र अविनाश. दहावी-बारावीला बोर्डात आलेला, दिसायलाही स्मार्ट. माझी त्याच्याशी गट्टी जमली. आम्ही संध्याकाळी जेवल्यानंतर एस.आय.ए.सी.च्या पाठीमागच्या आझाद मैदानात चक्कर मारायला जायचो. त्या वेळी मैदानात वेश्या आणि तृतीय पंथी उभे असायचे. चंदूरकर नेहमी त्यांची छेड काढायचा. आम्ही घाबरून जायचो. एक दिवस चंदूरकर नव्हता आणि आम्हा तीन-चार जणांना तृतीय पंथीयांनी अडवून शेलक्या शिव्या दिल्या. अविनाशला तर "काय रे शाहरुख खान, अब तेरे नखरे दिखा ना!" असं म्हणून त्याच्या अंगालाही खेटले. अविनाशच्या अंगाचा तिळपापड झाला. त्या वेळी जवळच उभ्या असलेल्या पोलीस हवालदाराजवळ जाऊन तक्रार केली, पण त्यानं आम्हालाच दम भरला. 'तुमच्या डिग्ग्रा गुंडाळून इनिमा करायला वापरा." म्हणत अपमानही केला. चार न सांगण्याजोग्या शिव्याही हासडल्या. आम्हाला हे मूग गिळून गप्प बसायचं नव्हतं. अशा पाणउताऱ्याचा व सार्वजनिक ठिकाणावरील या बेशिस्तीचा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना जाब विचारायचा निर्णय आम्ही घेतला. अविनाश व मी अट्टाहासानं डीसीपी झोन वनच्या ऑफीसमध्ये गेलो. तिथेही पाहतो तर काय? या पोलीस उपायुक्ताच्या ऑफीसच्या खालीही ओळीनं वेश्या उभ्या होत्या. आपल्याला काहीही दाद मिळणार नाही व आपली डाळ शिजणार नाही, याची खात्री पटली. आपण ज्या वेळी योग्य उंचीवर जाऊ, त्या वेळी रस्त्यावरच्या या सगळ्या कुरूप अंगाला शिस्त लावू, असा काहीतरी विचार करून, मूग गिळून गप्प राहिलो. २००७ साली ज्या वेळी डीसीपी म्हणून याच ऑफीसमध्ये दक्षिण मुंबईचा चार्ज घेतला, त्या वेळी फोर्टच्या रस्त्यावर वेश्या उभ्या राहणार नाहीत, हे माझं पहिलं

पाऊल होतं.

सी.एस.टी. स्टेशनच्या वर्दळीत 'एस.आय.ए.सी.' हा छोटेखानी, शांत कँपस होता. त्यात साधारण आझाद मैदानाला लागून बरॅकवजा १० ते १२ रूम होत्या. प्रत्येक रूममध्ये पुस्तकांच्या गर्दीत तीन-चार जण दाटीवाटीनं झोपलेले किंवा पुस्तकात तोंड घुसवून कोपऱ्यातल्या खुर्चीत बसलेले असायचे. प्रत्येक वेळी वेगळेच चेहरे रूममध्ये दिसायचे, कारण पॅरासाईटची संख्या राहणाऱ्या मुलांच्या तुलनेनं अधिक असायची. 'बागडे' नावाचे होस्टेल वॉर्डन होते. मस्त वाढलेली दाढी, विजार, सदरा, कपाळावर लांबलचक टिळा, पहाडी आवाज. ते सरकारी नोकर कमी, तर मुंबईतले गुंडसदृश राजकीय कार्यकर्ते अधिक वाटायचे. मनानं भला माणूस, त्यामुळे पॅरासाईटची गर्दी दिसली; तरी ऑफसाईट ठेवायचा. अभ्यासासाठी अनेक चांगली ग्रंथालयं आसपास होती. पण एस.आय.ए.सी.च्या छत्रछायेखाली बाकड्यावर बसून अभ्यास करायला परीक्षार्थींची ही गर्दी व्हायची. मिणमिणत्या बत्त्यांमध्ये, हवेपेक्षा आवाज जास्त देणाऱ्या मळकटलेल्या पंख्याखाली, लुंगी-बनियनवरची फौज दिल्लीस्थित वाजीराम रावच्या नोट्सचं मराठीत भाषांतर करत बसलेली दिसायची. नरम परिस्थितीतून आलेले, पण सुपीक डोक्याचे आणि गरम मिजासाचे बुद्धिजीवी प्राणी इथे नवनवीन प्रयोग करताना दिसायचे. अनेक जण क्रांतिकारीही होते. रवी गायकवाडनं देशाच्या घटनेचा पुनर्विचार व्हायला पाहिजे, म्हणून स्वतः नवीन मसुदा लिहायलाही घेतला होता. त्या वेळी एम.पी.एस.सी.मध्ये घोटाळा झाल्याच्या चर्चा सतत कानावर पडायच्या. त्यामुळे काही जणांनी अभ्यास सोडून हायकोर्टात रिट दाखल करण्यासाठी तयारी सुरू केली होती. हेमंत मुंबईत कुठे चकरा मारायचा, ते कळायचं नाही. पण रात्री परत आला, की त्याच्या कृष्णकर्तृत्वाच्या अशा मोठ्या मोठ्या बढाया मारायचा, की आम्ही मात्र लुंगी सांभाळून त्याच्या फुशारक्या पचवण्याचा प्रयत्न करायचो.

मराठी साहित्याचा अभ्यास करताना वाचलं होतं, की प्रतिभा ही वेडाची बहीण असते. थोडक्यात अशा नवनव्या वेड्या प्रतिभावंतांची मांदियाळी या एस.आय.ए.सी. रूपी पंढरीमध्ये दरवर्षी भरते. त्यातले काही आरंभशूर असतात, तर काही घोकंपट्टी करणारे असतात. काही नक्राश्रू गाळणारे असतात. काही प्रचंड मेहनत घेणारे असतात. परिस्थितीचे हेलकावे घेणाऱ्या गलबतातून आयुष्याचे चटके सोसत इथपर्यंतचा प्रवास पुढे कोणत्या गर्तेत नेईल, हे अनेक जणांना माहीत नसतं. मीही त्यातला एक सहप्रवासी होतो. तुलनेनं कमी शिकलेला, कमी वयाचा, कमी अनुभवांचा! त्यामुळे इथल्या बुद्धिजीवी गर्दीमध्ये घालमेल व्हायची. जीव गुदमरायचा, कधीकधी आपणही वेडे होतोय की काय – अशी भीती वाटायची. एखादं नवीन वाद्य वाजवायला शिकताना भसाडे व बेसूर आवाजच बाहेर पडतात; तसं सुरुवातीला होत होतं. नेमका सूर आणि लय सापडतच नव्हती. अभ्यासाचा प्रयत्न करतच होतो, पण आत घुसत नव्हतं. शहा सर, घोलकर सर इतिहासाचे धडे द्यायचे; ते डोक्याच्या खूप वरून जायचे. विजया राजाध्यक्ष, रमेश तेंडुलकर मराठी शिकवायचे. त्या वेळी ऐकायला छान वाटायचं; पण स्वतः कागदावर उतरवायला घेतलं, की आकलन व्हायचं नाही. कमलेश सिगारेटचे झुरके मारत साहित्याची समीक्षा करायचा. केंजळेना फार कळायचं

नाही, तरी ते मोठमोठ्यानं आवेशपूर्ण चर्चा करायचे व विद्‌वान असल्याचा आव आणायचे. त्या वेळी ताण वाढायचा, मग रूममध्ये जाऊन लांघीशी चर्चा करायचो. हा माझा रूम पार्टनर बिचारा थोडा मंद आणि मितभाषी होता. त्यामुळे त्याच्याशी बौद्धिक तुलना करून घेतल्यावर थोडंसं हायसं वाटायचं.

वयानं जास्त व दिसायला थोराड अशा सहा-सात मुलीही आमच्या बॅचमध्ये होत्या. त्यातल्या बऱ्याच जणी बहुधा परेशान दिसायच्या. संध्याकाळी टेलिफोन बूथसमोर लाईन लावून उभ्या असलेल्या दिसायच्या. या बेभरवश्याच्या चक्रव्यूहातून यशस्वी होऊन बाहेर पडणं हा परिश्रमाबरोबर नशिबाचाही खेळ होता. त्यामुळे मध्यमवयीन कुटुंबातील मुलींना स्पर्धापरीक्षेची तयारी करताना घरच्यांची रुजवात घालायला अनेक क्लृप्त्या करायला लागतात. 'लग्नाचं वय निघून चाललंय, आणि साहेब झालीस, तरी अधिकारी असणारी शहाणी बायको मुलगा पसंत करील का?' अशा वादविवादांना घरी सामोरं जावं लागे. त्यामुळे आधीच गांजलेल्या व परिस्थितीनं बेजार या भगिनी एस.आय.ए.सी.मध्ये आल्यावर अजून म्हाताऱ्या दिसायच्या. त्यात चुकून एखादी दमयंती जिचे वडील मुंबईमध्ये वरिष्ठ प्रशासकीय अधिकारी होते, इंग्रजी माध्यमात शिकलेली, दक्षिण मुंबईच्या उच्चभ्रू वातावरणात वाढलेली, स्वतः ड्राईव्ह करीत मारुती ८०० आमच्यासमोर पार्क करून ऐटीत उतरायची. तिच्या परफ्यूमच्या सुवासानं एस.आय.ए.सी. दरवळून जायचं व लांबलचक दलदलीमध्ये एखादं कमळ उमलावं, तसं या कोंदटलेल्या वास्तूमध्ये होऊन जायचं. आम्ही खेड्यातले रंगीला छाप आमीरखान! पत्र्याच्या पेटीत असणारा, इस्त्री केलेला एखादा चिटाचिटांचा शर्ट घालून तिच्यासमोर लायब्ररीत खुडबुडायचा प्रयत्न करायचो. पण तिची नजर नोट्‌सवरून हलायची नाही. ती लेक्चर अटेंड करून, लायब्ररीत तीन-चार तास अभ्यास करून, तिच्या येण्या-जाण्यात तिच्याकडे लक्ष ठेवणाऱ्या अनेक जणांच्या तीन-चार दिवसांच्या अभ्यासावर बोळा फिरवून जायची. ती गेल्यावर आवंढे गिळत तिच्या हाय फाय गोष्टींची मागून-पुढून चर्चा व्हायची. आमच्यातल्या एकाही जणाच्या हाती ही रूपगर्विता लागणार नाही, याची आम्हा सर्वांना खात्री असूनही आमच्या आशा मात्र पल्लवित होत्या. तिच्या लाल रंगाच्या मारुती ८००च्या आसपास आम्ही पुढच्या सीटवर कधी तिच्याशेजारी बसायला मिळेल का, याचा कटींग चहाचा घोट घेत मिटक्या मारत विचारच करायचो. मला आठवतं, योगायोगानं एस.आय.ए.सी.च्या अंगणातील झाडाची मोठी, जुनी फांदी तुटून तिच्या पार्क केलेल्या गाडीवर अचानक पडली. त्या दिवशी अनेक जणांनी त्या चेपलेल्या गाडीला पाहून दिवाळी साजरी केली होती. तिला मात्र काही फरक पडला नव्हता. तिला जातेवेळी लाल दिव्याची गाडी घेऊन गेली आणि आमच्या राहणीमानासारखा तिचा ड्रायव्हर व आमच्या नशिबासारखी चेपलेली गाडी मात्र मागे ठेवून गेली.

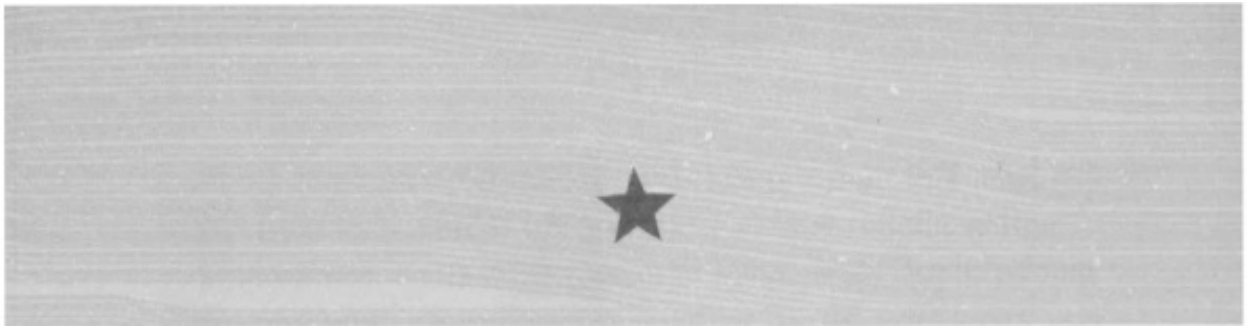

यु.पी.एस.सी. पूर्वपरीक्षा

एन.सी.इ.आर.टी.ची पुस्तकं, टाटा मॅकग्रॉहिलचं भलमोठ्ठं जी.एस.चं कीट आणि इतिहासावरची डाव्या विचारसरणीतली पुस्तकं यांच्याशी रोज रात्रंदिन लढाई सुरू केली. फार समजत नव्हतं, तरी वाचत होतो. शेवटी दोन-तीन पारायणांनी अर्थ लागायला लागले. हळूहळू अभ्यासाची गाडी रुळावर यायला लागली. यु.पी.एस.सी.च्या पूर्वपरीक्षेचे बहुपर्यायी प्रश्न लांबलचक असतात. आमच्या वेळी १२० मिनिटांमध्ये सामान्य अध्ययनाचे १५० प्रश्न सोडवावे लागायचे. पूर्वपरीक्षेसाठी माझा वैकल्पिक विषय इतिहास होता. इतिहासाचे १२० मिनिटांत १२० प्रश्न सोडवायचे असायचे. प्रश्नपत्रिका इंग्रजी किंवा हिंदी माध्यमातच असते. त्यामुळे प्रश्नपत्रिकेचं वेगानं आकलन होणं, प्रश्न समजवून घेणं व उत्तरामध्ये योग्य पर्याय निवडणं या त्रिसूत्रीनं पूर्वपरीक्षेची तयारी करत होतो. जे ए, बी, सी, डी पर्याय असायचे, तेही परिच्छेदांच्या रूपात असायचे. त्यामुळे वेळेत पेपर सोडवायला कसोटी लागायची. त्या वेळी निगेटीव्ह मार्कींगची पद्धत सुरू झाली नव्हती. इतिहासात ज्याला १२० पैकी ८५च्या वर आणि जी.एस.ला १५० पैकी १०० च्या वर गुण मिळत, त्याच्या यशाची खात्री असायची. अग्निहोत्रींचं इतिहासाचं पुस्तक मी शब्दबंबाळ करून संपवलं. 'सबल्टर्न' म्हणजे 'खालून वर' या जे. एन. यु. मधील मार्क्सिस्ट इतिहासपद्धतीचं आकलन व्हायला सुरुवात झाली होती. रोमिला थापर, बिपिन चंद्र, ए. एल. बाशम यांची इतिहासावरील पुस्तकं मला प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक भारताच्या मी न अभ्यासलेल्या ऐतिहासिक घडामोडींची अनुभूती द्यायला लागली. या परीक्षेसाठी कशातून काय वाचायचं, यापेक्षा कशातलं काय वाचायचं नाही, हे अधिक महत्त्वाचं असायचं. त्यामुळे बाशम यांच्या 'द वंडर दॅट वॉज इंडिया' या पुस्तकातले 'समाज', 'धर्म' व 'रोजचे जीवन' हे तीनच चॅप्टर वाचायचे. मौर्यकाळातील अशोकाच्या शिलालेखावरचे प्रश्न विचारतात, तर मग 'अशोक अँड द डिक्लाईन ऑफ मौर्याज' या पुस्तकाच्या अखेरीस असणाऱ्या इडिक्टचं परिशिष्ट व्यवस्थित अभ्यासायचं.

असा नेमका व पद्धतशीर अभ्यास सुरू केला. पूर्व परीक्षेच्या धर्तीवर एस.आय.ए.सी.मध्ये चाचणी परीक्षा होऊ लागल्या. माझा इतिहासाचा स्कोअर ६५/७० असा येऊ लागला. 'थोडा जोर लावला, तर यावर्षीच पूर्वपरीक्षेत पास होऊन जाशील.' असे आश्वस्त करणारे शब्द घोलकर सरांकडून ऐकायला मिळायला लागले.

घोलकर सर नेहमी हसतमुख, संयमी व प्रोत्साहन देणारे. कोल्हापूरला माझा-त्यांचा परिचय झाला. ज्या ज्या वेळी निराश व्हायचो, त्या वेळी त्यांना भेटायला मी कांदिवलीला त्यांच्या घरी जायचो. त्यांनी मला वेळ द्यायला, भेटायला कधीच निरुत्साह दाखवला नाही की कंटाळा केला नाही. घाई न करता व्यवस्थित संकल्पना समजावून सांगायचे, शिवाय अनेकदा पोहे व चहाही द्यायचे. फी किंवा गुरुदक्षिणा आम्ही देऊही शकत नव्हतो किंवा त्यांनी कधी चुकूनही त्याबद्दल 'ब्र' उच्चारला नाही. सर थकले होते व एस.आय.ए.सी. पर्यंत यायला त्यांची घालमेल व्हायची. तरीही ते यायचेच, त्यामुळे हे व्रतस्थ योग्यासारखे गुरू विद्यार्थी आला, तर त्याला पुरेपूर समाधान होईपर्यंत शिकवायचे, समजावून सांगायचे. सरांची पद्धत सोपी, सरळ अन् सुस्पष्ट असायची. त्यामुळे शहा सरांच्या 'अवजड आणि क्लिष्ट संज्ञा' समजावण्याच्या विद्वत्तापूर्ण शैलीनं बेजार झालेल्या आम्हा पामरांना घोलकर सर 'ओॲसिस'सारखे वाटायचे.

कांदिवलीला सरांना भेटून मी बहिणीकडे मुक्काम करायचो. ती चारकोपजवळच्या सह्याद्रीनगरमध्ये राहत असे. ही सातारा-सांगलीकडच्या लोकांची कॉमन वसाहत आहे. १०बाय १०च्या दोन रूमचा छोटा ब्लॉक असणाऱ्या सत्तर-पंच्याहत्तर इमारतींचं हे संकुल गावाकडच्या वातावरणात आल्याची अनुभूती द्यायचं. मात्र गावाकडून लग्न होऊन आलेल्या मुली इथे येऊन मॉडर्न झालोय, हे दाखवण्यासाठी गाऊनवर फिरायच्या. लहानपणी मी पाहायचो, मुंबईमध्ये काम करणारा चाकरमानी सुट्टयांमध्ये किंवा जत्रेच्या वेळी गावी यायचा, त्या वेळी त्याचा रुबाब काही औरच असे. पांढरा शुभ्र सदरा, त्यावर पांढरी पँट व त्यावर पांढरेशुभ्र मॅचिंग सँडलही असायचे. गळ्यात काळ्या रंगाचा, स्वतःच्या रंगाशी जुळणारा मर्फीचा रेडिओ घेऊन तो गावच्या बाजारपेठेतून रुबाबात चालायचा. अनेकदा त्या वेळी त्याच्या पांढऱ्याशुभ्र शर्टावर इस्त्रीनं गुलाबांच्या फुलाचं स्टिकर उमटवलेलं असायचं. त्याच्या चालण्यात जवानीतल्या देवआनंद, जितेंद्र किंवा मिथुन चक्रवर्तीसारखी स्टाईल असायची. गावातल्या कासोटावाल्या बायका व झगावाल्या मुली त्याच्या या चाकरमानी रुबाबाकडे वळून-वळून पाहायच्या. त्याच्या या स्टाईलचं मला खूप अप्रूप होतं. पण ज्या वेळी मुंबईला आलो व डिलाईड रोडवर वाण्याच्या चाळीत दहा बाय पंधराच्या गाववाल्यांच्या रूमवर या हाफ चड्डीतल्या श्रमवीरांना पाहिलं, तेव्हा माझा भ्रमनिरास झाला. दिवसभर हातगाडी चालवून अंग मोडलेले माझे भाऊबंद असणारे हे मिलमधील धुरानं काळवंडलेले हिरो एकमेकांना रेलून एका कुशीवर पट्टया-पट्टयांच्या चड्डयांमध्ये गाढ झोपलेले दिसायचे. मी अभ्यास करताना यांची ओळीनं झोपलेली रांग आठवायचो आणि आपण जर अयशस्वी झालो, तर या रांगेत आपला एक नंबर वाढेल, या भीतीनं अधिक जोमानं अभ्यास करायचो.

परीक्षा जवळ यायला लागली, तशी चाचण्यांची वारंवारता वाढू लागली. एकदा एका

चाचणीत मला ५० पेक्षा कमी गुण मिळाले. मला हा धक्का होता, कारण परीक्षा दीड महिन्यांवर येऊन ठाकली होती. पण आत्मविश्वासही होता, म्हणून मी उत्तरपत्रिका पुन्हा पाहण्याची विनंती केली. चेक केली, तर मला ७२ गुण मिळाले होते. एकमेकांची उत्तरपत्रिका तपासायला उमेदवारांनाच दिली जायची. माझी उत्तरपत्रिका कोठीकरनं तपासली होती व मुद्दामहून त्यानं माझे २५ गुण कमी केले होते. मी जाऊन त्याला जाब विचारला. तो 'तत पप' करत कारण देऊ लागला. माझे गावाकडचे हात त्याला धडा शिकवण्यासाठी फुरफुरू लागले होते. पण मोठ्यांनी संयम ठेवण्याचा आग्रह केला. त्यामुळे माझा राग अश्रूंच्या स्वरूपात बाहेर आला. आशा-निराशेच्या चक्रात रोज तयारी करताना फिर-फिर फिरायचो त्यामुळे त्या दिवशी आत्मविश्वास पुन्हा कोलमडला. त्याला आंजारून गोंजारून अधिक तयारीनं फुंकर घालून उभा करणं हे आव्हान होतं. जोमानं तयारीला लागलो.

आधीच्या वर्षी झालेल्या मुख्य परीक्षेचा निकाल लागला. लग्नघरात जशी गडबड सुरू होते, तशी एस.आय.ए.सी. मध्ये मुलाखतीची लगबग सुरू झाली. पास झाले, ते कॉरिडॉरमधून प्रमोट झाले व त्यांना अभ्यासिकेत प्रवेश मिळाला. मुलाखतीच्या तयारीला नागपूर, पुण्याहून अनेक जण एस.आय.ए.सी.त दाखल झाले. वातावरण मुलाखतमय झालं. मॉक इंटरव्ह्यूची पॅनेल प्रत्येक रूममध्ये बसू लागली. राष्ट्रीय, आंतरराष्ट्रीय घडामोडींवर चर्चेच्या मैफिली जमू लागल्या. एटिकेट मॅनर्सवर एक्स्पर्ट बोलवले जात होते. व्यक्तिमत्त्वानुरूप कपडे शिवायला गेले होते. टायची गाठ कशी बांधायची, याच्यावर प्रात्यक्षिकं दिली जात होती. आम्ही नवखे या साऱ्या लगीनघाईकडे कुतूहल आणि आश्चर्यानं पाहायचो. पुढच्या वर्षी आपल्यालाही या बोहल्यावर चढायला मिळेल, याच्या गुदगुल्या व्हायच्या. अविनाशही मुख्य परीक्षा पास झाला होता. त्याच्या कपडेखरेदीपासून ते मोठ-मोठ्या अधिकाऱ्यांकडे मार्गदर्शनासाठी जाताना मी सोबत असायचो. माझ्या रूममध्ये त्याचा मॉक इंटरव्ह्यू आयोजित केला होता. मी हट्ट धरला, की मलाही मॉकच्या पॅनेलवर बसून प्रश्न विचारायचे आहेत. मी त्याची पूर्वतयारीही केली होती. माझा बालहट्ट पाहून पोटेंनी मिश्कीलपणे शेरा दिला. "विश्वास, तू आमच्यासाठी चहा आणि पाण्याचा मग आणून द्यायचं काम करायचं. एखादी मुलाखत दिलीस, की टेबलाच्या या बाजूला येऊन बैस." शब्द झोंबणारे होते, पण खरेही होते. मी अनेकदा हवेत असायचो आणि अशा प्रसंगामुळे झपकन जमिनीवर येत असे.

यु.पी.एस.सी. बरोबर एम.पी.एस.सी.ची परीक्षा द्यायचा विचार डोक्यात घोळत होता. यावर्षी एम.पी.एस.सी.च्या जाहिरातीत उपजिल्हाधिकारी पदाच्या १८ जागा निघाल्या होत्या; शिवाय वित्त व लेखा अधिकाऱ्यांच्या २५० च्या वर जागा होत्या. त्यामुळे कुठे ना कुठे तरी आपला नंबर लागेल, या आशेनं राज्यसेवेचा फॉर्म भरला होता. एस.आय.ए.सी मध्ये लपून-छपून एम.पी.एस.सी.चा अभ्यास करावा लागे. एक तर तिथे प्रवेश घेणाऱ्यांनी यु.पी.एस.सी. हे एकच ध्येय ठेवावं, असा मानक होता. शिवाय आपण काय वाचतोय, हे इतर जण डोकावून पाहायचे. त्या वेळी एम.पी.एस.सी.चं पुस्तक हातात असेल, तर खजील व्हायला व्हायचं. त्यामुळे अनेकदा पुस्तकांना पुठ्ठे घालून किंवा यु.पी.एस.सी.च्या लठ्ठ

किटमध्ये मराठीतली छोटी पुस्तकं ठेवून अभ्यास करावा लागे. चार महिन्यांपूर्वी पी.एस.आय.ची. मुख्य परीक्षा दिली होती. त्यामुळे राज्यसेवेचा पूर्वपरीक्षेचा पेपर फार तयारी न करताही सोपा गेला.

खरं घोडेमैदान जवळ येत होतं. यु.पी.एस.सी. पूर्वपरीक्षा आवाक्यात येत नव्हती. ही परीक्षा उमेदवारांचा सर्वांगानं कस काढते. अभ्यासाचं रोज दहा-बारा तास मीटर पडत होतं, पण सिलॅबस आटोपत नव्हता. सामान्य अध्ययनासाठी दहावीपर्यंतची एन.सी.इ.आर.टी.ची पुस्तकं वाचली होती. राज्यघटनेसाठी डी. डी. बसुंचं, तर अर्थशास्त्रावरचे दत्त व सुंदरमचे अवजड ग्रंथ वाचायचा प्रयत्न करत होतो. एकूण ताकदीनिशी तयारी करूनही अभ्यासाचा आवाका हनुमानाच्या शेपटीसारखा वाढतच होता. वैकल्पिक विषयासाठी सुरुवातीला मूलभूत मानली जाणारी प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक भारतावरची एन.सी.इ.आर.टी.ची बारावीपर्यंतची नेमकी पुस्तकं वाचली. ही पुस्तकं आमच्या विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमापेक्षा अव्वल दर्जाची होती. त्यामुळे पाया घट्ट झाला. मग स्वातंत्र्यलढ्यातील समाजमनाबरोबर हिंदोळे घ्यायची प्रचिती देणारं बिपिनचंद्रांचं 'इंडियाज स्ट्रगल फॉर इंडिपेंडन्स' वाचून काढलं. रोमिला थापर यांचं 'हिस्टरी ऑफ इंडिया' हे पुस्तक प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या अभ्यासाच्या दृष्टीनं महत्त्वाचं होतं. पण पुस्तकाची किंमत ३०० रुपये असल्यानं ते विकत घेण्याचं धाडस केलं नाही. पण नंतर फोर्टमधल्या रस्त्यावरच्या पुस्तकबाजारात मला त्याची जुनी प्रत अचानक मिळाली, मग मात्र ३५ रुपयांत ती विकत घेतली. ज्या वेळी हे पुस्तक मला त्या पुस्तकांच्या ढिगाऱ्यात मिळालं, त्या वेळी हनुमानाला संजीवनी मिळाल्यावर होणारा आनंद झाला होता. माझे किंबहुना आम्हा अभ्यास करणाऱ्या अनेक जणांचे अनेक तास फोर्टच्या या रस्त्यावरील पुस्तकांच्या भांडाराचा शोध घेण्यात निघून जायचे. त्यातून शोधानंतर बौद्धिक खजिन्यातली अनेक रत्नमाणकं हाती लागायची आणि अत्यंत वाजवी किमतीत हे एकेक शिरपेच आमच्या ज्ञानसंग्रहाला समृद्ध करायचे. त्यामुळे साऊथ मुंबईचा डीसीपी असताना मी कधीही पुस्तकांच्या व्यवसाय करणाऱ्या हॉकर्सविरुद्ध कारवाई करू दिली नाही. मला माहीत होतं, की तो कायद्यानं गुन्हा आहे. पण हा गुन्हा कितीतरी गरीब विद्यार्थ्यांना ज्ञानाची भांडारं उपलब्ध करून देणारा होता; तशाच संदर्भानं तसा भीक मागणंही गुन्हा आहे. पण व्यवस्थेचा बळी असलेल्या भीक मागणाऱ्या छोट्या मुलांवर कधीही पाशवी पोलिस कारवाई होणार नाही, याची मी नेहमी दक्षता घेतो. कायदे कठोरपणे राबवले जावेतच, पण ते करत असताना वंचित समूहाचे हित आणि त्यांच्यावर कायद्याच्या बडग्यानं होणारे विपरीत परिणाम याचं भान ठेवलं पाहिजे.

मला प्रश्न पडतो, रोज जगाचा द्वेष, तिरस्कार व शिव्याशाप सहन करणाऱ्या रस्त्यावरच्या अनाथ, भुकेल्या भिकारी बालकातून एक सच्चा, सत्शील व देशप्रेमी नागरिक निर्माण होऊ शकतो का? लहाणपणीच त्याचं क्रूर लैंगिक शोषण झालं आहे, त्याला मादक ब्राऊन शुगरची ओढ त्याच्या आईचं दूध पिण्याच्या वयातच लावली गेली आहे – त्याचा भविष्यकाळ काय? एकतर तो भिकारी होईल किंवा छोटामोठा बाल गुन्हेगार! भिकारी, गर्दुल्ला, गल्लीचा किडा, गटारातील पैदाइश अशा पदव्या, बिरुदं त्याला आयुष्यभर मिरवावी

लागणार. त्याला स्वातंत्र्य, समता, दर्जा व संधीची समानता या घटनेतल्या संज्ञा समजावून सांगण्याचा कितीही प्रयत्न केला; तरी त्या त्याला समजणारही नाही किंवा समाजात त्याला या तत्त्वाची अनुभूती कधी मिळणारही नाही. त्याच्या दृष्टीनं त्या बोगस, बेगडी आणि दिशाभूल करणाऱ्या संज्ञा आहेत. तो माझ्या मध्यमवर्गीय मानसिकतेपासून खूप भिन्न आहे. त्याच्या मनातला, हृदयातला, मानसिकतेतला व्यवस्थेविषयी असणारा राग, त्रागा, नैराश्य आणि संताप माझ्या बेगडी, बनावट प्रेमानं व जुजबी प्रयत्नांनी कमी होणार नाही. म्हणून मी भिकाऱ्यांच्या मुलांकडे का जाणो एका वेगळ्या सहानुभूतीनं पाहतो. बालकामगार हाही असाच एक उपेक्षिलेला घटक! आणि सर्वात भयावह आणि वेदनादायी परिस्थितीत कोण जीवन जगतं, तर बालवयात वेश्यागृहात दाखल होणाऱ्या कोवळ्या वयातील मुली! का जाणो अभ्यास करताना हे सारे पिचलेले, खचलेले जीवही माझ्या अंतरंगात मला 'अभ्यास कर' म्हणून साद घालायचे. कदाचित माझी यांच्यासाठी काही कर्तव्यं बाकी होती. 'परिवर्तन', 'बदल' म्हणजे दुसरतिसरं काही नसून ज्याकडे काहीच नाही, अशांना आपल्यातील थोडंसं प्रत्येकानं वाढून देणं आहे. मला अभिप्रेत असणाऱ्या परिवर्तनाची सुरुवात मी माझ्यापासून का करू शकत नाही? सनदी सेवेत जाताना सोबत या तळागाळातल्या, पिचलेल्या, खचलेल्या वर्गासाठी काही देणं लागतो, ही भावना व भूमिका आपल्या तयारीला, अभ्यासाला नेहमी नैतिक बळ देतं आणि पर्यायानं ते बळ आपसूकपणे बुद्धीच्या विवेकातून आणि हृदयातील करुणेतून पेनाच्या मार्गे कागदावर उतरतं. कदाचित याच दृष्टिकोनातून अलीकडे यु.पी.एस.सी.नं मुख्य परीक्षेत 'नैतिक मूल्ये, प्रामाणिकपणा व विधायक दृष्टी' वर २५० मार्कांचा एक पेपर वाढवला आहे.

फोर्टमधला रस्त्यावरचा पुस्तकांचा बाजार हा आमच्या बुद्धीसाठी, अभ्यासासाठी खुराक पुरवणारा डेपो होता. मला जगाच्या इतिहासावरची अनेक चित्ररूपी पुस्तकं इथे मिळाली होती. त्यामुळे यु.पी.एस.सी.च्या अभ्यासक्रमाचा संबंध नसला, तरी मला ही पुस्तकं वाचल्यानंतर इतिहास डोळ्यासमोर उभा राहायचा. नॉर्मन लेवीसचं 'वर्ड पॉवर मेड इजी' पुस्तक मला इथेच सापडलं. या पुस्तकांमुळे मला इंग्रजी शब्दांची व्युत्पत्ती कळायला लागली व तर्कशुद्ध पद्धतीनं माझा शब्दसंग्रह झपाट्यानं वाढू लागला. डेल कार्नेजीची छोटी छोटी, व्यक्तिमत्त्वविकासावरची पुस्तकं मला सकारात्मक दृष्टिकोन ठेवायला मदत करू लागली. इथेच मिळालेल्या नानी पालखीवाल्यांच्या 'वुई द पीपल' व 'वुई द नेशन' या दोन पुस्तकांनी माझ्या समकालीन इतिहासाबद्दलच्या संकल्पना विस्तृत केल्या. गांधीजींचं 'सत्याचे प्रयोग' मला इथल्याच ढिगाऱ्यात मिळाले, की जे वाचल्यानं माझं आत्मबळ वाढलं. आपण करतो, तशा चुका नव्हे, तर घोडचुका खूप मोठ्या माणसांनीही केलेल्या आहेत, हे बापूजींचं आत्मचरित्र वाचून कळलं होतं. मात्र त्या चुकांतून शिकून शहाणपण घ्यायचं असतं व त्या घोडचुकांची पुनरावृत्ती करायची नाही, हे दोन अत्यंत महत्त्वाचे धडे मला त्यामुळे शिकता आले. त्यामुळे केलेल्या चुकांचा पश्चात्ताप बंद केला व वर्तमानात जगायला शिकलो. 'जर भविष्याचं योग्य नियोजन केलं नाही, तर तुम्ही अयशस्वी होण्याचंच नियोजन करत असता. 'असं भीष्मराज बाम सरांच्या 'विजयाचे मानसशास्त्र' मध्ये वाचनात आलं होतं. सरावाचं,

वेळेचं व्यवस्थापन हे बामसरांच्या खेळाच्या मानसशास्त्रातून शिकलो. त्यांच्या पुस्तकातला 'विनिंग हॅबीट्स' बिंबवण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला. त्यामुळे सकाळचे चार तास, दुपारचे चार तास व संध्याकाळचे चार तास अशा तीन टप्प्यांमध्ये अभ्यासाची मोट बांधली होती. धर्माधिकारी सरांनी 'विजयपथ' मध्ये अभ्यासाचा आलेख समजावून दिला आहे. चार तासांच्या अभ्यासाच्या कालखंडामध्ये सुरुवातीचा एक तास अभ्यासाचा पारा वर वर चढतो. नंतरचे दोन तास स्थिर राहतो व शेवटच्या तासात उतरतो. हे खूप छान समजायला लागलं. चार तासानंतर टी ब्रेक असायचा. आम्ही अभ्यासाचं टायमिंग हे परफेक्ट सेट केलेलं असायचं. सकाळच्या ऑफीस भरायच्या वेळी, दुपारच्या लंच ब्रेकवेळी व सायंकाळी ऑफीस सुटल्याच्या वेळी आमचेही टी ब्रेक व्हायचे. कारण या वेळी एस.आय.ए.सी.च्या शेजारच्या तीन-चार कॉलेजमधील शिकणाऱ्या मुलामुलींचे घोळके आमच्या कँटीनमध्ये नाष्टा किंवा जेवणासाठी यायचे. आमच्या अभ्यास करून थकलेल्या, ओशाळलेल्या डोळ्यांना या चटकमटक दृश्यांनी थोडासा वयानुरूप आल्हाद वाटायचा. अभ्यास करण्यासाठी हिरवळीकडे पाहणं हे फायद्याचे असतं, असं कुणीतरी सांगितलंही आहे. पण घड्याळ लावून हा ब्रेक २० मिनिटांपेक्षा जास्त होणार नाही व तोल कुठे जाणार नाही, याची खबरदारी सर्वांकडून घेतली जायची. मला पहाटे उठण्याची सवय असल्यानं आकलनास अवघड आणि न समजणारे विषय या फ्रेश वेळी वाचायला घ्यायचो. दुपारी पेंगायच्या वेळी सोप्या विषयांना हात घालायचो. अभ्यासक्रमातील सर्व घटकांचा चार्ट बनवला. जिममध्ये व्यायाम करताना शरीरातील सर्व अवयवांची सुडौल आणि योग्य प्रमाणात बांधणी होईल, तसा विविधांगी घटक-उपघटकांचा सर्वांगीण अभ्यास मोठ्या महत्त्वाकांक्षेनं सुरू केला होता.

अभ्यासाबरोबर ज्ञानवृद्धी करणारे, प्रेरणा देणारे छंदही जोपासायला सुरुवात केली होती. चांगली व्याख्यानं ऐकायला जायचो. चांगली मराठी नाटकं व इंग्रजी सिनेमे पाहायचो. नाना पालखीवाल्यांचं बजेटवरचं ब्रेबॉर्न स्टेडियममधील व्याख्यान ऐकून आलो होतो. दरम्यानच्या काळात शेषन साहेबांनी निवडणुकांची प्रक्रिया स्वच्छ आणि पारदर्शक केली होती. विद्यापीठात त्यांचंही मार्गदर्शन ऐकायला गेलो होतो. पण त्यांचे संस्कृतप्रचुर अवजड अवडंबरी भाषण पचलं नाही. शेवटी 'आय.ए.एस.' म्हणजे 'आय एम सॉरी' असं त्यांनी सांगितलेलं आजही प्रत्यक्ष अनुभवतो, त्या वेळी पत्र्याच्या डब्यात गोट्या टाकल्यावर येतो; तसा त्यांचा ऐकलेला खडखडणारा आवाज आजही आठवतो. रोजच्या घडामोडींसाठी जबरदस्तीनं 'द हिंदू' आणि 'फ्रंटलाईन'ची चाचपणी करायचो. थोडक्यात मेंदूचा व आकलनशक्तीचा योग्य विकास झाला नसताना मोठमोठ्या झेपा घेण्याचा प्रयत्न करत होतो. त्यामुळे पाय कोलमडत होते, मुरगळत होते, लचकत होते. ही तयारी महाविद्यालयात असताना केली असती, तर आत्ता शेवटचा हात फिरवता आला असता. कमजोर हाडांचा काडी पहिलवान असूनही हिंद केसरीच्या जोडीची कुस्ती खेळायचा आग्रह धरून बसलो होतो. एकदम आकाशाला गवसणी घातल्यामुळे हनुमानासारखा हात पोळणार, हे निश्चित होतं.

माझगावच्या सेल्स टॅक्स भवनच्या आठव्या मजल्यावरच्या भल्यामोठ्या हॉलमध्ये माझा

परीक्षेचा नंबर आला होता. खरंतर जवळ जवळ सगळ्या यु.पी.एस.सी.च्या परीक्षा आमच्या वेळी त्याच हॉलमध्ये व्हायच्या. त्यामुळे एस.आय.ए.सी. मधून घोळकेच्या घोळके एकत्र ट्रेननं परीक्षाकेंद्राकडे जायचे. मी सकाळी फोर्टच्या मंदिरात जाऊन दर्शन घेतलं. शंकराची मनोभावे प्रार्थना केली. परीक्षेला जर पास झालो, पेपर सोपा गेला; तर खूप सारी बेलफुलं, नारळ, अबीर गुलाल वाहण्याचं आमिष त्याला दाखवलं. खानावळीत कांदापोहे व चहा घेतला आणि दोन पेन, दोन पेन्सिली व रायटींग पॅड घेऊन ट्रेननी माझगावला पोहोचलो. ट्रेनच्या धडधडीबरोबर काळजाचा ठोकाही वेग पकडत होता. आदल्या रात्री टेन्शनमुळे चांगली झोप झालेली नव्हती. त्यामुळे डोळे तारवटलेले होते. कच्चे पोहे खाल्ल्यामुळे पोट डंबारलेलं होतं. पेपर कसे जाणार, याचं हे पूर्वसूचितच होतं. पहिला पेपर इतिहासाचा होता. जड जड हातांनी पेपर हातात घेतला, तर प्रश्न शब्दबंबाळ व अनाकलनीय संदर्भांनी बरबटलेले वाटू लागले. अनेक प्रश्नांचा अर्थच लागत नव्हता. तरीही जसं जमेल, तसे पर्याय निवडले व अस्वस्थपणे मनाच्या धापा टाकत १२० प्रश्नांना पूर्णविराम दिला. दोन पेपरच्या मध्ये दोन तासांचा गॅप होता. बाहेर आलो. वडा-पाव आणि थम्स अप घेतलं. थम्स अपनं ढेकर येतात व पोट हलकं होतं, हा लहानपणापासूनचा गैरसमज होता. आता मात्र याच्या उलटं झालं. अजून गरगरायला लागलं होतं. सामान्य अध्ययनाच्या पेपरचीही गती इतिहासाच्या पेपरसारखीच झाली. चालू घडामोडींना प्राधान्य दिलं गेलं होतं. खरंतर जे अर्थकारण, विज्ञान व तंत्रज्ञान, राज्यशास्त्र व भूगोलावरचे प्रश्न होते; तेही चालू घडामोडींच्या अनुषंगानंच आले होते. पारंपरिक प्रश्नपत्रिका नव्हती. पेपर गठ्ठयातून गेला. या वेळी विकेट जाणार, याची कुणकूण लागली होती. धीर खचला, उत्साह विझला, डोक्यात निराशेचा चिखलगाळ साचला. उतरलेल्या चेहऱ्यानं आणि जड पायानं एस.आय.ए.सी.त परतलो. इथंही आता फार दिवस राहता येणार नव्हतं. जे पूर्वपरीक्षेत पास होतात, त्यांनाच मुख्य परीक्षेच्या तयारीसाठी पुढचे सहा महिने होस्टेलमध्ये राहण्याची सुविधा चालू राहते. अडीच महिन्यांनी प्रिलिम्सचा निकाल लागणार होता. तोपर्यंत सर्वांना सामान रूममध्ये ठेवण्याची मुभा होती. विद्यापीठ वसतिगृह सोडून दिलं होतं. अस्थिरता व उद्विग्नता चोहोबाजूंनी काळे ढग घेऊन यायला लागली होती.

श्रमपरिहारासाठी गावी गेलो. आठवडाभर रानामळ्यात भटकलो. आईच्या हातच्या मटण-भाकरीवर ताव मारला. सुस्त होऊन झोपा काढल्या. आठवडाभरात गावाकडच्या जादुई हवेनं मनावरची निराशेची जळमटं दूर झाली. लोक पाच-पाच वर्षं तयारी करतात. आपलं तर पहिलं वर्ष, पहिला प्रयत्न आहे. खचायचं नाही. उठायचं आणि पुन्हा झटायचं – पाया घट्ट करण्यासाठी! विषयांचा आवाका अभ्यासाच्या बैठकांगणिक येत होता, हे पूर्वपरीक्षेच्या तयारीवेळी अनुभवलं होतं. आता चुकून पूर्वपरीक्षेला पास झालो, तरी तीन-चार महिन्यांत मुख्य परीक्षेला योग्य तयारी-अभावी सामोरं जाणं आव्हानात्मक होतं. म्हणून पुन्हा मनाचा पदर घट्ट खोचला, डोक्यात साठलेलं मळभ दूर सारलं, पडलेला अभ्यासमेरु पुन्हा उभा केला व मूलभूत तयारीसाठी रणशिंग फुंकलं. मराठी साहित्य हा दुसरा वैकल्पिक विषय मुख्य परीक्षेसाठी निश्चित केला होता. मराठी साहित्य, व्याकरण, समीक्षा यांचा रूढ अर्थानं

मी विद्यार्थी नव्हतो. मला खरंतर या विषयांचं विद्यार्थी व्हायचंही नव्हतं. मला तीन महिन्यांत मराठीच्या दोन्ही पेपरची व्यावसायिक तयारी परीक्षार्थी म्हणून करायची होती. एस.आय.ए.सी. मध्ये पुण्याच्या सदाशिव पेठेतील सोमण यांच्या मराठी साहित्य कॅप्सुल कोर्सची माहिती मिळाली होती. आठवडाभरानंतरच ते क्लास सुरू होणार होते. एशियाड बसनं पुणं गाठलं. पुण्याच्या काळ्या हौदाजवळ सोमण सर ट्युशन्स घ्यायचे. सदाशिव पेठेत १० बाय १० ची रूम कॉटबेसिसवर दोन महिन्यांसाठी भाड्यानं घेतली. सरांचा क्लास त्यांच्या तीन मजली खानदानी वाड्यातल्या तळमजल्यावरच्या अरुंद दिवाणखान्यात होता. अपुऱ्या जागेत एकमेकाला खेटून बसूनच आम्ही सरांचं त्यांच्या जुन्या-पुराण्या खानदानी वाड्यावरचं व्याख्यान ऐकायचो. सोमण वाड्याचं पाच पिढ्यांनी पंचवीस कुटुंबांमध्ये विभाजन केलं होतं. त्यामुळे पणजोबा ज्या ठिकाणी बाथरूमला जात असतील, तेवढ्या जागेतच पणतूनं संसार थाटला होता. अर्थात सर मात्र प्रशांत दामलेसारखे उत्साह आणि आवेशानं साहित्य शिकविताना पात्रामध्ये घुसायचे. ह. ना. आपटेंची भलीमोठी 'पण लक्षात कोण घेतो' या कादंबरीची समीक्षा त्यांनी दोन तासांत उत्कृष्टपणे केली व तिच्यावर कोणत्याही अंगानं प्रश्न विचारला, तर ५०० ते ६०० शब्दांची जुळणी करता येईल, याची तयारी करून घेतली. खरंतर साहित्याची भाषा, समीक्षा आणि स्वरूप शिकायला सदाशिव पेठेपेक्षा उत्तम जागा महाराष्ट्रात तरी सापडायची नाही. मला या जुन्या वाड्यांच्या व नव्या काँक्रीटच्या इमारतींना खेटून असणाऱ्या डांबरी रस्त्यावरून चालताना मराठी साहित्यातील अनेक पात्रं दिसायची. मी त्यांच्याशी मूक संवाद साधायचो. भांडी घासताना किंवा कपडे धुताना एखादी सोज्वळ, साधी आणि देखणी स्त्री दिसली, की मी तिच्यात 'एकच प्याला'तल्या सिंधूला शोधायचो. रात्रीच्या वेळी अनेक भेलकांडत चालणारे तळीराम भेटायचे.

पुण्यात मराठी नाटकांची, सांस्कृतिक कार्यक्रमांची रेलचेल होती. कथा, कविता, नाटक व कांदबरी या संकल्पना समजून घ्यायला मी सिनेमा व नाटकांचा बेमालूमपणे उपयोग करून घेतला. सिनेमातून दृकश्राव्य माध्यमाच्या अनुषंगानी एखादी कलाकृती उभी केली जाते. त्यातली कॅरेक्टरही जवळच्या व्यक्तीसारखी आपल्याशी लगट करू लागतात. त्यातल्या कॅथार्सिसनी आपलेही डोळे ओलावतात. कादंबरी वाचताना मी समरस होऊन सिनेमा उभा करण्याचा प्रयत्न करायचो. आपल्या आवडत्या अभिनेत्यांना त्या पात्रांमध्ये घुसवायचो. त्यामुळे कथा-कादंबरीतील पात्रं माझ्यासाठी जिवंत होऊ लागली.

माडगुळकरांची 'माणदेशी माणसं' माझ्या आजूबाजूला बसून गप्पा मारू लागली. लीळाचरित्रापासून संत, पंत, तंतांच लिखाण मी लीलया पेलायला लागलो. साहित्य शिकताना खरंच मजा येत होती. मात्र व्याकरणाचा बोध योग्य पद्धतीनं होत नव्हता. लीला गोविलकरांचं मराठी व्याकरणाचं उत्कृष्ट पुस्तकही मदत करत नव्हतं. सुदैवानं त्या वेळी परीक्षा पॅटर्न असा होता, की अख्खं व्याकरण जरी अभ्यास करताना वगळलं, तरी चालायचं. समीक्षेवर मात्र येणारा कोणताही पर्यायी प्रश्न लिहायची तयारी ठेवावी लागे. मी समीक्षा कोळून प्यायला लागलो. साहित्य आणि समाजाची सांगड घालायला लागलो. रोजच्या

जीवनातल्या व आसपासच्या जगरहाटीच्या अनेक संदर्भांमध्ये पंरपरा आणि नवता शोधायला लागलो. एकूणच मराठी साहित्याची चांगली तयारी झाली होती.

मार्चमध्ये दिलेल्या राज्यसेवा पूर्वपरीक्षेचा निकाल लागला. पास झालो होतो. क्लास वन पदांसाठी अनेक जागा होत्या. आपण लिखाणात तर उजवे आहोत, त्यामुळे राज्यसेवेच्या मुख्य परीक्षेत सूत जमलं, तर या वेळी कोणता तरी 'सायेब' होणार, असा निश्चित आत्मविश्वास निर्माण झाला होता. पुण्याची सदाशिव पेठ सोडून मुंबईला आलो. आठवडाभरातच यु.पी.एस.सी. प्रिलीम्सचा निकाल लागला. अपेक्षेप्रमाणे नापास झालो होतो. शंभू महादेवाच्या बेलफुलांनी काही चमत्कार केला नव्हता. एक अटेम्प्ट वाया गेला होता. त्यापेक्षा अधिक दुःख एस.आय.ए.सी.मधील रूम सोडायचं होतं. निदान एम.पी.एस.सी.च्या सुखद निकालानं जीवदान मिळालं होतं. आत्मविश्वास, महात्त्वाकांक्षा व परिश्रमाच्या त्रिसूत्रीचा दिवा मात्र तेवत राहणार होता. त्या वेळी देशमुखसाहेब सार्वजनिक बांधकाममंत्री होते. मंत्रालयात जाऊन त्यांच्यासमोर गाऱ्हाणं मांडलं. त्यांनी परीक्षा होईपर्यंत एस.आय.ए.सी.ला खेटून असणाऱ्या सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या विश्रामगृहात राहायची सोय केली. आत्ता तर एकट्याला एक रूम मिळाली होती. पायी चालत एस.आय.ए.सी.मधून विश्रामगृहात सामान हलवलं. शेजारच्याच रूममध्ये जितेंद्र यादव व दिपक पाटील हे दोन उपजिल्हाधिकारी राहावयास आले होते. त्यांची यु.पी.एस.सी. च्या मुख्य परीक्षेची तयारी सुरू होती. एम.पी.एस.सी.चं मार्गदर्शन मिळेल, या आशेनी यादवसाहेबांशी मी घसट वाढवली. त्यांचा अभ्यास दांडगा होता. मला त्यांच्या संपर्कात राहून राज्यसेवेच्या मुख्य परीक्षेच्या तयारीचा सूर गवसू लागला. त्यांनी मला एकच मंत्र दिला – सहा नोकर ठेवायचे, ते तुला शिकवतील प्रश्नांची उत्तरं कशी लिहायची. त्या नोकरांची नावं आहेत- 'What, Why, When, Where, Who and How?' प्रत्येक विषयाला मी या सहा प्रश्नांचे संदर्भ लावू लागलो. माझं परीक्षण चपखल व्हायला लागलं, उत्तरं सर्व अंगांना स्पर्श करू लागली. त्यांनी लिखाणावर भर द्यायला लावला. 'वाचन ज्ञान देतं, लिखाण नेमकेपणा आणतं आणि चर्चा आपल्याला तत्पर आणि हजरजबाबी बनवतात.' पूर्व, मुख्य आणि मुलाखतीचं हेच सूत्र आहे.

माझ्याकडे गावाकडचे खूप मित्र, पाहुणे मंडळी यायची. मीही साहेब होणार असा आव आणत त्यांच्यासमोर फुशारक्या मारायचो. मुळात सामाजिक पिंड असल्यानं मीही त्यांना भेटण्याचा, त्यांना चहाला घेऊन जाण्याचा कंटाळा करायचो नाही. अनेकदा चार चार जण माझ्या छोट्या रूमवर राहायचे. त्यांचा धिंगाणा चालायचा. त्यात बरेच जण मुंबई पाहायला आलेले असायचे. मी दिवसभर पेटीट लायब्ररीत अभ्यास करायचो. संध्याकाळी भलता कंटाळा आलेला असायचा. मग मित्रांना घेऊन मी गेट वे, मरीन ड्राइव्हवर भटकायला जायचो. रेस्ट हाऊसवर उशिरा पोहोचायचो. त्या वेळी आमच्या खिदळण्यानी लोकांची झोपमोड व्हायची. अशा बिनकामाच्या गाठीभेटी आणि बाष्कळ गप्पांमध्येही वेळ जायला लागला. यादवसाहेब हे सर्व पाहत होते. एक दिवस मला बोलवून त्यांनी खडसावलं, "विश्वास, तुला स्वामी विवेकानंदांचा 'माणसाच्या संगती'बद्दलचा एक विचार सांगतो.

आकाशातून एखादा थेंब थेट हातावर पडला, तर तो पाय धुवायलाही वापरता येत नाही. तो तापलेल्या पत्र्यावर पडला, तर क्षणार्धात नष्ट होतो. जर तो कमळपुष्पावर पडला, तर तो मोत्यासारखा चमकतो आणि जर तो शिंपल्यात पडला, तर त्या पाण्याच्या थेंबाचाच मौल्यवान मोती होतो. तो थेंब सारखाच असतो. पण त्याचं अस्तित्व, लायकी व किंमत तो कोणाच्या संपर्कात येतो, यावर अवलंबून असतं. विश्वास, मुख्य परीक्षा समोर उभी ठाकली आहे. गरुडाप्रमाणे भरारी घेण्याची इच्छा असेल, तर बदकांसोबत पोहण्यात वेळ वाया घालवू नकोस. एक एक क्षण महत्त्वाचा आहे. दर एक तास धिंगाणा केलास, की एक-दोन मार्क कमी होणार आहेत. हे ध्यानात ठेव. एक-दोन मार्क कमी झाले, की पाच-सहा जण रँकनं तुझ्यावर जाणार आणि असे अनेक तास वाया गेले, की तू स्पर्धेत तळात राहणार. ही ससा-कासव स्पर्धा आहे. स्पीड आणि सातत्य दोन्ही महत्त्वाचं आहे. कणाकणाची, क्षणाक्षणाची लढाई जिंकायची असेल, तर भटकायचं सोडून दे. मी बघतोय, तू दिवसभर अभ्यास करतोस. पण रात्री तुझ्या अभ्यासाचं वांगं होतंय. खुर्चीला लोहचुंबकासारखा चिटकून राहा. इंग्रजीत म्हण आहे, 'When the going gets tough, the tough gets going.' ज्या वेळी तुझी गात्रं थकतील, पेन चालायचा बंद होईल, बुद्धी काम करणार नाही; त्या वेळी तुझी खरी कसोटी लागेल. मुष्टियोद्धा मोहम्मद अलीची गोष्ट ऐकली आहे का? जोर मारताना ज्या वेळी बाहू दुखायला लागायचे, वेदना प्रयत्नाला प्रतिकार करायला लागायची; त्या वेळी तो गणती सुरू करायचा. झुंजणाऱ्या खऱ्या फायटरची हीच ओळख असते. ज्या वेळी त्याच्या क्षमता संपतात; त्या वेळी त्याच्या सरावातून, तपश्चर्येतून साकारलेल्या ऊर्जा त्याला साथ देतात. त्या ऊर्जांना तुला फिनीक्स पक्ष्याप्रमाणे बाहेर काढावं लागेल. या स्पर्धेत हजारो जण तुझ्याबरोबर धावत आहेत. तुला तुझ्या अस्तनीतील शस्त्रं बाहेर काढून निकराची झुंज देता आली नाही, तर पुन्हा सपाटून मार खाशील. जागा हो, भावा! वेळ गेलेली नाही. दिवसाची रात्र व रात्रीचा दिवस करून अभ्यास कर! रात्र वैऱ्याची आहे, असं समजून चौफेर चौकस रहा आणि सावधपणे लढ! स्वतःचे डावपेच स्वतःच टाक. इतरांना त्याची भनकही लागू देऊ नकोस. संधी ही सूर्योदयासारखी आहे. खूप वेळ वाट पाहत राहिलास; तर ती निसटून, निघून जाईल. आत्ताच लोहा गरम आहे, घाव घाल, भावा, घाव घाल." जीव तोडून यादवसाहेब मला सांगत होते. का कुणास ठाऊक, माझं नशीब बलवत्तर म्हणून मला अशी प्रेम देणारी, जपणारी, सांभाळणारी आणि शिकवणारी माणसं या अडथळ्याच्या शर्यतीत भेटत गेली. मला दरवेळी कोणीतरी अशी शॉक ट्रीटमेंट द्यायचे. आताही मी खडबडून जागा झालो व मुख्य परीक्षेच्या स्प्रिंटची तयारी सुरू केली.

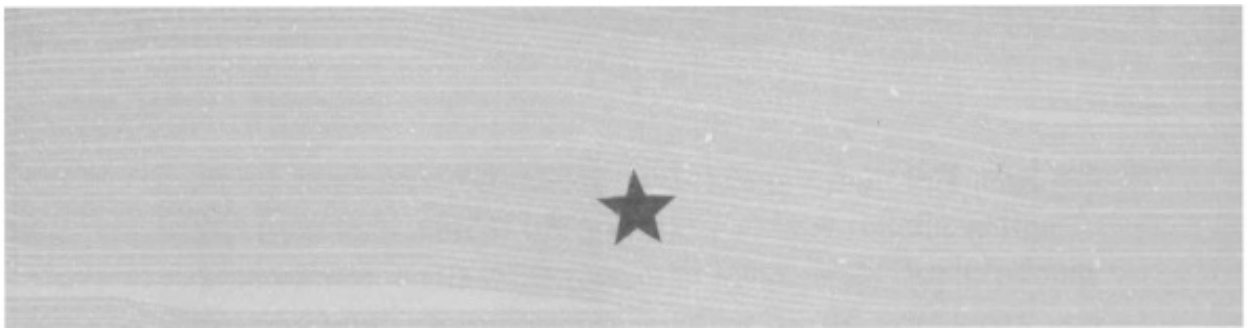

एम.पी.एस.सी.चं घोडामैदान

एम.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेचं घोडामैदान दीड महिन्यावर होतं. या ४५ दिवसांत अभ्यास संपवणं, म्हणजे 'रात्र थोडी, सोंगं फार' अशी स्थिती होती. मुख्य परीक्षेचा फॉर्म भरायचा होता. यु.पी.एस.सी.साठी मराठी साहित्याची तयारी केली होती. मात्र एम.पी.एस.सी.ला मराठी वैकल्पिक विषय ठेवू नये, असा सर्वांचा सल्ला होता. गुण चांगले मिळत नाहीत. यु.पी.एस.सी. आणि एम.पी.एस.सी.च्या प्रश्नपत्रिका पॅटर्नमध्ये खूप अंतर आहे. अभ्यासक्रम आटोपत नाही, अशा अनेक वावड्या कँपसमध्ये होत्या. माझ्या मनामध्ये गोंधळ निर्माण झाला. अभ्यासाचं नेमकं सूत्र ठरवता येत नव्हतं. धरसोड वृत्तीनं वेळ वाया जात होता.

एस.आय.ए.सी.त यु.पी.एस.सी.ची मुख्य परीक्षा देणारी मंडळी खचाखच भरली होती. तिथे राज्यसेवेची तयारी करणंही मानसिकदृष्ट्या खच्चीकरण करणारं होतं. मुंबईतील राज्यसेवेची तयारी करणारी मंडळी फोर्टच्या पेटीट लायब्ररीत अभ्यास करायची. मी पेटीट लायब्ररीत सेटल झालो. तिसऱ्या मजल्यावर प्रशस्त अभ्यासिका होती. इथे एमबीए – चार्टर्ड अकाउंटंटपासून ते नेट, जी आर ई, गेट अशा सगळ्या उच्चभ्रू परीक्षांची तयारी करणारे उमेदवार अभ्यास करायचे. झाडून सगळी वर्तमानपत्रं, मासिकं येथे फुकटात वाचायला मिळायची. अभ्यासाचा कटांळा आला, की फेमिना, फिल्मफेअर, स्टारडस्टसारख्या मासिकांतली मसालेदार चित्रं पाहिली जायची. शेजारीच असणाऱ्या 'आनंदाश्रम' या साऊथ इंडियन खानावळीमध्ये १२ रुपयामध्ये राईसप्लेट मिळायची, दुपारी फोर्टमध्ये काम करणाऱ्या सगळ्या चाकरमान्यांची या स्वस्त खानावळीत गर्दी व्हायची. आमच्यासाठीही हीच परवडणारी जागा होती, शिवाय भातावर खानावळवाला एक चमचा तूपही वाढायचा, दुपारी जेवणावर ताव मारून भरपेट लायब्ररीत परतायचो. या पारशी लायब्ररीत

शेजारपाजारच्या कॉर्पोरेट ऑफीसमध्ये काम करणाऱ्या स्कर्टमधल्या अनेक मॅडम लंच ब्रेकच्या वेळी यायच्या. त्यांना चेअरवर बसतेवेळी खूप कसरत करायला लागायची. अभ्यास करणाऱ्या, दुपारच्या जेवणानंतर आळसटलेल्या, अर्धवट दाढी वाढलेल्या विश्वामित्रांसाठी ही दृश्यं म्हणजे डोळ्यांसाठी संजीवनी असायची.

माझा मित्र संजय देशमुखही पूर्वपरीक्षा पास झाला होता. मुख्य परीक्षेच्या तयारीसाठी तोही फोर्टच्या पेटीट लायब्ररीत अभ्यास करायचा. त्याचा हा तिसरा अटेम्प्ट होता. त्यानं मला 'समाजशास्त्र' वैकल्पिक विषय म्हणून निवडण्याचं सुचवलं आणि विषय समजावून सांगेन, असं आश्वासनही दिलं. संजयनं समाजशास्त्रात एम.फील. केलं होतं, शिवाय तो राज्यसेवेची मुख्य परीक्षा तिसऱ्यांदा देत होता. मात्र त्याचा स्कोअर फार उत्साहवर्धक नव्हता. वेळ नव्हता, फॉर्म भरला. मग संजयचं ऐकून व त्यानं दिलेल्या भरवश्याच्या जिवावर समाजशास्त्र व इतिहास हे वैकल्पिक विषय निवडले होते. ४५ दिवसांच्या अभ्यासाचं गणित मांडलं, तर मला समाजशास्त्राच्या अभ्यासासाठी खच्चून नऊ दिवस देता येणार होते. बाजारात गेलो. समाजशास्त्रावरचं आकारानं सगळ्यात छोटं १७५ पानांचं जनरल स्वरूपाचं मुख्य परीक्षेचं मार्गदर्शन करणारं पुस्तक निवडलं आणि अभ्यासाला सुरुवात केली. संजयला दोन तास विषय समजावून सांगायची विनंती केली. तो समाजाशास्त्रावरचे तीन ठोकळे घेऊन माझ्या रूमवर आला. त्याला वेगवेगळ्या समाजशास्त्रज्ञांनी लिहिलेल्या समाजशास्त्रीय संकल्पनेच्या तीनशेच्या वर व्याख्या तोंडपाठ होत्या. विषयाची मांडणी तो सूत्रबद्ध पण अत्यंत अवघड शब्दांत करत होता. मला त्याचं शिकवणं तर समजलंच नाही, मात्र माझा तणाव प्रचंड वाढला. मी समाजशास्त्र निवडून गळ्यात धोंडा बांधून परीक्षेच्या नदीत उडी मारली आहे, हा धोंडा मला बुडवणार; अशी भीती वाटू लागली. पण रिस्क घेणं, हा आपला गुणधर्म आहे व जेवढी मोठी रिस्क, तेवढी मोठी यशाची संधी – विचारांची ही खूणगाठ पक्की बांधली होती. माझी पाटी नवीकोरी होती. मी माझ्या स्वतःच्या समाजशास्त्रीय संकल्पना बनवायला लागलो. माझ्या आसपासच्या जीवनाचे, अनुभवांचे संदर्भ, समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून वेगवेगळ्या विषयाच्या स्पष्टीकरणात जोडायला लागलो. अतिशय कमी काळात मी या विषयाला मनापासून भिडलो होतो. नव्याचे नऊ दिवस म्हणतात. या नव्या विषयाशी मी नऊ दिवस रोमान्स केला. फ्रेश विषयाशी जवळीक करताना कंटाळा केला नाही की तो समजायला जास्त प्रतिसाद देता येत नाही, म्हणून हिरमुसलो नाही. त्याला भिडलो, त्याच्या भावविश्वात बागडलो, त्याची शेपूट पकडूनच धरली व समाजशास्त्राचा पेपर स्वच्छ अक्षरात मोठमोठी उत्तरं लिहून सोडवला.

ज्या वेळी निकाल लागला, त्या वेळी माझ्यासह माझ्या सर्व मित्रांना आश्चर्याचा धक्का बसला होता. समाजशास्त्रात एम. फील. असणाऱ्या अन् मूलभूत संकल्पनांच्या जवळपास ३०० व्याख्या तोंडपाठ असणाऱ्या संजयला २०० पैकी ८५ गुण मिळाले होते, तिथे मला २०० पैकी १५० गुण मिळाले होते. या विषयाशी नऊ वर्षं संसार करूनही संजयला न मिळालेलं मार्करूपी सुख मला माझ्या नऊ दिवसांच्या अल्लड प्रणयसाधनेनं देऊ केलं होतं. मी काय जादू केली, हा सर्वांना प्रश्न पडला होता.

खरंतर समाजशास्त्राची प्रश्नपत्रिका ढोबळमानानं जनरल स्वरूपाची होती. प्रश्नांची उत्तरं कोण कशी लिहितो, त्याच्यावर गुण देण्याचे निकष ठरवले जातात. मी प्रत्येक उत्तरात 'कॉमनसेन्स' उतरवला होता. यादव साहेबांनी सांगितलेले 'सहा नोकर' माझ्या प्रत्येक उत्तराला घडवत होते. एक प्रश्न 'बलुतेदारी पद्धती'वर आला होता. मी खेड्यातून वाढलेलो. लहानपणापासून बारा बलुतेदार, अठरा अलुतेदांराच्या कुणब्यात माझं संगोपन झालेलं. मला या विषयाबद्दल पुस्तकात वाचायची गरज काय होती? मी जे लहानपणी अनुभवलं होतं, तेच उत्तरपत्रिकेत उतरवलं. 'धर्मनिरपेक्षता' संकल्पनेबद्दल टीकात्मक परीक्षण करा, असा प्रश्न होता. मी निव्वळ समाजशास्त्रीय समालोचन केलं नाही. युरोपमध्ये १७ व्या शतकात तीस वर्षांचं युद्ध झालं होतं. कॅथलिक व प्रोटेस्टंट धर्मपंथीयांमध्ये झालेल्या या युद्धानंतर 'वेस्टफालिआचा तह' झाला होता. या तहामध्ये 'सेक्युलॅरिझम' या संकल्पनेचा उदय झाला होता. मी मुळातल्या या पार्श्वभूमीला हात घातला व माझ्या उत्तरात वेगळेपणा आणला. भारतात प्रचलित असणाऱ्या सहिष्णुतावादाची धर्मनिरपेक्षतेशी टीकात्मक तुलना केली. भारतीय राज्यघटनेचा चांगला अभ्यास होता. घटनेच्या मूलभूत ढाच्यांचा अविभाज्य भाग असणाऱ्या या संकल्पनेचा देशाच्या अखंडतेशी कसा संबंध आहे, हे स्पष्ट केलं. अशा रीतीनं माझ्या समाजशास्त्रावरच्या उत्तरपत्रिकेत मी अभ्यासलेले मानव्य शास्त्रातील अनेक विषय प्रश्नानुरूप प्रतीत होत होते. अर्थातच हा माझा वेगळेपणा माझ्या सुदैवानं परीक्षकाला क्लिक झाला व तुफानी मार्क मिळाले.

राज्यसेवेच्या परीक्षेत दहावी-बारावीच्या लेव्हलचे अनिवार्य इंग्रजी व मराठीचे पेपर असतात. समाजशास्त्राप्रमाणे इंग्रजीसाठी भात्यातले वेगळे बाण काढले. मी रुकडीच्या एन.सी.सी.च्या वार्षिक शिबिरामध्ये राष्ट्रीय एकात्मतेवरच्या पाठ केलेल्या इंग्रजी निबंधानं मला साथ दिली. सी.एस.आर.च्या राष्ट्रीय पातळीवरील स्पर्धेत टॉप केलेला हा निबंध मी भाषण करण्यासाठी पाठ केला होता. त्या वेळी त्यातील अवजड भाषेचा फार अर्थ लागला नव्हता. पण भाषा ओघवती, आशयपूर्ण व आवेशाची आहे, हे मात्र जाणवलं होतं. शब्द अवघड व उच्चारायला कठीण होते. आशय व संदर्भ न कळता हा निबंध मी पाठ केला होता. माझी एक चांगली सवय होती. शाळा-कॉलेजमध्ये पाठ केलेली, तयार केलेली प्रत्येक गोष्ट मी वेगळ्या फाईलमध्ये जपून ठेवायचो. कधी त्याचा नेमका उपयोग होईल, त्याचा भरवसा नसतो आणि मुख्य परीक्षेच्या इंग्रजीच्या आनिवार्य आणि महत्त्वाच्या १०० गुणांच्या पेपरच्या वेळी माझा हा बाण चपखल लागला. योगायोगानं ४० मार्कांसाठी 'इफ आय वेअर व प्राईम मिनिस्टर' हा निबंध आला होता. आता एन. सी. सी. कँपमध्ये पाठ केलेल्या राष्ट्रीय एकात्मतेवरील भाषणाचा अलीकडे केलेल्या इंग्रजीच्या अभ्यासामुळे मला अर्थ लागत होता. या भाषणात योग्य ठिकाणी चपखल बदल करून 'मी पंतप्रधान झालो तर' या विषयाच्या अंगानं ते मी उत्तरपत्रिकेवर मांडले.

माझ्या राष्ट्रीय एकात्मतेवरील भाषणाची सुरुवात 'The strength of the nation lies not in its loud claims and mouth watering directive principles of the state policy, but in the spirit of service and that of the complete

dedication of one's both body and soul to the cause of unity and integrity of the nation,' 'मी पंतप्रधान झालो तर' या निबंधाची सुरुवात नेमक्या ठिकाणी विषयाशी सुसंगत बदल करून अशी केली, 'The strength of the nation lies not in Prime Minister's loud claims and his mouth watering directive principles of the state policy, but it lies in Prime Minister's spirit of service and that of his complete dedication to the unity and integrity of the nation.' अशा प्रकारच्या प्रासंगिक व व्यक्तिगणिक बदलांमुळे माझा निबंध भाषेनं धष्टपुष्ट झाला. खरंतर इंग्रजी चांगलं असणाऱ्या इंग्रजी माध्यमामध्ये शिकलेल्या मुलांनाही या पेपरमध्ये गुणांची सत्तरी गाठता येत नाही. पण मी माझ्या प्रसंगावधानामुळे गुणांमध्ये नव्वदी गाठू शकलो. म्हणून अभ्यास हा कॉमनसेन्स आहे. तो कसा व कधी वापरायचा, हे कळलं पाहिजे. आणि हो, प्रत्येकाचं तंत्र वेगळं असतं. कोणाचं तरी तंत्र तसंच्या तसं कॉपी करण्याचा प्रयत्न केला, तरी आपण तोंडघशी पडण्याचा संभव असतो. पी. आर. पाटलांनी ही माझी निबंधाची क्लृप्ती जशीच्या तशी वापरायचं धाडस केलं आणि इंग्रजीत सपाटून मार खाल्ला. त्यामुळे आपले नियोजन, अभ्यासपद्धती आणि स्मार्ट तयारीचे फॉर्म्युले हे स्वतःच्या निकषांवर बनवायचे असतात.

दुसरा वैकल्पिक विषय 'इतिहास' हा हक्काचा विषय होता. त्यात 'आधुनिक जगाचा व भारताचा इतिहास' एवढाच अभ्यासक्रम होता. यु.पी.एस.सी.च्या व एमएच्या तयारीमुळे हा पेपर उत्कृष्टपणे सोडवला. अठराशे सत्तावनच्या बंडावर आलेल्या प्रश्नावर 'हे बंड की उठाव की स्वातंत्र्ययुद्ध?' या तिन्ही अंगानं टीकात्मक उत्तर लिहिलं. 'इटलीच्या एकीकरणाच्या प्रश्नावर युरोपचा तत्कालीन परिस्थिती दर्शवणारा नकाशा काढला. स्वातंत्र्यलढ्यातील गांधीजींच्या धोरणात्मक व रचनात्मक कार्यक्रमावर चर्चा केली. प्रत्येक आंदोलनानंतर त्यांनी काही काळ सामाजिक सुधारणा व वैयक्तिक सत्याग्रहाकडे का व कसं व्यवच्छेदक लक्ष दिलं, याचा सविस्तर विचारविमर्श केला. थोडक्यात थोड्याशा वरच्या स्तराची वाटतील, अशी विचारात्मक व टीकात्मक दोन्ही प्रकारची उत्तरं लिहिली.

सामान्य अध्ययनाच्या दोनपैकी एका पेपरमध्ये महाराष्ट्रावर प्रश्न होते व दुसरा यु.पी.एस.सी.च्या धर्तीवर होता. दुसरा पेपर अभ्यास झाल्यानं तुलनेनं अधिक सोपा गेला. पण एकूण सगळ्या पेपरांची भट्टी जमली होती. परीक्षा झाली, त्या वेळी पास होईन, असा आत्मविश्वास होता. पी.डब्ल्यू.डी.चं रेस्ट हाऊस फार दिवस राहण्यासाठी परवडणारं नव्हतं. दर आठवड्याला एक्स्टेंशन घ्यावं लागायचं, त्या वेळी चिरीमिरीसाठी कारकून खूप त्रास द्यायचे. रेस्ट हाऊस सोडायचा निर्णय घेतला. युनिव्हर्सिटीची परीक्षा दिली नव्हती, त्यामुळे होस्टेलला प्रवेश मिळणार नव्हता. मुंबईमध्ये राहण्याचाच प्रश्न निर्माण झाल्यानं वैतागलो होतो. पुस्तकं पॅक केली, कुर्ल्याला बस पकडली, गावी निघून गेलो. पुढचा अभ्यास कोल्हापूरला करायचा, असा विचार केला होता.

गावाकडे विधानसभेच्या निवडणुकीची धाम धूम सुरू होती. या वेळी जर अयशस्वी झालो, तर राजकारणात उतरायचं, असे काहीबाही नवे प्लॅन डोक्यात येत होते. कोल्हापूरला

धाकटा भाऊ बी.ए.च्या शेवटच्या वर्षाला होता. त्याच्या रूमवर जाऊन बाडबिस्तरा मांडला. त्याच्याकडे सेकंडहँड बुलेट होती. ती घेतली व शिवाजी विद्यापीठाच्या 'खर्डेकर लायब्ररीत' अभ्यासाला जायला पुन्हा सुरुवात केली. 'वासरात लंगडी गाय शहाणी' तशी माझी अवस्था झाली. इथे सगळा खेड्यातल्या पहिलवांनाचा गोतावळा होता. 'फौजदार व्हायचंय' म्हणून गुडघ्याला बाशिंग बांधून आलेले सवंगडी भेटले. त्यांच्यात 'मी एस.आय.ए.सी. रिटर्न' प्लस राज्यसेवेची मुख्य परीक्षा दिलेला जरासा उजवा उमेदवार होतो. त्यामुळे माझा भाव वधारलेला होता. अनेक जण माझ्याकडे मार्गदर्शनासाठी येत असत. मुंबईतून परतलो असल्यानं माझां राहणीमानही उंचावलं होतं. जीन्स-टी शर्टबरोबर स्टाईलही बदलली होती. त्यामुळे ग्रामीण भागातून आलेल्या पोस्ट ग्रॅज्युएशन करणाऱ्या विद्यापीठाच्या लेडीज होस्टेलमधील मुलींच्या ओळखी वाढल्या. मैत्रीही झाली. अर्थातच त्याचा अभ्यासावर विपरीत परिणाम होऊ लागला. कँटीनमध्ये मित्र-मैत्रिणींसोबत फालतू गप्पांमध्ये वेळ जाऊ लागला.

खारगे सरांची त्या वेळी नुकतीच आयएएसमध्ये अव्वल रँकनी निवड झाली होती. मी त्यांना अभिनंदन करायला फोन केला, तेव्हा मला त्यांनी त्यांच्या घरी इचलकरंजीला बोलावून घेतलं. माझ्या अभ्यासाबद्दल, सध्याच्या तयारीबद्दल त्यांनी विचारणा केली. माझं 'तत पप' झालं. अत्यंत सौम्य पण शेलक्या शब्दांनी त्यांनी माझे डोळे उघडले. खारगे वहिनींनी शिरा व पोहे आणून दिले, पण सरांच्या कानउघाडणीमुळे पोहे गळ्याच्या खाली उतरतच नव्हते. "विश्वास, तू मुंबईहून पुन्हा कोल्हापूरला आला आहेस. कॉलेजसारख्या मौजमजेत वेळ वाया घालवू नकोस. नाहीतर तरुणपण घोडचुका, प्रौढत्व संघर्ष आणि म्हातारपण पश्चात्ताप करण्यात निघून जाईल, शहाण्याला शब्दांचा मार पुरे असतो, हे ध्यानी ठेव." या सरांच्या वाक्याची गुंज की गुंज कानात घुमतच राहिली. खारगे सर हे स्पर्धापरीक्षेतल्या संघर्षवीरांसाठी आदर्श आहेत. मला ते प्रभू रामचंद्रासारखे शांत, स्थितप्रज्ञ आणि संयमी वाटतात. त्यांच्या स्मितहास्यातून आणि अभ्यासपूर्ण शब्दांतून त्यांचं प्रगल्भ आणि प्रसन्न व्यक्तिमत्त्व ठसत जातं. त्यांचे शब्द माझ्यासाठी प्रमाण असायचे. त्यांच्या बोलवण्यामुळे व बोलणी खाऊ घातल्यामुळे माझ्या डोळ्यात अंजन पडलं होतं. एकदा कानउघाडणी केल्यानंतर मात्र त्यांनी आस्थेवाईकपणे माझी विचारपूस केली व मला मार्गदर्शन केलं. इंग्रजी वर्तमानपत्र कसं वाचायचं, हे त्यांनी मला शिकवलं होतं. मायक्रोनोट्स कशा तयार ठेवायच्या व परीक्षेअगोदर ऐन वेळी त्यांची कशी उजळणी करायची, याची क्लृप्तीही त्यांच्याकडूनच मिळाली होती. त्यामुळे मी अनेक विषय एका कागदावर 'ॲट अ ग्लान्स' तयार ठेवायला शिकलो होतो. शिवाय शुद्धलेखन व हस्ताक्षरावर लक्ष द्यायचा, त्यांचा नेहमी आग्रह असे.

राज्यसेवेच्या मुख्य परीक्षेचा निकाल लागला. मी उत्तीर्ण झालो होतो. माझा अत्यानंद गगनात मावत नव्हता. हे यश मिळाल्यानं अतिउत्साहानं मी सर्वांना फोन केले. जणू काही मी उपजिल्हाधिकारी झालोच आहे, असं वातावरण तयार होऊ घातलं होतं. २१ वर्षांचं कोवळं वय होतं व इतक्या कमी वयात हा साहेब होणार! ही बातमी पंचक्रोशीत

वाऱ्यासारखी पसरली. मुलाखतीचा अंतिम आणि महत्त्वाचा टप्पा राहिला होता. मुलाखत म्हणजे औपचारिकता उरली आहे, अशा भ्रमात मी गेलो होतो. भ्रमाचा भोपळा लवकरच फुटणार होता. गावाकडे गेलो अन् मोठमोठ्या बढाया मारू लागलो होतो.

कोल्हापूरला जाऊन मुलाखतीची तयारी सुरू केली. स्वतःचा बायोडेटा, जिल्ह्याची माहिती, इतिहासाची पार्श्वभूमी, वेगवेगळ्या प्रेफरन्सनुसार दिलेल्या पदांचे अधिकार व कार्यकक्षा, खास करून महाराष्ट्राच्या अनुषंगानी चालू घडामोडी असा चार्ट समोर ठेवला. सेवेतील आणि सेवानिवृत्त झालेल्या अधिकाऱ्यांना भेटून त्यांच्याकडून टिप्स घेऊ लागलो. मात्र इकडेतिकडे अंदाधुंदपणे हात मारून पदरी काही पडत नव्हतं. मुंबईला जायचा निर्णय घेतला. पुन्हा एस.आय.ए.सी. शेजारच्या पीडब्ल्यूडी रेस्ट हाऊसवर उतरलो. पेटीट लायब्ररी व एस.आय.ए.सी. मध्येही अनेक जण मुलाखतीचा कॉल आल्यानं तयारी करीत होते. मॉक इंटरव्ह्यू द्यायला लागलो. पण पॅनेलवर बसलेले जुने जाणकार माझ्या अननुभवी आणि जुजबी उत्तर देण्याच्या शैलीवर तुटून पडू लागले. माझ्यात सुधारणेला खूप वाव आहे, असा शेरा मिळू लागला. पण मुलाखतीची तारीख तोंडावर आली होती. स्टडी सर्कललाही गेलो. डॉ. आनंद पाटलांनीही ३५ मिनिटांत ३५ प्रश्न विचारले. मुख्यत्वे प्रश्न महाराष्ट्रातल्या आर्थिक धोरणावर होते. त्यांनीही माझ्या तयारीबाबत असमाधान व्यक्त केलं.

मुलाखतीचा दिवस उजाडला. तीन-चार आतेभाऊ आणि दोन मित्र रात्री मला मानसिक प्रेरणा व पाठिंबा द्यायला आले होते. जणू काही मी निवडणुकीचा अर्ज भरणार होतो. त्यामुळे १० बाय १० च्या रूमवर एक तर दाटीवाटीनं झोपावं लागलं. त्यातले दोघे जण रात्रभर घोरत होते, मला चित्रविचित्र स्वप्नंही पडली. तेव्हा मी २१ वर्षांचा होतो, त्यामुळे हनुवटीवर आणि गालावर काही ठिकाणी दाढीचे खुंट यायचे. अशी बोकडासारखी दाढी महिन्यातून एकदा करायचो. मुलाखतीच्या दिवशी स्वच्छ दाढी करणं आवश्यक होतं. तो रविवारचा दिवस होता. फोर्टच्या परिसरात फिर फिर फिरलो. सलूनच सापडत नव्हतं. शेवटी चर्चगेटला एक हायफाय सलून उघडं दिसलं. आत घुसलो. दाढी केली, मिशा ट्रिम केल्या. बिल १०० रु. झालं होतं. बिल बघून माझे डोळे विस्फारले. हे तर माझ्या आठवड्याच्या मेसच्या बिलाएवढं होतं. सलूनवाल्याशी वादावादी केली. 'गावाकडे लावतात, तसा भिंतीवर दरफलक का लावला नाही? तुझ्या दरांबाबत अगोदर का सांगितलं नाही?' अशा मुद्यांवरून त्यांच्याशी भांडलो. एक तर उशीर होत होता व मूडची ऐशी की तैशी झाली होती. सलूनवाल्यांनीही इतर गिऱ्हाईक माझ्याकडे पाहताहेत, म्हणून जास्त वाद घातला नाही. 'कहाँ कहाँ से चले आते हैं' म्हणून १० रु. कमी केले. खिशात फक्त १०० रु. ची नोट होती. मी तेही घेतले. कारण मला आता टॅक्सीनं पुन्हा सीएसटीला जावं लागणार होतं.

नवा सफेद शर्ट व ग्रे पँट घालून एम.पी.एस.सी.च्या इमारतीत पोहोचलो. यापूर्वी रिसेप्शन काऊंटरच्या आत डोकावूनच पाहायचा प्रयत्न करायचो. आत जाणाऱ्या लाकडी पार्टीशनजवळ एक उंचापुरा शिपाई उभा असायचा. आम्ही जास्त वेळ तिथे रेंगाळलो, तर तो डोळे वटारायचा. आज मात्र हॉल तिकीट दाखवलं, त्या वेळी त्यानं अदबीनं त्या जादुई दरवाजातून आत जाऊ दिलं. मोठ-मोठ्या फाईलच्या ढिगाऱ्यांनी खचाखच भरलेल्या

कॉरिडॉरमधून वेटींग रूममध्ये पोहोचलो. उशिरा आलो असल्यानं तेथील कारकुनानं नाराजी व्यक्त करून हातात फॉर्म दिले. ते गडबडीनं भरून दिले. माझा नंबर आला होता. माझं नाव पुकारलं. एम.पी.एस.सी. अध्यक्षांनी माझं स्वागत करून मला बसवलं. मी ज्येष्ठांनी सांगितल्याप्रमाणे मुलाखतीची टिपीकल तयारी करून गेलो होतो. मुलाखतीचा संस्कार करणाऱ्यांनी सांगितल्याप्रमाणे 'गुड मॉर्निंग' सुरुवात करताना आधी महिला सदस्यांना अभिवादन करायचं व नंतर पुरुष सदस्यांना. महिला सदस्य पॅनेलवर नसतानाही या अभिवादनाची अधिक प्रॅक्टिस केल्यानं 'गुड मॉर्निंग मॅडम, गुड मॉर्निंग सर' नी सुरुवात केली. चूक झाली होती. मला अध्यक्षांनी बसायला सांगितलं. खुर्ची सरकवण्याच्या गडबडीत व सुरुवातीच्या चुकीनं गर्भगळीत झाल्यानं मी धडपडत बसतेवेळी पुन्हा चुकून उच्चारलो. 'थँक्यू मॅडम'. हा पामर लिंगभ्रमिष्ट झाला आहे का, या विचारानं सगळे सदस्य एकमेकांकडे मिस्कीलपणे पाहून हसू लागले होते. एसीरूममध्ये मला घाम फुटला. अशी गोंधळल्यामुळे केलेली चूक त्वरित विसरणं महत्त्वाचं असतं. पण मी तिच्यातच अडकलो की काय? मला पुढे स्पष्ट व तार्किक बोलणं जमेना. त्यांनी माझी जन्मतारीख पाहिली व एवढ्या लवकर मुलाखतीपर्यंत पोहोचल्याबद्दल कौतुकही केलं. मी यु.पी.एस.सी.ची तयारी करीत आहे, असं आवश्यकता नसतानाही पॅनेलला सांगायची चूक केली. रोजगार हमी योजनेवरच्या प्रश्नांवर मी समाधानकारक उत्तर देऊ शकलो नाही. अतिउत्साहानं काही चुकीचे संदर्भ उत्तरांना जोडू लागलो. १० ते १२ मिनिटांत माझी मुलाखत संपली होती. बाहेर आलो. मरीन ड्राईव्हवर उसासे टाकत उन्हामध्ये एक लांबलचक फेरफटका मारला. हा मरीन ड्राईव्हचा फेरफटका काही औरच आहे. ज्या ज्या वेळी तणाव वाढायचा, त्या वेळी इथे आलो, की तो निवळायचा. समुद्रावरून येणारी हवेची झुळूक मनावरचे निराशेचे पापुद्रे दूर करायची. अस्वच्छ असल्या, तरी उसळणाऱ्या लाटा हिंदोळे देत जशा इथल्या बोल्डरवर धडकायच्या, तशा सगळ्या असुरक्षितता निर्माण करणाऱ्या मनावरच्या टांगत्या तलवारी गळून पडायच्या. सांयकाळचा सूर्यास्त तर सगळ्या अडगळींचा निचरा करून घेऊन जायचा. भविष्य अस्थिर वाटायला लागलं, की मी इथल्या कठड्यावर बसून क्षितिजावरच्या सूर्याकडे पाहत अश्रूंना वाट करून द्यायचो. कात टाकल्याप्रमाणे अख्खं शरीर व मन नितळून जायचं व सोबत आशेची व मनाच्या होकाराची पालवी घेऊन रूमवर परतायचो.

माझी मनोवस्था बारावीनंतरच्या अपयशानं खचलेल्या भावड्यासारखी झाली होती. पण मनाची समजूत घालून गावी परतलो. गावी आणि घरी जल्लोश होता. 'भावड्या' आता सायेब होऊन परतणारच, ही खात्री सर्वांना होती. मी एसटी स्टँडवर उतरलो. गावगुंडापासून गावपुढाऱ्यापर्यंत सगळे स्वागतासाठी थांबले होते. मटकेवाल्या जाफरची जीप माझ्या स्वागतासाठी व मला घरी सोडण्यासाठी तयार ठेवली होती. मी उतरताच फटाक्यांची माळ लावली गेली. फटाक्यांचे आवाज माझं मन सुन्न करत होते. गुलाल उधळला गेला व हारतुरे घालण्यात आले. मी कोणतीही प्रतिक्रिया व्यक्त केली नाही. लढाई जिंकायच्या अगोदरच यशाचं तोरण बांधलं जात होतं.

घरी आरतीच्या ताटानं ओवाळून आईनं स्वागत केलं. तिचा पदस्पर्श करत तिला

वस्तुस्थिती सांगण्याचा प्रयत्न केला. या लढाईत 'विश्वास'चं पानिपत होऊ शकतं, हे तिला समजणं कठीण होतं. निनाईच्या आशीर्वादानं सगळं चांगलं होईल, या मतावर ती ठाम होती. बऱ्याच वर्षांनी घरी काहीतरी चांगलं होणार होतं. अडगळीत पडलेल्या 'आबांच्या' घरात पुन्हा माणसांची गर्दी होणार होती. तात्यांना ते चांगले दिवस दिसू लागले होते. निवडणुकीच्या सक्रिय राजकारणातून त्यांच्या हट्टीपणामुळे ते बाजूला फेकले गेले होते. यशाच्या गुलालखोबऱ्यानं त्यांची १५ वर्षांपूर्वी साथ सोडली होती. मला सर्वांचा निरुत्साह करायचा नव्हता. अपयशी झालो, तर होणारा अपेक्षाभंग अख्ख्या घराला अंधारात घेऊन जाणार होता.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी धोतर – लुंगी लावलेली गावकुसावरची माणसं घरी येऊन बसली होती. कोणी पोराला पोलीस करायचं आहे, तर कोणाच्या बांधावरून मारामारी झाली होती, पोलीस ठाण्याच्या फौजदाराला फोन करा, अशी आर्जवं घेऊन ही मंडळी भेटायला आली होती. मटकेवाला जाफरसेठही कडक इस्त्रीची कपडे घालून, त्याची नवी कॉलीस घेऊन भेटायला आला होता. "भाऊसाहेब, कोल्हापूर, सांगलीला जायला आपली गाडी आहे बरं का? निरोप द्या, पाच मिनिटात ड्रायव्हरसह पाठवतो." असं आईनं दिलेल्या चहाचे भुरके मारत तो मला सांगत होता. त्याच्या अवैध व अनैतिक साहसाचा मला संताप आला. अशा अमिषापासून केवळ दूर राहण्यासाठी नव्हे, तर असामाजिक प्रवृत्तीचा बिमोड करण्यासाठी मला शासकीय सेवेत जायचं होतं. माझं डोकं गरगरायला लागलं. हा मानसिक गुंता सुटत नव्हता. मी मोठ्यानं ओरडलो, "मी अजून साहेब झालो नाही आणि सेठ, लक्षात ठेवा – जर सायेब झालो, तर तुमच्या धंद्याची गय करणार नाही." चहाचा अर्धा कप तसाच ठेवत जाफरसेठनं काढता पाय घेतला.

भास्कर भाऊ व पक्या सुताराला घेऊन गवळोबाच्या टेकडीवर गेलो. मुलाखत चांगली झाली नसल्याचं त्यांना सांगितलं. भास्कर भाऊंनी त्यांच्या अवघडलेल्या इंग्रजीत माझी समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. खरंतर भास्कर भाऊ हे मोहम्मद तुघलकासारखे हरहुन्नरी, काळाच्या पुढे चालणारं, वेडी स्वप्नं पाहणारं, स्वच्छंदी व्यक्तिमत्त्व! त्यांच्याकडे गावात सर्वप्रथम बाजारात येऊ घातलेल्या नवनव्या वस्तू यायच्या आणि हौस फिटली, की अर्ध्या किमतीवर गायबही व्हायच्या, ते रंगात आले, की तबला बडवायचे. भसाड्या आवाजात गायचे. आम्हाला खोटी खोटी वाहवा करावी लागे. गावातली पहिली ट्रेडमिल, काँप्यूटर, केबल टीव्ही, तबला, हेल्मेट त्यांच्याच घरी पहिल्यांदा. राजदूत मोटरसायकलवरून हेल्मेट घालून ते जेव्हा उतरायचे, तेव्हा ते चांद्रयानातून उतरलेल्या अंतरिक्षवीरासारखे दिसायचे. जेमतेम ५ फूट उंचीचे, उंच हनुवटीचे भास्कर भाऊ हे कमालीचे हुशार; पण तितकेच जिद्दी व अडेलतट्टू होते. गाव, भावकी जे करेल, त्याच्या १०० टक्के विरोधी करणं – हा त्यांचा स्वभावधर्म होता. गावात स्टडी सर्कल काढण्यातही त्यांचाच पुढाकार होता. मग गावात बरी इमेज असणारा मी. मला सोबत घेतलं व त्यांनी त्यांच्या अभ्यासासाठी लागणारी व यु.पी.एस.सी.च्या तयारीची सर्व पुस्तकं स्टडी सर्कलला मिळालेल्या देणगीतून खरेदी केली. 'इंग्रजी हा माझा जन्मसिद्ध हक्क आहे आणि या फिरंगी भाषेवर मी प्रभुत्व मिळविणारच!'

ही भीष्मप्रतिज्ञा त्यांनी केली होती. त्यामुळे जातील तिथं, जमेल तिथं, कोणाला समजो अगर न समजो – ते इंग्रजी बोलायचेच. ते गावात दिसले, की लोक सैरावैरा धावायला लागायचे. एकदा लंगोट लावलेले त्यांचे पिताश्री बापू बैलगाडी चालवत होते व गाडीत रचलेल्या गवताच्या गंजीवर भास्कर भाऊ 'टू बी ऑर नॉट टू बी, दॅट इज माय क्वेशन'ची प्रॅक्टीस करत होते. त्यांच्या अंगात शेक्सपिअर एवढा संचारला, की भाऊंना भानावर आणायला बापूंना शेलक्या शिव्या देत चाबकाचे दोन फटके उडवावे लगले. त्यांनी यु.पी.एस.सी.साठी 'सायकॉलॉजी' निवडला होता. त्यापासून तर ते अधिक आक्रमक झाले होते. प्रत्येकाच्या स्वभावधर्माचं विश्लेषण करायचं व त्यातून मग त्यांच्या मनोचिकित्सा सुरू व्हायच्या. त्यांची आईही त्यात अपवाद राहिली नाही. तिच्याकाही त्यांनी मानसशास्त्राचे प्रयोग करायला सुरुवात केली. तीही कमालीची हट्टी. त्यामुळे वडील गेल्यानंतर छोट्या छोट्या कारणांवरून मायलेकांत खटके उडायला लागले. आईनंही आपल्या पाच लेकींना बोलवून त्यांच्या नावे जमीन करून टाकली. भास्कर भाऊ त्यामुळे बिथरले, पण जगातील श्रेष्ठ विचारवंतांचा प्रभाव असल्यानं त्यांनी मौनव्रत धारण केलं व अभ्यासाला लागले. इंग्रजीतून 'नेट' ची त्या वेळी महाकठीण वाटणारी परीक्षा उत्तीर्ण झाले. गरज आणि परिस्थितीला सामोरं जाणं भाग होतं. यु.पी.एस.सी.ची वाट सोडली व तालुक्याच्या ठिकाणी कॉलेजवर मास्तरकी सुरू केली. त्यामुळे भारतीय प्रशासकीय सेवा एका अवलियाला मुकली.

भास्कर भाऊंचा माझ्यावर प्रभाव होता. सगळा गाव त्यांना 'भास्क्या' म्हणायचा, पण मी नेहमी आदरानं त्यांना 'भाऊ' किंवा 'सर' म्हणायचो. तासन्तास आमच्यामध्ये इंग्रजीत गप्पा रंगायच्या. पण मी हुशार होतो. गवळोबाच्या डोंगरावर पोहोचल्यावर त्यांच्यासोबत इंग्रजीत बोलायचो. त्यामुळे दोन-चार गावभटकी कुत्री सोडली, तर आमच्या इंग्रजी संवादाकडे कुतुहलानं पाहणार कोणी नसायचं. ते शेक्सपिअरपासून ते मिल्टनपर्यंत इंग्रजी साहित्याचे प्रवाह साक्षात उभे करायचे. उदाहरणं द्यायचे व अवघड विषय सोप्या पद्धतीनं सांगायचे. त्यांचं सारं काही अजब होतं. त्यांनी मला पुन्हा अभ्यासाला लागायचा सल्ला दिला. महागड्या मायानगरीत कुठे राहायचं, हा मोठा प्रश्न होता; त्यामुळे मुंबईच्या परतीचे दोर तर सध्यासाठी कापले गेले होते. पुन्हा कोल्हापूरला जायचा निर्णय घेतला. 'विंचवाचं बिऱ्हाड' पाठीवर घेतलं व कोल्हापूरच्या शासकीय प्री.आय.ए.एस. ट्रेनिंग सेंटरवर ॲडमिशन घेतलं.

'नाव सोनूबाई, हाथी कथलाचा वाळा' अशी या सेंटरची परिस्थिती होती. आयएएसच्या नावाखाली चालणाऱ्या या सेंटरवर नव्वद टक्के मुलं पीएसआय/एसटीआयच्या परीक्षेची तयारी करीत होते. एसआयएसीची ही सिस्टर इन्स्टिट्यूट होती. पण नेमकं उलट वातावरण होतं. यु.पी.एस.सी.ची तयारी करणारा मी एकटाच होतो. गणेश कुलकर्णी व पांडुरंग पाटील हे दोघे रूम पार्टनर भेटले. रंग व स्वभावानं हे दोघे एकमेकांच्या बिलकुल विरोधी होते.

गणेश कुलकर्णी सालस, सरळ, अभ्यासू, धार्मिक आणि प्रांजळ व्यक्तिमत्त्वाचे. त्यांच्या सोलापुरी ढंगाच्या बोली भाषेत कमालीचा गोडवा होता. रोज सकाळी अर्धा तास गुरुदेव दत्ताची पूजा करायचे. अनेक मंत्रतंत्र म्हणायचे. मी त्यांची खिल्ली उडवत असे. त्यांच्या वडलांच्या तरुणवयातील मृत्यूनंतर आईनंच दोन्ही भावंडांना मोठं केलं होतं. मोठे भाऊ नवी

मुंबई महानगरपालिकेत अधिकारी होते. गणेशरावही त्यांच्याच मार्गानं पावलं टाकत होते. कमालीच्या ध्येयनिष्ठेनी व जिद्दीनी ते अभ्यास करायचे. मला त्यांची सोबत आवडायला लागली. आम्ही दोघे विद्यापीठात अभ्यासाला जायला लागलो. मी एम.पी.एस.सी.ची मुलाखत देऊन आल्यानं सर्वांच्या आकर्षणाचं केंद्र होतो. जरी मुलाखत चांगली झाली नसली, तरी कक्ष अधिकाऱ्याची किंवा वित्त व लेखा अधिकाऱ्याची वर्ग २ ची पोस्ट मिळेल, याची मला शाश्वती वाटत होती. यु.पी.एस.सी.ची पूर्वपरीक्षा जवळ येत होती, तयारी मनाप्रमाणे होत नव्हती; त्यामुळे अटेम्प्ट वाया जाईल, या भीतीनं परीक्षा द्यायची की नाही – असा गोंधळ मनात होता.

लायब्ररीत एमएससीच्या अभ्यास करणाऱ्या मुलींपैकी एक 'हिरो' सिनेमामधल्या मीनाक्षीसारखी दिसणारी मुलगी आवडायला लागली होती. ती लायब्ररीत येऊन बसली, की अभ्यास व्हायचा नाही. शेवटी धाडस करून तिला नाव विचारायचा पक्का निर्धार केला. गणेश कुलकर्णींना सोबत घेतलं. माझा विचार ऐकून त्यांना कापरं भरलं होतं. आम्ही बस स्टॉपवर तिच्या येण्याची वाट पाहत बसलो होतो. "इफ आय डू नॉट मिसजज, आर यू मिस परांजपे?" असं एक इंग्रजीतील वाक्य पाठ करून ठेवलं होतं. बस स्टॉपवर ती आणि तिच्या तीन मैत्रिणी आल्या. गणेश मला काढता पाय घेण्याचा आग्रह करत होते. मी धाडसानं पुढे गेलो आणि पाठ केलेल्या त्या वाक्याला नैसर्गिकपणे उच्चारण्याचा प्रयत्न केला. तिनंही "येस, आय एम मिस परांजपे" असं अनपेक्षित उत्तर दिलं. "तुमचे वडील पीडब्ल्यूडीमध्ये काम करतात का?" या माझ्या बालिश प्रश्नालाही तिनं होकारार्थी उत्तर दिलं. फासे उलटे पडले होते. तिनं मात्र मला नाव घेऊन विचारलं, "तुम्ही विश्वास नांगरे ना? एम.पी.एस.सी.ची परीक्षा देताय ना? मग अभ्यास करा. इथे अनेक विश्वामित्र येतात व मजनू बनून निघून जातात!" असं सुनावलं. 'कुणाला तरी पटवणं' किंवा 'प्रेम करणं' हा प्रांत आपला नाही, याची पुन्हा एकदा खात्री झाली होती.

पांडू पाटील हे गणेशरावांच्या नेमकं उलटं व्यक्तिमत्त्व होतं. विठ्ठलाचा रंग, पिळदार स्नायूंचं शरीर, राकट चेहरा व बेरकी आ1वाज. मराठी सिनेमातल्या खर्जातल्या खलनायकासारखी दिसणारी ही व्यक्तिरेखा प्रत्यक्षात मात्र कमालीची हळवी व भावनाशील होती. भाऊ पोलीस, त्यामुळे फौजदार होऊनच घरी परतीन; अशी खूणगाठ बांधून हे महाशय कोल्हापूरला आले होते. आई गावाकडून एस.टी.नं डबा पाठवायची. हा पांडुरंग तो सायकलची रपेट मारून घेऊन यायचा. सकाळी अर्धा व रात्री राहिलेला शिळी डब्बा चवीनं खायचा. बजरंगबलीचं नाव घेऊन १०० जोर मारायचा. ज्या वेळी त्याच्या पिळदार स्नायूतून घामाच्या धारा लागायच्या, त्या वेळी गणेशराव व मी घामाच्या वासानं बेजार होऊन नाकासमोर अगरबत्ती लावून अभ्यास करायचो. पांडुरंग नेहमी छाती मोजायचा. ती किती फुगते व मग पीएसआयच्या मोजमापात भरते का, हेही तपासत असे. पीएसआयच्या पूर्वपरीक्षेचा निकाल लागला. पांडुरंग नापास झाला होता. गणेशराव पास झाले होते. हताश पांडुरंग खिन्न मनानं गावी जायचा विचार करीत होता, त्या वेळी मी त्याला येणाऱ्या राज्यसेवेच्या पूर्वपरीक्षेला बसण्याचा आग्रह केला. पांडुरंगाचं हस्ताक्षर कमालीचं टपोरं आणि

रेखीव होतं. त्याच्या लिहिण्यात जिवंतपणा होता. ११वी पासून त्यानं शास्त्र शाखा निवडली होती. त्यामुळे त्याचं मन रमत नव्हतं. उलट साहित्य व मानव्य विषयात त्याला गती होती. त्यानं रडत खडत परीक्षा द्यायचा निर्णय घेतला. आम्ही तिघांनी राज्यसेवेची पूर्वपरीक्षा दिली.

पीएसआयच्या मुख्य परीक्षेचा निकाल लागला. गणेशराव परीक्षा पास झाले होते. त्यांनी शिवाजी विद्यापीठाच्या मैदानावर शारीरिक परीक्षेची तयारी सुरू केली. पण ते किडमिडीत शरीर महिनाभरात किती भरणार, सुधारणार? ते पीएसआयची शारीरिक परीक्षा द्यायला गेले. पण 'फुग फुग फुगवूनही त्यांचं छाताड भरलं नाही' असं सांगत अपयशी मुद्रेनं परतले होते. या काळात सुखदुःखं सारखी असल्यानं पक्की जिवाभावाची मैत्री व्हायची. स्वार्थ नसायचे. उद्दिष्टं सारखी होती. युद्ध एवढं मोठं होतं की, एकमेकाला आधार दिल्याशिवाय शत्रुशी झुंज देता येणार नव्हती. 'युद्धाच्या काळात कमी रक्त सांडायचं असेल, तर शांततेच्या काळात जास्त घाम गाळला पाहिजे.' असं म्हणतात. रात्री रात्री जागून अभ्यास सुरू होता. एम.पी.एस.सी. चा निकाल काही कारणानं लांबला होता. रोज एम.पी.एस.सी. स्कॅमच्या बातम्या वर्तमानपत्रात वाचायला मिळू लागल्या. अस्थिरता आणि अधीरता वाढू लागली होती. या मानसिक गोंधळ व द्विधा मनस्थितीमुळे यु.पी.एस.सी. पूर्वपरीक्षा दिलीच नाही. एम.पी.एस.सी. 'राज्यसेवेची' पूर्वपरीक्षा मात्र दिली. पण १९९५ चं वर्ष पेपरफुटीमुळे गाजलं होतं. सापशिडीच्या खेळात पुन्हा शून्यातून सुरुवात करायला लागते की काय, अशी भीती वाटत होते. आणि हो, ही भीती खरी ठरली. मुलाखतीचा निकाल लागला. उपजिल्हाधिकारी दूरच, कुठल्याही वर्ग-२च्या कुठल्याही पदांच्या यादीत माझं नाव सापडत नव्हतं. मी पुरता हादरलो होतो. गेल्या काही महिन्यांत पाहिलेल्या स्वप्नांचा चुराडा झाला होता. नियतीनं पुन्हा आरंभरेषेशी आणून उभं केलं होतं.

या स्पर्धापरीक्षेच्या चक्रव्यूहापासून कुठेतरी दूर पळून जावं, अशी वैफल्यग्रस्त मनःस्थिती झाली. गणेशरावांनी मनाची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. 'ईश्वरकृपेनी सगळं ठीक होईल. जे काही होतं, ते चांगल्यासाठी होतं', असे सनातनी विचार ऐकवून मला त्यांनी नरसोबावाडीला जाण्याचा आग्रह केला. आम्ही दोघे एस.टी. बस पकडून त्याच रात्री कृष्णेकाठच्या नृसिंह सरस्वतींच्या मंदिरात गेलो. सायंकाळची वेळ होती. आरतीचा प्रचंड नादमय उमंग होता. नृसिंह सरस्वतींच्या तेजोमय मुखमूर्तीचं दर्शन घेतलं. यापूर्वी देवावर फार विश्वास नव्हता. नेहमी त्याच्याशी 'मला हे दे, ते दे' असा मागणीचा सूर असायचा. आज काहीतरी त्याग करायचा मूड झाला. माझ्याकडे या वेळी द्यायला काहीच नव्हतं, पण त्या कृष्णातीरी सगळ्यात आवडणारी गोष्ट ध्येयप्राप्तीपर्यंत त्यागण्याचा निर्धार केला. कोल्हापूरच्या मातीतील पाटलाच्या पोराला सुकं मटण आणि तांबडा रस्साच प्राणप्रिय असणार. 'जोपर्यंत यु.पी.एस.सी.च्या परीक्षेत यशाचं तोरण बांधत नाही; तोपर्यंत मांसाहाराला स्पर्शही करणार नाही,' अशी गणेश कुलकर्णींच्या साक्षीनं नृसिंह सरस्वतींच्या मंदिरात प्रतिज्ञा केली आणि पुन्हा हायवेवर ट्रक पकडून गावी गेलो.

माझ्या अपयशाची बातमी पंचक्रोशीत पसरली होती. माझे काही भाऊबंद गावात दारू पिऊन काहीही कारण नसताना देशमुखसाहेबांना लाखोली वाहत होते. वडलांनी त्यांची

खिन्नता चेहऱ्यावर दाखवली नाही. पहाटे पहाटे देवीचं दर्शन घेऊन 'पोराला संघर्षासाठी पुन्हा ऊर्जा दे', असं साकडं त्यांनी निनाईला घातलं होतं. मला जवळ घेऊन त्यांनी 'निराश व्हायचं नाही, पुन्हा लढायचं' असा आशीर्वाद दिला.

सकाळी गावातील अनेक मंडळी माझ्या अपयशानं व्यथित झाल्याचं दाखवण्यासाठी घरी येऊन भेटून गेली. काहींनी 'भावड्या, असं कसं झालं रे?', म्हणून गहिवर काढला. मयतानंतर भेटायला येतात, तसा सर्वांचा सूर होता. 'यातनं सावर रे, बाबा', असा आधार वयस्कर मंडळी देत होती. काही जण मिस्कीलपणे 'पैशाशिवाय व वशिल्याशिवाय साहेब होता येतं का?' असं वडलांना पटवून देण्याचा प्रयत्न करत होते.

मी बाहेरून शांत होतो, पण आतून ज्वालामुखीचा उद्रेक झाला होता. प्रचंड धग निर्माण झाली होती. या लाव्हारसाला योग्य दिशा देऊन, निराशेचं अधःपतन करून; नव्या जोमानं नवी लढाई जिंकायची होती. अपयश आणि पराभवानं चक्रावून गेलो होतो. गावातल्या अनेक जणांना माझ्या अपयशानं आनंदही झाला होता. अशा वेळी विचार केला – अरे, जिंकायची मजा तेव्हाच आहे, जेव्हा अनेक जण तुमच्या पराभवाची आतुरतेनं वाट पाहत असतात. आई-वडलांचा फोटो टेबलावर ठेवला आणि मग या प्रेरणास्रोतातून इंधन घेऊन अभ्यासाचं इंजीन सुरू करून वेग पकडायचं ठरवलं. या वेळी कोणताही गोंधळ, घोषणा घालायच्या नव्हत्या. आतापर्यंत स्पर्धापरीक्षेचा अभ्यास करणाऱ्यांच्या 'स्वयंघोषित' आणि 'जनताघोषित' वर्गवारीत वावरत होतो. आता मात्र खूप झालं. 'आयोगघोषित' या तिसऱ्या वर्गवारीत टॉपला यायचं, हा निश्चय केला. चटके कितीही बसोत, वेदना आणि अपमान कितीही सहन करायला लागो, आता शेंडी तुटेल किंवा पारंबी; या वेळी खचायचं नाही, थांबायचं नाही, थकायचं नाही. आयुष्य ही एक शर्यत आहे. जसं रेसमध्ये पळणाऱ्या घोड्याला माहीत नसतं, की तो का धावतोय. त्याला बसणाऱ्या वाबकाच्या फटक्यांच्या वेदनांनी तो वेग वाढवत असतो. परिस्थितीचे चटके आपलाही वेग वाढवत आहेत, हा आशावाद निर्माण केला. 'देव आता आपला रायडर आहे. तो ठरवेल, मी शर्यत जिंकायची की नाही. मात्र असेल नसेल, तेवढ्या वेगानं धावायचं,' असा संकल्प केला. यश हे अंतिम नसतं, तसं अपयशही अखेरचं नसतं. तुमचं धैर्य, तुमची इच्छाशक्तीच तुमचा संघर्षप्रवास ठरवते. निर्धारानं 'तू चाल पुढं तुला पर्वा कशाची' असं स्वतःला बजावलं. आणि माझ्या आयुष्याला दिशा आणि कलाटणी देणारी ती पंचाण्णव-शहाण्णवची परीक्षेच्या प्रांतातली अंतिम घोडदौड सुरू झाली.

गेल्या दीडेक वर्षात परीक्षा प्रक्रिया माहीत झाली होती. विषयाचा आवाका आला होता. अभ्यास कसा करावा, याची कल्पना आली होती. अभ्यासाला लागणारी पुस्तकं जमवली होती. अपयश चाखलं होतं. त्यातून काय करायचं नाही, हे शिकलो होतो. आता यशस्वी होण्यासाठी लागणारे सर्व ठोकताळे मांडले होते. मांड घालून अभ्यासाला बसायला अभ्यासिका, कधीमधी गरज पडेल तेव्हा मार्गदर्शन मिळेल, यासाठी गुरू आणि रात्री झोपायला मिळेल, एवढी सोय मुंबईत करायची होती. पुन्हा मुंबई गाठली. देशमुखसाहेबांच्या आमदार निवासातील रूमवर पत्र्याची पेटी आणि वळकटी टाकली. हुतात्मा चौकातली

पेटीट लायब्ररी गाठली व प्लॅनप्रमाणे अभ्यासाला लागलो. हिशेबाची वही ठेवावी, तशी अभ्यास आणि वेळेच्या नियोजनाची वही ठेवली. दिवसाचा, आठवड्याचा, महिन्याचा, पुढच्या सहा महिन्यांचा आणि पूर्व व मुख्य परीक्षेच्या अभ्यासाचा तक्ता बनवला. प्रश्नपत्रिका व अभ्यासक्रमाचं व्यवस्थित विश्लेषण केलं. सकाळचे चार, दुपारचे चार व सायंकाळचे चार असं बारा तासांचं रोजचं मीटर पडलं पाहिजे, असा प्रण केला. सकाळ आणि दुपारचं सूत्र जमायचं. लायब्ररी सायंकाळी सात वाजताच बंद होत असल्यानं रात्री अभ्यास कुठे करायचा हा प्रश्न निर्माण व्हायचा. आमदार निवासावर गावाकडच्या कार्यकर्त्यांची वर्दळ असायची. काही जण रात्री दारू पिऊन यायचे. पान खाऊन रूमच्या कोपऱ्यात पिचकाऱ्या मारायचे. बाथरूमची अवस्था अतिभयानक व्हायची. ही एकटीच रूम वातानुकूलित होती, कारण तळमजल्यावर कँटीनचा भटारखाना होता, त्यामुळे स्लॅब तापायचा. ज्या वेळी रूमवर कोणी नसायचं, त्यावेळी फडफडणाऱ्या ए.सी.च्या आल्हाददायक हवेत अभ्यास व्हायचा. पण ज्या वेळी ढेरपोट्या पुढाऱ्यांच्या गर्दीत झोपायला लागे, त्या वेळी कुलाब्यातील वेगवेगळ्या टपरीवर तळलेल्या पदार्थांच्या ढेकरापासून ते नाकातले केस करपवणाऱ्या पादांच्या दुर्गंधीमध्ये जीव गुदमरायचा. शेवटी बाहेरच्या कॉरिडॉरमध्ये चटई टाकून झोपायचा प्रयत्न करायचो. पण अंगाला ओडोमॉस फासूनही या इमारतीतील गावपुढाऱ्यांचं रक्त पिऊन गलेलठ्ठ झालेले मच्छर जुमानायचे नाहीत. झोप चांगली न झाल्यानं दुसऱ्या दिवशी अभ्यासावर विपरीत परिणाम व्हायचा. पेटीट लायब्ररीतील टेबलावर डोकं ठेवून अपुरी राहिलेली झोप पुरी करण्याचा प्रयत्न करायचो. पण लायब्ररीच्या शांत वातावरणात झोप एवढी गाढ लागायची, की काही मिनिटात घोरू लागायचो. इतरांना त्रास व्हायचा, म्हणून शिपाई अनेकदा वॉर्निंग देऊ लागला. इथूनही हकालपट्टी नको, म्हणून दक्षिण मुंबईच्या उच्चभ्रू वस्तीत रूम शोधायला लागलो. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या रिकाम्या सर्वंट क्वार्टर्समध्ये पी.डब्ल्यू.डी.वाले रिकामी रूम भाड्यानं देतात, हे ऐकलं होतं. त्यामुळे मुंबईत पोस्टींग असताना ज्या २२०० स्क्वेअर फुटांच्या सरकारी निवासस्थानात राहत होतो, त्या 'यशोधन' इमारतीतही त्या संघर्षकाळात सर्व्हंट क्वार्टर मिळतीय का, तेही पाहायला आलो होतो. शेवटी अभ्यासाचे बारा वाजताहेत, म्हणून मुंबईतील मराठी माणसाप्रमाणे दक्षिण मुंबईतून कल्याणच्या पुढे आंबिवली येथे आतेभावाच्या रिकाम्या रूमवर स्थलांतर केलं.

आंबिवलीच्या इराणी वस्तीतून या रूमवर पायी चालत जावं लागे. इथे अनेकदा पोलिसांच्या धाडी पडायच्या. या इराणी वस्तीत अनेक लुटारू राहतात, असं ऐकायला मिळायचं. पहाटे ३ वाजता उठायची दहावीची सवय पुन्हा लावून घेतली. आईनं गावाकडून तुपात शिरा भाजून दिला होता. तो स्टोव्हवर शिजवून गरम दुधामध्ये मिसळून पोटभर खायचो. तासभर रूमवरच अभ्यास करायचो. साडेचारची लोकल पकडून पेटीट लायब्ररीच्या दरवाजात साडेपाचलाच धडकायचो. पहाटेच्या वेळी आंबिवलीला ट्रेनमध्ये बसायला जागा मिळायची. ट्रेनच्या प्रवासातही चांगला अभ्यास व्हायचा. वेळापत्रकाची घडी हळूहळू बसायला लागली. पेटीटमध्ये जायचंही कमी करायला लागलो. शेजारीच गावाकडचं एक कुटुंब होतं. त्यांच्या घरी खाणावळ लावली होती. आतेभावाच्या रूमचं रूपांतर अभ्यासाच्या

जादुई गुहेत झालं होतं. पुस्तकं सगळीकडे अस्ताव्यस्त पसरलेली असायची. कधी शिरा तर कधी साखर सांडली, तर लाल मुंग्या व्हायच्या. बऱ्याचदा या चावक्या मुंग्या आणि घोंगावणाऱ्या माश्यांशी तह करून झोपावं लागे. खाणावळीत रविवारी मटणाचा बेतही असे. खूप चलबिचल व्हायची. पण यश मिळेपर्यंत मांसाहार न खाण्याचा निश्चय ढळू दिला नाही. डाळभात आणि भाकरीवर गाडी चालत होती. पण त्याचा परिणाम असा झाली की, पोट भरायचं नाही आणि सुस्तीही यायची नाही. भुकेल्या वाघासारखा मग अभ्यासावर तुटून पडायचो. अभ्यासही स्मार्ट पद्धतीनं सुरू होता. Smart म्हणजे specific, measurable, achievable, realistic and timebound. अर्थातच नेमका, पक्का, मोजका, गाठता येईल तेवढा, वस्तुनिष्ठ आणि विहित वेळेत संपेल अशा स्वरूपाचा व अशा पद्धतीनं आता अभ्यास करायला शिकलो होतो. युक्त्या आणि क्लृप्त्यांचा वापर शक्य तिथे करायचो. इतिहासाच्या नकाशावरील प्रश्नांसाठी वेगवेगळ्या काळांतील महत्त्वाच्या स्थानांचं महत्त्व लिहावं लागे. असे कालसदृश नकाशे तयार केले व काही खोलीत तर काही अगदी टॉयलेटमध्ये चिकटवले. कमोडवर 'बसल्या बसल्या' या ६० मार्कांच्या प्रश्नांची तयारी होऊन जायची. प्रत्येक चॅप्टरवरचे महत्त्वाचे मुद्दे काढले. ते लक्षात ठेवण्यासाठी त्यांची जोड काही ठिकाणी गलिच्छ, काही ठिकाणी अश्लील संज्ञांशी लावली. आपोआप अशा विकृत गोष्टी परमनंट मेमरीमध्ये जायच्या आणि परीक्षेवेळी आपसूक आठवायच्या. माहीत नाही बुवा, की चांगलं का लवकर विस्मरतं आणि वाईट तेवढं कायमचं स्मरणात राहतं. कदाचित उपजत मानवी प्रवृत्ती असावी!

आंबिवलीहून दोन स्टेशन दूर टिटवाळा आहे. आठवड्यातून एकदा तिथल्या गणपती बाप्पाच्या मंदिरात रिचार्जिंगसाठी जायचो. मित्र जवळ नसायचे, त्यामुळे आता देवालाच सवंगडी बनवून त्याच्याशी संवाद साधायचो. सुखदु:ख त्याला सांगायचो. आज काय केलं आणि उद्या काय करणार, याच्या नियोजनाची चर्चा सकाळी अंघोळीनंतर भिंतीवरील कॅलेंडरातील देवाशीच व्हायची. फायदा हा झाला, की मला ईश्वर माझ्या पाठीमागे ठाम उभा आहे, असा उगाचच विश्वास वाटायला लागला. खरंतर नंतर गणपतीशी एवढं नातं जुळलं, की मी माझ्या पूर्व, मुख्यपरीक्षा, मुलाखतीचा आणि मला कोणत्या राज्यात नेमणूक झाली आहे – अशा सर्व निकालांचे फोन सिद्धीविनायकाच्या मंदिरासमोरच्या टेलिफोन बूथवरूनच केले. ही कदाचित अंधश्रद्धा आहे. पण अभ्यासाच्या तपश्चर्येनं आणि सात्त्विक, शाकाहारी आहारानं मला आत्मिक बळ आल्यासारखं वाटायचं. कदाचित...देवावरील अंधविश्वास असेल. पण देव हा चांगुलपणा, पुण्य, औदार्य, प्रेम, कृपादृष्टीचं प्रतीक आहे; हे लहानपणापासून एवढं बिंबवलं गेलं होतं. तो कष्टाचं चीज केल्याशिवाय राहणार नाही, हा विश्वास होता. त्याचा आधार आहे, ही खात्री झाल्यावर निराशा आणि हताशपणाच्या अनेक नाजूक क्षणी व्यसन किंवा वाममार्गाच्या आहारी गेलो नाही.

पावसाळ्याचे दिवस होते. रापराप पाऊस पडायचा. मी राहत होतो, ती ओसाड इमारत होती. माझ्या खोलीच्या मागे किट्ट झाडी होती. अनेकदा इराणी गुंडांची टोळी मोटारसायकलवर बाहेर येऊन उभी असायची. पण मला कधीही त्यांची भीती वाटली नाही.

हो, रात्री कधी कधी कुत्री रडायला लागली, की भुताची भीती वाटायची. सिनेमात पाहिलेली वेगवेगळी भुतं, वेताळ समोर उभे ठाकायचे. मात्र या वेळी हाक दिली, की मुन्नाभाईला सगळ्या ठिकाणी शंकानिरसन करायला बापू धावायचे, तसे रूमच्या कोपऱ्यात माझ्यासाठी बाप्पा उभा असायचा. २६/११च्या रात्रीही मृत्यू समोर होता. खरंतर तो अनेकदा येऊन धडकत होता, पण एके-४७शी मुकाबला करताना क्षणभरही माझा पिस्तुलधारी हात थरथरला नाही. बुलेटप्रुफ जॅकेट नव्हतं, तरी क्षणभरही भीती वाटली नाही किंवा शंका आली नाही. कारण ताजच्या प्रत्येक भिंतीत किंवा कोपऱ्यात बाप्पा उभा होता. तोच माझं बुलेटप्रुफ जॅकेट होता. तोच हिंमत आणि बळ देत होता. अशा अदृश्य शक्तीनी सकारात्मक बळ दिलं, की अनेक अवघड विषय सोपे होऊन जातात. त्या रात्री त्या वास्तूमध्ये धर्माच्या नावावर भटकलेले व चुकीच्या संकल्पनांनी संमोहित केलेले तरुण अतिरेकी होते. त्यांना कोणीतरी 'जन्नत'चा चुकीचा रस्ता सांगितला होता. त्यामुळे त्यांची अखेर जे. जे. हॉस्पीटलच्या शवागारात कुजण्यामध्ये झाली आणि देशभक्ती आणि कर्तव्यभावनेनी त्यांना जे सामोरे गेले, त्यांच्याशी भिडले, लढले, शहीद झाले; ते कायमस्वरूपी देशाच्या इतिहासाची सुवर्ण अक्षरं बनून राहिले.

जर अधिकारांना सदसद्विवेकाची जोड मिळाली, तर त्यातून ईश्वरी शक्ती तयार होते व व्यक्तीच्या हातून मानवतेची सेवा होते. जर अधिकार हा सदसद्विवेक बुद्धी गहाण ठेवून चेकाळणाऱ्या आनंदासाठी वापरला, तर त्यातून पाशवी शक्ती तयार होते व कृती आणि उक्तीतून सैतानी नंगानाच सुरू होतो. चांगलं-वाईट काय आहे आणि ते मी कसं स्वीकारलं किंवा अव्हेरलं पाहिजे, यासंबंधी परमेश्वराला उद्देशून एक प्रार्थना आहे- 'परमेश्वरा, जे मी बदलू शकत नाही, ते स्वीकारण्याचं मला धैर्य दे. जे बदलू शकतो, ते बदलण्याचं सामर्थ्य दे. जे बदलू शकतो व जे बदलू शकत नाही, त्यामधील फरक ओळखण्याचं शहाणपण दे'. या प्रार्थनेत आयुष्यातील लढाईचं सार आहे.

'संघर्ष करताना, लढताना कोणताही थांबा घ्यायचा नाही की कोणताही प्रश्न विचारायचा नाही', हा निश्चय करून लढाई करत रोज नवनवे अभ्यासप्रांत काबीज करत चाललो होतो. खरंतर युद्धनीतीचं तंत्रच अभ्यास करताना मी अंगीकारलं होतं. इ.स.पू. ५११ साली 'सून त्झु' या चिनी सेनापतीनं लिहिलेल्या 'आर्ट ऑफ वार' या युद्ध शास्त्रावरच्या ग्रंथात युद्धनीतीचं अचूक व नेमकं विश्लेषण केलं आहे. जर तुम्ही स्वतःला व तुमच्या शत्रूला पूर्णपणे ओळखलं असेल, तर प्रत्येक युद्धामध्ये तुम्ही विजयश्री खेचून आणाल. जर तुम्ही स्वतःला पूर्ण ओळखलं असेल, पण शत्रूबद्दल तुम्हाला माहिती नसेल; तर प्रत्येक विजयामागे तुम्हाला पराभवसुद्धा चाखावा लागेल. आणि जर तुम्हाला स्वतःबद्दल आणि शत्रूबद्दलही योग्य ज्ञान नसेल, तर प्रत्येक युद्धामध्ये तुम्हाला सपाटून मार खावा लागेल. यु.पी.एस.सी.च्या परीक्षेलाही आपल्याला आव्हान देणारा शत्रू म्हणून समजलं आणि हे तत्त्व लागू केलं, की लढाईचं तंत्र सोपं होऊन जातं. स्वतःच्या सामर्थ्यस्थानांचा अभ्यास करायचा आणि त्यांचा युद्धावेळी म्हणजे परीक्षेला सामोरं जाताना बेमालूमपणे उपयोग करायचा. स्वतःची दुर्बल स्थानं ओळखायची व त्यांच्यामुळे परीक्षेवेळी निर्माण होणाऱ्या उणिवा, त्रुटी भरून

काढायचा प्रयत्न करायचा. समोर असणाऱ्या संधी शोधायच्या, येऊ घातलेली संकटं योग्य वेळेला ओळखायची आणि पूर्ण तयारीनिशी परीक्षारूपी लढाईला सामोरं जायचं.

शिवाजीमहाराजांनी त्यांच्या करिअरचा प्लॅन कसा केला असावा? का त्यांच्या जीवनात चमत्कार वाटेल, असं यश त्यांना मिळालं होतं? प्लॅन म्हणजे दुसरं-तिसरं काही नाही. तर काय करायचं, कसं करायचं, केव्हा करायचं आणि कोणी करायचं, याचं चपखल व पद्धतशीर नियोजन. त्यांनी आपलं उद्दिष्ट निश्चित केलं. स्वतःवरचा अदम्य विश्वास ही त्यांची सर्वांत मोठी पुंजी होती. काही नियम तोडले, काही संकेत झुगारले आणि नकारार्थी मंडळींना बाजूला सारले. मग स्वराज्याच्या कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मांडली. त्यासाठी योग्य पारख करून माणसं व संसाधनं जमवायला सुरुवात केली. स्वतःला साजेसं व उपयोगी पडेल, असं युध्दतंत्र विकसित केलं. आवाज, धूर, अग्नी आणि प्रकाशाचा बेमालूमपणे संदेशवहनासाठी उपयोग केला. वाघनखं, विटा, दांडपट्टा अशी नवी शस्त्रं पाजळली. घोडदळ उभं केलं. आरमार मजबूत केलं आणि सर्वांत अधिक महत्त्वाचं म्हणजे सामान्य माणसामाणसामध्ये स्वराज्याविषयी अतोनात प्रेम व निष्ठा तयार केली. भौगोलिक परिस्थितीचा योग्य अभ्यास करुन गनिमी कावा विकसित केला. असे जर आपल्या दुर्बल स्थानाचा विचार आणि शक्तीस्थानांमध्ये योग्य व नेमका विकास केला, तर दिल्ली अब दूर नहीं; ज्यावेळी ताणतणाव यायचा, त्यावेळी 'शिवाजी, शिवाजी, शिवाजी' मंत्र जपायला सुरुवात केली. डाव नेमका पडायला सुरुवात झाली. सहा महिन्यांवर असणारी लढाई, वर्षभरावर असणारी लढाई आणि ती जिंकण्याचं सूत्र, तंत्र आणि मंत्र याच्या नियोजनामध्ये मी अनेक तास घालवायचो. तयारीसाठी आत्ताच घाम गाळत होतो, की जेणेकरून लढाईच्या वेळी कमी रक्त सांडावं लागेल.

अनेकदा मोह प्रलोभित करायचे. खुंट असणारी दाढी, गोल गळ्याचा टी शर्ट व जीन्सच्यावर स्लीपर असा पेहराव असायचा, त्यामुळे सुशिक्षित भिकाऱ्यासारखी छबी झाली होती. काही पाहुणेरावळेही सायंकाळच्या वेळी भेटायला गेलो, तर जेवायला थांबला, म्हणून नाक मुरडायचे. वाया गेलेला हुशार मुलगा, अशी काहीशी इमेज झाली होती. एकदा एका आतेबहिणीच्या घरी सुट्टीच्या दिवशी गेलो होतो. तिचे पती डॉकयार्डमध्ये शिपायाचं काम करतात. माझा असा 'देवदासी' अवतार पाहून त्यांनी लांबलचक लेक्चर दिलं. चार पैसे कमवून कुठेतरी सेटल होण्याचा सल्लाही दिला. मी त्यांना एम.पी.एस.सी.च्या अधिकारीपदाचा इंटरव्ह्यू दिल्याचं सांगण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांच्या लेखी या सगळ्या परीक्षा म्हणजे जुगार आणि ज्यांना यश मिळतं, त्यांनी खूप मोठा वशिला किंवा पैशाचा वापर करून बाजी मारलेली असते. दोन-पाच नशिबानी व कष्टानी निवडले जातात. 'त्या दोन-पाचात नंबर आणून दाखवीन', असं आव्हान देऊन पुन्हा कुठल्या पाहुण्याची घरी बोलणी ऐकायची नाहीत, असा निर्णय घेऊन परतलो.

रूमवर परतलो, की पुन्हा अभ्यास आणि एकटेपणा सोबत असायचा. कधीमधी बाळ्या कदम हा बालपणीचा मित्र भेटायला यायचा. या माणसाला मुंबईच्या गर्दीत नोकरी सापडत नव्हती, पण सुखी माणसाचा सदरा मात्र सापडला होता. बोंबलत फिरणं, टुकाऱ्या करणं,

देवाला सोडलेल्या वळूसारखं भटकणं असंच त्याचं रोजचं रुटीन असायचं. मला भेटायला आला, की आम्ही दोघं बस पकडून सिनेमा पाहायला जायचो. बसच्या गर्दीतही उभं रहायलाही जागा नसायची, त्या वेळी बाळ्या लंगडायला लागायचा आणि दिव्यांगासाठी राखीव असणाऱ्या सीटवर जाऊन बसायचा. कधी कधी मित्राची मोटारसायकल घेऊन यायचा. रस्त्यावर मुद्दाम कोणाच्या तरी गाडीला कट मारून भांडण उकरून काढायचा. समोरच्यानं आवाज मोठा केला, की पळ काढायचा. पण समोरचा जर 'सॉरी'ची भाषा बोलू लागला, की त्याच्यावर चढ चढ चढायचा. त्याला आयुष्याच्या गांभीर्याशी काही घेणंदेणं नव्हतं. येणारा दिवस हसत-खेळत, मजा करत घालवणं, हेच त्याचं लक्ष्य. मुंबईला आल्यावर काही दिवस त्यानं एका चपलांच्या शोरूममध्ये काम केलं. दुकानमालकाच्या पोरीवर लाईनपण मारायचा. याच कारणावरून त्याची दुकानमालकाशी मारामारी झाली. या भांडणात मालकानं त्याच्या गालाचा चावा काढला. 'मालकाच्या पोरीच्या गालाचा ताबा घेतल्याशिवाय तोंडावरचे बँडेज काढणार नाही,' अशी प्रतिशोधाची शपथ या महाभागानं घेतली होती. त्याला मुंबईतील कानाकोपऱ्यातील छोट्या छोट्या गोष्टी माहीत असायच्या. आम्हाला 'ओरिजीनल जीन्स' स्वस्तात घेऊन देतो, म्हणून धारावीच्या झोपडपट्टीतील डुप्लिकेट जीन्सच्या फॅक्टरीत घेऊन गेला आणि आवडेल त्या ब्रँडचा स्टीकर लावून ठिगळाच्या जीन्स आम्ही खरेदी केल्या होत्या. त्याला कुठे स्वस्त, फुकट आणि चमचमीत खायला मिळतं, तेही माहीत असायचं. 'भाऊ, तुम्ही गप्प बरोबर चला' म्हणून तो मोठ्या हॉलमध्ये होणाऱ्या लग्न, मुंज, बारसं, वाढदिवसाच्या कार्यक्रमाला घेऊन जायचा. चांगलंचुंगलं खायला मिळायचं. एकदा एका मंत्र्याच्या मुलाच्या रिसेप्शनमध्ये दोघे घुसलो. मांसाहारी पदार्थाची १०० प्रकारांची मेजवानी तयार होती. बाळ्या कधी न पाहिलेल्या या मेनूवर एवढा तुटून पडला, की दुसऱ्या दिवशी त्याचं तोंड हनुमानासारखं फुगलं होतं. फुकटच्या नॉनव्हेजनं त्याच्या घशापासून ओठांपर्यंत सूज आली होती. अशा या सर्व अवगुणसंपन्न मित्रासोबत काही तास मजेत जायचे. पुन्हा येरे माझ्या मागल्या.

एम.ए.च्या ऑक्टोबरच्या परीक्षेचा फॉर्म भरला. कारणं तीन होती. जर चांगल्या मार्कांनी पास झालो, तर होस्टेलला पुन्हा प्रवेश मिळेल. दुसरं म्हणजे पुढे काही हाती लागलं नाही, तर निदान एम.ए. होऊन मास्तरकी तरी करू. तिसरं म्हणजे एम.ए.च्या अभ्यासक्रमात इतिहास संशोधन, जगाचा इतिहास आणि समकालीन इतिहास ह्या यु.पी.एस.सी.साठी पोषक अभ्यासक्रमाची तयारी आपसूक होणार होती. इंग्रजी किंवा मराठी माध्यमातून पेपर लिहिता येत होते. त्यामुळे काही पेपर इंग्रजीतून व काही मराठीतून लिहिले. इतिहास मांडण्याची इंग्रजी लेखन-शैली किती ताकदीची आहे, त्याचीही प्रचिती येणार होती. मुख्य परीक्षेच्या तयारीशी सांगड घालून एम.ए.च्या परीक्षेला सामोरा गेलो. पेपर चांगले गेले.

आंबिवलीच्या रूमवर एकट्याला अभ्यास करणं जिकिरीचं व्हायचं. शिवाय सी.एस.टी.ला जाण्यायेण्यात खूप वेळ जायचा. शिवाजी निमट हा ठाण्याच्या शिवाईनगरमध्ये भाड्याच्या छोट्या वन बीएचके फ्लॅटवर राहत होता. हा भलता अभ्यासू आणि वेडा मित्र होता. एकदा अभ्यासाला मांडी घालून बसला, की आठ आठ तास उठायचा

नाही. याच्यासोबत अभ्यासाला धार येईल, म्हणून ठाण्याला शिफ्ट झालो. म्हाडाच्या कॉलनीतील हा परिसर शांत होता. दिल्लीहून यु.पी.एस.सी.च्या पूर्वपरीक्षेच्या ऑडिओ कॅसेट मागवल्या होत्या. सांयकाळी 'विहार' तलावावर जाऊन तिथल्या रोमान्समध्ये मशगुल जोडप्यांकडे दुर्लक्ष करून त्या वॉकमनवर ऐकायचा प्रयत्न करायचो. त्याच वेळी 'रंगिला' हा चित्रपट सुपरहिट झाला होता. 'हाय रामा, ये क्या हुआ'सारखी उर्मिलाची मदहोश करणारी गाणीही ऐकायचो. 'रोजा' सिनेमातील प्रियकरासाठी धावत येणारी प्रेयसी ही चुकूनमाकून तलावाकाठी तंद्री लागली, की स्वप्नामध्ये भेटायला यायची. असे हॅल्युसिनेशनचे अनुभव अनेकदा यायचे. अभ्यासाची किक आणि स्वप्नांचा युफोरिया यामध्ये खूप जवळचं नातं आहे. त्या वेळी 'मुक्ता' हा अप्रतिम मराठी सिनेमाही रिलीज झाला होता. त्यात ना. धों. महानोरांची गीतं अप्रतिमपणे लयबद्ध केली होती. 'तू तलम अग्नीची पात जशी दिन रात जळावी मंद', असे शब्द कानावर पडले किंवा 'रक्तात पेटलेल्या अगणित सूर्यांनो' अशा ओळी ऐकल्या, की आत कुठेतरी स्फुल्लिंग पेटायचं. दीडेक किलोमीटरवर खानावळ लावली होती. खानावळीचा मालक हा महानगरपालिकेत शिपाई होता. प्रेमानं तो बायकोला भटकभवानी, सटवाई, चेटकीण अशा लाडीक शिव्या अहो-जावोमध्ये द्यायचा. शिपायाचं काम पण ऑफीसला तयार होऊन जाताना "अहो चेटकीण बाई, ऑफीसलो चाललो हा; येताना तुमच्या कुत्रीच्या पिलांसाठी अभ्यासाचं काही आणायचं आहे का?" असे शिवराळ पण आदरयुक्त भाषेत विचारायचा. हा खानावळवाल्यांचा-कौटुंबिक उद्धार ऐकत मी आणि शिवाजी निमट खाली मान घालून फिदी फिदी हसत जेवायचो. मेसच्या बाहेरच साईबाबांचं सुंदर मंदिर आहे. इथंही मला रिचार्जींग करणारं टॉनिक मिळायचं. मी मंदिराच्या प्रांगणात जाऊन बसायचो. थोडा वेळ बसून निमट्या कंटाळून निघून जायचा. अनेकदा आरतीची वेळ असायची. घंटेच्या नादब्रम्हानं मन प्रसन्न व्हायचं. शिवाय ठाण्यातील अनेक समवयस्क मुली दर्शनाला आलेल्या असायच्या, त्यामुळे डोळ्यांचाही व्यायाम व्हायचा. मास्लोच्या गरजांचा आलेख वाचला होता. त्यात शारीरिक गरजा पूर्ण झाल्या, की मानसिक गरजांमागे माणूस लागतो व मानसिक संपल्या, की अध्यात्माच्या मागे व अध्यात्मानंतर स्वयंसिद्धीकडे. पण आमचा आलेखावरचा बाण मात्र वय आणि परिस्थितीच्या द्वंद्वामुळे नेहमी वरखाली व्हायचा. कोणत्याही गरजेची पूर्तता होत नव्हती, त्यामुळे आलेखावर अनेक हिंदोळे निर्माण झालेले दिसायचे आणि आमचं यौवनकाळातील भावविश्व हे नेहमी गिचमिटीत, गोंधळलेलं आणि अंधारलेलं असायचं.

पूर्वीपासून स्वच्छतेची फार सवय नव्हती. त्यामुळे एकच महिनाभर न धुतलेला टॉवेल, एकच वर्षभर न धुतलेली बेडशीट व चादर आणि कधीही फिनेलनं साफ न केलेले टॉयलेट; त्यामुळे घरमालक नाकाला रुमाल लावूनच रूममध्ये शिरायचा. 'जर पुढच्या वेळी टॉयलेटची अशी अवस्था ठेवली, तर सामान बाहेर फेकून देईन,' म्हणून दमही भरून गेला होता. शेजारच्या फ्लॅटवरच्या गॅलरीत कपडे सुकवायला येणाऱ्या कुमारिकेकडे पाहण्याचा मोहही व्हायचा. पण तिच्या वडलांनी डोळे मोठे केले, की आपसूक मान पुस्तकामध्ये जायची. अशा या मुंबई-ठाण्याच्या मायानगरीत मोहजालापासून स्वतःला प्रयत्नपूर्वक जपत पावलं टाकत

होतो. शेजारच्या खोलीतून रविवारच्या दुपारी मटणाच्या रश्श्याचा किंवा बोंबील तळल्याचा वास यायचा. वर्ष झालं होतं, वशाटाला शिवलोही नव्हतो. या वासानं जीव कासावीस व्हायचा. पण मन घट्ट होतं, निर्णय पक्का होता. देवाबरोबर करार केला होता. आता माझी बारी होती. अंगात दहा हत्तींचं बळ यायचं. अशावेळी भूतकाळातील सगळी अपमानदृश्यं फ्लॅशबॅकसारखी समोरून जायची. आता ही पृथ्वी हलवेन, गगनाला गवसणी घालेन, नदीला रोखून धरीन, हवेचा रोख मोडीन; पण विजय माझाच आहे. मशालीसारखा पेटेन, धनुष्य उचलीन, प्रहार करीन, सिंहासारखी गर्जना करीन; पण विजयश्री खेचूनच आणीन. थांबणार नाही, थकणार नाही, झुकणार नाही, थिजणार नाही. चालणार, धावणार आणि मात करणार प्रतिकूलतेवर आणि खेचून आणणार यशाची माळ!

यु.पी.एस.सी.च्या पूर्वपरीक्षेत पहिल्या प्रयत्नाच्या वेळी दांडी उडाली असल्यानं आता चान्स घेणार नव्हतो. 'स्पीड वुईथ ॲक्युरसी' हे पूर्वपरीक्षेचं तंत्र असतं. बहुपर्यायी प्रश्नांचं आकलन वेगानं करावं लागतं. चारपैकी कोणता पर्याय हे निश्चित समजलं नाही, तर कोणते तीन नाहीत हे एलिमिनेशन तंत्र महत्त्वाचं असायचं. शेवटच्या तीन महिन्यांत आठवड्यातून तीनदा प्रॅक्टीस टेस्ट सुरू केल्या. मिळतील तेवढे प्रश्नपत्रिकांचे संच जमा केले होते. घड्याळ लावून दोन तासांमध्ये वैकल्पिक विषयाचे १२० व सामान्य अध्ययनाचे १५० प्रश्न सोडवायचा सराव सुरू केला. त्या वेळी निगेटिव्ह मार्किंग पद्धती नव्हती. त्यामुळे ज्या प्रश्नांबद्दल पूर्ण अनभिज्ञ असायचो, त्यांचीही अधिक तार्किक वाटणारी पर्यायी उत्तरं निवडायचो. सरावामुळे व अभ्यासामुळे रोज स्कोअर वाढायला लागला. स्कोअरबरोबर आत्मविश्वासही वाढत होता. यावर्षी पुन्हा एम.पी.एस.सी.नं ३५० क्लास वन आणि क्लास टू पदांसाठी परीक्षा घोषित केली होती. रोजगार मिळेल या आशेनं याही परीक्षेचा फॉर्म भरला. खरंतर पीएसआय व एसटीआयच्या वर्ग ३च्या पदांसाठीसुद्धा परीक्षा दिली होती. आणि या दोन्हीही मुख्य परीक्षा खटाखट उत्तीर्ण झालो.

यु.पी.एस.सी.च्या पूर्वपरीक्षेच्या आठ दिवस आधी पीएसआयच्या शारीरिक चाचणीचा कॉल आला होता. व्यायामाची जराही सवय नव्हती. शिवाय मुंबई-ठाण्यातील पोषणद्रव्यविरहित भोजनानं हाडाची काडं झाली होती. दोन ते तीन पुलअप्स निघत होत्या. आठशे मीटर वेगानं धावायचं जमेना. चाचणी दिवशी नायगावच्या पोलीस मैदानात गेलो. आमच्या गावाशेजारचे पीएसआय कांबळे तिथे भेटले. अनेकदा ते पेटीट लायब्ररीजवळ रेबॅनचा गॉगल लावून बुलेटवर ऐटीत मित्रांना भेटायला यायचे. त्यांच्याकडून फुकटचा कटिंग चहा मिळेल, या आशेवर आम्हीही त्यांच्या खुशमस्कऱ्या करणाऱ्या मित्रांमागे उभे असायचो. त्यांनी जवळ येऊन पाठीवर थाप देऊन मनापासून शुभेच्छा दिल्या. "नशिबवान आहेस, विश्वास! मैदान आज मारायचंच. आयुष्यात अशी संधी एकदाच मिळते. तूपण आता माझ्यासारखा वारणेचा वाघ होणार! फौजदार होणार." मी अंगात उसनं अवसान व बळ आणण्याचा प्रयत्न केला. सहा-सहा जणांच्या टीमला ४०० मीटरच्या ट्रॅकवर वेगानं दोन राऊंड मारायचे होते. मी शिट्टी वाजताच वेग पकडला; पण २०० मीटरनंतरच माझ्या पोटात गोळा आला, कोपऱ्यात कुठंतरी जोरानं कळ आली. माझी गती मंदावली. दुसरी फेरी तर मी

चालत चालतच पूर्ण केली. पी.एस.आय. कांबळे मैदानाच्या बाहेरून ओरडून ओरडून पळण्याचा इशारा करत होते, पण माझी हवा गेली होती. मैदानाच्या बाहेर आलो, तेव्हा गदा गदा हलवून त्यांनी "अशी देवानं दिलेली सुवर्णसंधी सोडणारा तुझ्यासारखा करंटा दुसरा नाही," अशा शब्दांनी हेटाळणी केली. मी त्यांना एवढंच बोललो, "साहेब, नशीब जर बलवत्तर असेल; तर पुढच्या वर्षी याच वेळी तुम्ही मला सॅल्यूट कराल!" "शेख चिल्लीसारखी स्वप्नं पाहायला तू मोकळा आहेस. आता जा, मोठ्या बाता मारण्यापेक्षा अभ्यास कर आणि हो, जर मोठा साहेब झालास; तर वारणेकाठच्या वाघाला सलाम करायला मला लाज वाटायची नाही." अशा शुभेच्छाही त्यांनी दिल्या.

थकूनभागून होऊन रूमवर परतलो. अंग प्रंचड दुखत होतं. निमटनं एक काँबीफ्लेमची गोळी दिली. प्रीलीमच्या तयारीवरून पुन्हा एकदा हात मारायचा होता. पूर्वपरीक्षेच्या सामान्य अध्ययनासाठी मी ५०० पानांचं एक रजिस्टरच बनवलं होतं. प्रत्येक अभ्यासभागासाठी १०० पानं, असं त्याचं विभाजन केलं होतं. अभ्यासाच्या प्रवासात जे काही त्या विषयाशी संबंधित महत्त्वाचं मिळेल; ते त्या भागात अलगद लिहून ठेवायचो. त्यामुळे ट्रॅकवर नुसती फरफट व्हायची नाही, तर चोखंदळपणे ज्ञानफुलं वेचण्याचं काम व्हायचं. वेगवेगळ्या रंगांची, वेगवेगळ्या वासांची ही फुलं रजिस्टरच्या टोपलीत गच्च भरून ठेवली होती. आता त्यांचा वास व रंग ओळखण्याची वेळ आली होती. याव्यतिरिक्त सामान्य अध्ययनाचं युनिक व टाटा मॅकग्रॉहिलचं किट रंगीबेरंगी केलं होतं. अभ्यासावेळी तीन टप्प्यांत चॅप्टर वाचायचो. इंग्रजी समजायला अजूनही थोडं जड जायचं. त्यामुळे पहिल्यांदा अख्खा चॅप्टर समजला नाही, तरी वाचून काढायचो. फक्त अडखळणाऱ्या शब्दांना अधोरेखित करायचो. त्या शब्दांचे अर्थ डिक्शनरीत बघून, त्या शब्दांनाच नंबर देऊन, त्याच पानावर कोपऱ्यात लिहून काढायचो. दुसऱ्यांदा वाचताना आकलनावर भर असायचा. मग महत्त्वाच्या वाक्यांना अधोरेखित करायचो. तिसऱ्या रिडींगच्या वेळी मात्र प्रत्येक परिच्छेदाचा अर्क एक-दोन ओळीत माझ्या मायक्रोनोट्समध्ये उतरवायचो. माझ्या नोट्समध्ये पेन्सिल, निळं, काळं व लाल रंगांच्या शाईची मजकुराच्या महत्त्वानुसार उधळण असायची. त्यामुळे वाचताना उजळणीच्या वेळी नेमकं, महत्त्वाचं कोणतं आहे; ते ठरवणं सोपं व्हायचं. या तीनदा केलेल्या अभ्यासामुळे विषय पक्का झालेला असायचा. अभ्यास करताना मुलांना वाचायचा कंटाळा येत नाही; पण लिहायचं म्हटलं, की हात जड होतात. माझं वेगळपण म्हणजे मला लिहायला आवडायचं. त्यामुळे ५० शब्दांपासून २५० शब्दांपर्यंत आणि ६० मार्कांच्या मोठ्या प्रश्नांपासून २०० मार्कांच्या निबंधापर्यंत एकेक विषय कच्च्या पानांवर न पाहता उतरवायचो. त्यामुळे पूर्वबरोबर मुख्य परीक्षेचीही तयारी होत होती. शिवाय हाताखालून नोट्स गेल्या असल्यामुळे उजळणीवेळी सर्व मटेरियल वाचायला अधिक सोपं वाटायचं. विद्यापीठाच्या परीक्षेत उत्तरामध्ये प्रास्ताविकाचा पघळच मोठा असतो. इथं मात्र विषयाला थेट हात घालायचं शिकलो. प्रश्नाला पकडून, प्रश्नांची दिशा समजून घेऊन; त्याच्या अंगाशी खेटूनच, त्याची उकल करून कागदावर मांडू लागलो. विषयाचं विवेचन करताना तुलनांचा आधार घ्यायला लागलो. त्यामुळे विषयाचं प्रतिबिंब कागदावर उमटायला लागलं. शेवटी स्वतःचं तार्किक मत

मांडायला शिकलो होतो. त्यामुळे विषयाच्या आकलनाबरोबर माझी निर्णयक्षमता वाढली. गुंतांगुतीच्या आणि वादग्रस्त घटनांबद्दल असणारा दृष्टिकोन प्रगल्भ होऊ लागला आणि अधिकारी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या भावनिक आणि वैचारिक पातळीचा दर्जा उंचावू लागला. परीक्षकाची मानसिकता कशी असेल, याचा अंदाज बांधू लागलो व त्यानुसार कलाकलानं उत्तरं लिहिण्याचा सराव करू लागलो.

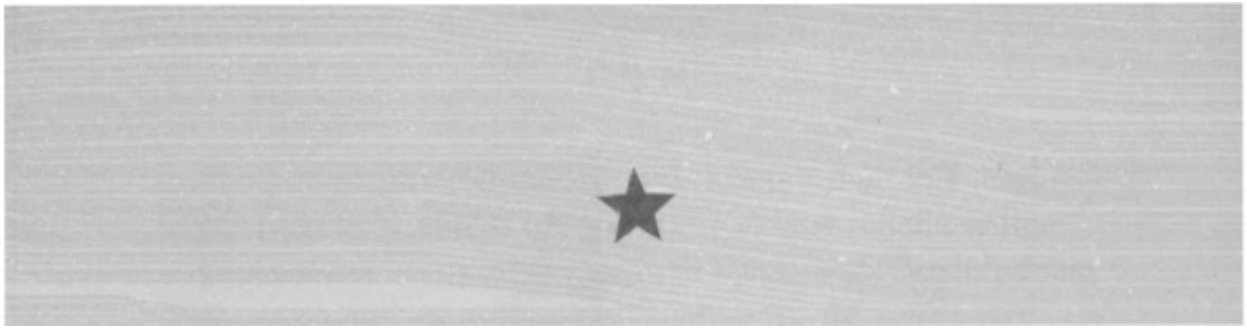

संयुक्त मोहीम

खरं तर ज्या वेळी बी.ए. ला प्रवेश घेतला, त्या वेळी आर्ट्समध्ये पदवी घेतल्यानंतर आयएएस होणं सोपं आहे, असं एक गैरसमजाचं सूत्र डोक्यात घट्ट बसलं होतं. पण जशी या परीक्षेची माहिती होऊ लागली, तशी वस्तुस्थिती लक्षात येऊ लागली. यु.पी.एस.सी.च्या अंतिम यादीत विज्ञानशाखेतील मुलं विशेष करून इंजिनिअर, डॉक्टर यांचं प्राबल्य होतं. ज्यांचं इंग्रजी माध्यमात आणि खास करून सी.बी.एस.ई. पॅटर्नच्या शाळेत शिक्षण झालं आहे, त्यांना सामान्य अध्ययनाच्या तयारीला अधिक फायदा मिळायचा. एकूण यशस्वी उमेदवारांपैकी जवळ जवळ ७० टक्के उमेदवार हे टेक्नोक्रॅट्स किंवा मेडिकल, ॲग्रिकल्चर किंवा कायद्यासारख्या क्षेत्रात व्यावसायिक पदव्या घेतलेले असायचे. एम.पी.एस.सी.मध्ये तर ॲग्रिकल्चर व हॉर्टिकल्चर या दोन विषयांच्या गुणांच्या सूत्रामुळे ॲग्रोकॉस मंडळींनी एकहाती वर्चस्व निर्माण केलं होतं. यु.पी.एस.सी.मध्ये आय.आय.टी.च्या एलिट वर्गानंही स्कोअरिंग व टेक्निकल विषय घेऊन मक्तेदारी निर्माण केली होती. एकदा अभ्यासक्रम, प्रश्नपत्रिका, संदर्भग्रंथ व क्लासेसच्या नोट्स यांची जुळणी व आकलन झालं, की मुळात चांगली अभ्यास बैठक असणारे मेडिकल-इंजिनियरिंगचे उमेदवार हे तुलनेनं अधिक संख्येनी यु.पी.एस.सी.च्या मेरिट लिस्टमध्ये दिसायचे. आय.आय.टी.चे उमेदवार गणित, भौतिकशास्त्रासारखे ऐच्छिक विषय घेऊन अफलातून स्कोअर करायचे किंवा सोपा वाटणारा पण स्कोअरिंग असा मानव्यशाखेतला भूगोल, मानसशास्त्र किंवा मानववंशशास्त्र असा विषय निवडायचे, त्याच्यावर प्रभुत्व मिळवायचे आणि टॉपरच्या यादीत यायचे.

यु.पी.एस.सी.नी या टेक्नोक्रॅट्सना ब्रेक लावण्यासाठी एक रामबाण उपाय शोधून काढला. निबंधाचा २०० गुणांचा नवीन पेपर सुरू केला. तीन तास बसून एकाच विषयावर विश्लेषणात्मक मांडणी करून निबंध लिहायचा होता. साधारणपणे ३००० ते ३५००

शब्दांमध्ये हा निबंध लिहिणं अभिप्रेत होतं. आता इंजिनिअर्सना सोंग आणून या पेपरमध्ये गुण मिळू शकणार नव्हते. त्यासाठी तर्कशुद्ध मांडणी, भाषाकौशल्य, विषयाचं ज्ञान व चांगलं हस्ताक्षर आवश्यक होतं. यु.पी.एस.सी.चा हा उपाय काही काळातच फोल ठरला. दिल्लीत असणारे व्यावसायिक क्लासेस हे सगळ्या रोगांचे रामबाण इलाज शोधून काढत असतात. हळूहळू मूळचा गाभा चांगला असल्यानं टेक्नोक्रॅट्सनी हा निबंधाचा पेपरही क्रॅक करायला सुरुवात केली होती. इंजिनिअरिंग, मेडीकलची मुलं आर्ट्स आणि साहित्यासारखे विषय घेऊन मराठी किंवा प्रादेशिक भाषेतून परीक्षा देऊन बाजी मारीत होते. आम्ही मात्र असा उलटा निर्णय घेऊ शकत नव्हतो. मी अकरावी-बारावी सायन्स केल्यामुळे सामान्य अध्ययनाच्या अभ्यासक्रमातील सांख्यिकी आणि विज्ञानाचा भाग समजायला लागला होता. अशा सगळ्या यशाच्या गुणोत्तराची माहिती आली, की तणाव वाढायचा. आपला आर्ट्सला येण्याचा निर्णय चुकला होता की काय – अशा शंका निर्माण व्हायच्या. गोंधळ, प्रश्नचिन्हं, संभ्रमावस्था आणि ताणतणाव स्पर्धा परीक्षेच्या तयारी करणाऱ्यांच्या पाचवीला पुजून ठेवलेले असतात.

यु.पी.एस.सी. व एम.पी.एस.सी. परीक्षा पॅटर्नमध्ये कालांतरानं परिस्थितीनुरूप बदल केले जातात. देशातील चांगला, ओजस्वी व कमिटेड तरुणांचा ओघ या क्षेत्राकडे वाढावा, हा त्यामागचा उद्देश असतो. कधीकधी अशी काही धोरणं ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांसाठी प्रतिकूल ठरतात. पूर्वपरीक्षेचा पेपर हा इंग्रजी किंवा हिंदी माध्यमातच असतो. 'स्पीड व ॲक्यूरसी'चा फॉर्म्युला या पहिल्या टप्प्यात महत्त्वाचा असतो. चारपैकी कोणता एक पर्याय योग्य आहे, हे बऱ्याचदा 'एलिमिनेशन तंत्रानं' निवडावं लागतं. २००० पासून यु.पी.एस.सी.नी निगेटिव्ह गुणपद्धती सुरू केली आहे. त्यामुळे चुकीचा पर्याय निवडल्यास एक तृतीयांश गुण कमी होतो. त्यामुळे पूर्वीसारखा आता लग्गा मारता येत नाही. मराठी माध्यमाच्या मुलांना तर भलत्या अडचणींना सामोरं जावं लागलं. पूर्वपरीक्षा बहुपर्यायी प्रश्नांची असली, तरी एक प्रश्न एकेका परिच्छेदाएवढा मोठा असतो. तो वाचून त्याचं आकलन व्हायला मराठी माध्यमवाल्यांना क्षणभर अधिक अवधी लागतो. पर्यायही लांबलचक, गोंधळात टाकणारे, काही वेळा 'परम्युटेशन काँबीनेशन'च्या स्वरूपात दोन पर्यायांना एकत्र किंवा तीन पर्यायांची सरमिसळ करून समोर 'आ' वासून उभे केले जातात, त्यामुळे सुडोकू परिस्थिती होते आणि कुठला पर्याय आपल्याला सापळ्यात अडकवेल, याची शाश्वती नसते. त्यामुळे या पूर्वपरीक्षेला 'प्रॅक्टीस, प्रॅक्टीस आणि प्रॅक्टीस' याच्याशिवाय दुसरा कोणताही यशाचा फॉर्म्युला नाही. आमच्या वेळी पूर्वपरीक्षेला ऐच्छिक विषय होता. आता त्याऐवजी सी सॅटचा पेपर सुरू केला आहे. सिव्हिल सर्व्हीसेस ॲप्टिट्यूड टेस्ट ही ग्रामीण विद्यार्थ्यांना दुष्काळात येणाऱ्या तेराव्या महिन्यासारखी वाटते. या पेपरमध्ये तांत्रिक ज्ञानाची पार्श्वभूमी असणारे बाजी मारतात. पण ह्युमॅनिटीजवाले यामध्ये सपाटून मार खातात. मुख्य परीक्षेतही असेच बदल केलेले दिसतात. आमच्या वेळी दोन ऐच्छिक विषय असायचे. प्रत्येकी ६०० गुणांसाठी असणाऱ्या या दोन विषयांच्या अंतिम स्कोअरवर अंतिम निकालातील रँक ठरायची. आय.आय.टी.चे इंजिनिअर्स फिजीक्स व मॅथ्स घेऊन एवढा मोठा

स्कोअर करायचे, की आम्ही इतिहास आणि साहित्याचे उमेदवार कितीही झटून अभ्यास केला आणि कुथून पेपर लिहिला, तरी त्यांच्या स्कोअरच्या जवळपास पोहचायचो नाही. काही आडवळणी वाटणारे पाली साहित्य, मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र असे विषयही उमेदवारांसाठी आवडीचे असायचे; कारण त्यात स्कोअर चांगला यायचा. अशा अनेक विसंगतींवर मार्ग काढायचा, म्हणून आता एकच ऐच्छिक विषय ठेवला आहे आणि सामान्य अध्ययनाचे पेपर वाढवले आहेत.

अशा आव्हान देणाऱ्या, चक्रव्यूहासम असणाऱ्या एम.पी.एस.सी. आणि यु.पी.एस.सी.च्या दोन्ही परीक्षा यशस्वीपणे द्यायचं रणशिंग फुंकलं होतं. राज्यसेवेच्या तिन्ही परीक्षा प्रक्रियेमधून गेल्या वर्षी गेलो होतो. त्यामुळे अनुभवाच्या बळावर ही बाजी मारायची होती. यु.पी.एस.सी.च्या परीक्षेचा मात्र अजून भोपळाही फुटला नव्हता. डोळे उघडे ठेवून, परिस्थितीचा वस्तुनिष्ठ विचार करून आव्हानाकडे पाहिलं; तर ते अशक्य कोटीतलं वाटायचं. ग्रीक पुराणातील राजा सिसिकस जसा पर्वताच्या माथ्यावर मोठा दगड नेण्याचा प्रयत्न करतो आणि तो दगड पुन्हा गडगडत खाली येतो, अशी स्वतःची स्थिती वाटायची. पण एकदा डोळे मिटले, जिद्द पेटली, स्वप्नं जागृत झाली आणि रोमारोमात पराक्रम करण्याची नशा संचारू लागली, की हेच आव्हान आपण लीलया पेलू, असं वाटायचं. वाट जिकडे नेईल, तिकडे मला जायचं नाही. तर मला जिकडे जायचं, ती 'वाट' मी बनवीन... आता लाथ मारीन तिथं पाणी काढीन. परिस्थिती माणसाला बनवत नाही; तर त्याच्यात काय सामर्थ्य आहे, ते ती ठरवते. अवघ्या पंधराव्या वर्षी शंभू महादेवाच्या साक्षीनं शिवरायांनी कसं स्वप्न पाहिलं – स्वराज्यस्थापनेचं. त्यांच्यासमोर तर यवनांचं आव्हान चोहोबाजूंनी होतं. स्वकीयांनीही त्यांच्यापुढे संकटं निर्माण केली होती. पण कसे जिंकले त्यांनी गड किल्ले, प्रांत निमिषार्धात! निर्जन सह्याद्रीत कसं उभं केलं स्वराज्याचं नंदनवन! स्वतःच्या बाहूंवरील विश्वासानं! 'तो आला, त्यानं पाहिलं, त्यानं जिंकलं!' त्यांचेच आठवावे रूप, त्यांचाच आठवावा प्रताप, त्यांचाच आठवावा साक्षेप आणि प्रेरणा घ्यावी त्यांच्या तेजस्वी आणि पराक्रमी चरित्रातून. 'दैवायत्तं कुले जन्ममदायत्तं तु पौरुषम्।' कोणत्या कुळात जन्म घ्यावा, हे तुझ्या हातामध्ये नाही; पण पुरुषार्थ दाखवणं मात्र तुझी मनगटं निश्चित करतील. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केवढा मोठा संघर्ष केला आणि मानवजातीचा इतिहास स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुतेच्या दिशेला वळवला. मग आपल्यासमोरचं हे आव्हान तुलनेनं चिल्लर आहे. 'भिडायचं आता दोन्ही स्पर्धापरीक्षांना आणि द्यायची टक्कर पुऱ्या ताकदीनिशी' – हा संकल्प करून अब्जावधी सूर्य रक्तात निर्माण केले.

राज्यसेवेची आणि केंद्रीय नागरी सेवेची पूर्वपरीक्षा नेमकी आठ दिवसांच्या अंतरानं आली होती. राज्यसेवेच्या पूर्वपरीक्षेमध्ये काही बदल केले होते. कृषिविषयक घटक, विज्ञाननिष्ठ दृष्टिकोन, वाणिज्य व अर्थ असे वाचायला आणि समजायला किचकट नवीन विषय वाढवले होते. पण आता बहुपर्यायी प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचं तंत्र व कौशल्य विकसित केलं होतं. जरी ज्ञानाचा अभाव असला, तरी उत्तराचे पर्याय चपखल सुचायचे. राज्यसेवेची पूर्वपरीक्षा सोपी गेली. रूमवर आलो. द्विधा मनस्थिती होती. यु.पी.एस.सी.ची

परीक्षा द्यावी की राज्यसेवेच्या मुख्य परीक्षेला पुऱ्या तयारीनिशी उतरायचं? पण अर्थातच कोणत्याही परीक्षेचा भरवसा वाटत नसायचा. सरळ ठाण्यातील वर्तकनगरमधील साईबाबांचं मंदिर गाठलं. सायंकाळची आरती सुरू होती. डोळे मिटून अर्धा तास ध्यानात बसलो. बाकड्यावर दृष्टांत झाला – यु.पी.एस.सी.ची परीक्षा द्यायची. आठ दिवस गेल्या अडीच वर्षांत केलेल्या मेहनतीचा आढावा घेतला. मायक्रोनोट्सचं पारायण केलं. पूर्वपरीक्षेचं केंद्र सिडनहॅम कॉलेजवर आलं होतं. माझ्या जुन्या होस्टेलसमोर लवकर पोहोचलो. होस्टेलच्या वॉचमनसोबत कटिंग चहा घेतला. साईबाबांचं बरॅकमधील मंदिर बंद होतं. दरवाज्याचंच दर्शन घेतलं व परीक्षागृहात गेलो.

पूर्वपरीक्षेच्या प्रश्नपत्रिका व उत्तरपत्रिका या संगणकीकृत येऊ लागल्या होत्या. शेजारपाजारच्या चार जणांचा प्रश्नांचा क्रम वेगळा वेगळा असायचा. शिवाय सुरुवातीला उत्तरपत्रिकेवर व्यवस्थित क्रमानं डिटेल्स व परीक्षा क्रमांक लिहिणंही जिकिरीचं होई. पण अर्धा तास अगोदर उत्तरपत्रिका मिळाल्यानं हे सोपस्कर घाई न करता व्यवस्थित भरले. पहिला पेपर सामान्य अध्ययनाचा होता. ९४च्या अटेंप्टवेळी जी.एस.नंच घाम फोडला होता. या वेळी करंट इव्हेंटसाठी 'फ्रंटलाईन', 'मनोरमा इअरबुक' आणि 'द हिंदू' वर्तमानपत्रांतून तयारी केली होती. अडीच वर्षांच्या तपानंतर इंग्रजीही वेगानं समजायला लागलं होतं. फटाफट प्रश्न सुटायला लागले होते. या वेळी मॅक ग्रॉ हिलच्या मोठ्या फाँटच्या किटमधून 'सायन्स'चा अभ्यास केला होता. डी. डी. बसूंचं राज्यघटनेवरचं पुस्तकही अर्धंअधिक वाचून काढलं होतं. दत्त आणि सुंदरमचा अर्थशास्त्रावरचा मोठा ठोकळा, एन.सी.इ.आर.टी.च्या 'इव्होल्यूशन ऑफ इकॉनॉमी'सोबत डोळ्यांखालून गेला होता. बिपिनचंद्र, रोमिला थापर, ए. एल. बाशम, एस. ए. रिझवी अशा प्रथितयश लेखकांच्या ग्रंथांचं वाचन केल्यानं इतिहासावरची पकड घट्ट झाली होती. त्यामुळे पूर्वी जड वाटणारे प्रश्न अलगदपणे विश्वासानं सोडवत गेलो.

दोन तासांच्या गॅपनंतर माझा वैकल्पिक विषय म्हणजे इतिहासाचा पेपर होता. पूर्वीचे अगडबंब आकाराचे मोठमोठाले प्रश्न भाषेच्या झालेल्या आकलनामुळे समजू लागले होते. जर एखाद्याचा अर्थ खूपच अडकला, तर शेजारच्या पृष्ठावर हिंदीत तो प्रश्न असायचा. हिंदीतून समजणं इंग्रजीपेक्षा अवघड. पण दोन्ही भाषांच्या गोळाबेरजेतून उत्तर मात्र सापडायचं. माझी जगाच्या इतिहासाची तयारी तुलनेनं सुमार होती. भारतीय इतिहासावरची पकड मात्र घट्ट झाली होती. हडप्पा संस्कृतीपासून भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यापर्यंतच्या कालखंडापर्यंतच्या काळावर १२० प्रश्न विचारले जातात. त्यातील ५० टक्के प्रश्न प्राचीन इतिहासावर व उरलेले ५० टक्के मध्ययुगीन व आधुनिक भारतावर असायचे. प्राचीन इतिहासातील दक्षिण भारतातील संस्कृती व साहित्यावरचे प्रश्न म्हणजे कसरत असायची. 'थिरुवल्लूवर', सिलापत्तीकरम, पटिरुपट्टू' अशा शब्दांचा गोंधळ व्हायचा. एकमेकांत घुसलेले हे शब्द फोडताना घाम कुटायचा. वरळीतील नेहरू सेंटरमधील 'डिस्कवरी ऑफ इंडिया'चं जिवंत केलेलं प्रदर्शन मी सलग तीन दिवस जाऊन अभ्यासलं होतं. नेहरूंच्या पुस्तकाचं चित्ररूपी प्रदर्शन मला इतिहासाच्या त्या त्या कालखंडात घेऊन गेलं होतं. त्यातून

मला अनेक जिवंत चित्ररूपी दाखले मिळाले होते. मातीचे व कापडांचे केलेले मॉडेल्स व सोबत भिंतीवर त्या काळाचं विस्तृत वर्णन वाचलं, की अवजड संकल्पनांची उकल व्हायची. तत्कालीन भारताच्या आग्नेय आशियातील सांस्कृतिक व धार्मिक विस्तारांवरही काही प्रश्न विचारले होते. कंबोडियातील 'अंगकोर वॅट' या हिंदू मंदिरावरील प्रश्नाचं उत्तरही मला या प्रदर्शनातूनच मिळालं होतं.

त्या वेळी आत्तासारखे 'गुगल' मदतीला नव्हतं, त्यामुळे ॲटलासचं बारकाईनं निरीक्षण करावं लागे. परिशिष्टं व पुस्तकाच्या पाठीमागील सूचीची फार मदत होई. वेगवेगळे संदर्भ सिलॅबससमोर ठेवून ग्रंथांचं मंथन करून शोधावे लागायचे. या वेळी डोक्याचा भुगा कायचा. खरं तर या सर्व अभ्यासाशी संलग्न असणाऱ्या गोष्टी बोअरिंग असतात. बाहेरच्या करमणुकीशी, मित्रांच्या गोतावळ्याशी, सिनेमा व टीव्हीवरील रंजकतेशी तुलना करता यातून मिळणारा आनंद तुलनेनं कफल्लक असतो. रूमवर अभ्यासाशी नाडीची गाठ बांधून पुस्तकामध्ये बुडणं हे शिक्षा भोगण्यासारखंच आहे. 'सदा सेवि अरण्य तारुण्यकाळी' असं रामदासस्वामींनी या तारुण्यातील तपश्चर्येबद्दल सांगून ठेवलेलं आहे. पण या तपश्चर्येला, परिश्रमाला पर्याय नाही, हे एकदा ध्यानात आल्यानंतर आपापल्या मार्गानं अभ्यासाला रंजक, सुलभ बनवणं हेच मुळी आव्हान असतं. एकदा पिंजरा आवडायला लागला, की पोपट बाहेर पडत नाही. तसंच एकदा अभ्यासाशी लग्न लावलं, की घटस्फोट नाही. त्याच्या गुलामगिरीत आनंदात नांदायचं, बागडायचं असतं. अशा अभ्यासगंगेत मनसोक्त पहुडल्यामुळं पूर्वपरीक्षा सुखानं गेली. या पहिल्या चाचणीतून यशस्वीपणे सुटेन, याची खात्री पटली. तरीपण दोन-अडीच लाखांच्या गर्दीतून ५० हजारांच्या कळपात पोहोचणार होतो. हौसे, नवशे, गवशे कमी होणार होते आणि खरे प्रतिस्पर्धी उरणार होते. त्यांच्याशी स्पर्धा करायला पुढचे साडेचार महिने आता कारणी लावायचे होते.

त्या वेळी मुख्य परीक्षा २००० गुणांची होती. सामान्य अध्ययनाचे प्रत्येकी ३०० गुणांचे दोन पेपर, दोन ऐच्छिक विषय, त्यांचे प्रत्येकी ३०० मार्कांचे दोन पेपर, निबंधाचा ३०० मार्कांचा एक पेपर; अशा प्रत्येकी ३ तासांच्या ७ पेपरचे गुण फायनल स्कोअरमध्ये पकडले जाणार होते. शिवाय इंग्रजी व मराठीचे प्रत्येकी ३०० मार्कांचे पात्रतेसाठी आवश्यक दोन पेपरही उत्तीर्ण होणं आवश्यक होतं. परीक्षेच्या निकालाची वाट पाहून पुन्हा अभ्यास करणं मूर्खपणाचं होतं. प्रत्येक क्षण महत्त्वाचा होता.

एम.ए.च्या पहिल्या वर्षाची परीक्षा गेल्या ऑक्टोबरमध्ये दिली होती व चांगल्या गुणांनी उत्तीर्णही झालो होतो. त्यामुळे चर्चगेटच्या विद्यापीठ वसतिगृहात पुन्हा प्रवेश मिळाला. सहाव्या मजल्यावर समुद्राकडे तोंड करून सिंगल रूम मिळाली होती. छोटीशी टुमदार अशी ही रूम म्हणजे माझ्यासाठी देणगी होती. एक कॉट, टेबल, खुर्ची, टेबल लँप, बाहेर छोटुकली गॅलरी, भलीमोठी खिडकी, अख्खा मी आणि अखंड चालणारा न संपणारा अभ्यास. सामान टाकलं व गॅलरीमध्ये समुद्राकडे तोंड करून उभा राहिलो. संध्याकाळची वेळ होती. सूर्य मावळतेवेळी मोठा झाला होता. समुद्रावरून येणारा थंड वारा अंगात शिरशिरी व उत्साह भरत होता. अभ्यासासाठी यापेक्षा चांगलं वातावरण मला मुंबईत मिळूच शकणार नव्हतं.

माझे डोळे मावळत्या सूर्याच्या साक्षीनं येणाऱ्या सुवर्णकाळाची स्वप्नं पाहू लागले.

तेवढ्यात माझ्या रूमचा दरवाजा ठोठावला गेला. लॉ कॉलेजमध्ये एल.एल.एम. करणारे पाच-सहा सिनिअर्स रूममध्ये घुसले. सोबत दुर्बीणही घेऊन आले होते. ते थेट खिडकीजवळ गेले आणि दुर्बीण लावून पाहू लागले. मी गोंधळलो. मला रागही आला. यांना जर सूर्यास्त पाहायचाय, तर टेरेसवर जाऊन पाहायला काय हरकत आहे. माझ्या रूममध्ये मला आता माझ्या पुस्तकांशिवाय कोणीही लुडबुडायला नको होतं. मी त्यांच्याजवळ माझी नाराजी व्यक्त केली. "मला बाहेर जायचंय; तुम्ही प्लीज निघा किंवा समुद्र बघायचा असेल, तर टेरेसवर जा," असं आर्जव त्यांना केलं. त्यांचं उत्तर धक्कादायक होते. "अरे, पंधरा मिनिटं थांब; समोरच्या फ्लॅटमधला बाथ सीन याच रूममधून परफेक्ट दिसतो." माझं काही ऐकण्याची त्यांची मनःस्थिती नव्हती. मला त्यांच्याशी वाद घालून माझा पहिला दिवस आणि पॉझिटिव्ह मूड खराब करायचा नव्हता. काही मिनिटांत समोरच्या फ्लॅटमधील एका बाथरूमची लाईट लागली. मग काय, मिटक्या मारत या आंबटशौकिनांनी काचांच्या फटीतून अर्धवट दिसणाऱ्या दृश्यांची मजा घेतली. आत बाथरूममध्ये बाई की पुरुष अंघोळ करतोय, हेही नीटपणे कळत नव्हतं. भिंतीवरील तसबिरीतील स्वामी विवेकानंदांच्या अस्तित्वानं मला बळ दिलं व नम्र शब्दांत मी त्यांना माझ्या रूममधून काढता पाय घेण्यासाठी व पुन्हा पाऊल ठेवलं, तर मी होस्टेल वार्डनकडे तक्रार करीन, असं सुनावलं. तोंडातल्या तोंडातच अस्सल शिव्या पुटपुटत ही मंडळी रूममधून निघून गेली. मी खाली गेलो. जुने रद्दीचे पेपर व खिळे घेऊन वर आलो. बाहेरच्या अवर्णनीय, आल्हाद देणाऱ्या, निसर्गाची अनुभूती देणाऱ्या त्या खिडकीवर वर्तमानपत्रं ठोकली. 'जोपर्यंत मुख्य परीक्षा होत नाही, तोपर्यंत ही खिडकी उघडणार नाही', अशी भीष्मप्रतिज्ञा केली. स्वतःला अभ्यासाच्या गर्तेत कोंडून ठेवताना आता कोणताही धागा सैल सोडायचा नव्हता. ऐन बाविसाव्या वर्षी मांसाहार व मांसाहारी दृश्यांचा त्याग मला 'अभ्यासयोगी' बनवू लागला होता.

मराठी साहित्याचा अभ्यास सुरू केला. भूषण गगराणींच्या नोट्स समोर ठेवल्या. सडपातळ, देखण्या असणाऱ्या या अधिकाऱ्याच्या नोट्सही तितक्याच नीट, आटोपशीर आणि स्वच्छ होत्या. खरंतर मराठीतून यु.पी.एस.सी. करणाऱ्यांसाठी त्यांच्या नोट्स अमूल्य देणगीच होती. कोल्हापुरात मारवाडी कुटुंबात जन्मलेल्या या अधिकाऱ्याची मराठीवरची पकड पुण्यातील सदाशिव पेठेत राहणाऱ्या कोणत्याही मराठीच्या प्राध्यापकापेक्षा अधिक प्रभावशाली होती. त्यांच्या नोट्सच्या हजारो झेरॉक्स निघाल्या होत्या. त्यांच्या नोट्सची पारायणं करणं हे साहित्य विषय घेतलेल्या उमेदवारांसाठी आद्यकर्तव्य असायचं. त्यांच्या नोट्सच्या वाचनानं समीक्षा समजायला लागली. संत, पंत, तंत येऊन बोलायला लागले. कथा, कविता, नाटकं, कांदबऱ्यांची नव्यानं ओळख होऊ लागली. माझी मायबोली एवढी समृद्ध आणि अमृतातेही पैजा जिंकणारी आहे, याची प्रचिती येऊ लागली. पूर्वी मुंबईत मराठी असण्याचा संकोच वाटायचा. जसा माझ्या भाषेशी माझ्या अधिक परिचय वाढू लागला, तसा माझा मराठी असण्याचा स्वाभिमान वाढू लागला. तुकारामांचे अभंग आनंद तरंग ठरू लागले.

पसायदान पाठ केलं व रोज म्हणायला लागलो. त्यातून प्रचंड आत्मविश्वास व ऊर्जा मिळू लागली. साहित्याची भाषा कळू लागली होती. जाणिवा समृद्ध झाल्या होत्या. जे काही समजायचं, उमगायचं; ते कागदावर न पाहता उतरवायला सुरुवात केली. अक्षर मोत्यांसारखं टपोरं झालं होतं. स्वच्छ पानावर उत्तर लिहायचो. ते वाचायचो. पसंत पडलं नाही, तर पुन्हा लिहायचो. ध्येय एकच असायचं, की उत्तरं तर्कशुद्ध रितीनं विकसित होऊन कागदावर उतरली पाहिजेत. विचारांचा प्रवाह स्वच्छ, खळखळता आणि मुद्देसूद पाहिजे. त्यात रुटीन आणि एकांगीपणा नको. मुख्य परीक्षेचं हेच महत्त्वाचं गमक होतं. ज्ञानभांडाराबरोबर त्याची स्वच्छ, सुलभ आणि नितळ मांडणी तितकीच महत्त्वाची असते. कमलेश वालावलकर, हेमंत निंबाळकर, प्रवीण चव्हाण असे साहित्यातले अध्वर्यू त्या वेळी एस.आय.ए.सी.च्या वसतिगृहात अभ्यास करत होते. त्यांच्याशी कधीमधी जाऊन लेखनशैली आणि उत्तरांच्या स्वरूपांवर चर्चा करायचो. काही टिप्स मिळायच्या. इमारतीचा पाया कणखर होता. इमारतही बांधून झाली होती. मात्र तिला रंगांनी आणि शिल्पांनी फुलवायची होती, सजवायची होती. जेणे करून परीक्षकाला अधिक गुण द्यायचा मोह होईल.

इतिहास माझा आवडीचा विषय. दहावीला बोर्डाच्या परीक्षेत ६० पैकी ६० मार्क मिळाल्यानं पदवीसाठी मुख्य विषय व नागरी सेवा परीक्षेसाठी तो ऐच्छिक विषय म्हणून मी निवडला होता. प्राचीन भारताच्या इतिहासात बी.ए.च्या शेवटच्या वर्षीही १०० पैकी ९० गुण मिळाले होते. आमच्या वेळी आर्ट्समध्ये पहिल्यांदाच अंतर्गत चाचणी परीक्षा सुरू झाल्या होत्या. अंतिम परीक्षेत त्या परीक्षांना २५ टक्के मूल्यांकन असायचं. एकुंडे सर माझे चाचणीचे पेपर इतरांना दाखवायचे. उत्तराच्या मांडणीचं तंत्र मी सुरुवातीपासून विकसित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न केला होता. सुवाच्य अक्षर व शुद्धलेखन माझ्या जमेच्या बाजू होत्या. बी.ए. करत असताना प्राथमिक इतिहासाचा अभ्यास झाला होता. पण यु.पी.एस.सी. साठीच्या एव्हरेस्ट चढाईच्या तुलनेत हा अभ्यास कळसुबाई शिखर सर करण्यासारखा होता. गेल्या दोन-अडीच वर्षांत मी माझा ऐतिहासिक दृष्टिकोन प्रगल्भ करण्याचा सातत्यानं प्रयत्न केला होता. माझं इतिहासाचं आकलन अनेक पटींनी व्यापक झालं होतं. पूर्वपरीक्षेसाठी इतिहासाच्या सगळ्या हूज हू लेखकांची पुस्तकं वाचण्याचा संकल्प केला होता व अर्धाअधिक पूर्णही केला होता. पण मुख्य परीक्षेच्या उत्तरासाठी नेमकेपणा आवश्यक होता. पूर्वीच्या प्रश्नपत्रिकांचा अचूक मागोवा घेऊन बनवलेल्या 'राव'च्या नोट्स दिल्लीहून मागवल्या. या नोट्सचा आराखडा समोर ठेवून त्यामध्ये मूळ पुस्तकांतील इतिहासाच्या पार्श्वभूमीचा मार्मिक आणि तार्किक मसाला भरू लागलो. उत्तरं 'स्पायसी' होऊ लागली. उत्तरांत नकाशांची फोडणी असायची, त्यामुळे उत्तरांची चव वाढू लागली. आधुनिक जगाच्या इतिहासावरील प्रश्नांची उत्तरं तर मी नकाशा आणि सनावळ्यांच्या सांगडीतून हुबेहूब उभी करू लागलो.

इतिहासावर ६० मार्कांसाठी निबंधवजा आणि २० मार्कांसाठी टीपा द्या, असं प्रश्नांचं स्वरूप असायचं. त्यात मोठ्या प्रश्नांची अचूक उकल खूप महत्त्वाची असायची. प्रश्नच एखाद्या परिच्छेदाएवढा मोठा असायचा. प्रश्नामध्ये उपप्रश्न असायचे. त्यामुळे मूळ प्रश्न आणि

उपप्रश्नांना किती गुणांकन असेल, याचं अनुमान बांधणं महत्त्वाचं असायचं. कोणत्या प्रश्नार्थक क्रियापदानं प्रश्न सुरू होतो, हेही खूप महत्त्वाचं असायचं. 'Discuss', 'Compare', 'Elaborate', 'Analyse', 'Explain', 'Elucidate' अशा प्रकारच्या प्रश्नांच्या रोखानं उत्तराची दिशा ठरवावी लागे. त्यामुळे जहाजाला लावलेलं शीड योग्य वाऱ्याच्या दिशेनं लावणं सर्वात अधिक महत्त्वाचं असायचं. एकदा संकल्पना समजली, की मग विचारचक्रं फिरायची आणि पेनाला नेमके शब्द फुटू लागायचे. विहित वेळेत उत्तरं नेमक्या शब्दांमध्ये उतरवणं, हे आव्हान असायचं. रावच्या नोट्समधील संकल्पनांचं मराठीत रूपांतर करायला खूप मेहनत घ्यावी लागली. डिक्शनरी, नोट्स, नोटबुक व पुस्तकं यांच्या समतोलातून मराठीतून संकल्पना तयार व्हायच्या. मात्र एवढ्या साऱ्या खटाटोपातून त्या तयार झाल्यामुळे डोक्यात पक्क्या बसायच्या. मराठीतून मटेरिअलच्या अनुपलब्धतेमुळे प्रत्येक वेळी संकल्पना कागदावर उतरवताना बाळंतपणाच्या वेदना भोगायला लागायच्या. कोशातून फुलपाखरू बाहेर पडताना होणाऱ्या संघर्षातून त्याच्या पंखामध्ये बळ येत असतं. तेच बळ त्याला जगण्यासाठी, उडण्यासाठी सक्षम बनवत असतं. तसा ताप मराठी माध्यमातील विद्यार्थ्यांना त्या वेळी भोगावा लागे आणि मग तावून-सुलाखून निघालेले हे उमेदवार अस्सल मराठीतून चौकार-षटकार मारू लागत. सध्या बाजारात मराठीत भाषांतर झालेली, अभ्यासाला लागणारी जवळजवळ सगळी पुस्तकं मिळतात; शिवाय अनेक कोचिंग क्लासेसनी जुन्या नोट्स मराठीत भाषांतरित केलेल्या आहेत. मात्र या आयत्या मिळालेल्या मटेरिअलमुळे उत्पत्तीमधील संघर्ष आपसूक कमी झालेला दिसतो. मोठमोठाले दगड फोडून आम्हाला छोट्या छोट्या खडीचे तुकडे करावे लागत. आता बऱ्याचदा मुलांच्या हाती भाषांतरित भुसाही लागतो. त्यामुळे स्वतःची भाषाशैली व लेखनपद्धती प्रयत्नपूर्वक जे विकसित करतात, त्यांच्या यशाचं गुणोत्तर अधिक दिसतं. माझा अनुभव हेच सांगतो आणि हीच यशाची गुरुकिल्ली आहे.

इतिहासाची उत्तरं लिहिताना मी नेहमी समकालीन घटनांच्या तुलनांचा आधार घ्यायचो. कोणतीही संख्या दिसली, की त्या आकड्यांमधून एक इसवी सन निवडायचो. मग त्या साली भारतात व जगात काय घडत होतं, याचा फ्लॅश डोक्यात पाडायचो. या उपयोगी छंदामुळे विशेषतः आधुनिक भारताच्या इतिहासावरील उत्तरामध्ये तत्कालीन युरोपमधील स्थित्यंतरं आपसूक डोकवायची. अर्थातच उत्तराचं बौद्धिक वजन वाढायचं व मार्कांमध्ये प्रतिबिंबित व्हायचं. मुख्य परीक्षेच्या कोणत्याही पेपरमध्ये ६० टक्के गुण म्हणजे टॉपर्समध्ये जाण्याची संधी असायची. त्यामुळे एक एक टक्का वाढवणं, हे महत्प्रयासानं शक्य होई. त्यामुळे थोडी रिस्क घेऊन उत्तरांना देण्यात येणाऱ्या वेळेमध्ये पक्षपात करण्याचा निर्णय मी घेतला. प्रत्येकी ६० मार्कांचे सहा पैकी चार प्रश्न सोडवायचे असायचे. ३ तासांचं गणित मांडलं, तर प्रत्येक प्रश्नाला ३५ मिनिटं मिळायची. मी वेळेच्या सरासरीवर न जाता, थोडासा जुगार खेळायचं ठरवलं. सहापैकी आपली कमांड असणारा प्रश्न पहिला निवडायचा. त्याला ४०-४५ मिनिटं द्यायची व व्यवस्थितपणे त्याचं उत्तर लिहायचो. त्यानंतर थोडा कमी तयारीचा, त्याला ३५ मिनिटं. मग राहिलेल्या दोन प्रश्नांना प्रत्येकी ३० मिनिटं. असा समतोल साधायचो. उद्देश

असा असायचा, की पहिल्या उत्तराचा जर परीक्षकावर चांगला प्रभाव पडला आणि त्यानं ६० पैकी ४० गुण दिले, मग त्याच भूमिकेतून आणि मानसिकतेतून तो माझी बौद्धिक क्षमता निश्चित करणार होता. साहजिकच कॉमन सेन्स हाच सांगतो, की पुढच्या सर्व उत्तरांना थोडे कमी पण ३०/३५च्या घरात गुण देईल. मात्र यदाकदाचित माझ्या दुर्दैवानं उलट्या खोपडीचा परीक्षक आला आणि त्यानं पेपर उलटा तपासायला घेतला, तर नशीब फुटणार, हेही तेवढंच खरं. पण असं क्वचित घडू शकतं. त्यामुळे जास्त शक्यतांचा विचार करून स्ट्रॅटेजी ठरवावी लागे. उरलेल्या ४ टीपांचे प्रश्न व नकाशावरील ६० मार्कांचा प्रश्न हेही वेळेचा नेमका आलेख ठरवून लिहायचो. शेवटची ७ मिनिटं काना, मात्रा, वेलांटी, उकार तपासायला ठेवायचो.

अगोदर कितीही तयारी असली, तरी परीक्षेच्या तीन तासांची योग्य नियोजनबद्ध आखणी करून उत्तरं एकाग्रतेनं लिहिणारे यशस्वी होतात. तीन तासांच्या सिनेमासाठी अगोदर खूप मेहनत घेतलेली असते. संगीत, अभिनय, कथानक, दिग्दर्शन खूप महत्त्वाचं असतं. त्यात १४ विद्या व ६४ कलांची सरमिसळ केली जाते. पण जर एडिटींग चुकलं, की मग सिनेमा फसतो, फ्लॉप होतो. यशाचं गणित कोलमडतं. त्यामुळे कुठे आणि काय मिक्सिंग करायचं आणि त्याचं कसं आणि कोणाशी फिक्सिंग करायचं; याचा प्रॉपर आराखडा या परीक्षेच्या तयारी वेळी असला पाहिजे. मी पाहिलं आहे, की विषयात पारंगत असणारे महानुभाव फक्त नियोजन योग्य न केल्यानं सपाटून मार खातात. 'If we fail to plan, we plan to fail' या उक्तीप्रमाणे वेळेचं नियोजन व स्मार्ट अभ्यास यश-अपयश ठरवतात. जसा अभ्यासाच्या वर्षभराचा, महिन्याचा, आठवड्याचा आणि दिवसाचा प्लॅन केलेला असतो; तसा प्रत्येक पेपरचा तीन तासांतील मिनिटामिनिटाचा प्लॅन महत्त्वाचा आहे. योग्य माहितीचा, योग्य वेळी, योग्य पद्धतीनं वापर कसा करायचा व पेपर कसा लिहायचा, हे तंत्र विकसित करावं लागतं. आणि हो सराव, सराव आणि सराव हेच यशाचं गमक आहे. सरावानंच श्रेष्ठत्व येतं, प्रभुत्व येतं. यावर माझा ठाम विश्वास आहे. कितीही कंटाळा आला, मूड सटकला, पुस्तकं फेकू वाटली; तरी सराव आणि उजळणीची पाठ सोडायची नाही – हे एकदा निश्चित केलं, की प्रवास सोपा होतो.

स्पर्धापरीक्षेचा चक्रव्यूह भेदू पाहणारे अनेक उमेदवार मला भेटायला येतात आणि सो कॉल्ड यशाचं 'सिक्रेट' विचारतात. सिक्रेटबिक्रेट काही नाही. इच्छाशक्ती, नियोजन, तयारी, उजळणी आणि बुद्धी व बूड तुटेस्तोपर्यंत मेहनत हेच सिक्रेट आहे. ख्यातनाम विचारवंत सॉक्रेटीसचा एक प्रेरणादायी किस्सा आहे – सॉक्रेटीसकडे एक तरुण असाच यशाचं रहस्य विचारायला गेला होता. सॉक्रेटीस त्याला घेऊन एका पाण्याच्या तलावात शिरला. अगदी गळ्यापर्यंत पाणी आलं. त्या वेळी सॉक्रेटीसनं त्या तरुणाचं डोकं घट्ट धरलं व पुरत्या ताकदीनं त्याला पाण्यात बुडवलं. ज्या वेळी तो काळानिळा होऊन श्वासोच्छ्वासासाठी तडफडू लागला, त्यावेळीच त्याच्या मानेवरची पकड सॉक्रेटीसनं ढिली केली व त्याला बाहेर काढलं. तो तरुण बाहेर येताच मोठमोठ्यानं धापा टाकत श्वासोच्छ्वास करू लागला, त्या वेळी सॉक्रेटीसनी त्याला सांगितलं, "जसा तू काळानिळा झाल्यावर एका श्वासासाठी जिवापाड तडफडलास, तसा तू इप्सित यशाच्या सिद्धीसाठी तडफडलास; तरच ते इप्सित

तुला लीलया साध्य होईल!” म्हणूनच या स्पर्धापरीक्षेच्या संघर्षात कुठलाही शॉर्टकट नाही.

इंग्रजी व मराठीच्या पेपरची फार तयारी करण्याची गरज नव्हती. एम.पी.एस.सी.च्या फायनल स्कोअरमध्ये भाषा विषयाचे गुण आमच्यावेळी पकडले जायचे. यु.पी.एस.सी. मध्ये मात्र या दोन्ही पेपरमध्ये फक्त पास होणं आवश्यक असतं. निबंधाचा पेपर मात्र आव्हान होता. एकाच विषयावर तीन तास बसून काय व किती लिहायचं? या २०० मार्कांच्या पेपरात मिळणारे गुण अंतिम स्कोअरमध्ये पकडले जातात. ४ पैकी एका विषयावर निबंध लिहावा लागे. यामुळे पहिल्यांदा कोणत्या क्षेत्राशी संबंधित निबंध लिहायचा, हे ठरवलं. अर्थशास्त्र किंवा विज्ञान व तंत्रज्ञानाशी संबंधित विषयाचं आपण तीन-साडेतीन हजार शब्द तेवढ्या क्षमतेनं दर्जेदारपणे लिहू शकत नाही, हे माहीत होतं. त्यामुळे राजकीय, समाजशास्त्रीय किंवा मानव्यशास्त्राशी संबंधित विषयावर निबंध लिहायचा, हे ठरवलं आणि मग वेगवेगळे तत्सम विषय घेऊन अवांतर वाचनाची सुरुवात केली. मी ३०० पानांची वही निबंधासाठी ठरवली होती. त्यामध्ये साधारण ३० विषय ओळीनं लिहिले. आणि ज्या ज्या वेळी त्या विषयावर काही माहिती मिळायची, नवीन मुद्दा सापडायचा, त्याची नोंद ठेवायला लागलो. निबंध घड्याळ लावून कच्च्या पानावर लिहायला लागलो. चांगली कवनं, कोट्स व विचार पाठ करायला लागलो. याचा उपयोग मला परीक्षेवेळी तर झालाच, शिवाय आता फील्डवर काम करताना, युवकांशी संवाद साधताना ते सुविचार माझ्या विचारांना बळकटी देतात. मटेरिअल व मांडणी यांची एकावेळी तयारी होत होती. तीन तासांच्या वेळापत्रकामध्ये पहिला अर्धा तास तर निबंधाचा सांगाडा बनवायला दिला. कोणते मुद्दे, विचार-प्रवाहाची दिशा व तर्कशुद्ध मांडणी याचा कच्च्या कागदावर आराखडा बनवला आणि मग विषयाला हात घालून, विषयाला खेटून विषयांतर न करता व पाल्हाळ न लावता निबंध लिहायचा सराव सुरू केला. अधिकारी होण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या गुणांची, होकारात्मक आणि सकारात्मक व्यक्तिमत्त्वाची छबी निबंधामध्ये पडेल, याची पुरेपूर खबरदारी घ्यायचो.

सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय पोलीस अॅकॅडमी : आय.पी.एस. प्रशिक्षणार्थींशी संवाद
डावीकडून : मनोगत व्यक्त करताना प्रशिक्षणार्थी, प्रवीणकुमार (*आय.पी.एस.*),
अक्षयकुमार, स्वत:, डी.डी.पॉलसन (*आय.पी.एस.*), श्री. राव (*आय.पी.एस.*)

सरदार वल्लभभाई पटेल राष्ट्रीय पोलीस अॅकॅडमी, हैद्राबाद : १९९९ ची तुकडी
डावीकडून : बसलेले-राजेश कांबळे, पद्मजा, उपसंचालक अतुल करवाल (आय.पी.एस.),
उपसंचालक महेंद्र रेड्डी (आय.पी.एस.), स्वत:, दीनाकरन्, अनुराग अगरवाल
उभे-राजेशकुमार, अमित चंद्र, रविकांत, एस.रवी, समीर इलमे, आर. व्हटकर, त्रिपुरारी

सीमा सुरक्षित सैनिकांमुळे, तसे घर सुरक्षित पोलिसांमुळे -

पंतप्रधानांच्या सुरक्षेसाठी सहकाऱ्यांना सूचना: २०१३
डावीकडून : पोलीस इन्स्पेक्टर शेंडगे, स्वत:, एसीपी भामरे

यशवंतराव प्रतिष्ठान : रेव्ह पार्टी आणि ड्रग माफियांविरोधात कारवाईबद्दल सत्कार
डावीकडून : अंकुश काकडे, स्वत:, डॉ. अनिल अवचट,
मा. अजित पवार, डॉ. नरेंद्र दाभोलकर

'गुणवत्तापूर्ण सेवा : राष्ट्रपती पोलीस पदक' सन्मान
राज्यपाल मा. सी. विद्यासागर राव यांच्या हस्ते

श्री निवास नारायण नांगरे पाटील
अतिरिक्त पुलिस आयुक्त
पश्चिम क्षेत्र मुख्यालय मुंबई
महाराष्ट्र

मैं, भारत का राष्ट्रपति, प्रणब मुखर्जी, आपकी सराहनीय सेवा को मान्यता देते हुए आपको सराहनीय सेवा मेडल प्रदान करता हूँ।

नई दिल्ली
दिनांक 26.1.2015

प्रणब मुखर्जी
राष्ट्रपति

कल्याणकारी योजना

पोलीस कल्याण कार्यक्रम :
श्री. अमिताभ बच्चन, श्रीमती आशा भोसले, श्री. सचिन तेंडुलकर, श्री. करण जोहर, मा. आयुक्त आणि सह-आयुक्त यांच्यासमवेत

'क्रिकेट फॉर पीस' स्पर्धा २०१४ :
श्री. दिलीप वेंगसरकर आणि श्री. ज्युलिओ रिबेरो यांच्यासमवेत

छत्रपती शाहू शिक्षण संस्था, औरंगाबाद : सन्मानपत्र स्वीकारताना
डावीकडून : रणजीत मुळे, राजेश टोपे, मा.बाळासाहेब थोरात, मा.डॉ.डी.वाय.पाटील,
पद्माकर मुळे, स्वत:, मा.राजेंद्र दरडा

अतिरेक्यांशी झुंज : सोबत पोलीस कॉन्स्टेबल अमित खेतले

२६ / ११ : हॉटेल ताज

'राष्ट्रपती पोलीस शौर्य पदक' प्रदान समारंभानंतर : विजेते राजभवनात
डावीकडून : बसलेले - अति.मुख्य सचिव (गृह) मा.के.पी.बक्षी, ना.रणजीत पाटील, मुख्यमंत्री मा.देवेंद्र फडणवीस, मा.राज्यपाल सी.विद्यासागर राव, ना.राम शिंदे, पोलीस महासंचालक मा.संजीव दयाल, पोलीस आयुक्त मुंबई मा.राकेश मारिया

२६/११चा शूर साथीदार समाधान मोरे यांची जालना येथे भेट :
ग्रेनेडच्या क्लिंटरनं जखमी झाल्यानं मोरे यांना अपंगत्व आलं.

'राष्ट्रपती पोलीस शौर्य पदक' सन्मान

राज्यपाल
मा. सी. विद्यासागर राव
यांच्या हस्ते

श्री विजयकुमार नारायण नांगरे पाटील
उप पुलिस अधीक्षक
महाराष्ट्र

मैं, भारत का राष्ट्रपति,
प्रणव मुखर्जी, आपकी वीरता को मान्यता देते हुए
आपको राष्ट्रपति का वीरता मेडल प्रदान करता हूँ।

नई दिल्ली
दिनांक 25.1.2013

प्रणव मुखर्जी
राष्ट्रपति

आणि हो, एकदम फुस्स झालं. अचानक एम.पी.एस.सी. पूर्वपरीक्षेचा निकाल लागला, पास झालो होतो. यु.पी.एस.सी. प्रीलिम्सचा निकाल लागायला पंधरा एक दिवसांचा अवधी होता. यु.पी.एस.सी.च्या तयारीचा टेंपो मंदावला. ऐन वेग पकडत असताना दिल्लीच्या गाडीची हवाच गेली. कारण या वेळी पुन्हा महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगानं साडेतीनशे पदं घोषित केली होती. अस्थिरता, साशंकता, भवितव्याबाबतची भीती काहूर माजवू लागली. हातचं सोडून पळत्याच्या पाठी लागण्यात शहाणपणा नव्हता. सगळा दिल्ली ध्येयाचा पसारा बाजूला सारला आणि एम.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेच्या अभ्यासाला लागलो. बाजारातून आणलेली काही जुजबी पुस्तकं मदतीला होती. महाराष्ट्रावर लक्ष केंद्रित करून सामान्य अध्ययनाच्या पेपर दोनची तयारी सुरू केली. गेल्या परीक्षेत ऐनवेळी आठ दिवस अभ्यास करूनदेखील समाजशास्त्रानं घबाड यश दिलं होतं. यावेळी फक्त दीडशे पानांच्या एका पुस्तकावर अवलंबून न राहता इरावती कर्वेची समाजशास्त्रीय संकल्पनांवरील पुस्तकं खरेदी केली. इतिहास व सामान्य अध्ययनाच्या पेपर एकची तयारी यु.पी.एस.सी.च्या अभ्यासामुळे आपसूक होऊ घातली होती. मात्र परीक्षेचं स्वरूप, प्रश्नांचा दर्जा भिन्न होता. त्यामुळे तयारीच्या होकायंत्राला वेगळ्या दिशेला सेट करावं लागणार होतं. वैचारिक गोंधळ आणि 'रात्र थोडी, सोंगं फार' अशी परिस्थिती झाली होती.

पंधरा दिवसांनी यु.पी.एस.सी. प्रीलिम्सचा निकाल लागला. इथेही यशस्वी झालो. 'धरलं तर चावतंय, सुटलं तर पळतंय', अशी दोन्ही परीक्षांबद्दलची मनःस्थिती तयार झाली होती. तयारी कोणत्या परीक्षेची करायची? जोर कुठे लावायचा? दोन्हींची तयारी केली; तर कदाचित 'घर का न घाट का' अशी अवस्थाही होणं शक्य होतं.

सुदैवानं अलीकडे एम.पी.एस.सी.नं ही यु.पी.एस.सी.च्या पार्श्वभूमीवर आपल्या अभ्यासक्रमामध्ये बदल केले आहेत. पूर्वी या दोन्ही परीक्षांची एकत्र तयारी करणं म्हणजे दुधारी तलवारीशी खेळल्याप्रमाणे होतं. एका परीक्षेला चालणारा ऐच्छिक विषय दुसरीकडे सपशेल आपटायचा. परीक्षांचं वेळापत्रकसुद्धा खोड्या काढल्यासारखं एकमेकांशी क्लॅश व्हायचं. त्यामुळे शहाण्यानं कोणताही एक पंथ पकडावा, दोन दगडांवर एका वेळी पाय ठेवू नये, असा या क्षेत्रातील जाणकार त्या काळात सल्ला द्यायचे. अलीकडे सुदैवानं महाराष्ट्रातील मुलं दिल्लीच्या परीक्षेसाठी सिद्धहस्त व्हावीत, म्हणून महाराष्ट्र लोकसेवा आयोगानं डोळस निर्णय घेतला व परीक्षा पद्धती व अभ्यासक्रम यु.पी.एस.सी.च्या पॅटर्नला पूरक व सुसंगत ठरेल, अशी भूमिका घेतलेली दिसते. यु.पी.एस.सी.ची तयारी करता करता थोडी-अधिक महाराष्ट्राच्या अनुषंगानं अभ्यासाला फोडणी दिली, तर राज्यसेवेतील एखादी क्लास टू पोस्ट तर निश्चित गळाला लागते. आमच्या वेळी तशी परिस्थिती नव्हती. दोन्ही परीक्षा मात्र एकात एक पाय घालून यायच्या, पण त्यामुळे महाराष्ट्रातील मुलांचं नुकसान व्हायचं. 'न तळ्यात, न मळ्यात' अशी परिस्थिती व्हायची. माझ्याही समोर अशी हातघाईची परिस्थिती निर्माण झाली होती. पण आता ट्वेंटी-ट्वेंटीला पर्याय नव्हता. येणारा चेंडू मैदानाबाहेर पाठवायचा, हा निश्चय केला व दोन्ही परीक्षांच्या तयारीचं नियोजनबद्ध

वेळापत्रक बनवलं. राज्यसेवेच्या मुख्य परीक्षेचा अनुभव होता. पूर्ण परीक्षा हाताखालून गेली होती. त्यामुळे एव्हरेस्ट गाठायचं मुख्य उद्दिष्ट ठेवलं. रस्त्यात 'कळसूबाई' ही सर होईल, अशी खात्री होती. तहानभूक विसरून तयारी सुरू केली.

मुख्य परीक्षेचा अभ्यास सिलेक्टिव्ह व इंटेन्सिव्ह म्हणजे निवडक, नेमका आणि सखोल अशा पद्धतीनं करावा लागतो. मागील प्रश्नपत्रिका आणि अभ्यासक्रमाचं विश्लेषण आणि येणाऱ्या प्रश्नांचा अंदाज यांची योग्य सांगड घालावी लागते. जिथून जे मिळेल, तिथून ते उचललं आणि अभ्यासाच्या साच्यात घट्ट बसवलं. शासनाच्या 'योजना', लोकराज्य मासिकांपासून सिव्हील सर्व्हिसेस क्रॉनिकलपर्यंत सगळी उपलब्ध मासिकं पालथी घालून त्यातल्या महत्त्वाच्या घटकांवर तयारी केली. अर्थशास्त्र, सायन्स अँड टेक्नॉलॉजी आणि स्टॅटिस्टीक्स मराठीतून लिहिणं म्हणजे द्राविडी प्राणायाम केल्यासारखं होतं. एकावेळी अनेक कठीण प्रश्नांचा आणि अवघड संकटांचा सामना करण्याचा हा अनुभव होता. कदाचित शासकीय सेवेत नैसर्गिक आपत्ती, कायदा व सुव्यवस्थेची परिस्थिती किंवा दहशतवादासारखं संकटाशी झुंजताना अशाच हातघाईला सामोरं जावं लागतं. त्याची ही रंगीत तालीम असावी. असेल नसेल तेवढा व्यक्तिमत्त्वातील क्षमतांचा कस लागला होता. दिवसागणिक बुद्धीला धार लागून ती अधिक तीक्ष्ण व तजेलदार होत होती.

मला आठवतं, मी ठाण्याला एस.पी. होतो, त्या वेळी विक्रमगडला ज्वेलरी शॉपवर दरोडा पडला होता. त्यात अठरा दरोडेखोर सोनाराला गंभीर जखमी करून लाखोंचा ऐवज घेऊन जंगलात पसार झाले होते. हे सगळे मध्यप्रदेशातील झाबुआ प्रदेशातील खुँखार दरोडेखोर होते. पळत्या पायानं उलटे दगड मारण्याची त्यांची खासियत होती. मी योगायोगानं घटनास्थळापासून २० कि.मी. अंतरावर 'वाडा' पोलीस ठाण्यात होतो. चोहोबाजूंनी पोलीस बळ बोलावलं, गाववाल्यांची मदत घेतली व प्लॅन केला, सापळा रचला. पहाटेच्या वेळी लावलेल्या आमच्या सापळ्यात गटागटानं निसटू पाहणाऱ्या १७ दरोडेखोरांना आम्ही जिवंत पकडलं व अठराव्यानं पोलिसांवर गोळीबार केल्यानं तो एनकाउंटरमध्ये मारला गेला. अठराच्या अठरा दरोडेखोर ऐवजासह, शस्त्रासह पकडण्यात पोलिसांना यश मिळालं होतं. शासनानं आमच्या टीमला त्या वेळी एक लाख रुपयांचं पारितोषिकही दिलं. सांगण्याचा उद्देश म्हणजे अभ्यासातही अशी नेमकी फिल्डिंग लावावी लागते. आम्ही दरोडेखोरांची मानसिकता व स्ट्रॅटेजी ओळखली होती. जंगलाचा प्रदेश जाणणारी गावाकडची मंडळी सोबत घेतली होती. सी.सी.टीव्ही फूटेजवरून दरोडेखोरांचं वर्णन सर्वांना कळवलं होतं. ३०० पोलीस व सोबतीला १००० नागरिक हाकारा देत चोहोबाजूंनी जंगलात घुसले आणि प्लॅन यशस्वी झाला, सावज सापळ्यात अडकलं. परीक्षेचंही तसंच आहे. तिच्या पॅटर्नचा पुरेपूर अभ्यास करून, सगळी शस्त्रं भात्यात भरून तिला सामोरं जावं लागतं. नेमक्या वेळी शत्रूची चाल ओळखून भात्यातलं अचूक शस्त्र बाहेर काढलं व डावपेच आखून ते वर्मी लागेल याचं नियोजन केलं, की विजय निश्चित असतो. आणि शस्त्रांना पाजळून ठेवणंही तितकंच महत्त्वाचं आणि ते चालवण्याचा सराव, सराव आणि सराव करणं हे त्याहून अधिक महत्त्वाचं असतं. कन्फ्युशिअस म्हणतो, 'I hear and I forget, I see and I remember, I do

and I understand'. त्यामुळे फक्त ऐकलं ते विसरणार, पाहिलं ते काही दिवस स्मरणात राहणार. पण मी ज्याचा सराव करणार, ते माझ्या मेंदूत पक्कं भिनणार आणि मला ते उकलणार, उमगणार, समजणार आणि योग्य वेळी आठवणार.

१९९६च्या ऑक्टोबर-नोव्हेंबरच्या दोन महिन्यांमध्ये एकात एक दोन्ही परीक्षांचं वेळापत्रक आलं. माझ्या सुदैवानं एकाच दिवशी दोन्ही परीक्षांचे पेपर क्लॅश झाले नव्हते. एम.पी.एस.सी.चे ८०० मार्कांसाठी २ भाषा, २ सामान्य अध्ययन व २ ऐच्छिक विषयांचे असे ६ पेपर आणि यु.पी.एस.सी.चे २००० मार्कांसाठी २ सामान्य अध्ययन, ४ ऐच्छिक विषय, २ भाषा, १ निबंध असे ९ पेपर म्हणजे दोन्ही मिळून २८०० मार्कांसाठी प्रत्येक ३ तासांचे १५ पेपर द्यायचे होते आणि हे पूर्वपरीक्षेसारखे बहुपर्यायी, वस्तुनिष्ठ स्वरूपाच्या प्रश्नांचे नव्हते. तर निबंधवजा टीपा, टीपावजा विस्तृत उत्तरं लिहून एका एका उत्तरपत्रिकेची साधारण ३० ते ३५ पानांची, ४५००/५००० शब्दांची गलेलठ्ठ बांधणी करावी लागे. सगळ्या विषयांशी, आशयांशी, अभ्यासप्रकारांशी, ज्ञानसंग्रहांशी संवाद साधून लेखनरूपी बांधकामाचं साहित्य मिळवायचं होतं. एक एक वीट रचायची होती. मगच या दोन मुख्य परीक्षांच्या सुंदर, आखीवरेखीव रचनाबद्ध इमारती फळा येणार होत्या. 'ज्ञानदेवे रचिला पाया, तुका झालासे कळस'. इथे मात्र मलाच ज्ञानदेव, रामदास, एकनाथ आणि तुकारामाची भूमिका बजावावी लागणार होती. गवताचे भाले, तलवारी होतात; तशा माझ्या 'लक्झर'च्या पेनांची रोज शस्त्रं व्हायची. विकास मुंबईमध्येच होता. तो रोज माझा डबा आणि स्टेशनरी व्यवस्थित मिळते का, ते पाहून जात होता. ०.६चे झेब्रा किंवा लक्झरचं पेन आणायला तो दादरला जाऊन येई. डबेवाल्यांचा डबा लावला होता. शाकाहारी असल्यानं पोटासाठी खात होतो, चवीसाठी नाही. त्यामुळे मोजकेच घास जायचे. पोट डंबारायचं नाही की ॲसिडीटी व्हायची नाही. डॉक्टरमामांनी शिकवलेले प्राणायाम रोज करायला सुरुवात केली. त्यामुळे पहाटेच्या वेळी १५ मिनिटं मरीन ड्राईव्हवर फेरफटका मारायचो आणि पंधरा मिनिटं प्राणायाम करायचो. ओंकार, भस्त्रिका, कपालभाती, अनुलोम-विलोम आणि भ्रामरीनं बुद्धी जागृत व्हायची आणि मनामध्ये स्फुल्लिंग पेटायचं. रोमारोमात अगणित सूर्य तयार व्हायचे आणि मग सगळी शस्त्रं उपसून युद्धाची तयारी सुरू करायचो. रात्रंदिन युद्धाचा प्रसंग होता. गल्लीपासून दिल्लीपर्यंत आणि लंडनपासून टोकियोपर्यंत असणाऱ्या सर्व प्रश्नांची, वादग्रस्त विषयांची उत्तरं शोधायची होती. नेपोलियन ज्या पद्धतीनं युरोप जिंकला किंवा छत्रपतींनी ज्याप्रमाणे कर्नाटकावर स्वारी केली, तशाच इच्छाशक्तीनं आणि गनिमी काव्याच्या जोरावर परीक्षांचे पंधरा प्रांत काबीज करायचे होते. आणि युद्धमैदान जवळ आलं आणि युद्धाचा दिवस उजाडला. शंखनाद झाला, बिगूल वाजला.

१९९६च्या नोव्हेंबरमध्येच 'हिरो कप' चा जल्लोश सुरू होता. वानखेडे मैदानातील क्रिकेटमधल्या आरोळ्या माझ्या होस्टेलमध्ये स्पष्ट ऐकायला यायच्या. सारे होस्टेल कँटीनमधल्या टीव्हीसमोर सामने पाहायला एकत्र यायचे; त्यामुळे कँटीनमधला गोंगाट ऐकून, मैदानातला गोंगाट ऐकून मन चलबिचल व्हायचं. सचिन बॅटींगला आलाय, हे ऐकल्यावर पुस्तकांवर लक्ष लागायचं नाही. डे आणि नाईट मॅचेसमुळे रात्रीपर्यंत गोंधळ

चालायचा. परीक्षेच्या आदल्या दिवशीची झोप चांगली व्हावी, हा माझा अट्टहास असे. रोज रात्री झोपताना प्लॅस्टीकच्या पॅक पिशवीतलं अर्धा लिटर दूध प्यायची सवय होती. त्यामुळे पोटही व्यवस्थित भरायचं आणि झोपही चांगली लागायची. सकाळी नाष्ट्याला दोन केळांचा खुराक सुरू केला होता. त्यामुळे ऊर्जा दिवसभर राहायची. छोटी हॅवर सॅक व्यवस्थितपणे भरायचो. साईडच्या कप्प्यात ग्लुकॉन डी, दोन केळी आणि पार्लेजीचा बिस्कीट-पुडा असायचा. वरच्या कप्प्यात आईनं पाठवलेल्या निनाईच्या अंगाऱ्याची पुडी असायची. एक रायटिंग पॅड व त्या दिवशीच्या पेपरच्या मायक्रोनोट्स मधल्या कप्प्यात असायचे. चार लक्झरचे पेन, दोन पेन्सिली, खोडरबर, शार्पनर, स्केल एका कंपास बॉक्समध्ये असायचे. एक छोटं घड्याळ टेबलावर ठेवायला घ्यायचो. मनगटी घड्याळ जर बंद पडलं, तर पर्यायी व्यवस्था होती. शिवाय टेबलावरच्या घड्याळामुळे मिनिटामिनिटाचा मागोवा घेता यायचा. पाण्याची बाटली सोबत असायची. पण पेपरच्या अगोदरच ती संपायची. मग रेल्वे स्टेशनवर किंवा रस्त्यावरच्या कुठल्याही पाणपोईत ती परत भरून घ्यायचो. आज मात्र हॉटेलमध्ये असणारं ॲक्वागार्डचं पाणीही रिस्की वाटतं. मिनरल वॉटर मागवताना मी मुलांना माझे किस्से ऐकवतो, त्या वेळी ते मला "भिडे गुरुजी, लेक्चर देऊ नका", म्हणून चिडवतात. मुलांना दोष काय द्यायचा? कधी चुकून मीही कार्यक्रमामध्ये तांब्यातून दिलेल्या पाण्याचा घोट घेतला, तर शिंका येतात. घसा खवखवायला सुरुवात होते. प्रतिकारशक्ती परिस्थितीनुरूप कमी होऊ लागते. पूर्वी झोपताना मच्छर, डास, ढेकूण, पिसू, माशा, उंदीर आणि झुरळ-चिलटांशी तह करून झोपावं लागे. रात्री अंगावर चोहोबाजूंनी हल्ला व्हायचा. झोपेच्या तंद्रीत त्यांनी रोज किती रक्त शोषलं, हे कळायचंही नाही. सकाळी उठल्यावर अंगावरच्या पुरळ, फोडांच्या आकारावरून कोणत्या क्षुद्र जिवानं चावा घेतला व नांगी कशी वापरली; एवढंच अनुमान लावायचो. कधी कधी तर उंदीरही पाय कुरतडायचे, पण कधी ताप आला नाही की कधी कुठला आजार झाला नाही. कदाचित रोजच्या सामन्यामुळे या विषाणूंशी भिडण्याची शक्ती शरीरात तयार होत असावी. आजकाल चुकून एखादा मच्छर बेडरूममध्ये दिसला, तर त्याचा शोध घेऊन त्याचा पुरेपूर निःपात होईपर्यंत झोपता येत नाही. आणि घराच्या आसपास कुठेतरी उंदीर दिसला, तर आम्हाला लांबूनच खोकला आणि तापाचा संसर्ग झाल्यासारखं वाटतं.

गडचिरोलीला ट्रेनिंगदरम्यान सी-६० सोबत एल.आर.पी. म्हणजे लांब पल्ल्याच्या पेट्रोलींग रपेटसाठी पाठवण्यात आलं होतं. कमांडरनं सोबत पाणी घेऊ दिलं नव्हतं. दमट हवेत दुपारच्या वेळी पाठीवर हॅवरसॅक व हातात एके-४७ घेऊन २०-२५ कि.मी. चालल्यावर घसा कोरडा पडला. जीव कासावीस झाला होता. एका अडगळीत दलदलीचं गलिच्छ पाणी दिसलं. त्यावर चिलटांची व माश्यांची झुंबड उडाली होती. कमांडरनी ते पाणी पिण्याचा पर्याय दिला. युद्धकाळात प्रतिकूल परिस्थितीला सामोरं जाताना फाईव्ह स्टार सुविधा मिळणार नसतात. आणि हो, २६/११च्या रात्री न जेवता ९.५० ला ताजमध्ये आम्ही घुसलो होतो. ५ तासांच्या धुमश्चक्रीनंतर ज्या वेळी पहिल्या मजल्यावर बॉलरूममध्ये पोहोचलो, त्यावेळीही कोणीतरी अर्धं खाऊन टाकलेलं सफरचंद आणि पायदळी तुडवलेले वेफर्सचे

तुकडे खाऊन शरीरात ऊर्जा निर्माण करावी लागली होती. म्हणूनच सिव्हील सर्व्हिसेसची तयारी ही तुमच्या क्षमता आणि सहनशक्तीचा अंत पाहत असते. तुम्हाला ही परीक्षाप्रक्रिया पहिल्यांदा बडवते, रडवते; पण नंतर अशा रीतीनं घडवते, की कितीही मोठं आव्हान आलं किंवा संकटाशी सामना करावा लागला, तरी तुमच्या तपश्चर्येतून निर्माण झालेल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या जिवावर तुम्ही सर्वांना पुरून उरता – तेपण न थकता, न हरता!

आणि ही जीवघेणी, नागमोडी, माझा कस लावणारी मुख्य परीक्षा सुरू झाली. पहिले दोन पेपर भाषेचे होते. आरामात लिहिले. सामान्य अध्ययनाच्या तयारीसाठी रूमवर लवकर परतायचं होतं. त्यामुळे माझगावच्या सेल्स टॅक्स भवनवरून टॅक्सी पकडून रूमवर आलो. पुढचा पेपर दोन दिवसांच्या गॅपनंतर होता. सामान्य अध्ययनामधील भारताचा आधुनिक इतिहास, गांधी, नेहरू, टागोर यांचे विचार; भारतीय राज्यव्यवस्था, चालू घडामोडी, भूगोल हे माझ्या आवडीचे विषय होते. तर अर्थव्यवस्था, सांख्यिकी आणि विज्ञान व तंत्रज्ञान व्यवस्थितपणे कधीच गळी उतरलं नाही. शरीरसौष्ठवाची तयारी करताना काही स्नायू दुर्बल राहिले, की तो स्पर्धक लांबूनच ओळखायला येतो. माझ्या तयारीचंही तसंच होतं. माझ्या जी.एस.च्या ज्ञानाचं समप्रमाणात मूल्यमापन करणं परीक्षकाला अवघड होणार होतं. पेपरमध्ये २५० शब्दांच्या टीपांपासून २० शब्दांपर्यत संज्ञा स्पष्ट करा, असे वेगवेगळ्या स्वरूपाचे प्रश्न असायचे. दोन दिवस तटस्थपणे सर्व विषयांचं वाचन केलं. ट्वेंटी ट्वेंटीमध्ये फलंदाज बॅटींग करतात, तसा परफॉर्मन्स द्यायचा होता. दोन्ही पेपरमध्ये वेग लावून सर्व प्रश्न सोडवण्याचा पुरेपूर प्रयत्न केला.व्ही.ओ.आय.पी. फोन, मायक्रोवेव्ह ओव्हन हे बाजारात नवीन प्रकार होते. अशाही संज्ञा फार ज्ञान नसताना मराठीतून स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केला. बंगालच्या फाळणीवर प्रश्न होता. फुलटॉस चेंडूवर सिक्स मारावा, तसा तो टोलवला. हेबिअस कॉर्पस या रिटवर स्वच्छ टिप्पणी लिहिली. मानवी हक्कांच्या जागृतीमध्ये त्याचं समकालीन महत्त्व विशद केलं. गांधीजींच्या 'सात सामाजिक पातके' या संकल्पनेचा सुंदरपणे ऊहापोह केला. 'जगात एवढं संचित आहे, की प्रत्येक माणसाची गरज पूर्ण होऊ शकते, पण एका व्यक्तीची हाव किंवा लालसा पूर्ण व्हायला सर्व संचित अपुरं पडेल.' या त्यांच्या वाक्याचा या सात सामाजिक पातकांशी संदर्भ जोडला. राजकारणात आढळणारा तत्त्वांचा अभाव, ज्ञानाच्या क्षेत्रात आढळणारा चारित्र्याचा अभाव, विज्ञानाची मानवनिरपेक्षता, आनंद संपादनात आढळणारा सदसद्विवेकाचा अभाव, उद्योग व व्यापारात सचोटीचा अभाव, परिश्रमांशिवाय प्राप्त होणारी सधनता आणि त्यागाशिवाय केलेली उपासना – या सात पातकांचे धोके जर आम्ही वेळीच ओळखले व पुन्हा आमच्या संस्कारशील, वैभवशाली इतिहासाकडे मागे वळून पाहिले, चुकांची वेळीच दुरुस्ती केली, आधुनिकतेला परंपरेची जोड दिली; तर जगात सर्वश्रेष्ठ असणारी आमची युवा पिढी पुन्हा शारीरिक, मानसिक व आध्यात्मिकदृष्ट्या श्रेष्ठ ठरेल, अशी त्यांच्या विचारांची मांडणी केली. अर्थशास्त्र व अर्थव्यवस्थेवर काय प्रश्न होते, ते पुसटसेही आठवत नाही. स्टॅटिस्टिक्स ११वी, १२वी ला विज्ञान असल्यानं आणि गणित चांगलं असल्यानं बरे गेले. एकूणच दोन्हीही पेपर बरे गेले. ६०० मार्कांचं डोक्यावरचं ओझं उतरलं होतं. थोडं हलकं वाटायला लागलं.

पुढचा पेपर निबंधाचा होता. तीन तास बसून एका विषयावर २०० मार्कांसाठी निबंध लिहिणं हे या परीक्षाप्रक्रियेतील सर्वांत महत्त्वाचे आव्हान होते. ऐच्छिक विषयाच्या ६० मार्कांसाठी ६५०/७०० शब्द लिहिताना बऱ्याचदा बुद्धी काम करायचं बंद करायची. आता या पेपरमध्ये तर तीन-साडेतीन हजार शब्द लिहिणं हे आकलनक्षमतेचा अंतिम कस पाहणारं होतं. एका पेजचा पेपर हातात पडला. तीनपैकी एक विषय निवडायचा होता. पहिलाच विषय 'महिलांची सुरक्षितता आणि सक्षमीकरण' या वरचा होता. हा विषय मानव्यशास्त्राशी संलग्न तर होताच, शिवाय माझ्या तयारी झालेल्या विषयात पहिल्या पाचामध्ये त्याचं स्थान होतं. मला आता विषयाचा आवाका व हातखंडा असल्यानं आराखडा मांडायची गरज नव्हती. मी थेट विषयाला हात घातला आणि माझे या अत्यंत संवेदनशील व महत्त्वाच्या विषयावर विचार मांडायला सुरुवात केली.

अर्थातच सुरुवात प्राचीन भारतीय संस्कृतीपासून केली.

'यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवताः ।
यत्रेतास्तू न पुज्यन्ते, सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ।।'

अर्थात ज्या ठिकाणी महिलांचा सन्मान होतो, तेथेच देवतांचं वास्तव्य असतं व ज्या ठिकाणी त्यांचा अपमान होतो, जेथे त्यांच्यावर अत्याचार होतो, तेथे कोणतीही क्रिया सफल होत नाही. अशा होकारात्मक कवनाने सुरुवात केल्यानंतर काही अपवाद वगळता प्राचीन व मध्ययुगीन काळातील महिलांच्या मूलभूत स्वातंत्र्याची गळचेपी आणि अपमानित जीवनस्थिती कशा प्रकारे झाली होती, ते विस्तारानं मांडलं. विधवांचं अपमानित जीवन, सती पद्धती, शिक्षणाचा अभाव, स्त्रीभ्रूणहत्या, बालविवाह, पर्दा पद्धती, जौहार, देवदासी, जनाना, हुंडा अशा व यासारख्या नकारात्मक प्रथा-परंपरांनी कसे महिलांचं सातत्यानं शोषण झालं व समाजात नेहमी त्यांना दुय्यम स्थान देण्यात आलं, याचे संदर्भ देऊन विश्लेषण केलं. त्याच बरोबर रझिया सुलतान, चांद बिबी, गोंडची राणी दुर्गावती, नूर जहान, जिजाऊ अशा राजकीय मुत्सद्दी व भक्तीसंप्रदायातील अक्का महादेवी, जनाबाई अशा स्त्रीसंतांची प्रभावशाली भूमिकाही मांडली.

यानंतर इंग्रजी सत्तेचं व भारतीय समाजसुधारकांचं महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भातील रचनात्मक योगदान विषद केलं. स्वातंत्र्यानंतर घटनेच्या माध्यमातून व विविध कायदे पारित करून महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी केलेल्या व्यापक उपाययोजना विस्तारानं लिहिल्या. शिक्षणाचं सक्षमीकरणातील स्थान व राजकीय क्षेत्रातील प्रतिनिधित्व यांचं महत्त्व स्पष्ट केलं. सुरक्षितता हाही सक्षमीकरणातील महत्त्वाचा पैलू आहे, हे घरापासून होणाऱ्या अत्याचाराच्या पार्श्वभूमीवर विस्तारानं मांडलं. अर्भकांचं लिंगपरीक्षण व स्त्रीभ्रूणहत्या, घरगुती हिंसाचार, छेडछाड व विनयभंग, कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ, बलात्कार, हुंडाबळी, ॲसिड हल्ले यांच्या अनुषंगानं कायद्याची सद्यस्थितीतील अंमलबजावणी, राहणाऱ्या उणिवा व न्याप्रणालीचा दृष्टीकोण या अनुषंगानं कोणते बदल अपेक्षित आहेत, याच्याबद्दल माझे विचार व्यक्त केले.

खरं तर या विषयावरील निबंधासाठी आवश्यक असणाऱ्या सर्व पैलूंचा दोन्ही बाजूंनी समाचार घेतला. पण कायदे करून परिस्थिती बदलते का? विचार मांडून दृष्टिकोन परिवर्तित होतो का? मी माझ्या निबंधात लिहिलेली परिस्थिती आणि आजच्या सद्यस्थितीचं तुलनात्मक परीक्षण करतो, तेव्हा अनेक धक्का देणाऱ्या विकृत विचारसरणीलाही सामोरं जावं लागतं. महिला सुरक्षा समित्या, फास्ट ट्रॅक कोर्ट, क्रिमिनल अमेंडमेंट ॲक्ट २०१३, पोक्सा कायदा, घरगुती हिंसाचाराविरुद्ध कायदा, आय टी ॲक्ट, विशाखा गाईडलाईन्स, दामिनी पथक, पी सी पी एन डी टी ॲक्ट, पिटा ॲक्ट अशा अनेक कायदेशीर उपाययोजना सांगता येतील; पण अजूनही माझ्या भगिनींना या समाजात सुरक्षित वाटतं का? का अजूनही ग्रामीण भागातील परिस्थिती बदलत नाही? का निर्भयासारख्या घटनांनी पूर्ण देशात खळबळ माजते आणि आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारतातील महिलांच्या सुरक्षित वातावरणाबाबत प्रश्नचिन्हं उपस्थित होतात?

मला आठवतं – मी पुण्याजवळच्या शिक्रापूरच्या पोलीसठाण्यात अचानक भेटीसाठी गेलो होतो. एक खेडूत बाई ठाण्याच्या एका कोपऱ्यात आपल्या तीन मुलींना घेऊन बसली होती. मी जवळ जाऊन तिची विचारपूस करण्याचा प्रयत्न केला. तिच्या नऊवारी लुगड्याच्या एका कोपऱ्याचा बोळा करून तिनं तोंडाला लावला होता. मला पाहताच तिनं तो रक्तानं माखलेला बोळा बाजूला केला, तर तिच्या ओठातून रक्त वाहायला लागलं. तिनं तिचा डावा हात पुढे केला, त्यात तिचे पडलेले सहासात दात होते. पुढचे दातच पडले होते, त्यामुळे तिच्या जिभेचा व दातांचा संपर्क होत नव्हता, त्यामुळे तिला स्पष्ट बोलता येत नव्हतं. आपल्या आईची ही स्थिती पाहून आठनऊ वर्षांची थोडी समज आलेली सर्वात मोठी मुलगी मला उद्देशून म्हणाली, “दादा, आम्हाला भाऊ होत नाही ना, म्हणून बाबांनी आईच्या तोंडामधे वरवंटा घातला.” मी संतापलो. इन्स्पेक्टरला तिला या परिस्थितीत ठाण्यात बसवून ठेवलं म्हणून खडसावलं. तिला हॉस्पिटलला घेऊन जाण्याचे आदेश दिले व तिच्या तक्रारीवरून त्वरित आयपीसी ३०७ म्हणजे खुनाचा प्रयत्न केला, म्हणून गुन्हा दाखल करून तिच्या नवऱ्याला त्वरित लॉकअपमध्ये टाकायचे आदेश दिले. माझं हे बोलणं त्या मातेला समजलं. तिनं त्या अवस्थेत माझे पाय धरले व मोडक्यातोडक्या शब्दात विनवणी करू लागली, “सायेब, मला माझ्या नवऱ्याला जेलमध्ये नाही टाकायचं. माझ्या तिन्ही पोरी रस्त्यावर येतील. तो मला दारू पिऊन मारतो, घरी पैसे देत नाही. माझं नांदनं तेव्हढं सुखानं लाऊन द्या.” मला तिचे शब्दच समजले नाहीत. माझ्या सक्षमीकरणावरील अभ्यासात त्यावेळी असे प्रसंग मला माहीत नव्हते. किती दिवस ती हा पाशवी अत्याचार सहन करील? आणि हो, एक दिवस सहनशक्तीचा अंत झाल्यावर आपल्या चिमुकल्यांना घेऊन जीवनयात्रा संपवण्याचा आत्मघातकी निर्णय घेईल. अशा घटना रोज कुठेतरी घडतात. आम्ही पाहतो. आम्हाला काही सुखदुःख नसतं. जीन्स, टी शर्ट, फोर व्हीलर, मोबाईल आला की स्त्री मुक्त झाली का? चूल आणि मूल यातून ती शहरामध्ये ओव्हन आणि टीव्ही सिरियल्सच्या जंजाळात सापडली आहे. हायफाय वर्तुळात ती किटी पार्ट्यांच्या लगबगीत आहे. शिकल्यासवरलेल्या किती जणींचे बाहू आपल्या खेड्यातली अशा असहाय भगिनींना

नरकातून बाहेर काढण्यासाठी सरसावले आहेत? माहीत नाही!

कुसुमाग्रजांनी 'स्वातंत्र्यदेवतेची विनवणी' नावाची कविता वीस वर्षांपूर्वी लिहिली होती. त्यातल्या दोन ओळी खास पुरुषांना उद्देशून होत्या. 'समान मानव माना स्त्रीला, तिची अस्मिता खुडू नका. देवी म्हणूनी भजू नका की दासी म्हणूनी पिटू नका.' काय अपेक्षा आहे हो तिची? फक्त आपुलकीचे दोन बोल, प्रेमाचा दृष्टिक्षेप व नवऱ्याची संरक्षणाची सावली. कुंपणच शेत खायला लागलं, तर जायचं कुठं, पाहायचं कुणाकडं? आईबाप, घरदार सोडून पूर्ण भूतकाळ पुसून तिनं कशाच्या भरवश्यावर, कोणाच्या विश्वासावर नवीन वर्तुळात प्रवेश करायचा? लग्न झाल्यावरच गॅसच्या युगात स्टोव्हचा भडका होतो, कपडे धुताना विहिरीत पाय घसरतो आणि एका कोमजलेल्या, शिणलेल्या अबलेचा जीव जातो. आई-बाप आक्रोश करीत येतात. नातेवाईक मध्यस्ती करतात. पण बहुतेक ठिकाणी आर्थिक आधारावर तोडगा निघतो. क्वचित ठिकाणी गुन्हेही दाखल होतात.

लग्नातले दागिने, हुंडा, भांडी-कुंडी परत दिली जातात. भर म्हणून पन्नाससाठ हजार वर दिले जातात. आईबापाला तोवर लग्नाला आलेली दोन नंबरची पोरगी दिसते. तिच्या भविष्यकाळासाठी ही तडजोड स्वीकारली जाते. पोलिसात जाऊन पोरगी काय परत जिवंत होणार आहे का? असा सूर सगळीकडून निघतो. काही दिवसांनी सगळं गोड होतं. नवऱ्याचं दुसरं लग्न होतं. इकडं आई-बाप दुसऱ्या मुलीचं पहिल्या मुलीच्या टाळवावरच्या लोण्यावर धुमधडाक्यात लग्न लावून देतात. मात्र त्या अबलेचा आत्मा भिर भिर फिरत राहतो. तिची साधीसुधी अपुरी स्वप्नं वास्तवात यायच्या अगोदरच काळानं खाऊन टाकलेली असतात.अशा रोज दोनतीन सो कॉल्ड ए.डी (अकस्मात मयत) जिल्ह्यात दाखल होतात. डी.वाय.एस.पी. भेटही देतात. पण उदासीनतेमुळे ९०% दफ्तरी दाखल होतात. दहा टक्के गुन्हे दाखल होतात. त्यांचं तरी काय होतं? ट्रायलच्यावेळी रक्ताचे साक्षीदार उलटतात आणि चार दमड्यासाठी जवान पोरीच्या मृत्यूचे मोल ठरतात. सगळे जे व्यवस्थेमध्ये संबधित आहेत, जमेल त्या त्या मार्गानं त्यांच्या तोंडावर चिकटपट्टया बांधल्या जातात.

आम्ही तर म्हणे आमच्या संस्कृतीचंच पालन करीत आहोत. त्या घर सांभाळतात, प्रजनन करतात; म्हणूनच त्या पूजनीय आहेत. म्हणूनच त्यांचं संरक्षण करायचं आहे. लहानपणी बापानं, तरुणपणी नवऱ्यानं व म्हातारपणी मुलानं तिची जबाबदारी घ्यायची आहे. तिचं स्वतःचं काय आहे? तिला देणंच ठाऊक आहे. तिची काय ओळख आहे? काय अस्तित्व आहे? तिला हवा आहे बँक बॅलन्स तो नवऱ्याच्या प्रेमाच्या ओलसर स्पर्शाचा, तिला पाहिजे आहे क्रेडीट कार्ड ढेकर देताना मुलानं 'आई, किती छान स्वयंपाक केलास गं,' अशा आपुलकीच्या उद्‌गारांचा. तिची इस्टेट म्हणजे सगळ्या घराचं सुख, त्या सुखावर तिच्या अस्तित्वाची एक सोनेरी किरणांची लकेर. ती म्हातारपणी नातवंडात हरवते. त्यांच्या मिस्कील चाळ्यांनी हरखते. आणि असं सगळ्यासाठी झिजता झिजता ती एक दिवस विरून जाते. पण जाताना सोडून जाते तो पुण्याईचा मंद सुवास आपल्या मागे आपल्या कुंटुबाचं भलं चिंतणारा आशीर्वादाचा संथ झिरपणारा झरा.

म्हणून अभ्यास आणि अभ्यास, कष्ट आणि कष्ट हाच उपाय आहे सक्षमीकरणाचा व

सुरक्षित होण्याचा. मी स्वतःच्या पायावर खंबीरपणे उभी राहिले, तरच हे प्रश्न निश्चित स्वरूपात सुटणार आहेत, हे मुलींनी ठामपणे स्वतःच्या मनावर बिंबवणं आवश्यक आहे. आमची ७० जणांची आयपीएसची ट्रेनिंग बॅच होती. त्यामध्ये पाच महिला प्रोबेशनर होत्या. त्यात भारती जजोरियाही होती. ॲक्वॅटिक मिटच्या वेळी पोहण्याच्या स्पर्धेत आम्ही वेगवेगळ्या ट्रॅकमध्ये पुरुष प्रोबेशनर्स पोहोत होतो. पण फ्री स्टाईल, ब्रेस्ट स्ट्रोक, बॅक स्ट्रोक, बटरफ्लाईज सगळ्या इव्हेंटमधील मेडल एकटी भारती घेऊन गेली. हॉर्स रायडिंग स्पर्धेच्या वेळीसुद्धा भारतीनंच बाजी मारली. त्यामुळे चौकट मोडायची गरज आहे. नाजूक, साजूक, गृहलक्ष्मी, अबला, सौंदर्यवती, रुपगर्विता ही सगळी टायट्ल्स झुगारून द्यायची आहेत व स्वतःला कणखर, आत्मनिर्भर, खंबीर, स्वावलंबी, सक्षम, शक्तीशाली बनवायचं आहे. त्यासाठी एकच अट आहे ती म्हणजे अभ्यास, महत्त्वाकांक्षा, श्रम, प्रयत्न आणि पराकाष्ठा!

माझी मुलगी ७ वर्षाची होती, त्यावेळी तिला मी डॉ.ए.पी.जे.अब्दुल कलाम सरांना भेटायला घेऊन गेलो होतो. ती त्यांना टीव्हीवर पाहायची, तेव्हा ऐकतच राहायची. तिला त्यांचे शब्द कळत नव्हते, पण त्यांच्या चेहऱ्यावरचं मुलांविषयीचं अपार प्रेम, आशावादी दृष्टिकोन व पोटतिडकीची तळमळ मात्र दिसत होती. 'मंझिलें उन्हीं को मिलती हैं, जिनके सपनों में जान होती है। यूं ही पंख होने से कुछ नहीं होता, हौसलों से उडान होती है।' हो, कलाम सरांनी आम्हाला स्वप्न पाहायला शिकवलं, आत्मविश्वास, आशावाद व हौसला दिला. सरांनी ज्यावेळी जान्हवीला विचारलं; Yes my child, what do you want to become in your life? Do you want to become IPS officer like your father?' जान्हवीनं उत्तर दिलं, 'No sir, I want to become Dr.APJ Abdul Kalam!' हो ध्येय मोठं ठेवायचं. उंच ठिकाणी गर्दी नसते व स्पर्धाही नसते. तिथं जायची वाट मात्र खडतर असते. मदर तेरेसा, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, हेलन केलर, राणी लक्ष्मीबाई, माता जिजाऊ, सावित्रीबाई फुले अशी कितीतरी आदर्श आहेत, ज्यांना परिस्थितीवर स्वकष्टानं विजय मिळविला व स्वतःचं स्थान निर्माण केलं. मीही घेणार अशी अस्मान भरारी, मीही होणार दिग्विजयी. स्वामी विवेकानंदही म्हणतात 'No bird can fly with one wing.' खरंच गरज आहे ती आज समाजाच्या दोन्ही पंखांना बळ देऊन एक सबल व सक्षम भारत घडविण्याची. मीही वाटा उचलणार त्या स्वप्नाला वास्तवात उतरवण्यासाठी माझ्या पंखांना मी ताकद देणार आणि बनणार तेवढीच सक्षम तेवढीच स्वावलंबी की कोणी म्हणणार नाही, की नारी आणि पशू दोन्हीही ताडनासाठी पात्र आहेत.

'निर्भया' एपिसोड नंतर आयपीसीमध्ये विस्तृत बदल केले आहेत. बलात्काराची व्याख्या विस्तृत केली. दोन किंवा दोनपेक्षा अधिक वेळा बलात्काराचा गुन्हा केल्यास फाशीच्या शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. ॲसिड ॲटॅकसाठी जन्मठेपेची शिक्षा दिली जाणार आहे. विनयभंगाच्या गुन्ह्यांची व्याप्ती वाढवली. अत्याचारग्रस्त महिलेला अजून अपमानित करणाऱ्या वैद्यकीय चाचण्या हटवल्या गेल्या. मनोधैर्य योजनेच्या माध्यमातून तिच्या पुनर्वसनासाठी उपाययोजना करण्यात आली आहे. पोक्सा कायद्यानं बालकांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारासंबंधी कठोर शिक्षांची तरतूद करण्यात आली. पण तरीही असे गुन्हे रोज

घडत आहेत. काय करता येईल असे अत्याचार थांबवण्यासाठी? गेल्या पाच वर्षांतल्या आकडेवारीचा अभ्यास केला, तर एकूण ७८५० बलात्कारातील आरोपीपैकी ७३८० हे पीडित महिलेला ओळखत होते. म्हणजे ९४% गुन्हा करणारे हे परिचयातले होते. विश्लेषण केले; तर त्यात शेजारी ३७%, मित्र १७%, प्रियकर ८%, नातेवाईक ६%, पालक ३% आणि शिक्षक १% दिसतात. या एकूण पीडितांच्या संख्येच्या ३५% पीडित मुख्यत्वेकरुन १४ ते १८ वयोगटातील दिसतात. आणि सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे सर्वाधिक बलात्कार हे घरात घडतात. कशी करता येतील आपली घरं आणि आपला समाज सुरक्षित आणि विश्वासार्ह?

अनुभवांचे बोल म्हणून माझ्या लहान बहिणींना काही उपदेश देऊ इच्छितो. सभोवतालच्या परिस्थितीबद्दल जाणीव व हल्लेखोरांच्या इराद्याबद्दलची योग्य माहिती यातून स्वसंरक्षणाची पहिली पायरी सुरू होते. शारीरिक संपर्क यायच्या आतच आश्चर्याचा धक्का देऊन स्वतःची सुटका करणे अधिक महत्त्वाचे असते. मी पश्चिम मुंबईचा अतिरिक्त पोलीस आयुक्त असताना एक दुर्दैवी घटना घडली होती. बांद्र्यामध्ये एका जर्मन मुलीवर एका गुन्हेगारानं पाशवी बलात्कार केला होता. आम्ही त्या गुन्हेगाराला २४ तासांत पकडलं. पण या घटनेतून अनेक बोध घेण्यासारखे आहेत. ही तरुण मुलगी ज्या अपार्टमेंटमध्ये एकटी राहत होती, तिचे दोन्ही वॉचमन त्या रात्री डाराडूर झोपले होते. या एकाच फ्लॅटच्या खिडक्यांना ग्रिल नव्हते, त्यामुळे त्या घरफोड्यानं तो फ्लॅट हेरला. तो स्पाईडरमॅनसारखा सुवेज पाईपवरून चौथ्या मजल्यावर चढला. त्या मुलीनं खिडकीच्या खिट्ट्याही आतून लावल्या नव्हत्या, त्यामुळे तो सहज आत शिरू शकला. ज्या दुसऱ्या रूममध्ये ती झोपली होती, तिचा दरवाजाही तिनं आतून लॉक केला नव्हता. त्यामुळे अशी संधी साधून चोरी करण्याच्या उद्देशानं घुसलेल्या त्या गुन्हेगारानं किचनमधल्या सुरीच्या साहाय्यानं त्या असहाय्य मुलीवर हल्ला केला. तिनं त्याच्या या हल्ल्यातून स्वतःची सुटकाही करून घेतली व फ्लॅटच्या बाहेर पडून शेजाऱ्याचा दरवाजा ठोठावू लागली. बिचारीला शेजारच्या फ्लॅटला बाहेरून कुलूप आहे, हेही ठाऊक नव्हतं. त्यामुळे चोर मागून परत तिच्यावर चाल करून आला. ती जर जिन्यावरून खाली धावली असती, तर तिला स्वतःची सुटका करून घेता आली असती. जर तिनं दरवाजे खिडक्या झोपतेवेळी व्यवस्थित बंद केल्या असत्या, तिच्या खिडक्यांना ग्रिल असते, शेजाऱ्यांबद्दल माहिती असती, वॉचमन जागे असते, वॉल कंपाऊंड मजबूत असतं, सुवेज पाईपला टोकदारतारा लावल्या असत्या; तर कदाचित ही घटना टाळता आली असती. म्हणून सिक्थ सेन्सचा वापर महत्त्वाचा आहे. अशा व्यक्तीचा आणि प्रसंगाचा पहिल्यापासून मोह टाळा, जो तुम्हाला धोक्यात घालू शकतो. आणि हो, दोन-तीन दिवसांचे कराटे ट्रेनिंग घेऊन आपण सुपरवुमन झालो आहे, असं समजू नका, ते अधिक घातक आहे. त्यासाठी स्वसंरक्षणाचं पूर्ण वेळ प्रशिक्षण महत्त्वाचं आहे. अचानक उद्‌भवणाऱ्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी अनेक वेळा सिमुलेशन सराव महत्त्वाचे असतात. त्यामुळे त्या हल्लेखोराला भिडायच्या आधी तिथून स्वतःची सुखरूप सुटका करण्यास प्राधान्य द्यावं. आणि जर एकदा हल्लेखोराशी लढाई करणं क्रमप्राप्त आहे, हे ध्यानात आलं; तर मग मात्र रणरागिणीप्रमाणे पूर्ण ताकदीनिशी भिडायचं. जर आपण

गांगरलो, त्या विकृत हल्लेखोराला राग येईल, तो दुखावेल, अशी धारणा करून घेऊन जर त्याच्याशी सहकार्याची भूमिका घेतली; तर तुम्ही स्वतःला अधिक गंभीर संकटात ढकलत असता. त्यामुळे पहिले त्याचे डोळे फोडायचे व नंतर त्याच्या दोन्ही मांड्यांमध्ये लाथ घालायची. आणि पहिला हल्ला त्वरित आणि जलदगतीनं आपण चढवायचा. कदाचित तुम्हाला असा एकच चान्स मिळेल. ती संधी गमवायची नाही. त्या हल्लेखोराच्या घशावर, पोटावर, कपाळावर, हनुवटीवर, डोळ्यावर, गुडघ्याच्या वाटीवर हल्ला करा. जर तो पुढून हल्ला करत असेल, तर गुडघ्यानं दोन्ही मांडयाच्या मध्ये वार करा आणि जर पाठीमागून पकडण्याचा प्रयत्न करीत असेल, तर कोपरानं पोटात जोरदार ठोसा द्या. पेन, पेन्सिल, लेमन ज्यूस, की चेन, छत्री, पेपर स्प्रे ज्या रोजच्या उपयोगातील वस्तू आहेत; त्यांचा हाती लागेल तसा वापर करा. परिस्थिती जशी असेल, त्याप्रमाणे बुद्धी आणि शरीराचा प्रसंगावधान बाळगून वापर करा.

सध्या सोशल मिडियाच्या माध्यमातून अनेक फसवणारे तुम्हाला भेटू शकतात. तुम्हाला भावनिकदृष्ट्या गंडवून तुमचं आयुष्य उद्ध्वस्त करू शकतात. त्यामुळे फेसबुक, व्हॉट्सअपवर जरा जपून. आपली ओळख, नाव, पत्ता, फोटो खूप काळजीपूर्वक इतरांशी शेअर करा. आणि पालकांनी आपल्या मुलांवर, त्यांच्या व्हर्च्युअल जगावर लक्ष ठेवा. पोलिसिंग करू नका, पण विश्वासाने त्यांच्याशी संवाद करा. टीन एजमध्ये काय चांगलं, काय वाईट त्यांना कळत नाही. मुली कोणाबरोबर 'डेटींग' वर कोठे जाताहेत हे तपासा. कदाचित त्या संभाव्य बलात्काऱ्यासोबत धोक्याच्या ठिकाणी जाऊ शकतात. जे पुरुष किंवा मुले हिंसाचार, ड्रग्ज, दारू, हत्यारं यांबद्दल नेहमी बोलतात; त्यांची संगत करू नका. जे लैंगिक विषय जाणीवपूर्वक गप्पांवेळी काढतात, त्यांच्यापासून सावध राहा. पुन्हा पुन्हा ध्यानात ठेवा, की हल्ल्याच्या वेळचे पहिले काही क्षणच सुटकेसाठी उत्तम असतात. आणि स्वतःची सुटका करायला साम, दाम, दंड, भेद सगळे खरे-खोटे मार्ग वापरा. आणि हो, जर दुर्दैवानं आपण अशा अत्याचाराला बळी पडलो, तर कृपया स्वतःला दोष देऊ नका. ज्या नराधमानं गुन्हेगारी कृत्य करून तुमच्यावर अत्याचार केला आहे, त्याला शिक्षा होईल यासाठी खंबीरपणे पुढे या. पण स्वतःला नकारात्मकता, निराशा किंवा अपराधीपणाच्या गर्तेत जाऊ देऊ नका. पालकांनीही आपल्या पाल्याच्या मानसिकतेला अशा वेळी अत्यंत संवेदनशील व समानुभूतीनं सावरणं आवश्यक आहे.

निबंधाच्या पेपरनं मोठा आधार दिला होता. आता माझ्या प्रभुत्व असणाऱ्या इतिहास विषयाची बारी होती. इतिहासाचा आवाका मोठा होता. भारताच्या प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक इतिहासासोबत जगाच्या आधुनिक इतिहासाची तयारी केली होती. राजेरजवाडे, युद्ध-तहांसोबत त्या त्या वेळच्या नागरीकरणावर प्रश्न विचारले जाणार होते. कला, साहित्य, संस्कृतीसोबत समाजाच्या तळागाळातल्या घटकांचं आर्थिक व सामान्य जीवन कसं होतं, इथपर्यंतच्या घटकांवर आधारित प्रश्नपत्रिकेचा मसुदा असतो. साधारणपणे ३०० मार्कांच्या पेपरमध्ये ६० मार्कांचे ३ प्रश्न व २० मार्कांसाठीच्या ६ टीपा लिहिणं आवश्यक होतं. एक प्रश्न मात्र नकाशांवर असायचा. दिलेली स्थानं नकाशावर दर्शवून त्यांचं ५० शब्दांत महत्त्व विशद

करायचं असायचं. विषयात हातखंडा असल्यानं उत्तरं सपासप लिहीत गेलो. पेपर पाच मिनिटं अगोदर संपवला. उलटासुलटा चेकही केला व विजयी मुद्रेनं परीक्षकाच्या हाती दिला. पेपर सुरू होण्यापूर्वीचा चेहरा आणि संपायची बेल झाल्यावरचा चेहरा यात कमालीचा फरक असतो. कॉन्स्टिपेशनचा त्रास असणाऱ्याला पोट साफ झालं, की येणारं 'पिकु' फीलिंग त्यात असतं. असो, अजून युद्ध संपलं नव्हतं. रूमवर परतलो. मराठी साहित्याचा पेपर पंधरा दिवसांनी होता. मधल्या पंधरा दिवसांत एम.पी.एस.सी.चे सहा पेपर तीन दिवसांत द्यायचे होते. युद्धसदृश परिस्थिती होती. रोज सलग सहा तास दोन दोन पेपर लिहून बोटं दुखायची. मेंदूला शीण यायचा. हातपाय गळायचे. पण शर्यत सलग होती. अस्तित्वाची लढाई होती. जिवावर बेतलं, की माणूस त्याच्या सर्व क्षमतांना बाहेर काढत असतो.

मला आठवतं, मी लातूरला एस.पी. होतो. २२ मे २००३ हा माझी मुलगी जान्हवी हिचा पहिला वाढदिवस होता. एक दिवस अगोदरच घरात बरीच पाहुणेमंडळी जमली होती. त्यामुळे रात्री लातूर पोलीस मुख्यालयाच्या रेस्ट हाऊसवरच 'विश्रांती' घ्यायचं मी ठरवलं. सकाळी उठून मी तिकडे जाणार होतो. ड्युटीनंतर वाढदिवसाच्या पूर्वतयारीत उर्वरित वेळ गेल्यामुळे अंग शिणलं होतं. त्यामुळे बिछान्यावर अंग टाकताच मला झोप लागली.

पहाटे तीन वाजता फोनच्या बेलच्या आवाजानं जाग आली. रेणापूरजवळ कारेपूरमध्ये दरोडा पडला होता. दरोड्यामध्ये एका ८० वर्षांच्या वृद्धेचा खूनही झाला होता. पोलिसांनी तीन दरोडेखोरांना रेणापूरच्या शिवाराजवळ गाठलं व मग पाठलाग सुरू झाला. आम्ही गावकऱ्यांच्या मदतीनं तीन सर्कलमध्ये हा पाठलाग चालू ठेवला. ६२ कि.मी.च्या पाठलागानंतर तीन आरोपींना घेरण्यात आम्हाला यश आलं. त्यातल्या एकानं दगडफेक करता करता एका चिंचोळ्या विहिरीत उडी घेतली. त्या पडक्या विहिरीत अर्धाफूटच पाणी होतं, त्यामुळे तो अट्टल गुन्हेगार जागेवर ठार झाला, इतर दोघे पकडले गेले.

पडक्या विहिरीत उडी घेऊन आत्महत्या केलेल्या त्या तरुण गुन्हेगाराच्या चेहऱ्यावर हाताच्या नखांच्या ओरखड्यांचे व्रण होते आणि त्या मृत वृद्ध महिलेच्या नखामध्येही त्या दरोडेखोराच्या कातडीचे अवशेष सापडले होते. पकडलेल्या आरोपीनं सांगितलेली हकिगतही थरारक होती! त्या दरोडेखोरांनी त्या वृद्धेच्या गळ्यातील बोरमाळ काढताना तिनं केलेला प्रतिकार खरोखरच अविस्मरणीय होता. ८० वर्षांच्या त्या वृद्ध स्त्रीनं त्या तिघा क्रूर दरोडेखोरांशी अटीतटीची झुंज दिली होती. दरोडेखोर तिच्या गळ्यातील बोरमाळ काढत असताना तिनं त्यांच्यावर आपल्या नखांनी हल्ला चढवला होता! त्यामुळे त्यांनी चिडून एका टोकदार हत्यारानं तिच्या पोटावर अमानुषपणे सपासप वार केले होते. त्यानंतर तिच्या गळ्यातील माळ खेचून त्यांनी तिचा गळा दाबला होता. परंतु तशा मरणोन्मुख अवस्थेतही तिनं आरोपीच्या चेहऱ्याला ओरखडलं होतं. तिनं केलेला प्रतिकार खरोखरच अतुलनीय होता! त्या विशिष्ट जमातीच्या गुन्हेगारांनी घातलेला दरोडा भयानक आणि अमानुष होता. पण या संपूर्ण प्रकरणात एक गोष्ट प्रकर्षानं जाणवली. पोलिसांचा पाठलाग सुरू झाल्यावर पानगाव ते बर्दापूर ६२ कि. मी. अंतर त्या नराधमांनी पाच तासांत पळून कापलं होतं आणि त्यांच्या या वेगाचं आणि स्टॅमिन्याचं मला राहून राहून आश्चर्य वाटत होतं. त्याचक्षणी मनात

विचार चमकून गेला – या तरुणांनी ऑलिंपिकमध्ये किंवा मॅरेथॉनमध्ये धावायच्या शर्यतीत भाग घेऊन आपलं कौशल्य दाखवलं असतं, तर भारतासाठी एखादं- तरी पदक नक्कीच मिळवू शकले असते. अशा कितीतरी तरुणांच्या बुद्धी व शक्तीला गरज आहे – ती त्यांच्या आंतरिक ऊर्जेला विधायक वाट मिळण्याची!

त्या वृद्धेचा संघर्ष असो किंवा चोरांचा जिवासाठी धावण्याचा संकल्प असो; या दोन्हीमध्ये स्वतःच्या अंतिम शक्तीचा कस लागला होता. जिवाच्या, अस्तित्वाच्या आकांतानंच ही अद्‌भुत असीम क्षमता माणसाच्या अंगातून प्रकट होते. यु.पी.एस.सी परीक्षेचं तसंच आहे, जो पूर्ण ताकदीनं, तयारीनीशी जिवाच्या आकांतानं स्पर्धेत उतरतो; तोच जिंकतो. मला अलीकडे २१ कि.मी. मॅरेथॉन धावण्याचं वेड लागलं आहे. सुरुवातीला सलग १०-११च्या गतीनं २१ कि.मी. धावणं अशक्यप्राय वाटायचं. पण आसपास वयाची साठी गाठलेल्या महिला ही स्पर्धा पूर्ण करताना दिसायच्या, की आत्मविश्वास दुणावायचा. २०१३ मध्ये २ तासांच्या आत हाफ मॅरेथॉन धावण्याचं लक्ष्य मी ठेवलं. तरुण पोलीस कर्मचाऱ्यांना घेऊन सरावही केला. सुरुवातीला ५ कि.मी.पासून सुरुवात केली. दर आठवड्याला २ कि.मी. अंतर वाढवत गेलो. डिसेंबरपर्यंत २१ कि.मी. २ तासाच्या आसपास पूर्ण होईल, असा आत्मविश्वासही आला. पण योगायोगानं आमचा पोलिसांचा 'उमंग' कार्यक्रम आदल्या रात्री आला. कार्यक्रमाचं पूर्ण संयोजन माझ्याकडे असल्यानं या सहा तासांच्या कार्यक्रमाच्या तयारीसाठी आदल्या दिवशी आठ तास तरी तयारीसाठी उभा होतो. मुंबईमध्ये स्टँपेडमध्ये २८ लोक मृत्युमुखी पडल्यानं या कार्यक्रमावर चिंतेचं सावट होतं. पोलीस आयुक्तांपासून सगळे मानसिक तणावामध्ये होते. कार्यक्रम रात्री १ पर्यंत संपला. जेवण करून ऑफीसवर पोहोचायला अडीच वाजले. उशिरा जेवल्यानं व दिवसभराच्या तणावानं डोकं ठणठणत होतं. बांद्रयाच्या ऑफीसमध्ये झोपण्याचा प्रयत्न केला. काही केल्यानं डोळा लागला नाही. अर्धवट ग्लानीत तासभर झोपलो असेन, की ५ वाजताचा अलार्म वाजला. प्रचंड ॲसिडीटी झाली होती. अंग मुलखाचं दुखत होतं. शरीराचा कुठलाही अवयव धावण्यासाठी हिरवा दिवा दाखवत नव्हता. मात्र नेहमीप्रमाणे मन बांद्रयाच्या सी-लिंकवरील मॅरेथॉनच्या आरंभरेषेकडे खेचू पाहत होतं.

बहिणाबाई म्हणतात, 'मन पाखरू पाखरू त्याची काय सांगू मात; आता हुतं भुईवर; गेलं गेलं आभायात'. एकदा मनानं ठरवलं, की शरीराला ते ऐकावंच लागतं. स्पोर्ट्स कीट चढवून २/३ मिनिटं उरली असताना मॅरेथॉनच्या आरंभ-रेषेजवळ पोहोचलो. कृष्णप्रकाश, अनिल अंबानी धावण्याच्या तयारीत होते. अकादमीतले आमचे एडीओडी अतुल करवल आपल्या मुलींसोबत धावायला आले होते. करवल सरांनी मला पाहून जवळ येऊन कडक हस्तांदोलन करून शुभेच्छा दिल्या. सरांच्या हाताचा स्पर्श होताच पूर्ण शरीरच चार्ज झालं. वेदना कुठच्या कुठं पळून गेल्या. पन्नाशीत या अवलिया आय.पी.एस. अधिकाऱ्यानं एव्हरेस्ट सर केलं आहे. पूर्ण देशभरात सायकलनं प्रवास केला आहे. मार्शल आर्टमधील सहा अत्युच्च बेल्ट जिंकले आहेत. सरांच्या काळ्या केसांचं रूपांतर आता क्लूनीसारख्या ग्रे केसात झालं आहे. सडपातळ शरीरयष्टीचे, चपळ, स्मार्ट आणि करारी, भेदक डोळ्यांचे करवल सर हे

स्वतःच एक मूर्तिमंत प्रेरणास्रोत आहेत. अकादमीमध्ये मी सरांचा आवडता प्रोबेशनर होतो. त्यांना मला दाखवायचं होतं, की त्यांचा आदर्श समोर ठेवून मी माझा फिटनेस अजून सुधारला आहे. सरांच्या दर्शनानं एवढी ऊर्जा पहाटे पहाटे मिळाली, की मी घोड्यासारखा धावलो. पण पेडर रोडचा चढ लागला, तसा माझा श्वास फुलू लागला, दम भरला, पायाच्या पोटरीतून गोळे येऊ लागले. रस्त्याच्या दोहो बाजूंनी दुतर्फा गर्दी होती. लोक हुरयो, शिट्टया, आरोळ्या ठोकून धावपटूंना प्रोत्साहन देत होते. माझी गती मंदावत होती. पायात गोळाही आला होता. तेवढ्यात फोर्स १चे चार जवान पाठीमागून आले आणि "सर, जोर लावा, थोडंच बाकी आहे," असा आश्वस्त आवाज त्यांनी दिला. मी जोर लावला. पायांनी गती पकडली. इंजीनमध्ये अडकलेला कचरा निघाला होता. चढही संपला होता. रिदम पकडला आणि जवानांसोबत पावलं टाकायला सुरुवात केली. मरीन ड्राईव्हवर रुपा, जान्हवी, रणवीर उभेच होते. रणवीरनं "डॅडी, रन, यु हॅव टू बी द फर्स्ट" म्हणून हातात गॅटोरेडची बाटली दिली. माझ्यापुढे शेकडो रनर होते. पण आपला बाप सुपरमॅन आहे, असं प्रत्येक मुलाला वाटतं; तसं त्यालाही वाटलं होतं. मी त्याच्यासमोर चार-पाच जणांना ओव्हरटेक केलं. तो हे पाहून अजून जोशानी ओरडला, "दॅट्स द स्पिरीट, डॅडी, पिक अप द स्पीड!" मी चर्चगेट क्रॉस केलं. हुतात्मा चौकातून शेवटच्या ५०० मीटरची स्ट्रेच दिसत होती. घड्याळात दोन तास संपायला चार मिनिटं होती. मला दोन तासांत पूर्ण अंतर कापायचं होतं. चार मिनिटांत ५०० मीटर हे सोपं आव्हान होतं. मग जवानांसोबत पूर्ण ठणकणाऱ्या पायांना शेवटचा स्प्रिंट घ्यायचा आदेश दिला. मॅरेथॉनची फिनीशींग लाईन लीलया क्रॉस केली. घड्याळ्यात ७:५७:१५ आकडे पडले होते. 'अंडर टू'च्या कॅटॅगरीमध्ये मी मॅरेथॉन पूर्ण केली होती. क्रॉस लाईनच्या बाहेर पडताच अंगातलं त्राण संपलं आणि मी कोसळतो की काय – हे पाहताच माझ्या कर्मचाऱ्यांनी मला सावरलं. मी माझे शूज काढले, तर सॉक्ससोबत दोन्ही अंगठ्यांची नखंही बाहेर आली होती. कमालीच्या वेदना देणाऱ्या रक्तबंबाळ अंगठ्यांना घेऊन बाँबे हॉस्पिटल गाठलं. पण समाधान होतं, की टारगेट गाठलं होतं. ही स्पर्धापरीक्षाही अशीच असते – प्रत्येक क्षणाची, कणाची आणि मनाची चाचणी घेणारी!

यु.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेच्या वेळापत्रकात साहित्य विषयाचे पेपर मुख्य प्रवाहातील विषयांच्या पेपरनंतर साधारण महिनाभराच्या गॅपनं यायचे. दरम्यानच्या काळात एकात एक पाय घालून आलेलं एम.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेचंही आव्हान पेलायचं होतं. गतवर्षीचा अनुभव होता. समाजशास्त्राची जाण तयार झाली होतं. दीड वर्षाच्या काळात दुपटीनं प्रगल्भता आली होती. महाराष्ट्राबद्दल अधूनमधून वाचायला सुरुवात केली होती. राज्यशासनाच्या 'योजना' व 'लोकराज्य' या मराठी मासिकांनी सामान्य अध्ययनाचा पाया अधिक मजबूत केला होता. स्टडी सर्कलचं 'स्पर्धापरीक्षा मार्गदर्शक'ही अनेक अंगानं मदत करायचं. गेल्या मुलाखतीच्या अनुषंगानं महाराष्ट्रावर भर असलेल्या पेपर दोनची आपसूक तयारी झाली होती. रोज दोन अशा हिशोबानं एका पाठोपाठ एक सलग चार दिवस एम.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेचे आठच्या आठ पेपर पेन व पेपरसोबत उत्तुंग, अष्टपैलू खेळी करीत यशस्वीपणानं पेलले. वेळ संपण्याच्या आधी प्रत्येक उत्तर पत्रिकेवर दहा मिनिटं

‘काही चुकलं का? राहिलं का?’ हे तपासण्यासाठी नजर फिरवायचो, त्या वेळी तीस-बत्तीस पानांमध्ये भावी यशाची चाहूल लागायची. समाधान वाटायचं. उगाचच गुदगुल्या व्हायच्या. मॅरेथॉनमध्ये पायाची बोटं कामातून जातात, तसंच काही सलग पेपर लिहिल्यानंतर हाताच्या बोटांचं व्हायचं. शिवाय माझी पेन घट्ट धरून, पेपरवर दाबून लिहायची सवय; त्यामुळे मेल्यावर रिगर मॉर्टीसनं शरीर जसं ताठ होतं, तशी बोटं आपसूक ताठ व्हायची. मग त्यांना हळूवार तेलानं मालीश करून दुसऱ्या दिवशीच्या तेवढ्याच तीव्र हातघाईच्या लढाईला सामोरे जाण्यासाठी सिद्ध करायचो. बऱ्याचदा सलग सहा तास दोन पेपर लिहून आणि परत सलग सहा-आठ तास अभ्यासाला टेबलखुर्चीवर वाकडे तिकडे बसून पाठ आखडायची. कुठेना कुठे मानसिक तणाव वाढल्यानं दुखत राहायचं. पण गावाकडे गावठी स्टाईलनी शिकलेले सूर्यनमस्कार-वजा दंड मदतीला धावून यायचे. बारा-बाराच्या दोन सेटमध्ये मित्र, रवी, सूर्य, भानू, खग, पूषण, हिरण्यगर्भ, मरिच, आदित्य, सविता, अर्क, भास्कराय नमो नमः। म्हणून सूर्याच्या बारा नावांचा उद्घोष करून सूर्यनमस्कार घातले, की पाठीच्या प्रत्येक मणक्यात आणि शरीराच्या प्रत्येक रोमारोमात प्रचंड ऊर्जा देणारे अगणित सूर्य निर्माण व्हायचे. मग काय ‘तुका आकाशाएवढा’ या उक्तीप्रमाणे सर्व क्षमतांचा कस लावून अभ्यासाचं तांडव करण्यासाठी शरीर, बुद्धी आणि मन सुसंगतीनं तयार व्हायचं.

एम.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेनंतर दहा दिवसांच्या गॅपनं यु.पी.एस.सी.चे अखेरचे मराठी साहित्याचे दोन पेपर आता उरले होते. दहा दिवसांत मराठी साहित्याची चांगली उजळणी झाली. होस्टेलच्या शेजारच्या वानखेडे मैदानात भारत एकानंतर एक सामने जिंकत ‘हिरो कप’च्या फायनलपर्यंत पोहचला, तसा मीही मराठी साहित्याच्या एकेका प्रांताला काबीज करत परीक्षेच्या दिवशीच्या आदल्या रात्रीपर्यंत पोहचलो. त्या रात्री भारत विरुद्ध द. आफ्रिका हा हिरो कपचा डे अँड नाईट अंतिम सामना होता.

अभ्यास बराच झाला होता. हाकेच्या अंतरावरच्या वानखेडे स्टेडियमवरून प्रत्येक चेंडूगणिक होणारा जल्लोश रूममध्ये ऐकायला यायचा. तयारीवर शेवटचा हात फिरवत होतो; पण लक्ष लागेना. फॅन मोठा केला व झोपण्याचा प्रयत्न केला पण आरोळ्या, शिट्टया आणि चित्कार कानात घुमतच राहिले. भारतानं ‘हिरो कप’ जिंकला होता. मलाही यु.पी.एस.सी.चं मैदान मारायचं होतं. सकाळी उठलो. फ्रेश झालो. हिरो कपच्या रात्रीच्या धामधुमीमुळे सी.एस.टी.ला जायला टॅक्सी मिळाली नाही. मधल्या रस्त्यानं चालत सी.एस.टी.ला जायचा निर्णय घेतला. टनेलमधून रेल्वे रूळ क्रॉस करावा लागायचा. त्यामुळे चर्चगेटच्या टनेलमधून जाताना नेहमी टी.सी.ची भीती वाटायची. काही वेळेला गर्दुल्लेही या टनेलमध्ये एकट्या-दुकट्या पादचाऱ्यावर हल्ला करायचे. घामाघूम होऊन सी.एस.टी.ला पोहोचलो. ट्रेन पकडून माझगाव स्टेशनला उतरलो. परत दहा मिनिटं चालत सेल्स टॅक्स भवनला पोहोचलो. पहिला पेपर समीक्षा, व्याकरण आणि साहित्याच्या इतिहासाचा होता. समीक्षा आणि साहित्याच्या इतिहासावर पकड होती. साहित्य आणि समाज आणि संतसाहित्याच्या इतिहासाच्या ६० मार्कांच्या दोन प्रश्नांचा जॅकपॉट लागला होता. पेपरचा फडशा पाडला. बोटांमध्ये पेनानं ‘पेन’ होईपर्यंत स्वच्छ, सुंदर अक्षरांमध्ये पेपर सोडवला.

अलीकडे हेमंतनं शब्दामध्येच अक्षरांना वरची रेषा ओघवत्या पद्धतीनं कशी मारायची, हे शिकवलं होतं. त्यामुळे टोप्या घातलेले टपोरे शब्द बघून मन हरखून गेलं. दुसऱ्या पेपरमध्ये संत तुकारामांवर प्रश्न सापडला. लहान मुलाला लॉलीपॉप मिळाल्यावर होणारा आनंद झाला. विद्रोही तुकाराम वाचला होता. उत्तराची भट्टी जमली. 'पण लक्षात कोण घेतो' आणि 'एकच प्याला' वरचे प्रश्नही सहजपणे मैदानाबाहेर टोलवले.

हुश्श! परीक्षा संपली. माहीत नव्हतं की सापशिडीच्या खेळात अखेरची मजल मारणार की पुन्हा बाकी शून्य? पण या वेळी लोकसेवा आयोगाच्या दोन्ही परीक्षा दिल्या होत्या. कुठेतरी बाण लागेल आणि सरकारी नोकरी मिळेल, ही मिणमिणती आशा अधिक प्रज्ज्वलित होत होती. मुंबईत मजा केली. माझी मजेची संकल्पना म्हणजे मुंबईच्या गर्दीत भटकायचं, एकदोन बॉलीवुडचे सिनेमे पाहायचे, पाहुण्याराउळ्यांकडे जाऊन जमलं, तर हॉटेलमध्ये जेवायला जायचो. झालं! गावाकडचे मित्र, गावाकडची नाती-गोती हाच माझा कंफर्ट ग्रुप असायचा. जी मुंबई मी आज पाहतो, ती चुकूनही कधी तेव्हा नजरेस पडली नाही. एस.आय.ए.सी. मधून काही जण आम्ही कुलाब्याच्या आमदार निवासातील मॅजेस्टीक कँटीनला कधीतरी पावभाजी खायला जायचो. मैद्याच्या रोट्यांचं आणि माझं कधीच जमलं नाही. 'पिझ्झा' हा काय प्रकार असतो, हे मला अगदी अलीकडे म्हणजे पुण्याला एस.पी. असेपर्यंत माहीत नव्हतं. आत्ता मात्र खाद्यपदार्थांची पुरती ओळख झाली आहे. पण जिभेची चव मात्र मेली आहे. कधीकधी मी खूप हायफाय आहे, हे दाखवण्यासाठी कच्चा माशांची 'जपानी सुशी' जबरदस्तीनं खातो; तेव्हा उबळही येते. उगाच ॲडव्हेंचर म्हणून अमेरिकेत ट्रेनिंगला असताना सुसरीचं मटणही खाल्लं आहे. मुंग्यांच्या लोणच्याची चवही घेतली आहे.

२२-२३ वर्षांचा असताना मुंबईतील हायफाय जीवनशैलीबद्दल आम्हाला प्रचंड आकर्षण व कुतूहल असायचं. मुंबईच्या फोर्टमधील पबमधील मदहोश गर्दी पाहून डोळे विस्फारायचे. परीकथेत असतात, तशा सुंदर मुली दारूच्या नशेत बेहोश होऊन आपापल्या बॉयफ्रेंडला खेटलेल्या दिसल्या, की जीव जळून, करपून जायचा. डिस्कोमधली गर्दी रात्री सिनेमा पाहून येताना बाहेरून दिसायची. बड्या बापांची लाडावलेली पिढी पाहून चलबिचल व्हायची. मात्र मुंबईत अतिरिक्त आयुक्त असताना या बेहोश करणाऱ्या नाईट लाईफशी माझा संघर्ष झाला. पब डिस्कोमध्ये रेव्ह पार्ट्यांवर मी रेड केली, तेव्हा 'आमच्या प्रायव्हसी'वर आक्रमण केलं, म्हणून तथाकथित उच्चभ्रू वर्गानं माझ्यावर टीकेची झोड उठवली व प्रश्नांचा भडिमार केला. या वेळी मला ही संस्कृती जवळून पाहण्याचा योग आला. आज त्याच तरुणाईची कीव करावीशी वाटते. ड्रग्ज पार्ट्यांवर रेड करण्याच्या निमित्तानं अनुभवलेल्या भीषणतेबाबत आजच्या तरुण पिढीला चार गोष्टी सांगणं मला माझं कर्तव्य वाटतं.

ज्याचं विशीमध्ये जीवघेणं आकर्षण वाटतं, ते विश्व किती बोगस व बेगडी आहे, हे योग्य वेळी योग्य वयात कळणंही महत्त्वाचं आहे. रेड झाल्यानंतर या पार्टीत सहभागी झालेल्या तरुण-तरुणींच्या रक्त व लघवीचे नमुने तपासणीसाठी घेण्यात आले होते. मी हाताळलेल्या पुणे आणि जुहूच्या तिन्ही रेव्ह पार्ट्यातील सुमारे ५०० जणांपैकी ९० टक्क्याच्या वर मुलामुलींनी ड्रग्ज सेवन केल्याचं वैद्यकीय चाचणीतून स्पष्ट झालं होतं. हा आकडा

आधुनिकतेच्या धुंदीत झोपेचं सोंग घेणाऱ्या समाजाच्या कानाखाली आवाज काढून झापडं उघडवणारा आहे. अशा पार्ट्या म्हणजे नशिल्या संगीतावर, मादक द्रव्यावर आरूढ होऊन रात्रभर चालणारा डान्स इव्हेंट. मादक द्रव्याच्या नशेनंतर संगीत कानात घुसताना त्या संगीताचा स्पर्श होतो, ग्लोस्टीक्टसचे कलर्स हाताला स्पर्श करू लागतात. या पार्ट्यांवर धाड घालण्याच्या निमित्तानं पाश्चात्त्य संस्कृतीतील विकृतीचा भारतीय युवा मनावर झालेल्या परिणामाचा दुर्दैवी अनुभव घेताना मनाला खूप वेदना झाल्या. हशीशचा चिलीममधून येणारा धूर, डी.जे.चा चेकाळायला लावणारा इन्स्ट्रुमेंटल ठेका, अंगाची बिभत्स हालचाल यांवर थिरकणारी तरुणाई! ८० टक्के मुलंमुली अशक्त, हडकुळी व रोगाकडे वाटचाल करणारी! उच्च वर्गामध्ये वयाच्या विशीतच सर्व आरामदायी सुखसुविधा मिळालेल्या असतात. सोबतीला भरपूर पैसे, मोबाईल, फोरव्हीलर, बऱ्याचदा प्रायव्हसीसाठी स्वतंत्र फ्लॅटही देतात. यातील काही जण रस्ता चुकतात. दारू-सिगारेटचं व्यसन तर सर्रास दिसतं. पण काही जण भयंकर अशा ड्रग्सच्या मादक अजगरी विळख्यात सापडतात. त्यातून सुटका नसते.

किक म्हणून घेतलेला झुरका ह्याची चटक लावतो. जगापासून दूर नेणारा युफोरिया हवाहवासा वाटू लागतो. परीक्षेच्या वेळी जागरणासाठी वापरली जाणारी अँफेटामाइन, कोकेन स्पीडकडे घेऊन जाते. बार्बीच्युरेटच्या गोळीकडून ओपीयम, मॉर्फीइन, हेरॉइनची चटक लागते. हशीशच्या झुरक्यातून येणारी 'हॅल्युसिनेशन'ची मजा मॅरिज्युआना, एलएसडीकडे नेते. ही किक मग मध्यवर्ती चेतासंस्थेचा ताबा घेते, रक्तातल्या प्रत्येक पेशीत मिसळते. मेंदूला गुलाम करते आणि सुरू होतो त्यांचा राक्षशी नंगानाच! ड्रग्ज मिळत नाहीत, त्या वेळी कुठलंही गुन्हेगारी कृत्य करायला, कोणतंही आत्मघाती धाडस करायला ही तरुण मुलं प्रवृत्त होतात. अनेक जण गुन्हेगारीच्या विळख्याात सापडतात, गुलामीला कंटाळून आत्महत्या करतात. बरेचसे मनोरुग्ण होऊन सुधारगृहामध्ये आयुष्यभर क्षणोक्षणी चटके देणाऱ्या कल्पित भोवऱ्यामध्ये गरगर फिरत राहतात.

या सर्व प्रश्नांना काय उत्तरं आहेत? 'मस्ती की पाठशाला'मध्ये बेधुंद होणाऱ्या तरुणाईला कस रोखायचं? याबद्दल शाळेत ना काही सांगितलं जातं, ना कॉलेजात काही बोललं जातं! एखादी धाड पडली, की चार दिवस 'टीआरपी' पाहून टीव्हीवर टॉक शो होतात, वर्तमानपत्रांत रकाने भरले जातात आणि मग पुढे जैसे थे. आर्थिक धोरणातील बदलांमुळे सामाजिक, कौटुंबिक जीवनात स्थित्यंतरं होत आहेत. अनेक पाश्चिमात्य गोष्टी वेगानं येऊन आमचे दरवाजे ठोठावत आहेत. इंटरनेट, प्रिंट आणि ऑडिओव्हिज्युअल मिडियातून ते आमच्या दैनंदिन जीवनात प्रवेश करत आहेत. सकारात्मक, रचनात्मक, सुदृढ व चांगल्या गोष्टींच्या आगमनाचं स्वागतच आहे; पण जे आमच्या येणाऱ्या पिढीला मानसिकदृष्ट्या पोखरणारं आहे, कुटुंबव्यवस्थेला उद्ध्वस्त करणारं आहे, जे आमच्या संस्कारांना, विचारांना सुरुंग लावणार आहे; ते आम्ही स्वीकारायचं का? माहितीच्या दबदब्यात गोंधळलेली आमची आजची पिढी फेसबुक आणि इज्राट्रान्सच्या जंजाळात गुरफटत चालली आहे. अशा प्रश्नांची उत्तरं शोधण्याची आज आवश्यकता आहे. पूर्वी पन्नाशीत घर, गाडी मिळायची. आज आयटीमध्ये काम करणाऱ्या पंचविशीतल्या मुलाला आलिशान फ्लॅट व चारचाकी गाडी

मिळते. या पैशाचं करायचं काय? आजकाल दारबंद संस्कृती पाहायला मिळते. सिमेंट काँक्रीटच्या जंगलामध्ये शेजारच्या फ्लॅटमध्ये कोण राहतं, हेही माहीत नसतं. गावाकडचं जुनं घर, वाडा विकायचा. मुंबई-पुण्यामध्ये वन रूम, टू रूम किचनचा फ्लॅट घ्यायचा. त्या फ्लॅटमध्ये टीव्ही, फ्रीज, काँप्यूटर, वॉशिंग मशीन, मायक्रोवेव्ह ओव्हन सगळ्या भौतिक सुख देणाऱ्या वस्तूंना जागा असते. पण म्हाताऱ्या आजी-आजोबांची मात्र घरात अडगळ होते. त्यांची कुठेतरी वृद्धाश्रमात सोय करावी लागते.

पूर्वी म्हणे मूल जन्माला आलं, की आजोबा विळ्यानं नाळ कापायचे व ती नाळ काळ्या मातीत पुरली जायची, त्यामुळे काळ्या मातीशी नातं सांगणारी पिढी जन्माला यायची. आजकाल ती कुठल्याही गटारीत वेस्टमधून जाते, हेही कळत नाही. त्यामुळे गटारीशी नातं सांगणारी पिढी जन्माला येते की काय, अशी कधी कधी भीती वाटायला लागते. आजी-आजोबा घरात अडगळ होतात. 'काय त्रास आहे म्हाताऱ्याचा डोक्याला! त्यांचा विचार मागास आहे, कुठेही कडमडतात, काहीही बडबडतात.' हाच नव्या पिढीचा सूर दुर्दैवानं ऐकायला मिळतो. अशा वेळी संस्कार कुणी करायचे, हा प्रश्न पडतो. गावातील परिस्थितीसुद्धा बदलायला लागली आहे. तिथेही एका कोपऱ्यात विद्यालय, दुसऱ्या कोपऱ्यात महाविद्यालय, तर गावच्या मधोमध मात्र 'मद्यालय' असतं. मग मास्तर कुठं चाललाय, बाप कुठं चाललाय हे मुलं पाहतात आणि त्यांच्यामागून मुलंही तोच रस्ता धरतात.

अमली पदार्थाच्या आणि संगीताच्या क्षेत्रातील अनेक विकृत शोध तरुणांच्या तात्पुरत्या आनंदाला कारणीभूत ठरत आहेत. रशियाच्या आरोग्यमंत्र्यांनी अधिकृतपणे सांगितलं आहे, की गेल्या दशकात पन्नास लाख तरुण ड्रग्सच्या आहारी गेले आहेत. त्यासाठी त्यांनी ट्रान्स ब्रँडना जबाबदार धरलं आहे. एका विचारवंतानं म्हटलं आहे, 'मला तुमच्या देशातील तरुणांच्या तोंडात असणारी गाणी सांगा, मी तुम्हाला तुमच्या देशाचा भविष्यकाळ सांगेन!' ही भुतेश्वरांची गाणी आणि राक्षसाची पूजा करणाऱ्या ट्रान्स संगीतावर नाचणारी तरुणाई समाजाला कोणत्या भविष्याकडे घेऊन जाणार?

एका उद्योगपतीच्या मुलीनं आत्महत्येचा प्रयत्न केला होता. कारण काय, तर आईनं एक दिवस डिस्कोमध्ये जाऊ दिलं नाही. तिचे वडील माझ्या परिचयाचे असल्यानं ते तिला काउन्सिलींगसाठी माझ्याकडे घेऊन आले होते. तिचं म्हणणं होतं, की ती या पार्टीकल्चरशिवाय जगू शकत नाही. मला हे तिचं आत्महत्येच्या प्रयत्नाचं कारण ऐकून धक्का बसला. आयुष्य म्हणजे नाचणं, धांगडधिंगाणा एवढंच का, असाही प्रश्न त्या वेळी पडतो. कोणत्याही प्रकारची वास्तविकता न अनुभवल्यामुळे यांचं भावविश्व एखाद्या पत्त्याच्या बंगल्याप्रमाणे कोसळतं. बॉलीवूडमधल्या एका अभिनेत्रीच्या मृत्यूचा तपास मी बारकाईनं पाहिला होता. प्रियकर यशाची शिखरं पादाक्रांत करू लागला. त्याला ब्रेक मिळताच हिला ब्रेक देऊन डिलीट करण्याचा त्याचा विचार होता. दोघांचं अत्यंत अर्वाच्य भाषेत भांडणही झालं. शेवटी त्यानं ब्रेक अप बुके 'म्हणजे तुझं माझं संपलं' असा निरोप देऊन पुष्पगुच्छ पाठवला. रागाच्या भरात तिनं तो कचराकुंडीत फेकला आणि आपली नाजूक आणि सुंदर मान पंख्याला लटकवली. 'द एंड!' आयुष्य ही एक ईश्वरी देणगी आहे.

मखमलीच्या गालिच्यावर ज्यांचे पाय असतात, चांदीच्या ताटात जे भोजन करतात; त्यांच्या मृत शरीराचीही दोन दिवस सडल्यावर तेवढीच दुर्गंधी येते. साताऱ्याच्या एका मराठी कुटुंबानं दोन पिढ्यांपूर्वी मॉरिशसला स्थलांतर केलं होतं. मिस मॉरिशस झाल्यावर त्या कुटुंबातील मुलगी बॉलीवुडमध्ये नशीब आजमावला आली. बॉलीवुडमध्ये तर काम मिळालं नाही, कंडोमच्या जाहिरातीत काम करण्याची मात्र संधी मिळाली. उच्चभ्रू समाजही तिला त्याच नजरेनं पाहू लागला. एका उद्योगपतीच्या मुलानंही तिचा 'युज आणि थ्रो' म्हणून उपयोग केला. आणि तिनंही मग आयुष्याला 'फुल स्टॉप' दिला. जातेवेळी डायरीत 'यु किल्ड मी---' असं नावानिशी लिहून टेवलं. पुरेशा पुराव्याअभावी त्या उद्योगपतीला काही झालं नाही. मात्र एका सुंदर मुलीच्या आयुष्याची दुर्दैवी अखेर झाली. 'दिसतं तसं नसतं' किंवा 'दुरून डोंगर साजरे' या म्हणी किती चपखल आहेत, याची मात्र अशा वेळी प्रचिती येते. त्यामुळे व्यसनाच्या आहारी जाण्याच्या मार्गावर फक्त आणि फक्त वाताहत आहे.

प्रत्येक गोष्टीची वेळ येत असते. संयमानं त्याची वाट पाहिली पाहिजे. खरं तर मोहाच्या मागे लागलो, तर त्याला कधीही जिंकता येत नाही आणि जर संयम ठेवून मोहापासून विरुद्ध दिशेला खडतर प्रवास करून आपण यशाचं शिखर गाठलं; तर मोहमायेतील सगळी भौतिक सुखं हात जोडून आपल्यासमोर उभी ठाकतात. मोह ही अफूसारखी गोळी आहे आणि ही गोळी वेगवेगळ्या मार्गानं स्वार्थी आणि असामाजिक मंडळी तरुणाईच्या गळी उतरवण्याचा प्रयत्न करत असतात. कसाब आणि त्याच्या साथीदारांना असंच बुद्धिभ्रष्ट करून निष्पाप नागरिकांचे जीव घेण्यासाठी प्रवृत्त केलं होतं. जन्नतचा चुकीचा रस्ता दाखवला होता. तारुण्यात त्या २१ कुमारिकांचं आमिष दाखवलं होतं. परिणती काय, तर जे. जे. हॉस्पिटलच्या शवागारामध्ये महिनोन्महिने सडणं आणि कुजणं.

'दिलवाले दुल्हनिया ले जायेंगे' हा सिनेमा मी खूपदा पाहिला आहे. अनेकजण सिनेमात शाहरुखच्या बापाचं भूमिका केलेल्या अनुपम खेरप्रमाणे मुलाला प्रेमात पडण्याच्या आणि तारुण्यामध्ये ऐश करायच्या शिकवण्या देतात. हा सिनेमा पाहून अनेक जणी आपापला शाहरुख किंवा अनेक जण आपापली काजोल शोधण्याचा प्रयत्न करतात. मला मात्र अपिल झाला होता तो हा संवाद, ज्यावेळी काजोलला घरातून पळून जाऊन लग्न करण्याचा काजोलची आई शाहरुखजवळ आग्रह करते, त्यावेळी शाहरुख त्या आईचा हात हातात घेतो आणि म्हणतो, "जीवनाच्या प्रत्येक वळणावर दोन रस्ते भेटतात. एक शॉर्टकट असतो. खूप सुंदर, फुलाफुलांचा, खाचखळगे नसणारा सोपा मार्ग आणि दुसरा कठीण – लांबलचक, अवघड संकटांचा आणि खाचखळग्यांनी भरलेला, मार्गक्रमण करायला आव्हान असणारा दुर्गम अंतराचा कठीण रस्ता. जर शॉर्टकट मारला, तर ध्येय मिळाल्याचा तात्पुरता आभास तयार होतो. पण खरं तर ती पुढच्या अपयशाची नांदी असते. आभासाचा फुगा लवकर फुटतो आणि कटू वस्तुस्थिती कायमची अधू बनवते. आणि जर कठीण पथ स्वीकारला; तर सुरुवातीला खूप त्रास होतो, संकटांना आणि वेदनांना सामोरं जावं लागतं. मात्र अखेरीस विजय निश्चित असतो. या मार्गावरच्या अडचणींनी, संकटांनी माणूस आतून-बाहेरून एवढा तावून-सुलाखून निघतो, एवढा सशक्त होतो, की पुढच्या सगळ्या आव्हानांना तो विजिगीषु

वृत्तीनं लीलया पेलतो आणि नेहमी यशस्वी होतो.” या बॉलीवूडच्या डॉयलॉगनं माझ्या मनात घर केलं होतं. ज्या ज्या वेळी शॉर्टकटचा विचार यायचा, त्या त्या वेळी मी हे शब्द आठवायचो आणि प्रलोभनांपासून परावृत्त व्हायचो. अनेक जण पेपर फोडण्याच्या शॉर्टकट प्रयत्नांच्या पायी आयुष्याची राखरांगोळी करून फसलेले दिसतात. अनेक जणांनी गावाकडे असणारी जमीन गहाण ठेवून या शॉर्टकटनी जायला पैसे जमा केले, चुकीच्या माणसाला दिले आणि जन्मभरासाठी फसले. अशी शॉर्टकटच्या नादात अभ्यासाची राखरांगोळी करणारे आरंभशूरही या क्षेत्रात पाहायला मिळतात. त्यामुळे सापशिडीच्या खेळात काहीही होवो; पडलो तर खचायचं नाही, उलटा वारा वाहायला लागला, तरी विझायचं नाही. पुन्हा उठायचं, दीपस्तंभाला समोर ठेवून मार्गक्रमण करायचं – अवघड आणि कठीण रस्त्यावरच! यशस्वी होईपर्यंत कोणताही थांबा नाही की कोणताही प्रश्न नाही! बॉलीवुडनी खरंच मला अनेकदा सावरलं आहे. ‘लायक हो, यश तुझ्या मागे झक मारीत येईल’, ‘ज्या वेळी दुनियेला एखादं काम अशक्यप्राय वाटेल, तोच मोका आहे चौका मारण्याचा’, ‘मी उठू इच्छीत आहे, धावू इच्छीत आहे, धावताना पडलो तरी चालेल; मात्र थांबण्याची इच्छाही नाही आणि उसंतही नाही’, ‘जवळच्या फायद्याचा विचार करण्यापेक्षा लांबच्या नुकसानीचा विचार करायचा असतो.’, ‘जोपर्यंत पराभव होत नाही, तोपर्यंत माणूस जिंकलेलाच असतो’, ‘दुनियेत विनर आणि लूजर अशा दोन प्रकारच्या व्यक्ती असतात. आणि प्रत्येक लूजरला आयुष्यात एकदातरी विनर व्हायची संधी मिळते’ – असे फिल्मी पण प्रेरणादायी अनमोल विचारांचे बॉलीवूड संवाद मी माझ्या डायरीत लिहून ठेवले होते. ज्या ज्या वेळी बॅटरी डिसचार्ज झालेली असायची, त्या त्या वेळी आरशात पाहून हे डायलॉग त्या त्या हिरोच्या स्टाईलनं म्हणण्याचा प्रयत्न करायचो. थोडं मनोरंजन आणि थोडं मोटिव्हेशन!

गावी गेलो. परीक्षा चांगली गेल्यामुळे मन प्रसन्न होतं. गवळोबाच्या डोंगरावर मनसोक्त भटकलो. उंच उंच भरारी घेण्यासाठी, आकाश कवेत घेण्यासाठी हात पसरले. घोंगावणाऱ्या वाऱ्यात खोल श्वास घेतला व डोळे बंद केले. ईश्वरला साद दिली आणि आकाश ठेंगणं वाटू लागलं. समोर दुतर्फा वाहणाऱ्या वारणा नदीचा प्रवाह रोमारोमांत वाहू लागला. या टेकडीवर अशी काही ऊर्जा मिळायची, की सगळा शीण गळून पळायचा. सगळी आव्हानं, संकटं सोपी वाटायची. हा माझा कदाचित ‘हॅपी स्पॉट’ किंवा ‘आनंदी स्थळ’ होतं. आपल्या आयुष्यात अशी आनंदी स्थळं असतात. ज्या वेळी निराशेच्या गर्तेत आपण जातो, त्या वेळी ही स्थळं खूप मदत करतात. तुम्हाला कवेत घेतात, कुरवाळतात आणि तुमच्या तणावांना, दुःखाला पळवून लावतात. आईची कुशी, बाबांची मांडी, आजीची गोधडी, शाळेची घंटा, बापूचं थिएटर, पतंगाची दोरी, गुऱ्हाळाची गंजी, नदीत उडी, गारीगारची कांडी, बापूची टुरिंग टॉकीज, पारंब्याचा झोका अशी माझी कितीतरी आनंदी स्थळं होती आणि आहेत. मी यांची संख्या वाढवण्याचा सतत प्रयत्न करत असतो, जेणे करून अशी रंगीबेरंगी ठिगळं लावून माझं भावविश्व अजून सुंदर, हसरं आणि आल्हादायक होईल. आज माझ्या मुलांचा धिंगाणा, मोटरसायकलवरून पत्नीसोबत फिरणं, नरिमन पॉईंटवर पहाटेचं धावणं, जिममध्ये व्यायाम करणं, स्विमिंग पूलमध्ये मनसोक्त पोहणं, गिटार वाजवणं, चांगला सिनेमा पाहणं,

गावाकडच्या शेतात जुन्या आठवणी शोधणं अशी सगळी माझी आनंदी स्थळं आहेत. ज्या ज्या वेळी निराशा मागे लागते, त्या वेळी तिला चुकवून मी अशा एखाद्या स्थळी पोहोचतो व तिला मग लांबूनच हुलकावण्या देत राहतो. ही स्थळं मला जगण्यासाठी अधिक प्रवृत्त करतात. लढण्यासाठी ऊर्जा देतात. संघर्षाचं रूपांतर ध्येयात करतात. उंच उंच असणाऱ्या उद्दिष्टांना अगदी समोर आणून ठेवतात व हात जोडून स्वीकारायला सांगतात.

गावाकडे या वेळी मात्र परीक्षेबद्दल काही बोललो नाही. पुन्हा एकदा आपला पोपट व्हायला नको. माझ्याकडे कुजक्या नजरेनी पाहणाऱ्यांना, खिजवणाऱ्या नजरेनी हसणाऱ्यांना एक सॉलीड चपराक द्यायची होती. या वेळी सगळं सिक्रेट ठेवायचं. आपली पुढची चाल कोणाला कळू द्यायची नाही आणि एकदम द्यायचा त्या कुत्सित नजरांना ४४० व्होल्टचा झटका! मित्रांना सोबत घेतलं व जीप काढली. आठ दिवस कोकणात मनसोक्त फिरलो. हिरव्यागार वनराईनी मन प्रसन्न झालं. गणपतीपुळ्याला श्री गणेशाचं दर्शन घेतलं व समुद्रात मस्त डुंबलो. किनाऱ्यावर येणाऱ्या लाटांवर स्वार होऊन आयुष्यांच्या आव्हानांचाही आलेख पाहिला. रोजच्या जीवनातही अशा लाटा येतात. भरतीच्या वेगळ्या, ओहोटीच्या वेगळ्या. एखादेवेळी त्सुनामीची काळसदृश लाटही येते. रोज आपल्या नावेच्या शिडाला वेगवेगळी दिशा दिली, तर लाटांशी सामना करणं सोपं होतं. खवळलेल्या समुद्रात सामान्यांची नाव तग धारत नाही. बाजारू आणि हलकी गलबतं उलटीपालटी होतात. त्यासाठी मजबूत बनावटीच्या बोटी बनवाव्या लागतात. त्या तग धारतात. त्सुनामीमध्ये मात्र कोणाचंच काही चालत नाही. आयुष्य असंच असावं. सामान्य माणसासारखं जगायचं, तर साध्या पाण्यात किनाऱ्यावर बुचकळ्या मारायच्या. जर खोल पाण्यात मस्ती करायची असेल, तर व्यक्तिमत्त्व जहाजासारखं आणि शरीरयष्टी तेवढीच मजबूत करावी लागेल. यु.पी.एस.सी.ची परीक्षा ही खोल महासागरासारखी आहे. तीन टप्प्यांमध्ये किती वेळा तो उसळ्या मारते, डरकाळ्या फोडते; वेडेवाकडे, गुंतांगुतीचे डाव टाकते अन् क्षमतांचा अंतिम कस लागतो. कोणत्याही एका टप्प्यावर पुरेशी तयारी केली नाही; तर गळून पडणार, बुडणार हे निश्चित. एव्हरेस्ट समोर दिसत आहे, आता ते गाठण्यासाठी शेवटची चढाई करायची होती. त्या वेळी पावलं सावधपणे टाकायची आणि सभोवतालच्या परिस्थितीचं भान ठेवायचं होतं. मित्रांसोबत धिंगाणा चालला होता. पण मनाच्या गर्तेत खोल वादळ घोंगावत होतं. माझं जीवनरूपी जहाज हे समुद्रकिनाऱ्यावर पार्क करण्यासाठी नाही. देवानं मला ते त्यासाठी दिलेलंच नाही. हो, किनाऱ्यावर ते सुरक्षित राहील, पण त्याचा उपयोग काय? त्याला मी स्वतःहून ठरवून आता खवळलेल्या समुद्रात उतरवलं आहे, तर त्याला तो पार करावाच लागेल. बेफाम धावणाऱ्या शर्यतीतल्या घोड्यावर बसलो आहे, तर त्याला काबू करायचंच. त्यासाठी खेड्यात जन्मलेल्या आणि उन्हात तापलेल्या शरीरातील नसा, धमन्या समर्थ आहेत. नियतीला जिथं वीज पाडून आग लावायची आहे, तिथंच मला माझं झोपडं बनवायचं आहे आणि ते मी बनवणारच. माझा संसार कितीही मोडून पडला, तरी कणा नाही मोडू देणार. एकदा मांड ठोकणार त्या उधळलेल्या घोड्यावर आणि मग पाहतो कशी नाही जमत एका कपारीवरून दुसऱ्या कपारीपर्यंत पोहोचणारी झेप! देव आपल्याला एवढ्या चटक्यांची,

वेदनांची भेट देत आहे; तर निश्चित त्याच्या मनात आपल्याबद्दल काहीतरी चांगलंच असेल.

त्या वेळी सवंगड्यांसोबत फिरायला जायचं म्हणजे कुठल्यातरी मंदिरात किंवा धर्मशाळेत राहायचं. डिझेलला सर्वांनी मिळून पैसे जमा करायचं. रस्त्याला मिळेल ते खायचं आणि पोट दुखेपर्यंत फालतू जोकवर हसायचं. एकमेकांची उडवायची, खेचायची, नको त्या विषयावर फालतू चर्चा करायची आणि खोल उसासे घ्यायचे. ते जीवन हॅपी होतं, कारण किनाऱ्यावरच बुचकळ्या मारत होतो. मग कधी कधी वाटायचं, एवढं सगळं सोपं आणि सुखी आहे; तर कशाला झक मारायला उसळत्या महासागराशी स्पर्धा करायची? मग मात्र हाही प्रश्न पडायचा – कोलंबस, मार्कोपोलो, वास्को-द-गामानी असा विचार केला असता तर? त्यांनी अख्खे जगाचे प्रदेश प्रतिकूल परिस्थितीत शोधून काढले. पुऱ्या जगाची दिशा बदलली. आपल्याला तर आपलं छोटंसं बेट शोधायचं आहे. पुन्हा पुन्हा त्या कोकणातल्या समुद्रानं मला झेपावण्याचे इशारे दिले. मित्रांना निरोप दिला, मुंबईला पोहचलो. मुलाखतीची तयारी सुरू करायची होती.

विद्यापीठ वसतिगृहातून बाडबिस्तरा गुंडाळला. एस.आय.ए.सी.त मित्रांजवळ पॅरासाईट म्हणून राहायचं ठरवलं. पण झोपायला हक्काची एक जागाही हवी होती. देशमुखसाहेबांना भेटलो. त्यांनी मला त्यांच्या आमदार निवासातील ए.सी.रूमची चावी दिली. मॅजेस्टीक आमदार निवास रूम नंबर १०५ मधला हरहुन्नरी प्रवास सुरू झाला. खरं तर अख्ख्या आमदार निवासात ही एकच रूम एसी होती, कारण तिच्याबरोबर खाली कँटीनचा भटारखाना होता. त्या वेळी हिची लादी तापायची, म्हणून सुवर्णमध्य साधायला एक विंडो एसी बसवला होता. या एसी रूमच्या बाहेर बैठक होती. तिच्यात मात्र तालुक्यातील कोणीही येऊन कधीही राहत असे. पाच-सहा जण तर नेहमीसाठी पडीक होते. सकाळी उठून अंघोळ करायची, वडापाव खायचा व देशमुखसाहेबांना तोंड दाखवायला जायचं. प्रत्येकाला काहीतरी नोकरी पाहिजे असायची. स्वतःहून मात्र हे महाभाग काहीही प्रयत्न करायचे नाहीत. संध्याकाळी कुलाबा कॉजवेवर टुकाऱ्या करत भटकायचे. मी माझी पत्र्याची पेटी कॉटखाली ठेवली. निवडक पुस्तकं काढली. सकाळी लवकर उठून पेटीट लायब्ररी किंवा एस.आय.ए.सी. गाठणं व रात्री झोपायला आमदार निवासावर येणं, असा दिनक्रम सुरू केला. मुख्य परीक्षा दिल्यानं एस.आय.ए.सी. मध्ये आलेली नवीन मुलं मात्र अदबीनं पाहायची, येऊन बोलायची, प्रश्न विचारायची. मग एक-दोघांना घेऊन चहाच्या टपरीवर आपलं शहाणपण पाजळणं, असाही आवडीचा छंद जडला. कधीमधी गावाकडचे, देशमुखसाहेबांचे भाऊबंद आमदार निवासात मुक्कामाला यायचे. त्यांच्याकडेही एसी रूमची चावी असायची. मी दिवसभराच्या अभ्यासानंतर आलो, की हे ढेरपोटे पट्टयापट्टयाची चड्डी आणि बंडी घालून बेडवर घोरत पडलेले असायचे.

पोरगा साहेब होणार, म्हणून तात्यांनी मला सेकंडहँड मोटारसायकलही घेऊन दिली होती. मुंबईत ती चालवताना त्रेधाातिरपीट व्हायची. रात्री पार्किंगचाही प्रॉब्लेम होता. आमदार निवासाच्या पाठीमागच्या चाळीत तीन-चार दिवस पार्क केली, तर चौथ्या दिवशी तिच्या तेलाच्या टाकीत कोणीतरी नतद्रष्टानं किलोभर साखर टाकली. पुरं इंजिन खोलावं लागलं.

तीन दिवस तिला गॅरेजवर नेऊन दुरुस्त करून घेतलं. शिवज्याला बरोबर घेतलं व कोकणमार्गे कंबरडं मोडेपर्यंत ९०० कि.मी. हिरव्यागार वळणावळणांनी तीन दिवस बाईकवर प्रवास करत गावी तिला सोडून आलो. जाताना दिसेल त्या पाण्याच्या तलावात उड्या घेतल्या. समुद्राच्या लाटांवर पोहलो. मनसोक्त शिट्ट्या मारल्या. 'ये दोस्ती हम नहीं छोडेंगे' सारखी गाणी म्हटली. थोडक्यात काय तर नैसर्गिक भावनांना वाट करून देत डोंगरउतारावरची फुलं पाहिली, पक्ष्यांची अस्मानभरारी अनुभवली. मनाचा निवांतपणा मिळवला. कधी कधी अशी मरूद्यानं जगण्यात किती आनंद आहे, मजा आहे याची प्रचिती द्यायची.

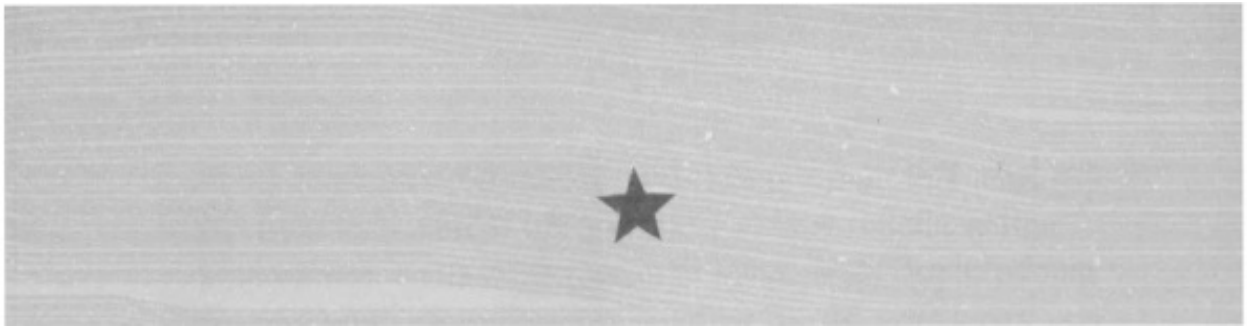

अखेरची पायरी

मुलाखतीत बाजी मारण्यासाठी काही मूलभूत कौशल्यं आत्मसात करणं आवश्यक असतं. उत्कृष्ट बोलता आलं पाहिजे. मुद्दे प्रभावीपणे मांडता आले पाहिजेत. भाषा नम्र आणि ओजस्वी असावी. उच्चार शक्यतो शुद्ध, स्पष्ट आणि अस्खलित असावेत. विचारप्रवाह तर्कशुद्ध असावा. असा ठरलेला नियामक असतो. मग काय करायचं? सरळ दादरचे खासगी क्लास गाठले. त्यांच्या संचालकांना भेटलो. मला नव्या क्लासेसला राज्यघटना शिकवायची आहे, अशी इच्छा त्यांच्याजवळ व्यक्त केली. त्यांनी ती त्वरित मान्यही केली आणि मला एका तासाचे १०० रुपये देऊ केले. दोन तासांचे, तीन दिवसांचे ६०० रुपये आठवड्याला मिळू लागले. दादासाहेब गायकवाड सेंटर व स्थानीय लोकाधिकार समितीच्या क्लासेसला जाऊनही शिकवायला लागलो. स्वतःचा खर्चही आता भागू लागला व भाषाशैली, आत्मविश्वास आणि संवाद कौशल्य वाढू लागलं. छबिलदास शाळेत भरणाऱ्या एका क्लासवर इंग्रजीत शिकवायला लागे. त्याची मात्र स्वतंत्र तयारी करावी लागे. मुंबईत आय.आय.एम., सी.ए. किंवा कॉर्पोरेट लॉचा अभ्यास करणारी डेडीकेटेड मंडळी दिसतात; परंतु एम.पी.एस.सी. किंवा यु.पी.एस.सी.च्या अभ्यासाला फुलटाईम झोकून देणारी मंडळी कमी दिसतात. खरं तर मुंबईच्या कॉर्पोरेट जीवनशैलीत सरकारी नोकरीकडे करिअर म्हणून खूप कमी विद्यार्थी पाहतात. काही मोजकी मुलं जॉब सांभाळत या बिनभरवशाच्या अभ्यासाकडे वळतात. त्यामुळे अभ्यासाबाबत गंभीर असणारी आणि फार अक्कल असणारी मुलं मुंबईच्या स्थानिक क्लासेसमध्ये नसायची. पण मीही त्यांच्यापेक्षा एक-दोन वर्षांनी मोठा, शिवाय माझं इंग्रजी म्हणजे रेड्याच्या मुखातील 'ज्ञानेश्वरी'सारखं. त्यामुळे ही मंडळी त्यांच्या कॉन्व्हेंटच्या भाषेत माझी टर उडवायला खोचक प्रश्न विचारायची. मीही तयारी करून यायला लागलो आणि त्यांना निरुत्तर करणारी उत्तरं देऊ लागलो.

मुलाखतीसाठी बायोडेटावर तयारी सुरू केली. महाराष्ट्रातील ज्वलंत घडामोडींचं वाचन सुरू केलं. पुन्हा 'लोकराज्य', 'फ्रंटलाईन' वाचायला लागलो. 'द हिंदू' वर्तमानपत्राची सवय करून घेतली. विषयाची खोली कळायला लागली. ज्ञानाच्या कक्षा रुंदावू लागल्या. जमेल तेवढी, जमेल तिथे वेगवेगळ्या विषयांवरची व्याख्यानं ऐकायला जायला लागलो. इंडियन मर्चंट चेंबरच्या छोटेखानी हॉलमध्ये जागतिकीकरण व आर्थिक उदारीकरणावरचे विचार ऐकायला मिळायला लागले. जे. एफ. रिबेरो, नाना पाटील, चंद्रा अय्यंगार, अविनाश धर्माधिकारी अशा सनदी अधिकाऱ्यांची भाषणं आवर्जून ऐकली. रेडियोवरचा स्पॉटलाईट कार्यक्रम ऐकू लागलो. टीव्हीवरचे वेगवेगळ्या विषयावरचे डिबेट्स व पॅनेल चर्चा दृष्टिकोन विकसित करू लागल्या.

नावाची, गावाची, शैक्षणिक पार्श्वभूमीची, आवडत्या छंदाची सगळी माहिती संकलित केली. त्याच्यावर वेगवेगळ्या अंगानं प्रश्न तयार केले. त्याची जुजबी उत्तरंही कागदावर लिहून काढली. उत्तरातून अपेक्षित असे पुढचे नवे प्रश्न तयार होतील, याची विशेष दक्षता घेतली. मित्रांसोबत मॉक इंटरव्ह्यू सुरू केले. संतोष पाटीलला सोबत घेतलं व त्याच्या ओळखीनं बड्या अधिकाऱ्यांना भेटायला सुरुवात केली. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा बारकाईनं अभ्यास करायला सुरुवात केली. संतोष आमच्याबरोबर अभ्यास करायचा. पण त्याचा जास्त वेळ लायब्ररीपेक्षा मंत्रालयातच घुटमळण्यात जायचा. तो राज्यसेवा मुलाखतीला दोन वेळा धडकून आला होता. पण त्याच्या डोक्यात नेहमी उद्योग, व्यवसाय, राजकारण घुमत राहायचं. त्यानं वेळीच आपली वाटचाल बदलली. स्पर्धापरीक्षेला 'राम राम' ठोकला व आज एक यशस्वी उद्योजक म्हणून नावारूपाला आला आहे. त्याचे लग्गे भारी होते. विद्यार्थिदशेतही त्याच्याकडे मंत्रालयात घुसायला रेडिमेड पास असायचे. संतोषचा राजपत्रित अधिकाऱ्यांचा गोतावळा मोठा होता. त्यामुळे मला वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना भेटता आलं. त्यांच्याकडून मुलाखतीच्या अनुषंगानं टिप्स घेतल्या.

मला तो ओळखीनं त्यावेळचे एम.पी.एस.सी.चे सदस्य बापट सरांकडेही घेऊन गेला होता. सरांनी दंगलीच्या काळात मुंबईचे पोलीस आयुक्त म्हणूनही काम केलं होतं. त्यांच्याकडून जातीय सलोखा, तणावाची परिस्थिती कशी हाताळली जाते; कमिशनॉरेट व मुफसिल भागातल्या पोलिसिंगमध्ये काय फरक आहे, तेही समजून घेतलं. ते गमतीनं म्हणायचे, "गणपती बाप्पा ज्याला जे पाहिजे आहे, ते त्याला देतो. विद्यार्थ्याला विद्या, धन पाहिजे त्यांना धन, अपत्य पाहिजे त्याला अपत्य, मोक्ष पाहिजे त्याला मोक्ष देतो; मात्र आम्हा पोलिसांना भरपूर टेंशन देतो. आणि टेंशन का देतो, तर आमचं त्याच्याकडे पाहण्याचं अटेंशन चुकीचं असतं." आज पोलीससेवेत २० वर्षं अनुभव घेतल्यावर हे मनोमन पटतं. पोलीसखात्यात काम करत असताना रोज नवे प्रसंग नवनवे प्रश्न घेऊन समोर येत असतात. सगळ्याच प्रश्नांना एकच औषध चालत नाही. प्रसंगानुरूप नवा फॉर्म्युला बनवून उपचार शोधावे लागतात. मात्र थोडी हयगय, थोडी चूक झाली, की मात्रा बरोबर लागू होत नाही आणि परिस्थिती चिघळते. समाजातील विषाणू आणि जीवाणू वेळीच ओळखावे लागतात आणि कोणत्याही दबावाला बळी न पडता वेळप्रसंगी जहरी मात्रा देऊन त्यांना नेस्तनाबूत

करावं लागतं. ज्या वेळी अशा औषधांचा अतिरेक होतो, त्या वेळी मानवाधिकारवाले ओरड करायला लागतात. ज्या वेळी डॉक्टरांचाही उद्देश संशयास्पद असतो, त्या वेळी आजार बळावतात व जुजबी इलाजही चालेनासे होतात. सरांचं विश्लेषण चपखल होतं. जुन्या-जाणत्या अधिकाऱ्यांशी साधलेल्या रचनात्मक संवादामुळे माझ्या संकल्पना अधिक स्पष्ट होऊ लागल्या. फिल्डवरची आव्हानं अधिक चांगल्या रितीनी कळायला लागली. आता मुख्य परीक्षेच्या निकालाची आणि मुलाखतीसाठीच्या कॉलची मी आसुसल्यासारखा वाट पाहत होतो.

मुलाखतीबरोबर पुन्हा पूर्वपरीक्षेचीही तयारी सुरू होती. नाही कॉल आला, तर पुन्हा नव्यानं बसायचं आणि लढायचं 'एज बार' होण्याच्या अंतिम क्षणापर्यंत; हे सगळ्या लढवय्या आणि हार न माननाऱ्या या क्षेत्रातील अभिमन्यूंचं सूत्र मीही अंगीकारलं होतं. पांडू पाटीलही मुंबईत तयारीला आले होते. संध्याकाळच्या वेळी कंटाळवाणं वाटायचं, त्यावेळी टुकाऱ्या करायला बाहेर पडायचो. 'आनंद' सिनेमामध्ये राजेश खन्ना जसं भेटणाऱ्या अनोळखी व्यक्तीला भिडायचा, तसं आम्हीही 'काय कानगुडे, इकडं कुठे?' म्हणून धावपळीत असणाऱ्या मुंबईकराला भिडायचो. 'पिपात मेले ओल्या उंदीर, माना पडल्या मुरगळल्याविण' या मर्ढेकरांनी केलेल्या वर्णनाशी मिळत्याजुळत्या त्रासलेल्या मुंबईकराला हा प्रकार आवडायचा नाही. तो त्रासिकपणे आमच्याकडे पाहून निघून जायचा. त्याला ६ वाजून १३ मिनिटांनी लोकल पकडायची असायची, त्यामुळे तो १०-१५ सेकंदही अशा कुचकामी, फालतू प्रश्नात दवडायचा नाही. 'ताज'च्या मागे असणाऱ्या 'बगदादी' मध्ये २० रुपयात चिकन तंगडी मिळायची. मी मारून-मुटकून शाकाहारी होतो. पण मित्रांसोबत रविवारी 'बगदादी'ला जाण्याचा प्लॅन ठरलेला असायचा. पी. आर. व शिवाजी दोघेही स्वस्त मिळालेली लालभडक रंगाची ती तंगडी तोडता तोडता दमायचे. ही एवढी मोठी तंगडी कुठून त्या दुकानात यायची, याचं कोडं मला अजूनही सुटलेलं नाही. अलीकडे एक सिनेमा पाहिला होता, त्यात स्वस्तात मिळणारी चवदार 'कावळा बिर्याणी' खातानाचा सीन आहे. असाच काहीतरी फसवणुकीचा प्रकार त्या वेळी होत असावा. मी बेचव मिक्स व्हेजवर ताव मारत त्या तंगडीच्या उत्पत्तीबद्दल चित्रविचित्र तर्क लावायचो. जेवल्यावर गेटवेवर चक्कर असायची. कुलाबा कॉजवेवर रात्रीचे शृंगार करणारी, फुटपाथवर झोपणारी जोडपी पायदळी तुडवली जाणार नाहीत, याची दक्षता घेत रूमवर परतायचो. दिनचर्या बरी चालली होती. मुख्य परीक्षेच्या निकालाची उत्कंठा वाढत होती.

अखेर यु.पी.एस.सी. परीक्षेच्या मुख्य परीक्षेचा निकाल लागला. मुलाखतीसाठी माझी निवड झाली. दिल्लीच्या तख्तावर स्वारी करण्याची वेळ आली. लाखातून हजारात आलो होतो. शेकड्यात जाण्यासाठी शेवटचा स्प्रिंट मारायचा होता. मुलाखतीसाठीची लगबग सुरू झाली. ही तयारी लगीनघाईनं करायची असते. टायपासून जोड्यापर्यंत खरेदी करायची होती. दिल्लीचं ट्रेनचं रिझर्वेशन करायचं होतं. राजधानीत महिनाभर राहायला जागा शोधायची होती.

एस.आय.ए.सी. मध्ये मॉक मुलाखती सुरू झाल्या. अनेक तज्ज्ञ ज्येष्ठ अधिकारी

कँपसमध्ये येऊ लागले. गटचर्चा सुरू झाल्या. वातावरण मुलाखतमय झालं. बाह्य आणि आंतरिक दोन्ही आघाड्यांवर तयारी सुरू झाली. बाह्यमध्ये शर्ट, पँट, टाय ते बुटापर्यंत प्रत्येक गोष्टीवर व्यक्तिनुरूप अक्कल पाजळली जात होती. पूर्वी मुलाखतीत कोणाची, कशी फजिती कोणत्या कारणावरून झाली होती, याच्या आख्यायिका रसभरीतपणे सांगितल्या जायच्या. 'हॉबी' किंवा 'आवड' हा मात्र गहन असा व्यक्तिसापेक्ष विषय होता. यात प्रत्येकानं आपल्या व्यक्तिमत्त्वाप्रमाणे छंदाची निवड केलेली असायची. खारगे सरांनी पूर्वी त्यांच्या मुलाखतीसाठी 'गड किल्ल्यांना भेटी देणे' छंद लिहिला होता व त्यांना मुलाखतीस बक्कळ गुण मिळाले होते. म्हणून काही जणांनी हा छंद पुन्हा लिहून बखरी वाचायला सुरुवात केली. खरं तर आवडीचा छंद हा आपल्या उपजत प्रवृत्तीशी निगडित असतो. फावल्या वेळेत आपल्याला नैसर्गिकपणे, सहजपणे काय करायला आवडतं? आपलं मन कशात गुंततं? कोणत्या गोष्टीबाबतची ओढ आपल्याला अस्वस्थ करते व ती केल्याशिवाय चैन पडत नाही, झोप लागत नाही. अशी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाला सकारात्मकपणे चिकटलेल्या आवडीला 'छंद' म्हणतात. असा छंद लिहायचा सोडून प्रत्येक जण काहीतरी भव्यदिव्य लिहिण्याचा आटापिटा करतात आणि मग त्यासाठीचे द्राविडी प्राणायाम सुरू होतात. एका मित्रानं तर 'Day Dreaming' असा आगळावेगळा छंद लिहिला होता. त्याला 'सिंघम'सारखे अन्यायाविरुद्ध लढण्याचे प्रसंग दिवसा, डोळे उघडे असताना दिसायचे. त्याच्या या स्वप्नाळू विचारांना मुलाखतीत कितपत खतपाणी मिळेल, याची शाश्वती नव्हती. दुसऱ्या एकानं 'पेंटींग आणि शिल्पकला' हा छंद लिहिला आणि ऐन वेळी इतर अभ्यास सोडून त्यानं मुंबई आणि दिल्लीतली सगळी वस्तुसंग्रहालयं, चित्रांची प्रदर्शनं पालथी घालायला सुरुवात केली. मी एस.आय.ए.सी. मधला मॉक दिला. फार समाधानकारक झाला नाही. पॅनेलनी आत्मविश्वास वाढवण्यासाठी प्रयत्न करायला सांगितलं. करंट इव्हेंट्समध्ये कच्चा होतो. 'फ्रंटलाईन', 'हिंदू' अजून नेटानं वाचायचा सल्ला दिला गेला. इंग्रजी खूप सुधारेल, याबाबत ते साशंक होते. त्यामुळे मराठीतच शक्यतो मुलाखत द्यावी, असा सल्ला देण्यात आला.

कासारसाहेबांना भेटून कसंबसं निजामुद्दीन एक्सप्रेसचं, सेकंड क्लास स्लीपरचं रिझर्वेशन मिळालं. अठ्ठावीस तासांचा दिल्लीचा प्रवास सुरू झाला. लांब पल्ल्याच्या ट्रेनमध्ये बसण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. हातात पुस्तकं, कागदपत्रं व कपड्यांनी भरलेली पत्र्याची पेटी घेऊन बर्थ शोधला. थ्री टायरमधल्या वरच्या बर्थवर सीट नंबर आला होता. खाली दोन उत्तर भारतीय महिला पूर्ण बर्थवर ऐसपैस बसल्या होत्या. मला हेही माहीत नव्हतं, की वरच्या बर्थवर नंबर आला, तरी आपण दिवसभर खालच्या बर्थवर बसू शकतो. जन्मजात न्यूनगंडामुळे त्या महिलांना विचारणार कसं? काही वाकडेतिकडे बोलल्या तर? अंग मोडून वरच्या बर्थवर दिवसभर बसून मुलाखतीच्या दिव्यासाठी सिद्ध होण्याचा प्रयत्न करत होतो. रात्री थोडा डुलका लागला. पण बर्थखाली ठेवलेल्या पेटीतली सारी ओरिजनल प्रमाणपत्रं चोरीला जातील की काय, याचीच भीती वाटत राहिली. दिल्लीच्या प्लॅटफॉर्मवर पोहोचलो. भलता उकाडा आणि ऊन होतं. महाराष्ट्र सदनवर एस.आय.ए.सी.तील मंडळी उतरली होती.

टॅक्सी पकडली. टॅक्सी मीटर जसं वाढायचं, तसं हृदयाचे ठोकेसुद्धा वाढायचे. एम.पी.एस.सी. मुलाखती वेळी सलूनवाल्याशीही वाद घातला होता व त्या वेळी मुलाखतीचा बोऱ्या वाजला होता. इथल्या टॅक्सीवाल्या भय्याशी वाद न घालता २५० रुपये देऊन सदनावर उतरलो.

एका नॉनएसी रूममध्ये आठ जण उतरले होते. त्यात मी नववा वाढलो. अंगाची लाहीलाही झाली होती. थंड शॉवरखाली अंघोळ केली. थोडं बरं वाटलं. फ्रेश होऊन सदनातील तात्पुरत्या 'मुलाखत तळावर' दाखल झालो. दिल्लीचं तख्त कसं फोडायचं, याचं प्रत्येक जण आपल्या परीनं विवेचन करत होता. 'वाजीरामच्या' क्लासला सर्वांनी प्रवेश घेतला होता. मीही २८०० रुपये भरून क्लासला प्रवेश घेतला. माझ्यासारखे मुख्य परीक्षा उत्तीर्ण झालेले अनेक जण तिथे वेगवेगळ्या नोट्स आणि तज्ज्ञांच्या मदतीनं अपेक्षित प्रश्नांना कसं भिडता येईल, याची तयारी करत होते. काही मुलं हायफाय वातावरणातील होती. काही मध्यम-वर्गीय आणि फार थोडी माझ्यासारखी खेडूत. मन गुदमरत होतं. पळून गावाकडे जावं, असंही वाटायला लागलं. पण 'शेंडी तुटो की पारंबी' असा निश्चय करून आलो होतो. आता मुलाखतीला काय घाबरायचं? 'वाघाला वाघ्या म्हणा किंवा वाघोबा', तो खाणारच होता. दिवसागणिक मुलाखत जवळ येत होती. सरावानं थोडी-थोडी उत्तरं जमायला लागली होती.

दिल्लीत कमालीचा उकाडा असतो. त्यात मे महिना म्हणजे सूर्य आग ओकतो. रूमवर फॅन होता, पण उकाड्यानं घामाची अंघोळच व्हायची. रात्र तगमगीतच जायची. तरी महिनाभराच्या मुक्कामानं गरम हवेची सवय जडली. मुलाखतीसाठी आलेली मंडळी पॅनेलवाईज विश्लेषण करून, प्रश्न कोणत्या अंगानं विचारले जातील, यावर खलबतं करायची. प्रत्येक पॅनेलच्या विचारधारेची, गुणदोषांची सखोल चर्चा व्हायची. कोण लेफ्टिस्ट आहे, मग त्याला कसं रोखायचं, न येणाऱ्या प्रश्नांना बगल देऊन आपल्या प्राविण्याच्या प्रांतात कसं आणायचं – याचं नियोजन केलं जात होतं. चालू घडामोडींचा कीस काढला जात होता व कोणत्या बातमीवर कशा वल्गना करायच्या, याचे अंदाज बांधले जात होते. पॅनेल पसंतीचं यावं, यासाठी जवळच्या लक्ष्मीनारायण मंदिरावर काही जणांच्या घिरट्या वाढू लागल्या होत्या. सायंकाळी दिल्ली गेटच्या हिरवळीवर आडवं पहुडल्यावर समोरचा साऊथ ब्लॉक व नॉर्थ ब्लॉक आकर्षित करायचा. प्राधान्यक्रमानं शेवटी लिहिली जाणारी सेवा म्हणजे सेक्रेटरिएट सर्व्हिस! फायनल मेरीटमध्ये ढोक्का आलो आणि या सेवेत नंबर लागला, तरी दिल्लीच्या सचिवालयात कक्ष अधिकारी अर्थात बाबू व्हायचा योग येणार होता. दिल्लीच्या व्ही.आय.पी. कल्चरमधल्या लाल, निळ्या, अंबर दिव्यांच्या गाड्या डोक्यामध्ये असा अपेक्षांचा प्रकाश पाडून जायच्या.

तात्या अधूनमधून पोस्टकार्ड पाठवायचे. दिल्लीचा पत्ता घेऊनही त्यांनी पोस्टकार्ड पाठवलं. फोन करायचा म्हटलं, तर ट्रंककॉल बुक करावा लागायचा आणि दोन दोन तास उभा राहूनही फोन लागायचा नाही. पोस्टकार्ड निदान आठवडाभरात मिळायचं. यावेळच्या पोस्टकार्डात माझ्या सातवी शिकलेल्या बापानं काही अपेक्षा व्यक्त केल्या होत्या. घरातली

परिस्थिती, सीमाताईच्या लग्नानं उभा राहिलेला कर्जाचा डोंगर, शेतीला हुमनी किड्यानं आलेली नापिकी आणि माझ्याकडून असणारी त्यांची अपेक्षा त्यांच्या मोडक्या-तोडक्या मराठीतून लिहिलेल्या शब्दांतून प्रतीत होत होती. मला गावी सगळी जण 'भावड्या' म्हणतात. तात्यांनी पत्राचा शेवट एका पेटवणाऱ्या ओळीनं केला होता, 'भावड्या, माझे डोळे मिटायच्या आधी तुला लाल दिव्याच्या गाडीतून आलेलं मला बघायचं आहे.' माझ्या अडाणी बापाचं हे वेडं स्वप्न पूर्ण करण्यासाठी आधीच पेकाट मोडेतोपर्यंत आणि बुडाला फोड येईतोपर्यंत अभ्यास करून इथपर्यंत पोहोचलो होतो. आता इथून मोकळ्या हाती परतायचं नाही. मुलाखत मुलुखगिरी गाजवूनच द्यायची, अशी साक्ष शरीराच्या प्रत्येक रोमारोमानं दिली आणि तो मुलुखमैदानाचा दिवस उजाडला.

व्यवस्थित इस्त्री करून घडी केलेला वेश परिधान केला. घासून पुसून दाढी केली होती. मिशा सलग नव्हत्या, त्यांना थोडासा तलवारकट मारला. लाईट निळा शर्ट व नेव्ही ब्ल्यू पँटवर काळा पट्टा व ऑक्सफर्ड पॅटर्नचा बूट असा एकूण पेहराव होता. टाय घालायचा की नाही, हे द्वंद्व मनामध्ये अजून होतंच. शेवटी तीन ते चार वेळा समोसा नॉट बांधून टाय घालायचा प्रयत्न केला, मात्र टायच्या लांबीनं गोंधळ घातलाच. कधी तो आखूड तर कधी लांब व्हायचा. चार वेळा गाठ बांधल्यानं तोही चुरगळून गेला. वैतागून टायचा नाद सोडला. सर्टिफिकेट आणि कागदपत्रांची फाईल घेतली व सायकल रिक्षा पकडून 'धोलपूर हाऊस' गाठलं. यु.पी.एस.सी.च्या इमारतीत तसा पहिल्यांदाच प्रवेश करत होतो. नोटीस बोर्डवर नाव तपासलं. लेफ्टनंट जनरल सुरेंद्रनाथ यांच्या बोर्डासमोर नाव पाहताच कापरं भरलं. दरदरून घाम सुटला. सुरेंद्रनाथ हे त्या वेळी यु.पी.एस.सी.चे चेअरमन होते. ज्यांचं माध्यम इंग्रजी नाही, त्यांच्या बाबतीत हा लष्करी अधिकारी पूर्वग्रह बाळगतो व गुणही कमी देतो, अशा काही अफवा आणि अनुभव कानी पडले होते. मी आतमध्ये गेलो. बापूही पोहोचला होता. तोही माझ्यासोबतच सुरेंद्रनाथांच्या सावजांपैकी एक होता. त्याचं दुसरं एक अवघड दुखणं होतं. गुटख्यांच्या व्यसनानं इतका पोखरला होता, की सलग दोन-तीन तास गुटख्याविना काढणं, हे त्याच्या दृष्टीनं दिव्य होतं. कारकुनाजवळ बसून मी सगळ्या कणदपत्रांची पडताळणी करून घेतली. आवश्यक त्या प्रती सरकारदप्तरी जमा केल्या व पॅनेलच्या कॉन्फरन्स रूमबाहेरील छोटेखानी सभागृहात दाखल झालो. बापूचा संयम संपला, त्यानं गुटख्याची पुडी फोडलीच, मात्र संयतपणे दहा मिनिटं गुटख्याचा स्वाद घेतल्यावर त्याला तरतरी आली. सोबतीला तो टूथब्रश आणि टूथपेस्ट घेऊन आला होता. तोंडाचा भपकारा येऊ नये, म्हणून बाथरूममध्ये जाऊन मस्त ब्रशही करून आला.

सभागृहाला लागून पॅनेलची कॉन्फरन्स रूम होती. मुलाखतीसाठी उमेदवारांना क्रमांकवार बाहेर बाकावर बसवलं होतं. साधारणपणे ३० ते ३५ मिनिटं प्रत्येक उमेदवाराची मुलाखत चालायची. माझ्यापुढे एक नागपूरचा उमेदवार होता. दिल्लीच्या उकाड्यातही तो थ्री पीस सूटमध्ये मुलाखतीसाठी आला होता. स्मार्ट दिसणाऱ्या व अस्खलित इंग्रजी बोलणाऱ्या या उमेदवाराची सहज ओळख काढली. तो पठ्ठ्या भलता हुशार होता. त्याचं ॲकॅडेमिक रेकॉर्ड अचंबित करणारं होतं. त्यानं मुंबईच्या आय.आय.टी.मधून बी.टेक. केल्यानंतर

अहमदाबादच्या आय.आय.एम. मधून एम.एम.एस. केलं होतं. सिव्हील सर्व्हिसमध्ये जाण्यासाठी अमेरिकेतल्या एका मल्टीनॅशनल कंपनीच्या गलेलठ्ठ पगाराच्या नोकरीची ऑफर त्यानं धुडकावून लावली होती. आम्ही आमचाही बायोडाटा चोरून पाहिला. आमच्या डिग्रीमध्ये फक्त एकच पदवी, ती पण बी.ए. इतिहास, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर. इंद्राचा ऐरावत व गंगू तेल्याची घोडी अशी मला त्याची आणि माझी जोडी भासू लागली. अगोदरच असणारा न्यूनगंड असा अधूनमधून प्रसंग आणि व्यक्तीगणिक उसळी मारायचा. अशा वेळी तात्यांचं पत्र काम करायचं. हळूच पत्र काढून बापाच्या पत्रातली शेवटची ओळ वाचली आणि मग काय? वीज पेटली, ऊर्जा नसानसात भिनली. आत्मविश्वास जागृत झाला. आणि माझा नंबर आला.

मी हळूच दरवाजा ढकलला व उच्चारलो, "मे आय कम इन, सर?" मान वर न करताच चेअरमननी "यस प्लीज" म्हणून आत बोलवलं. हातातली फाईल सांभाळत तरा तरा खुर्चीपर्यंत गेलो आणि सर्वांना "गुड मॉर्निंग, सर" म्हणून अभिवादन केलं. इथली मुलाखतीची पद्धत भारीच होती. उमेदवाराची खुर्ची पॅनेलच्या टेबलपासून काही अंतरावर ठेवली होती. अशा बैठकव्यवस्थेमुळे तुम्ही पॅनेलला नखशिखांत दिसता. तुमची पायाची चूळबूळ, बसण्याची पद्धत आणि एकूण देहबोलीवर असणारा प्रभाव काही क्षणात पॅनेलच्या ध्यानात येतो. मला बसण्याचा इशारा करण्यात आला. माझ्या शेजारच्या खुर्चीत एक महिला येऊन विराजमान झाल्या. माझ्याशी त्यांची 'मिसेस कुलकर्णी' म्हणून ओळख करून देण्यात आली. त्या आमच्यासाठी इंटरप्रीटर होत्या. माझं 'मराठी माध्यम' असल्यानं त्यांना आमचं संभाषण अनुवादित करायचं होतं. म्हणजे पॅनेल इंग्रजीत विचारणार, कुलकर्णी मॅडम मराठीत करून आम्हाला सांगणार. आम्ही मराठीत उत्तर देणार, ते मॅडम पॅनेलला इंग्रजीत करून सांगणार, अशी आमची दळभद्री परिस्थिती.

चेअरमननी फार वेळ बायोडेटा पाहिला नाही. कारण पाहण्यासारखं त्यात फार काही नव्हतंच. एन.सी.सी. 'सी' सर्टिफिकेट, नेमबाजी स्पर्धेत विद्यापीठात रौप्यपदक, बी.ए.ची डिग्री आणि समोर गावरान मुलगा. दॅटस् इट! त्यांनी गुगली टाकली, "Mr. Narayan, you have opted Marathi medium for the personality test. Why don't you speak in English?"

मी गडबडलो, "Sir, I am from rural background. My English is not that good. May I express myself in my mothertounge please?" माझं उत्तर दया व भीक मागणाऱ्या पामराप्रमाणे दयनीय व गुळमुळीत होतं.

ते पुन्हा आग्रहानं म्हणाले, "You try in broken English, Mr. Narayan". आत्ता दुसऱ्यांदा त्यांनी मला माझ्या बापाच्या नावानं बोलावलं होतं. कदाचित महाराष्ट्रात आडनाव, स्वतःचं नाव व नंतर बापाचं नाव लिहिण्याची पद्धत असते. माझ्या नावाचा शेवटही नारायणनं होत होता, त्यामुळे पॅनेलचा गोंधळ झाला असावा, असा माझा भ्रम झाला. मला राहवलं नाही.

मी धाडसानं बोललोच, "Sir, Narayan is my father's name, My name is

Vishwas!" पण हे माझं धाडस खूप महत्त्वाचं होतं. मागच्या वर्षी अविनाश हथगलची अशीच गल्लत झाली होती. पूर्ण मुलाखतभर त्याला 'रामराव' म्हणून वडलांच्या नावानंच बोलावलं होतं. 'नावात काय आहे?' म्हणून त्यानंही त्याकडे दुर्लक्ष केलं. आणि जाते वेळी चेअरमननी त्याला "थँक्यू, अविनाश!" म्हणून निरोप दिला होता आणि मार्कही जुजबी दिले होते. या सगळ्या गोष्टींचं चर्वितचर्वण मुलाखतीच्या तयारीच्या वेळी झालं असल्यानं प्रसंगावधान राखून मी माझ्या नावाची दुरुस्ती करून घेतली. शेवटी मनात म्हटलंही, 'आम्हालाही माकडं आणि टोपीवाल्याची गोष्ट आमच्या पूर्वजांनी म्हणजे जुन्या उमेदवारांनी सांगितली आहे.'

इंग्रजीचा आग्रह पॅनेल सोडत नव्हतं. इथे न्यूनगंड सोडणं महत्त्वाचं होतं. मी "I will try, sir" म्हणून होकार देऊन टाकला. सुरेंद्रनाथांच्या चेहऱ्यावरचं बेरकी स्मितहास्य माझ्या नजरेतून सुटलं नाही. त्यांनी माझा बायोडेटा पुन्हा पाहिला व मला इंग्रजीत विचारलं, "Mr Narayan, sorry Mr. Vishwas, You are graduated in 1993. No further degree? What were you doing these long 4 years? Were you exclusively preparing for civil services?" आणि मी त्वरित उत्तर दिलं,

"Yes sir, simultaneously I am doing some constructive social work for positive change in my village. The villages are affected by many negative, disruptive and backward tendencies. The droughts and ill yields have brought pessimism and lethargy resulting in addiction and delinquency mainly in youth. Sir, We have established one N.G.O at my village which works for the upliftment of the rural youth as well as for dissiminating rational, scientific and viable ideas amongst rural folks.We have made the beginning by establishing well equipped library and study centre for the students preparing for SSC, HSC and various other competitive examinations."

मी हे सगळं एका दमात, न अडखळता अस्खलित इंग्रजीत फाडफाड बोललो होतो. या माझा उत्तरानं पॅनेलमधील इतर मंडळींनीही चष्म्याच्या वरच्या भागातून माझ्याकडे कौतुकानं पाहिलं. सुरेंद्रनाथ तर हसून म्हणाले, "Mr. Vishwas, you speak fluent English! Very good!" पण त्यांना मी आत्ता कसं सांगू, की हे उत्तर मी घोकून-पाठ करून ठेवलं होतं. 'ग्रॅज्युएट झाल्यानंतर काय करतो आहेस?' हा अपेक्षित प्रश्न होता. सर्वसाधारणपणे सर्व उमेदवारांना विचारला जातो आणि अशा फुलटॉस बॉलवर मी षटकार लावणं, हे स्वाभाविक होतं.

माझं खरं इंग्रजी लगेचच सुरू झालं आणि माझं पितळ उघडं पडलं. समोरच्या पॅनेलमध्ये 'अब्राहम' हे महाराष्ट्र केडरमधील आय.ए.एस. अधिकारी होते. त्यांनी माझे ऐच्छिक विषय विचारले. 'मराठी साहित्य' हा एक ऐच्छिक विषय असल्याचं कळताच त्यांनी मला दुसरा बाउन्सर टाकला, "Mr. Vishwas, can you explain why the drama

‘Ghashiram Kotwal’ became controversial?”

उत्तर मला ठाऊक होतं, पण सांगायचं कसं यात गोंधळलो. मी अडखळत सुरुवात केली, “Sir, Ghashiram Kotwal is a Marathi play written by Vijay Tendulkar in 1972 as a response to the rise of Shivsena. The play caused controversy because some people believed that it hurt the feelings of Chitpavan Brahmin Community and that it showed the statesmen Nana Phadnavis as ‘behind women’ person.”

एकतर उच्चारात गोंधळ, शिवाय ‘behind women’ चा अर्थ पॅनेलला लागेना. मी कुलकर्णी मॅडमकडे कटाक्ष टाकला व म्हणालो, “मॅडम, प्लीज त्यांना ‘behind women’ म्हणजे ‘स्त्रीलंपट’ असं सांगा.” मॅडमनी त्या शब्दाचं ‘womaniser’ अस स्पष्टीकरण देताच थोडासा हशा फुटला.

मी थोडा रिलॅक्स झालो. बॅट स्थिर झाली होती. अण्णा हजारेंचं आंदोलन त्या वेळी राष्ट्रीय पातळीवर चर्चेला होतं. मला त्यांनी अण्णांच्या राळेगण सिद्धीच्या प्रयोगाबद्दल विचारलं. सुदैवानं मी मित्रांसोबत राळेगण सिद्धीला जाऊन दोन दिवस राहिलो होतो. तिथली नसबंदी, नशाबंदी, कुऱ्हाडबंदी, चराईबंदी व श्रमदान यांच्या माध्यमातून गावाची बदललेली मानसिकता, लोकांचं आर्थिक स्वावलंबन व ‘पाणी अडवा, पाणी जिरवा’ योजना या त्रिसूत्रीचं मराठीतून मुद्देसूद विश्लेषण केलं, जे कुलकर्णी मॅडमनीही बेमालूमपणे इंग्रजीत रूपांतरित करून पॅनेलला ऐकवलं.

खाजगीकरण व जागतिकीकरणाचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर कसा परिणाम होईल. व यातून समाजातील तळागाळातल्या लोकांच्या जीवनात कसा फरक पडेल? हा अत्यंत सचोटीचा प्रश्न होता. मी घटनेतल्या तरतुदी, मूलभूत हक्क, स्टेट या संकल्पनेची व्याप्ती अशा अंगानं जागतिकीकरण व खाजगीकरणाची सकारात्मक व नकारात्मक दोन्ही अंगं विशद केली. मागासवर्गीयांना मिळणाऱ्या सुविधांपासून ते शहरीकरणाच्या आक्रमणांपर्यंत हा प्रश्न व्यवस्थित हाताळला. पाच मिनिटं या एकाच प्रश्नानी घेतली. ‘युनोची पुनर्रचना कशी करता येईल?’ या आंतरराष्ट्रीय विषयावरच्या प्रश्नावर मात्र माझी भंबेरी उडाली. रचनाच व्यवस्थित माहीत नसल्यानं पुनर्रचना कशी सांगणार?

पुढचा प्रश्न इतिहासावरचा होता व थोडा खोचकही होता. भारतीय इतिहासातल्या कोणत्या महनीय व्यक्तीनं तुम्हाला भुरळ घातली आहे? ‘Which personalities in Indian History fascinate you?’ इतिहासाचा आवाका मोठा. त्यात असणारी कालखंडनिहाय व्यक्तिमत्त्वं महत्तेमध्ये, पराक्रमामध्ये, विद्वत्तेमध्ये एकापेक्षा एक सरस. मी क्षणभर विचार केला व उत्तर दिलं – ‘वैयक्तिकरित्या माझ्या आयुष्यावर व विचारांवर तीन महनीय व्यक्तींचा प्रभाव आहे – एक छत्रपती शिवाजी, दुसरे महात्मा गांधी व तिसरे डॉ. आंबेडकर!”

पुढचा प्रश्न याच प्रश्नाला धरून होता, “काय फरक होता गांधीजी व बाबासाहेबांच्या

अस्पृश्यांच्या उद्धारासंबंधीच्या धोरणामध्ये? तुम्ही कोणाच्या विचारांचा जास्त पुरस्कार करता?" नेमकं उत्तर देणं जिकिरीचं होतं.

मी सुरुवात केली, "दोघांनाही सामाजिक न्याय व समतेवर आधारित समाजरचना अभिप्रेत होती." पण दोघांचाही उद्दिष्ट साध्य करण्याचा मार्ग व साधनं वेगवेगळी होती. गांधीजींना जातीव्यवस्थेमध्ये सुधारणा घडवून आणायच्या होत्या, तर आंबेडकरांना तिचं समूळ उच्चाटन करायचं होतं. आंबेडकरांच्या मते जोपर्यंत जातीव्यवस्था आहे, तोपर्यंत अस्पृश्यता राहील. गांधीजींनी उच्चवर्णीयांच्या मतामध्ये परिवर्तन आणण्यासाठी सत्याग्रह केले, उपोषणं केली. मात्र आंबेडकरांनी सत्याग्रह हे या क्षेत्रासाठी कुचकामी हत्यार आहे, असं प्रतिपादन केलं. दोघांची मतांतरं 'जातीय निवाड्याच्या' वेळी शिगेला पोहोचली. गांधीजींना हिंदू धर्मांतर्गत अस्पृश्यता संपुष्टात आणायची होती; तर आंबेडकरांनी हिंदू धर्माचा त्याग करून बौद्ध धर्माची दीक्षा घेऊन या रोगावर उपाय शोधण्याचा प्रयत्न केला. उत्तर बरं जमलं होतं.

पुढचा प्रश्न माझ्या राजाबद्दल होता. ज्यांचं नाव घेतलं, की अभिमानानं ऊर भरून येतो, नसा ताठरतात आणि धमन्यातून रक्त सळसळायला लागतं, त्या शिवरायांसंबधी पॅनेलनं पुढची गुगली टाकली, 'What was the concept of 'Swarajya' and why Shivaji is considered to be the great noble king?' हा प्रश्न ऐकताच मी हरखलो. मला माझ्या अभिमानासंबधी, अख्ख्या महाराष्ट्राच्या दैवतासंबधी बोलायला कुठून सुरुवात करावी, हा प्रश्न पडला.

मी माझ्या मायबोलीतून सुरुवात केली, "सर्वसामान्य रयतेसाठी निर्माण केलेलं सार्वभौम कल्याणकारी राज्य म्हणजे 'स्वराज्य' होय. जनता ही 'स्वराज्याची मालक' आणि राज्यकर्ता म्हणून मी स्वराज्याचा 'विश्वस्त' हीच भूमिका छत्रपती शिवाजींनी जोपासली. शिस्तबद्ध लष्कराचा व संरचनात्मक प्रशासनाचा उपयोग करून शिवरायांनी निर्माण केलेली सुधारणावादी आणि प्रभावशाली यंत्रणा म्हणजे 'स्वराज्य'! त्या काळात प्रचलित महिलांना युद्धातील लूट समजणं, धार्मिक स्थळांचा विध्वंस करणं, गुलामगिरी आणि जबरदस्तीनं धर्मांतर अशा प्रथांना व परंपरांना महाराजांनी प्रतिबंध घातला. छत्रपती शिवाजींचं जीवनचरित्र हा एक चमत्कार आहे. एका जन्मात एवढ्या सगळ्या उपलब्धी निर्माण करणं हे अचंबित करणार आहे. त्यांनी युद्धशास्त्राचे नियम बदलले, कामाची विभागणी केली, कररचना बदलली, वशिलेबाजी व भ्रष्टाचाराचं उच्चाटन केलं. नैतिकता, शिस्तबद्धता आणि विश्वसनीयता प्रशासनाचं स्तोत्र बनवलं. समतेचे तत्त्व स्वीकारले. त्यांचं शेतीविषयक धोरण, पर्यावरण नीती, नवीन गोष्टींचा पुढाकार, सहकाऱ्यांना प्रेरणा, आदेशाची साखळी, अधिकार व कर्तव्य यांचा समतोल, गनिमी कावा, गुप्तहेर खातं, घोडदळ व आरमारांचा प्रभावशाली वापर, त्यांचं नियोजन, नेतृत्व, समर्पण, दूरदृष्टी, व्यापारनीती, गडकिल्ल्यांची उभारणी, महिला व भिन्न धर्मांविषयीचा आदर या व अशा सगळ्या विलक्षण आणि पुरोगामी वैशिष्ट्यांनी त्यांचं वेगळेपण उठून दिसतं. त्यांच्या उक्ती आणि कृतीतून त्यांचे महान आणि थोर व्यक्तिमत्त्व जागोजागी प्रकट होतं. खरंतर त्यांना भारताच्या आधुनिक राष्ट्रवादाचे आणि

धर्मनिरपेक्ष स्वराज्याचे संस्थापक म्हणणं अधिक उचित होईल. खरंतर छत्रपती शिवाजींच्या मृत्यू नंतर मराठयांनी २२ वर्षं मुघलांशी केलेल्या संघर्षातच शिवाजींनी रुजवलेल्या राष्ट्रभक्ती व राष्ट्रनिष्ठेच्या मूल्यांची प्रचिती येते." मी बोलत असतानाच पॅनेलनी माझं उत्तर थांबवलं. या माझ्या शक्तीस्थळांच्या प्रांतात मला फार वेळ मुलुखगिरी करू द्यायची नव्हती.

यानंतर मुलाखतीची दिशा अपेक्षेप्रमाणे नेमबाजीकडे वळली. बायोडाटामध्ये विद्यापीठ पातळीवर रौप्यपदक असल्यानं या विषयाची माझी चांगली तयारी होती. यावरचा प्रश्न असा होता की, "What do you have inside you to hit the bull's eye?" "टार्गेटवर अचूक नेम साधता येईल, असे कोणते गुण तुझ्यात आहेत?" नेमबाज़ीत शरीर पूर्णपणे स्थिर ठेवण्याचा सराव करावा लागतो. चाप खेचणारे बोटच फक्त हलायला हवं. तुमची शस्त्रं, तुमच्या गोळ्या व तुमचं टार्गेट सगळं काही वेगळं असतं. प्रतिस्पर्ध्याच्या क्षमतेच्या विचारापेक्षा स्वतःच्या नेमबाजीच्या तंत्राकडे पूर्ण लक्ष लावलं, तर लक्ष्य साध्य होतं. मी उत्तर दिलं, "सर, माझ्याकडे पराकोटीचा संयम आणि मनावर कठोर नियंत्रण आहे. मला ट्रिगर व्यवस्थित खेचता येतो. अचूक व उत्तम नेम धरण्याचा माझा सराव आहे. मी काय झालं किंवा काय होणार आहे, यापेक्षा मी काय करतो आहे, यावर माझं पूर्ण लक्ष असतं. मी माझ्या क्षमतेविषयी साशंक नाही. माझी इच्छाशक्ती दृढ आहे. 'मनाची शिस्त' हाच माझ्या कौशल्याचा कणा आहे." मी पॉज घेऊन मराठीतून बोलत होतो, कुलकर्णी मॅडम त्याच आवेशानं ते इंग्रजीत पॅनेलसमोर मांडत होत्या. अर्धा तास उलटून गेला. ले. ज. सुरेंद्रनाथांनी "आखरी सवाल, मि. विश्वास, 'मैं आपसे हिंदी में पूछुंगा' " म्हणत विचारलं, " 'इस दुनियामें आप क्यूं आये हो?' थोडा Explain कीजिये." हा अनाकलनीय प्रश्न होता. मी थोडा गांगरलोच. इनिंगमधाला शेवटचा बॉल होता आणि सेंच्युरीसाठी पाच धावा हव्या होत्या. षटकार मारायला पर्याय नव्हता. पण काय उत्तर देणार? या जगात आणायला एक तर ईश्वर आणि दुसरे आई-वडील जबाबदार. मी स्वतःहून थोडाच आलो आहे? पण मला प्रश्नाचा रोख समजला. पॅनेलला मला माझ्या जीवनाचं उद्दिष्ट विचारायचं होतं. त्यांना माझी भविष्यकाळाची दिशा जाणून घ्यायची होती. कलेक्टर, कमिशनर होण्यासाठी आलो आहे, असं उत्तर दिलं असतं; तर कदाचित माझी भौतिक पातळी कळली असती. जनतेची सेवा करायची आहे, जनतेसाठी काम करायचं आहे, यासाठी आलो आहे, असं म्हटलं असतं; तर ते पठडीतलं, बेगडी वाटलं असतं. मी माझ्या भूतकाळाकडे डोकावून पाहिलं. ठिगळ लावलेल्या चड्डीपासून सुरुवात करून धोलपूर हाऊसमधल्या उच्चभ्रू, अतिवरिष्ठ मंडळींसमोर देशातल्या सर्वोच्च सेवेसाठी पात्र करणाऱ्या मुलाखतीपर्यंत पोहोचलो होतो. मला महाविद्यालयात इंग्रजीच्या प्राध्यापकांनी शिकवलेली 'ला मांचा'ची कविता आठवली. ती मला वाचताक्षणी एवढी भावली होती, की ती मी तोंडपाठच केली होती.

मी पॅनेलला सांगितलं, "सर, मला वाटतंय, माझ्या आयुष्याचं उद्दिष्ट मला माझ्या शिक्षकांनी शिकवलेल्या एका कवितेत आहे. आपली परवानगी असेल, तर ती कविता आपल्याला म्हणून दाखवायची इच्छा आहे." पॅनेलनी परवानगी दिली व त्या कवितेच्या तजेलदार, पेटवत्या, प्रभावशाली, प्रेरणादायक ओळी मी पॅनेलसमोर आवेशानं उद्धृत

केल्या.

"To dream the impossible dream
जे अशक्य आहे, ते स्वप्न मला पाहायचं आहे.

To fight the unbeatable foe
ज्या शत्रूचा कोणी पराभव करू शकत नाही, त्याच्याशी मला युद्ध करायचं आहे.

To bear with unbearable sorrow
कोणालाही सहन न होणारं दु:ख मला सहन करायचं आहे.

To run where the brave dare not to go
ज्या ठिकाणी शूरवीर जाण्यास कचरतात, तेथे मला धावून जायचंय.

To right the unforgivable wrong
जे अक्षम्य आहे, त्याला मला दुरुस्त करायचं आहे.

To love the pure and chaste from afar
पवित्र आणि सत्य आहे, त्यावरच मला निष्ठा व प्रेम ठेवायचं आहे.

To reach that unreachable star
तो दूरवरचा तारा मला गाठायचा आहे.

This is my quest to follow that star
No matter how hopeless, no matter how far
हीच माझी दुर्दम्य इच्छा आहे – तो तारा गाठण्याची!

कितीही निराशा पदरी पडो आणि कितीही दूरचं अंतर असो, माझ्या प्रतिज्ञेला फरक पडत नाही.

To fight for the right without questions without pause
To be willing to march into the hell for heavenly cause.

हा लढा देताना, हा संघर्ष करताना कोणताही प्रश्न विचारायचा नाही, कोणताही थांबा घ्यायचा नाही.

माझी नरकात जायचीही तयार आहे, मात्र त्यासाठी असणारं कारण 'स्वर्गीय' असलं पाहिजे.

सर, मी या जगात कदाचित संघर्ष करायला आलोय. आतापर्यंत प्रतिकूल परिस्थितीशी संघर्ष करत इथपर्यंत पोहोचलो आहे. आणि हा संघर्ष करत सिस्टिममध्ये दाखल झालो, तर उर्वरित आयुष्यही सिस्टिममधल्या नकारात्मक, वाईट आणि असामाजिक वृत्तींच्या विरुद्ध

संघर्ष करत राहीन."

माझं लांबलचक उत्तर संपलं होतं. माझ्या भावनिक आणि संवेदनशील भूमिकेमुळे पॅनेल विस्मयचकित झालेलं दिसलं. ले. ज. सुरेंद्रनाथांनी "थँक्यू विश्वास, बेस्ट ऑफ लक!" अशा शुभेच्छा दिल्या. माझी मुलाखत संपली होती. मी बाहेर आलो. माझ्या विजयी मुद्रेकडे पाहून बापू उच्चारला, "काय भावड्या, लॉटरी लागली वाटतं." मला माहीत नव्हतं, की मी एक 'इमोशनल फूल' म्हणून माझ्याकडे पॅनेलनी विस्मयानं पाहिलं की एक 'कमिटेड उमेदवार' म्हणून? आता हा विचार करून काय उपयोग? पालिका बझार मार्केटमधून आई-तात्यांसाठी चांगले स्वेटर खरेदी केले. माझ्यासाठी काही पुस्तकं घेतली. बॅग आवरली व निझामुद्दीन एक्सप्रेसनं मुंबईकडे निघालो. ट्रेननं जातेवेळेस मांचाच्या कवितेच्या शेवटच्या काही ओळी ज्या मी मुलाखतीत उच्चारल्या नव्हत्या, त्याही आठवल्या.

And I know if I'll only be true
To this glorious quest
That my heart will lie peaceful & calm,
when I am laid to my rest.
And the word will be better for this
that one man scorned and covered with scars
Still strove with his last ounce of courage
to reach the unreaohable star.

माझी ही दुर्दम्य इच्छा कधी सत्यात उतरेल, जेव्हा युद्धभूमीवर एक सैनिक लढाईत जखमांनी घायाळ होऊन शेवटची विश्रांती घेत असेल, अन् त्या ताऱ्याला आपल्या कवेत घेण्यासाठी, ते अंतिम ध्येय गाठण्यासाठी त्याचे शेवटचे सर्व श्वास धैर्य व संयमानी मार्गक्रमण करत असतील. त्याला एकाच वेडानं झपाटलं आहे, की जगभरातून त्याच्यासाठी श्रद्धांजली अर्पण करतानाचे शब्द असतील, की तो शूरवीर अखेरपर्यंत लढला. जीवघेण्या वेदना व असंख्य जखमा त्याच्या शौर्याची, महत्त्वाकांक्षेची वाट रोखू नाही शकल्या. तो शेवटच्या श्वासापर्यंत असीम त्यागाचा, दुर्दम्य हौतात्म्याचा तारा गाठण्यासाठी कटिबद्ध होता.

माझ्या आजच्या मानसिकतेशी मी या ओळींची अनेकदा तुलना करतो. काय आहे त्या अनामिक, आकर्षित करणाऱ्या मृत्यूचं गूढ? का वाटतं, की पराक्रम गाजवत देशासाठी धारातीर्थी पडावं? तो गौरवशाली, सन्मानाचा मृत्यू का बरं खुणावतो? २६/११च्या रात्री विषम युद्धामध्ये अतिरेक्यांशी झुंजताना या ओळींची प्रत्यक्षात प्रचिती येत होती. मी आणि माझा बॉडीगार्ड अमित खेतलेनी ज्या वेळी 'ताज'मध्ये प्रवेश केला, त्या वेळी समोर रक्ताच्या थारोळ्यातले मृतदेह मृत्यूची चाहूल देत होते. एके-४७च्या फैरी व ग्रेनेडचे आवाज हेही अंतिम ध्येय जवळ असल्याचा बिगूल वाजवत होते. ज्या वेळी दुसऱ्या मजल्यावर १३व्या मिनिटाला अतिरेक्यांशी धुमश्चक्री झाली व माझ्या पिस्तुलातील ३ फैरींना एके-४७च्या ३०

फैरींचं प्रत्युत्तर मिळालं, त्या वेळी ताजच आपली समाधी असेल. अशी खात्री पटली होती. पण छत्रपती शिवरायांनी शिकवलेला 'गनिमी कावा' सोबत होता. समयसूचकता व प्रसंगावधान राखून चढाई केली. शस्त्रापेक्षा पोजिशन महत्त्वाची, म्हणून सहावा मजला गाठला. २०व्या मिनिटाला आम्ही केलेल्या आकस्मिक आणि अनपेक्षित गोळीबारामुळे जवळ जवळ एक तास अतिरेक्यांनी एकही फैर झाडली नाही. त्यांना हे युद्ध जास्त काळ चालवायचं होतं. जगाचं लक्ष वेधायचं होतं. त्यामुळे आपली पोझिशन अधिक सुरक्षित होईल, यावर त्यांनी लक्ष दिलं. पाचवा, चौथा, तिसरा मजला तपासत आम्ही तळमजल्यावर आलो. भीषण आणि जीवघेणी शांतता होती. कदाचित ते तेथून पसार झाले काय, असा समज झाला. तेवढ्यात दोन ग्रेनेड ब्लास्ट झाले. ज्या वेळी आम्ही दक्षिण बाजू तपासत होतो, त्या वेळी ते अतिरेकी उत्तर बाजूच्या सहाव्या मजल्यावर गेले होते. मी अधिक कुमक मिळवण्यासाठी ताजच्या मुख्य प्रवेशद्वाराजवळ गेलो. एका जिप्सीचा आडोसा घेऊन दोन मिसरूडही न फुटलेले एस.आर.पी.एफ.चे जवान – राहुल शिंदे व समाधान मोरे उभे होते. मला पाहताच ते समोर आले व सलाम केला. मी त्यांना त्यांच्या प्लाटूनबद्दल विचारलं. त्या दोघांना मुख्य प्रवेशद्वाराजवळं नेमलं असल्याचं त्यांनी मला सांगितलं. 'बुडत्याला काडीचा आधार' अशीच परिस्थिती होती. आतमध्ये पुन्हा मृत्यूचं तांडव सुरू झालं होतं. 'आपल्या आयुष्यात देशासाठी मारायची किंवा मरायची पुन्हा एवढी मोठी संधी येणार नाही.' याची जाणीव माझ्या छोट्याशा टीमला करून दिली. पुन्हा लिफ्ट पकडली व थेट उत्तर बाजूचा सहावा मजला गाठला. हा पाठलाग साडेबारापर्यंत चालू होता. मृत्यूला हुलकावण्या देत आम्ही आगेकूच करत होतो. शेवटी सीसीटीव्ही रूममध्ये पोहोचलो. सी.सी.टीव्ही रूममधुन आम्हाला त्यांची अचूक पोजिशन कळाली. त्यांनी पाच निरपराध नागरिकांना बंधक बनवलं होतं. त्यांचे हात बांधून त्यांना रायफलच्या बटनी मारत ते नराधम खाली येण्याच्या प्रयत्नात होते. या परिस्थितीची नेमकी माहिती मी वायरलेस वरून त्याचवेळचे पोलीस आयुक्त गफूरसाहेब व जॉईंट सीपी मारिया साहेबांना दिली. गफूरसाहेबांनी जोपर्यंत नेव्हीचे कमांडो पोहोचत नाहीत, तोपर्यंत अतिरेक्यांना तिथेच रोखून ठेवण्याचे आदेश दिले. स्पष्ट शब्दात सी.पी.ना मी विश्वास दिला, 'जोपर्यंत आमच्या जिवात जीव आहे, तो पर्यंत आम्ही त्यांना रोखून धरू.' (We will not allow them to come down, though we die.) हे सगळं संभाषण कंट्रोल रूममध्ये ध्वनिमुद्रित झालं आहे. आमच्या छोट्याशा टीमनं पावणेतीन वाजेपर्यंत अतिरेक्यांशी दोन हात करत त्यांना सहाव्या मजल्यावर रोखून धरलं.

आम्ही सीसीटीव्ही रूममधून त्यांची हालचाल टिपू शकत होतो व ते ज्या ज्या वेळी बंधकांना घेऊन खाली येण्याचा प्रयत्न करायचे, त्यांच्यावर आम्हाला आकस्मिक गोळीबार करता येत होता. मात्र पावणेतीनच्या सुमारास त्यांनी आमची जागा अचूक हेरली व आमच्या मजल्यावर सलग ग्रेनेड हल्ले केले. लाकडी नक्षीकाम केलेला मजला पेटला. भलीमोठी महागडी पेंटींग पेटली. आग व धूर आमच्या सीसीटीव्ही रूममध्ये घुसू लागला. येथे जळून मरण्यापेक्षा बाहेर जाऊन लढून मरू, म्हणून आम्ही निर्णय घेतला. लाईन फॉर्मेशनमध्ये आम्ही बाहेर पडलो. मात्र चौथ्या मजल्यावरून त्यांनी एके-४७ रोखून ठेवल्याच होत्या.

अचानक झालेल्या गोळीबारानं आमची टीम तुटली. आमची शस्त्रंही कमी पडली. मी व राजवर्धन बॉलरूमपर्यंत पोहोचू शकलो. अमितला तीन गोळ्या लागल्या, त्याच्या पोटाला चाटून गेलेली गोळी राहुलच्या छातीत घुसली. पीआय ढोले, पीएसआय काकडे आगीमध्ये जखमी झाले. ताजचे कर्मचारी पुरु व नौशेर हेही जखमी झाले. पाठीमागच्या दरवाज्यानं ते सर्व बाहेर पडू शकले. राहुल मात्र धारातीर्थी पडला. दुसऱ्या दिवशी त्याचा शहीद मृतदेह आणण्यासाठी मी गेलो होतो. त्या वेळी रिगरमॉर्टिसनं राहुलचा देह ताठर झाला होता. युनिफॉर्म जळाला होता. रायफलचा बट मात्र तसाच खांद्यावर होता. ट्रिगर गार्डमध्ये त्याचं बोट होतं, संगीन वरच्या दिशेनं रोखलेली होती आणि डोळे सताड उघडे होते. जणू काही दिलेल्या शब्दाला जागलो की नाही, अशी साक्ष ते मला देत होते. एक ५५ वर्षांचे अंमलदार तुकाराम ओंबाळे एके-४७ धारी कसाबवर एका लाठीच्या जिवावर झेपावतात, त्याच्यावर झडप घालतात, पाच गोळ्या शरीरात घुसल्या; तरी पकड ढिली होत नाही आणि जिवंत अतिरेकी पकडला जातो. ज्या वेळी देशासाठी लढताना मृत्यू साद घालतो, त्या वेळी एक स्वर्गीय कारण त्या मृत्यूशी जवळीक करण्यासाठी नेहमी प्रेरणा देत राहतं. हा माणसातला हाराकिरीचा गुण मला का वेडावून जातो? का मरण जे सन्मानपूर्वक आहे, ते अपमानित जीवनापेक्षा शतपटीनं आकर्षित करतं? हा द्वंद्वांचा भाग आहे. प्रवृत्तीचा यात संयोग आहे. आतल्या बाहेरच्या संस्कारांनी ही प्रवृत्ती बनत असते व चारित्र्य घडत असतं.

कुठेतरी मी प्राचीन चीनची गोष्ट वाचली होती. चिनी लोकांनी शांततेत राहण्याचा संकल्प केला. त्यांनी चीनची ग्रेट भिंत बांधण्याचा निश्चय केला. त्यांनी ती एवढी उंच बांधली, की त्यांना वाटलं की ही ओलांडणं कोणत्याही शत्रूराष्ट्राला अशक्यप्राय आहे. मात्र त्यानंतरच्या १०० वर्षांत त्यांच्यावर तीन यशस्वी आक्रमणं झाली व भिंत पार करून शत्रूंचं सैन्य आतमध्ये घुसू शकलं. तिन्ही वेळा शत्रूंनी भिंतीचं संरक्षण करणाऱ्या भ्रष्ट पहारेकऱ्यांना लाच दिली व ते थेट दरवाज्यावाटे आत घुसू शकले. चिनी लोकांनी 'ग्रेट वॉल' बांधली, पण त्याची सुरक्षितता सांभाळणाऱ्या सैनिकांचं चारित्र्य बांधायला ते विसरून गेले. त्यातून विश्वासघातकी, गद्दार असे अनेक सूर्याजी पिसाळ त्यांनी जन्माला घातले. म्हणूनच इतर सर्व भौतिक प्रगतीची शिखरं बांधण्याच्या अगोदर चारित्र्य बांधणं आवश्यक आहे आणि विद्यार्थ्यांच्या मूलभूत ढाच्यामध्ये हीच गोष्ट जाणीवपूर्वक पेरली पाहिजे.

एका पौर्वात्य विचारवंतानं म्हटलं आहे – कोणत्याही नागरी संस्कृतीचा विनाश करण्याचे तीन मार्ग आहेत. पहिलं त्यांची कुटुंबव्यवस्था उद्ध्वस्त करा. नंतर शिक्षणप्रणाली भ्रष्ट करा आणि शेवटी, जे त्यांचे आदर्श आहेत, दीपस्तंभ आहेत; त्यांची एवढी मानहानी करा, त्यांना एवढं बदनाम करा, की ते त्या समाजाच्या नजरेतून उतरतील. कुटुंबव्यवस्था नष्ट करायची असेल, तर कुटुंबातील आईचं स्थान डळमळीत करा. तिला एकदा घर सांभाळणारी स्त्री म्हणून घेण्याची लाज वाटू लागेल, तेव्हा ती संस्कार करण्यात अपयशी होईल. शिक्षणव्यवस्था ढासळायची असेल, तर शिक्षकांचं समाजातलं महत्त्व कमी करा. विद्यार्थ्यांच्या मनातली त्यांची प्रतिमा, आदर संपुष्टात येईतोपर्यंत त्यांना तुच्छ लेखा. आणि समाजातील आदर्श संपवायचे असतील, तर बुद्धिवंतांचा अपमान करा. त्यांच्यावर शिंतोडे

उडवा. त्यांच्या विचारांविषयी एवढा संशय निर्माण करा, की कोणी त्यांचं गंभीरपणे ऐकणार नाही. कोणी त्यांच्या विचारधारेचा अवलंब करणार नाही की कोणी त्यांनी दाखवलेल्या मार्गावर चालणार नाही. आणि हो, एकदा विवेकी आई गायब झाली, विद्येसाठी आयुष्य वेचणारा ध्येयवादी गुरू खचून गेला आणि सर्वस्व त्यागणाऱ्या, समर्पित वृत्तीच्या बुद्धिवंतांचा ऱ्हास झाला, की नव्या पिढीला मूल्यांचं शिक्षण कोण देणार? चुकलं, भ्रमिष्ट झालं; तर योग्य आणि सत्य निष्ठेचा मार्ग कोण दाखवणार? कुसुमाप्रजांच्या ओळी मनात पुन्हा घुमायला लागल्या,

'सूर्यकुळाचा दिव्य वारसा प्रिय पुत्रांनो तुम्हा मिळे
काळोखाचे करून पूजन घुबडाचे व्रत धरू नका,
तरुणाईचे बळ देशाचे, जपा वाढवा तरुपरी
करमणुकीच्या गटारगंगा, त्यात स्वतःला क्षाळू नका.'

आजकाल मुलं टीव्ही व मोबाइलवर इतकी बिझी झाली आहेत, की त्यांना अंगण, परस, शेणाचा सडा, म्हशीची धार, शेतातील मक्याचं कणीस हे इंटरनेटवर दाखवावं लागतं. दूध दूधवाला देतो, तर पॉपकॉर्न मशीनमधून बाहेर येतात, असंच त्यांना वाटत असतं. आजची पिढी खूप हुशार आहे, तल्लख बुद्धीची आहे, फास्ट आहे. मात्र माझा थोडा मागासलेला विचार असेल. ती सुसाट धावत चालली आहे – भौतिक सुखांच्या मागे. त्यांचं भावनिक विश्व व्हर्च्युअल व्हायला लागलं आहे. फेसबुक, व्हॉट्स ॲप, ट्विटरनी त्यांच्याभोवती मायाजाल विणलं आहे. मी माझा दृष्टिकोन कदाचित बापूंच्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे अजून चांगल्या रितीनं मांडू शकेन. पण आजकाल बापूंचं तत्त्वज्ञान 'लगे रहो मुन्नाभाई' अशो सिनेमातूनच शिकवावं लागतं. मुन्नाभाईला एका सुंदर रेडिओ जॉकीला प्रभावित करण्यासाठी बापूंच्या जीवनावरील दहा प्रश्नांची उत्तरं द्यायची असतात. मग तो त्याचा मित्र सर्किटला विचारतो, "अरे, वो बापू कौन है?" सर्किट उत्तर देतो, "अरे, वो जो पाँचसो की नोट पे फोटो है, वो है बापू!" मुन्नाभाई पुन्हा कुतुहलानं विचारतो, "वो पोलीस या आर्मी में था क्या?" सर्किट उत्तर देतो, "अरे नहीं, उसका बॉडी भी खास नहीं दिखता। वो तो जादा कपडे भी नहीं पहनता था। लेकिन उसने अँग्रेजोकी वाट लगादी।" 'उचललेस तू मीठ मूठभर साम्राज्याचा खचला पाया.' 'साबरमती के संत तूने कर दिया कमाल, देदी हमें आझादी, बिना खड्ग बिना ढाल।' आजच्या पिढीला बापू पाहिजे आहेत, पण नोटांच्या बंडलसोबत. बापूंनी ज्या गोष्टी आचरणात आणायला सांगितल्या, त्या त्यांना कालबाह्य वाटत आहेत. काय कारणं आहेत वाढत चाललेल्या नैतिक मूल्यांच्या अधःपतनाची व विचारप्रवाहाच्या ऱ्हासाची? स्वातंत्र्य मिळालं, तेव्हा समाजातील उच्चभ्रू वर्गाच्या त्यागाला महत्त्व दिलं गेलं. त्यातून स्वराज, सुराज्य या संकल्पना पुढे आल्या. भूदान, ग्रामदान, संपत्तीदान या विनोबांच्या मोहिमेचा कणाही बापूंचा विचारच होता. काही लोकांचे स्वार्थ, हाव, लालसा आज लाखोंच्या गरजांवर कुरघोडी करताना दिसतात. पण 'चॅरिटी बिगिन्स ॲट होम'. सुरुवात मी माझ्यापासून करणार. बापूंना जे परिवर्तन अभिप्रेत होतं, त्या संकल्पनेचा मी एक शिलेदार होणार. खरं

तर बापूंच्या स्वप्नातला बलशाली भारत रूढ अर्थानं आधुनिक शस्त्रांनी, क्षेपणास्त्रांनी युद्धसज्ज असा नव्हता. तो होता – सर्वसमावेशक विचार आणि संस्कृतीनं समृद्ध मानवतेची सेवा करण्यासाठी कटिबद्ध असा लोकशाहीची कास धारणारा संपन्न देश!

विचारांच्या तंद्रीत मुंबईत पोहोचलो. आमदार निवासवर बॅग ठेवली व गेट वे ऑफ इंडियाजवळ फेरफटका मारला. पुन्हा दीड महिन्यांवर पूर्वपरीक्षा होती. अंतिम निकाल नकारार्थी लागला, तर पुन्हा चक्रव्यूहाचं रहाटगाडगं समोर होतंच. पेटीट लायब्ररीत पोहोचलो. आत्ता यु.पी.एस.सी.ची मुलाखत दिली असल्यानं स्टेटस वाढलं होतं. सगळे जण अदबीनं बघत आणि बोलत होते. काही दिवस तरी या सन्मानाची मजा घ्यायला मिळणार होती. एस.आय.ए.सी.तही जाऊन आलो. नवीन उमेदवारांसोबत कटिंग चहा घेत त्यांना मुलाखतीचा किस्सा रसभरित शब्दात ऐकविला.

दिल्लीत असतानाच इकडे एम.पी.एस.सी.च्या मुख्य परीक्षेचा निकाल लागला होता. मुलाखतीसाठी पात्र ठरलो होतो. विक्रीकर निरीक्षक पदासाठीचीही मुख्य परीक्षा उत्तीर्ण झालो होतो. एकामागोमाग एक असे यशाचे सुखद धक्के बसत होते. कोणत्याही स्पर्धापरीक्षेत जितक्या पदांसाठी उमेदवार निवडायचे असतात, त्यांच्या साधारणपणे तीनपट उमेदवार मुलाखतीला बोलावले जातात. माझी आता एकाच वेळी तीन पदांच्या वेगवेगळ्या मुलाखतींसाठी निवड झाली होती. तीनपैकी एकातरी पदावर निवड होणार, हे सर्वसाधारण शक्यतेचं सूत्र होतं. त्यात यु.पी.एस.सी.चा जॅकपॉट लागणार की एम.पी.एस.सी.ची छोटीमोठी पोटापाण्याची सोय होणारी लॉटरी लागणार, हे मात्र गुलदस्त्यात होतं. विक्रीकर निरीक्षक व उपजिल्हाधिकारी पदासाठीच्या एम.पी.एस.सी.च्या दोन्ही मुलाखती एकानंतर एक आल्या होत्या. आता वाघाची शिकार करून आलो होतो. या मुलाखती शेळ्यामेंढ्या व ससे पकडण्यासारख्या वाटत होत्या.

एस.टी.आय.च्या मुलाखतीसाठी गेलो. योगायोगानं त्यावेळचे चेअरमन श्री. शिंदे यांचं पॅनेल होतं. १९९४च्या एम.पी.एस.सी.च्या मुलाखतीत यांनीच माझी विकेट काढली होती. कदाचित ती इष्टापत्ती होती, म्हणून मी यु.पी.एस.सी.च्या अंतिम पायरीपर्यंत पोहोचलो होतो. मी कोणताही तणाव न घेता पूर्ण आत्मविश्वासानं मुलाखतीला सामोरा गेलो. मला एकानंतर एक असे सेल्स टॅक्स व VAT वर अवघड प्रश्न विचारले. मी सर्व प्रश्नांची "मला येत नाही, मला माहीत नाही" किंवा "I am sorry, Sir" अशी उत्तरं दिली. माझा या विषयावरचा अभ्यास कमी होता व मला तयारी करायलाही अवधी मिळाला नाही. त्यामुळे सेल्स टॅक्सवर माझा नन्नाचा पाढा सुरू होता.

नंतर त्यांनी वैतागून माझ्या पदवीचा विषय म्हणजे इतिहासावर प्रश्न विचारला. "तुम्हाला वाटतं का, की नव्या पिढीनं इतिहासाचा अभ्यास केला पाहिजे?" मी ठामपणे 'हो' म्हणून उत्तर दिलं आणि मुद्देसूद कारणं स्पष्ट केली. 'तारीख ने कुछ ऐसे मंझर भी दिखाऐ हैं, लम्होंने खता की थी सदियोंने सजा पाई है।' या शेरनं सुरुवात केली. समाजातील स्थित्यंतर समजून घेऊन वर्तमानाला भविष्याकडे नेण्याची दिशा व दूरदृष्टी इतिहासाचा अभ्यास देत असतो. आपली संस्कृती, परंपरांची ओळख इतिहासातून मिळते व त्या परंपरांतून आपणास प्रेरणा

मिळते. आपलं नैतिक अधिष्ठान व मूल्यांची बैठक इतिहासाच्या अभ्यासानंच घट्ट होते. चांगला नागरिक होण्यासाठी इतिहासाचं ज्ञान असणं आवश्यक आहे. इतिहासाचा अभ्यास हा फक्त राजेराजवाड्यांचा नाही; तर त्यात समाजाचं अर्थकारण, राजकारण, सांस्कृतिक व सामाजिक जडणघडण यांचा अभ्यास चौफेर अंगानं अपेक्षित असतो. कामगार चळवळी, शेतकरी, कष्टकरी, साहित्यिक, कलाक्षेत्राचा अभ्यास ही इतिहासाची अविभाज्य अंगं आहेत. इतिहासाचा subaltern किंवा तळागाळातल्या घटकांचा अभ्यास त्यांच्या उत्थापनासाठी व कल्याणासाठी कसा महत्त्वाचा आहे, हे व्यवस्थितपणे समजावून सांगितलं. त्यांना माझ्या या उत्तरानं हैराण केलं होतं. ज्याला विक्रीकरावर एकही उत्तर देता आलं नाही, त्यानं इतिहासाचं परीक्षण चांगल्या पद्धतीनं केलं होतं. न राहवून अध्यक्षांनी मला विचारलंच, "तुम्ही सेल्सटॅक्स अधिकारी होण्यापेक्षा इतिहासाचे प्राध्यापक झालात, तर समाजाचा अधिक फायदा होईल. तुम्ही कशाला या वर्ग ३च्या पदाच्या मुलाखतीसाठी आला आहात?" मी नम्र व खरं उत्तर दिलं, "मी इतिहासात पदवी घेतली आहे. इतिहासात परव्युत्तर शिक्षण घेत आहे. यु.पी.एस.सी.ला 'इतिहास' हाच ऐच्छिक विषय आहे. आतापर्यंत इतिहासाचा अभ्यास केला, म्हणून इतिहासावरच्या प्रश्नाला योग्य न्याय देऊ शकलो. खरं तर परीक्षा ज्या पदासाठी होतात; मग ते महसूल, पोलीस, विक्रीकर की उत्पादन शुल्क असो, त्या पदाच्या कामाचा आणि परीक्षेच्या अभ्यासक्रमाचा काहीएक संबंध नसतो. निवड झाल्यावर उमेदवारांना त्या त्या विषयाचं व खात्याचं प्रशिक्षण देण्यात येतं. जर आतापर्यंत तुम्ही मला केलेल्या अभ्यासामुळे इतिहासात पारंगत आहे, असं म्हणत असाल; तर उद्या विक्रीकर क्षेत्रात तुम्ही मला निवडलं, तर तिथेही व्यावसयिक प्राविण्य मिळवून पारंगत होईन. आणि यु.पी.एस.सी.ची अंतिम मुलाखत दिली आहे. अजून निवड झालेली नाही. जर त्यात अपयशी झालो, तर थेट गावाकडे जाऊन बैल घेऊन औताकडे जावं लागेल. विक्रीकर निरीक्षक झालो, तर निदान उदरनिर्वाहासाठी रोजगार तरी मिळेल." माहीत नाहीं त्यांनी यानंतर मला काही विचारलं नाही, सरळ जायला सांगितलं. मात्र मुलाखतीत ६० पैकी ५५ मार्क दिले. महाराष्ट्रात मी विक्रीकर निरीक्षक पदांच्या गुणवत्ता यादीत दुसरा होतो.

उपजिल्हाधिकारी पदासाठीची राज्यसेवेची मुलाखतही अशीच काहीशी झाली. पहिल्या मुलाखतीच्या वेळी कमालीचं टेंशन होतं. मनात धाकधूक होती. अनुभव नव्हता. पुरेसं प्रौढत्व आलं नव्हतं, एवढंच काय दाढीही पूर्ण आली नव्हती. या वेळी मात्र पुलाखालून खूप पाणी वाहून गेलं होतं. तीन मुलाखतींचा अनुभव होता. पॅनेलची भीती ले. ज. सुरेंद्रनाथांनी काढून टाकली होती. तिसरी मुलाखत असल्यानं एम.पी.एस.सी.चं पॅनेल कमी-अधिक परिचयाचंच झालं होतं. चेहरे ओळखीचे होते. कॅसेट रिवाईंड करून वाजवण्याचा अनुभव घ्यायचा होता. या मुलाखतीत मात्र आत्मविश्वासानं प्रश्नांना सामोरं गेलो. मूलभूत हक्क व राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वं यावर मस्त बॅटींग केली. दोन्हीतला फरक आणि दोन्हीचं महत्त्व तुलनात्मक पद्धतीनं मांडलं. घटनेचा सरनामा पाठच होता. तोही म्हणून दाखवला. केशवानंद भारती जजमेंटच्या आधारे घटनेच्या मूलभूत स्वरूपावर टीकात्मक टिप्पणी केली. एकूण भारतीय राज्यव्यवस्थेवर जास्त वेळ चर्चा केली. 'घटनादुरुस्तीनं महिलांसाठी दिलेले

३० टक्के राखीव जागांचं धोरण योग्य आहे का?' या प्रश्नावरही सद्यस्थितीतील 'सरपंचपती' संकल्पना मांडली व तरीही महिला सबलीकरण व सक्षमीकरणाच्या दृष्टीनं हे महत्त्वाकांक्षी पाऊल असल्याचं कारणमीमांसा करून सांगितलं. ज्युडिशिअल रिव्ह्यू व ज्युडिशिअल ॲक्टिव्हिज्मवर प्रश्न विचारला. ज्युडिशिअल रिव्ह्यूचा अधिकार, न्यायसंस्थेचे कार्यकारी व कायदेमंडळा पासून विभाजन व न्यायसंस्थेचा स्वायत्त दर्जा या अनुषंगानं या प्रश्नावर टिप्पणी केली. घटनेची मूलभूत रचना सुरक्षित ठेवण्याच्या दृष्टीनं हा अधिकार कसा महत्त्वाचा आहे, हे पटवून सांगितलं. कलम ३२ व कलम २२६ मधील पाचही रिटचे अधिकार पाठ होते. त्यांचे रिव्ह्यूच्या संबंधानं टीकात्मक विश्लेषण केलं. ज्युडिशिअल ॲक्टिव्हीज्मनं कार्यकारी मंडळाच्या कार्यक्षेत्रात अतिक्रमण केलं असलं, तरी अनेक लोकोपयोगी व जनकल्याणार्थ उद्देशानं न्यायव्यवस्था ही पावलं टाकत असल्याबद्दल मत मांडलं. एकूण मानव्यशास्त्रावरील प्रश्नांवर आता हातखंडा बसला होता. लक्ष्मी तोट्यांची लगड लावल्यावर होणाऱ्या दणकट आवाजांनी मुलाखतीत बार लावले होते. मार्कही तसेच बहारदार मिळाले आणि उपजिल्हाधिकारी म्हणून निवडही झाली. सलग दुसरा षटकार मारला होता.

पण या सगळ्या जहागिरीतल्या लढाया होत्या. यु.पी.एस.सी. खरी कसोटी होती. आशिया खंडात सर्वात कठीण व विस्तृत अशा परीक्षेच्या निवडप्रक्रियेच्या अंतिम यादीत स्थान मिळतं का? हे प्रतिष्ठेचं होतं. आतापर्यंत केलेल्या अभ्यासाचं, कष्टाचं ते अंतिम फळ होतं. नाव विश्वासराव आणि दिल्लीच्या तख्ताची लढाई! आपलं 'पानिपत' होतंय का, याची खंत सारखी लागलेली होती. त्या वेळी वेबसाईटवर रिझल्ट प्रकाशित होत नव्हता. यु.पी.एस.सी.च्या नोटीस बोर्डवर प्रकाशित व्हायचा व त्यानंतर शासनाच्या माहिती व प्रसारण कार्यालयात त्याची प्रत फॅक्सनं यायची. मी त्या वेळी चर्चगेटच्या 'बी' रोडवरील होस्टेलवर पॅरासाईट म्हणून राहायला गेलो होतो. पूर्वपरीक्षा आठवड्यावर येऊन ठेपली होती. तयारीचा शेवटचा हात मारत होतो. निकालाची उत्सुकता व साशंकता शिगेला पोहोचली होती. विकासला एस.आय.ए.सी.ला रेग्युलर प्रवेश मिळाला होता.

१५ जून १९९७. माझ्या रूमची बेल वाजली. विकास घामाघूम होऊन पळत आला होता. त्याला अशा अवस्थेत पाहताच काय झालं, असं मला धस्स झालं. गावाकडून काही बरी-वाईट बातमी तर आली नाही? पण मला पाहताच त्यानं घट्ट मिठी मारली व म्हणाला, "भाऊ, तुझा रँक वरती आला. तू आय.पी.एस. झालास!" माझा क्षणभर विश्वास बसला नाही. गेली चार वर्षं मर मर राबल्याचं फल मिळाल्याचा तो अत्युच्च आनंदाचा क्षण होता. गेली चार वर्षं चातकासारखी या क्षणाची वाट पाहिली होती. युद्धमैदान मारलं होतं. बापाचं स्वप्न पूर्ण केलं होतं.

मला कधी एकदा तात्यांच्या पायाला स्पर्श करून ही बातमी त्यांना सांगतो, असं झालं होतं. त्यांच्या म्हातारणाकडं हळू हळू झुकणाऱ्या किलकिलणाऱ्या डोळ्यांत या बातमीनं जगायचं मोठं बळ येणार होतं. मी डोळे मिटले. देवाचे आभार मानले. तात्यांना फोन केला व माझी आय.पी.एस.मध्ये निवड झाल्याचं सांगितलं. त्यांना अगोदरच विकासनं कळवलं होतं. त्यांच्या अश्रूंनी बांध फोडला होता. ते "भावड्या, माझ्या वाघा," एवढेच उद्‌गार काढत होते.

“आमच्या आयुष्याचं सार्थक झालं रे बाबा!” असं आई फोनच्या मागून गहिवरून बोलत होती. देवाचे आभार मानण्यासाठी ओळीनं सगळ्या मंदिरांमध्ये गेलो. सगळ्या नातेवाईकांनी आत्याच्या घरी गर्दी केली होती. माझं भरभरून कौतुक सुरू होतं. ज्यांनी ‘एक दिवस सेटल व्हायचं बघा’ म्हणून मला हिणवलं होतं, ते विजू अक्काचे पतीही जवळ आले आणि अभिमानानं म्हणाले, “भावड्या, कमाल केलीस!” आनंद पवारांनाही गावाकडे बातमी समजली होती. आता त्यांना ‘आय.पी.एस.’ म्हणजे काय, याचा उलगडा झाला नव्हता. त्यांना पोलीस अधिकारी झालाय, असं समजल्यानं त्यांनी गावातलं पोलीस स्टेशन गाठलं व तिथल्या हवालदाराला विचारलं, “अहो, आमचा भावड्या आयपीएस झाला. ही आयपीएस काय भानगड आहे?” त्यांनाही जिल्ह्याचा पोलीस प्रमुख म्हणजे ‘सुपरिंटेंडंट ऑफ पोलीस’ हा आय.पी.एस. असतो, एवढंच माहीत होतं. त्यांनीही बिनधास्त आय.पी.एस. म्हणजे इंडियन पोलीस सुपरिंटेंडंट असं ठोकून दिलं.

मी आय.पी.एस. झालो होतो. पण त्यातला ‘एस’ हा सुपरिटेंडंट नसून ‘सर्व्हिस’साठी आहे. सेवा हे व्रत समोर ठेवून अविरतपणे या मातीची, या देशाची सेवा करण्याची एवढ्या कमी वयात, एवढ्या मोठ्या जबाबदारीची संधी मिळाली होती. खरं तर हा अर्धाविराम होता. विशीमधून साठीपर्यंत एक मिशन समोर उभं ठाकलं होतं. युद्धाच्या मैदानावर उतरायची संधी मिळाली होती. गेली १८ वर्षं या युद्धमैदानात लढतो आहे, भिडतो आहे, संघर्ष करतो आहे.

पाठी वळून बघताना काही वेळा समाधान वाटतं, काही वेळेला खिन्नता येते. यशापयशाचे प्रसंग आठवतात. आशानिराशेच्या गर्ता आठवतात. तर काही वेळेला अडचणींचा सामना करत मिळवलेलं देदीप्यमान यश आठवतं. ही प्रसंगांची उतरंड नैतिक आणि सैद्धांतिक हेलकाव्यांनी काही वेळा डळमळीतही होते. अनेक वेळा सिस्टिमशी मतभेद झाले, वाद झाले. पण प्रत्येक दिवस नवा अनुभव देणारा होता. प्रत्येक प्रसंगागणिक, अनुभवागणिक माझ्या आतमध्ये भावनिक स्थित्यंतरं झाली. २६/११च्या रात्री मार्गदर्शन करणारे, पाठिंबा देणारे वरिष्ठ अधिकारी आणि जिवाची बाजी लावणारे सोबती गमावले. गलबला होतो, वेदना होतात; जेव्हा जेव्हा त्यांच्या स्मृती अंतर्मनात जागृत होतात. पण असीम, दुर्दम्य प्रेरणाही मिळते त्यांच्या सर्वोच्च त्यागातून, बलिदानातून!

२६/११च्या त्या काळरात्रीनं माझ्या आयुष्याबद्दलच्या संकल्पना बदलल्या. त्यापूर्वीचा मी आणि आत्ताचा मी यांमध्ये जमीन-अस्मानचं अंतर आहे. खरं तर बदल हाच प्रकृतीचा नियम आहे. या प्रसंगावेळी माझ्या स्वत्वाची खरी कसोटी लागली. सीतेला पावित्र्याच्या परीक्षणासाठी ज्या अग्निदिव्यातून जावं लागलं; तसा घटनेनंतर क्षणक्षण धगधगीतून, आगीतून जाण्याचा योग मलाही आला. त्रास झाला, मनस्ताप झाला. पण शेवटी ‘सत्य’ हेच खणखणीतपणे बाहेर येतं. त्याला कधी कधी उशीर होतो. ते बाहेर येईतोपर्यंत तगमग वाढते. द्विधा मनस्थिती, आशा-निराशेमधलं द्वंद आतून बाहेरून हेलावून टाकतं. हो, त्या रात्रीच्या पोलिसांच्या प्रत्येक प्रतिक्रियेची ‘राम प्रधान’ समितीनं सूत्रबद्ध पद्धतीनं रीतसर चौकशी केली. लांबलचक प्रक्रिया चालली. जाबजबाब घेण्यात आले. सगळे कागदपत्रांचे पुरावे तपासण्यात आले. सीसीटीव्ही फूटेज, टेलिफोन रेकॉर्डींगपर्यंत प्रत्येक गोष्टीचा तपशीलवार

अभ्यास करण्यात आला. श्री. बालचंद्रन हे 'रॉ'चा अनुभव असलेले, कसलेले सेवानिवृत्त आय.पी.एस. अधिकारीही समितीचे सदस्य होते. सेवानिवृत्त केंद्रीय गृहसचिव राम प्रधान व बालचंद्रन साहेबांनी प्रत्येक घटनास्थळाला भेट दिली. वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती घेतल्या व विस्तृत व्यावसायिक शिफारशींचा वस्तुनिष्ठ 'प्रधान आयोग अहवाल' महाराष्ट्र शासनाला सादर केला.

त्यांच्या अहवालाची सुरुवातच माझ्या व माझ्या तरुण सहकाऱ्यांच्या कामगिरीचं मूल्यमापन करत होती.

'The committee was greatly impressed with speed and urgency with which the Mumbai Police Machinery, as a whole, reacted to unfolding of events at five different venues in short span of time. Also, we note with appreciation initiative exhibited by younger police officers who showed exemplary courage and enterprise. Amongst them we would like to mention two in particular : Shri Vishwas Nangre Patil, Deputy Commissioner of Police of Zone-1 and Shri Rajvardhan Sinha, DCP, SB-2, who tried to ferret out terrorists from within the Heritage Taj. Also Shri Sadanand Date, Addl CP, who determinedly faced terrorists in the Cama Hospital and was seriously injured'.

समितीच्या या प्रेरक व प्रशंसनीय शब्दांनी हत्तीचं बळ दिलं.

या अमानवी हल्ल्याच्या पूर्वी केलेल्या तयारीबद्दल त्यांनी सविस्तर टिप्पणी लिहून मी घेतलेल्या प्रतिबंधक उपाययोजनांची प्रशंसा केली. प्रतिबंध व प्रतिक्रिया या दोन्ही कसोटीला मी खरा उतरलो होतो. आयुष्यात याच दोन गोष्टी खूप महत्त्वाच्या आहेत. वाइटाला, संकटाला प्रतिबंध केला, की आपोआप सावध आणि यशस्वी प्रतिक्रिया दिली जाते. ज्या ज्या वेळी कोणतीही माहिती वरिष्ठ कार्यालयाकडून यायची; त्याचं गंभीर विश्लेषण करून, त्यावर वेळीच पावलं उचलणं महत्त्वाचं आहे. हल्ल्याच्या आधी दीड महिना अगोदर ताजचा कोपरान्-कोपरा मी स्वतः चालून पाहिला होता. त्याच्या सुरक्षाविषयक उपाययोजनांचा आढावा घेऊन ती अधिक मजबूत कशी करता येईल, याची सविस्तर चर्चा तिथल्या प्रशासनाबरोबर केली होती. या सगळ्या बाबी मुद्देसूदपणे कागदावर घेऊन त्याची पूर्तता करण्यासाठी सविस्तर अठ्ठावीस सूचना संबंधितांना दिल्या होत्या. या सगळ्या अभ्यासाचा लढाई करताना नेमका व निश्चित फायदा झाला. ताजच्या 'भूलभुलैय्या' इमारतीची पूर्ण माहिती असल्यानं कुठेही चुकलो नाही की फसलो नाही. छत्रपतींनी शिकवलेला 'गनिमी कावा' अजूनही महाराष्ट्राच्या या पिढीच्या रक्तारक्तात, रोमारोमात भिनलेला आहे. प्रसगांवधान राखत नेमक्या वेळी, नेमक्या ठिकाणी वार केले व अनेक निरपराध लोकांचे जीव वाचवण्यात यश मिळालं. राष्ट्रपती कार्यालयानं 'राष्ट्रपती पोलीस शौर्य पदक' देताना जारी केलेल्या केंद्रशासनाच्या गॅझेटमधील अधिसूचनेत आमच्या कारवाईचं वस्तुनिष्ठ शब्दांत खालीलप्रमाणे वर्णन केलं आहे.

PRESIDENT'S SECRETARIAT
Notification

New Delhi, the 29th November, 2013

No.139-Pres/2013-The President is pleased to award the President's Police Medal for Gallantry/Police Medal for Gallantry to the under mentioned officers of Maharashtra Police -

NAME & RANK OF THE OFFICERS

S/Shri

01.	Vishwas Narayan Nangre Patil, Dy.Commissioner of Police	(PPMG)
02.	Deepak Narsu Dhole, Inspector	(PMG)
03.	Nitin Digambar Kakade, Sub Inspctor	(PMG)
04.	Amit Raghunath Khetle, Constable	(PMG)
05.	Arun Sarjerao Mane, Naik	(PMG)
06.	Ashok Laxman Pawar, Naik	(PMG)
07.	Saudagar Nivrutti Shinde, Constable	(PMG)

Statement of service for which the decoration has been awarded -

The well trained ten most dreaded terrorists attacked the metropolis of Mumbai at six different places on the night of Nov. 26, 2008. Mumbai city police ill equipped compared to the weapons of the terrorists, still gave a tough fight and nine of them were killed in the fierce encounter, which lasted for more than 59 hours with the police and National Security Guards, and one was captured alive. These terrorists, were

stocked with lethal automatic weapons like AK-47, pistols, hand grenades and RDX with ultimate motive of waging war against country. They killed 183 civilians and 20 security personnel including police and grievously injured about 300 civilians/police, creating chaos and anarchy in the city. At hotel Leopold 9 persons died and 19 persons including two policemen were injured, while at Hotel Taj 34 persons died including Major Sandip Unnikrishanan and one SRPF Constable and 24 persons were injured including 7 policemen.

On 26th Nov. 2008, at about 21.40 hrs two out of the ten well trained dreaded terrorists opened indiscriminate and berserk fire of AK-47 inside the C.S.T. railway station. Another pair of terrorists stormed into Hotel Oberoi. At the same time six terrorists headed towards Colaba and a pair of these trained terrorists struck the Nariman House, Colaba. Two of them opened similar indiscriminate and berserk fire at hotel Leopold and subsequently went to hotel Taj, Colaba to join their remaining two associates there. Before going to Hotel Taj they also planted two powerful RDX bombs around Hotel in the vicinity of Gateway of India.

At Hotel Taj, the four terrorists then continued with their indiscriminate fire and lobbed grenades on the innocents. The quick response and entry in the hotel by the team of DCP, Zone-1, Vishwas Nangre Patil and surprise counter attack and firing on the terrorists injuring one of them, laid the terrorists on defensive mode. The teams chased the terrorists almost on all the floors of hotel Taj for next 1 hour and 30 minutes, obstructed their free movements, protecting hundreds of lives. Later monitoring from CCTV control room and cross firing from second floor could hinder the movements of the attackers for next three hours on 6th floor of old Taj. The tenacious resistance by police team confined and incapacitated the terrorists and also enabled the rescue of more then 500 innocent people from the various halls, rooms, chambers and restaurants and could prevent the entry of terrorists in new Taj. Throughout the whole operation the team voluntarily risked their lives with utmost motivation and commitment.

Individual Role

1. Role played by Shri. Vishwas Nangre Patil, DCP Zone-1, Mumbai

On 26/11/2008, four terrorists attacked Hotel Taj with AK-47 guns, grenades and IED's of RDX at 21.40 hrs. Vishwas Nangre Patil, then DCP Zone-1, rushed to the spot at 21.47 with his Radio Operator (RTPC) Khetle and reached Taj within 7 minutes. At Taj, he took along the security chief of Taj, Sunil Kudiyadi and reached second floor and noticed that three terrorists were moving towards upper floors. He fired 3 rounds from his glock pistol (at 22.02 as per CCTV record), of which one round hit the leg of one of the terrorists.

Seeing the grave danger from the armed terrorists, he took cover behind a ledge when the terrorists retaliated with AK-47 burst. Along with Mr. Kudiyadi, he searched the whole of 6th, 5th, 4th and 3rd floors of South wing. He came on the ground floor and reached Royal Staircase when the terrorists threw one grenade on his party. In retaliation, Vishwas Nangre Patil fired two rounds in upward direction to contain the terrorists.

He then called two constabls of SRPF, Rahul Shinde and Samadhan More and rushed to 6th floor of the North wing of Old Taj. The team searched the whole floor, but could not locate them. Hence he blocked all the gates with available manpower that he had since reached the spot and gave a call to control-room seeking Assault teams.

Vishwas Nangre Patil and his team could jam the routes of the terrorists on the basis of this visual appreciation of the movements of terrorists. The terrorists had taken 5 men as hostages. Whenever they tried to come down with hostages, he and Rajvardhan opened cross fire from 2nd floor. They did not allow them to come down by effective retaliation up to 03.00 a.m. During this interregnum, the Taj management guided the guests on intercom and mobiles resulting in evacuation of 650 persons.

At 03.00 a.m., the terrorists located room from where they were getting cross fire operations as well as the floor had got massive fire, Nangre Patil and his team got out in the corridor. Seeing them in the target area, the terrorists threw grenade and fired from AK-47 where in Police Constable Rahul Shinde lost his life and two constables got

seriously injured due to bullets and splinters. Two officers and two constables were injured by fire.

In this encounter S/Shri Vishwas Narayan Nangre Patil, Dy. Commissioner of Police; Deepk Narsu Dhole, Inspector; Nitin Digambar Kakade, Sub Inspector; Amit Raghunath Khetle, Constable; Arun Sarjerao Mane, Naik; Ashok Laxman Pawar, Naik and Sudagar Nivrutti Shinde, Constable displayed conspicuous gallantry, courage and devotion to duty of a high order.

These awards are made for gallantry under Rule 4(i) of the Rules governing the award of President's Police Medal and consequently carries with it the special allowance admissible under Rule 5, with from 26/11/2008.

Sd-
(Suresh Yadav)
OSD to the President

मला आठवतं, हा हल्ला होण्यापूर्वी माझ्या अधिकाऱ्यांना उद्देशून मी एक अर्ध-शासकीय पत्र लिहिलं होतं. त्या पत्राचा शेवट करताना मी लिहिलं होतं—'आपल्याला अतिरेकी हल्ल्याच्या अनुषंगाने सारख्या सूचना येतात किंवा काही निनावी पत्रे येतात, फोन येतात. या गोष्टींकडे आपण नेहमीचे, रुटीन, अर्थहीन आणि रटाळवाणे रडगाणे म्हणून अनेकदा दुर्लक्ष करतो. कधी तरी मग संकट 'आ' वासून समोर उभे राहते आणि आपली 'लांडगा आला रे आला' अशी स्थिती होते. अमेरिकेत नऊ अकराच्या हल्ल्यानंतर एकही मोठा अतिरेकी हल्ला झाला नाही. कारण तिथे 'ब्रोकन विंडो रिस्पॉन्स सिस्टीम'प्रमाणे काम होते. एखादी खिडकीची काच फुटली, तरी अतिरेकी हल्ला झाला आहे, असे गृहीत धरून योग्य सराव करून पूर्ण तयारीनिशी परिस्थिती कौशल्याने व व्यावसायिकतेने हाताळायची. इस्रायलसारखे राष्ट्र काही मिनिटात युद्धसदृश तयारीसाठी तयार होते. तिथे प्रत्येक नागरिकाला तरुण वयात लष्करी प्रशिक्षण दिले जाते. त्यामुळे आपण आपत्कालीन परिस्थितीत काय करायचे व काय करायचे नाही, याचे ज्ञान त्यांना अवगत असते आणि वारंवारच्या सरावामुळे ते कोणत्याही परिस्थितीला सक्षमपणे तोंड देऊ शकतात. वैयक्तिक शिस्तीबरोबर सार्वजनिक शिस्तही तेवढीच महत्त्वाची आहे.'

आयुष्याच्या वळणावर अनेक छोटीमोठी संकटे येत असतात. जसं घोड्यावर मांड टाकली की त्याला कळतं, की स्वार किती दमाचा आणि ताकदीचा आहे. पकड घट्ट घेतली आहे आणि लगाम नेमका खेचला आहे, हे त्याला क्षणभरातच कळतं. मग तो नखरा न करता स्वाराला जसं पाहिजे, त्या दिशेनं व तेवढ्याच वेगानं झेपावतो. तसंच संकटांचं आहे. त्यांना गांगरून गेलो, तर निश्चितपणे सपाटून मार खाणार. पण त्यांचा व्यवस्थित व धैर्यानं

सामना केला, तर तीही भुर्रकन उडून जातात. काही थोडा वेळ रेंगाळतात. तुमच्या सहनशक्ती आणि धाडसाची परीक्षा घेतात. एकदा त्यांना कळलं, की हा बिथरणारा नाही, घाबरणारा नही; की मग ती फार वेळ तग धरू शकत नाहीत. किंबहुना तुम्हाला त्यांच्यावर विजय मिळवता येतो आणि संकटाचं रूपांतर मोठ्या संधीत आणि देदीप्यमान यशात होत असतं. यासाठी एकच अट आवश्यक असते, ती म्हणजे दृढ आत्मविश्वास, दुर्दम्य इच्छाशक्ती आणि अविरत श्रम करण्याची तयारी, दॅट्स इट! जोडीला प्रामाणिकपणा आणि अढळ निष्ठा असणं आवश्यक आहे.

एक गोष्ट मी वाचली होती. एका प्रसिद्ध चित्रकाराला परमेश्वराचं चित्र काढायची इच्छा होते. तो मित्रांशी सल्लामसलत करतो. त्याचा मित्र त्याला सुचवतो, "एक पाच-सहा वर्षं वयाचा गोड मुलगा निवड, त्याला समोर बसव आणि त्याचं चित्र काढ, ते थेट कृष्णासारखे होईल." चित्रकार मित्राचा सल्ला ऐकतो. एक गोड मुलगा निवडतो आणि त्याला समोर बसवून, परमेश्वराचं चित्र काढतो. ते थेट भगवान श्रीकृष्णासारखं बनतं. चित्रकार यशस्वी होतो. त्याला बक्कळ पैसे मिळतात. वीस वर्षांनंतर त्याला राक्षसाचं चित्र बनवण्याची हुक्की येते. पुन्हा तो आपल्या मित्राला सल्ला विचारतो. मित्र सांगतो, "तुरुंगात जा. ज्यानं अनेक खून, दंगली, बलात्कारासारखे गंभीर गुन्हे केलेले आहेत, असा कैदी निवड, त्याला समोर बसवून राक्षसाचं चित्र काढ." चित्रकार त्याचा हाही सल्ला तंतोतंत अमलात आणतो. तो जेलमध्ये जातो. जेलरच्या परवानगीनं मित्राच्या सल्ल्याप्रमाणे अनेक गंभीर अपराध केलेला, हिंस्र दिसणारा अपराधी निवडतो. त्याला समोर बसवतो आणि सैतानाचं चित्र काढायला सुरुवात करतो. हा केस वाढलेला, लालबुंद डोळे असणारा, क्रूर चेहऱ्याचा कैदी विस्मयानं त्या चित्रकाराकडे पाहतो आणि कुतुहलानं विचारतो, "माझ्याकडे पाहून तू कसलं चित्र काढतो आहेस?" चित्रकार सहजपणे त्याला उत्तर देतो, "मला माफ करा, पण तुमच्याकडे पाहून मी भयंकर राक्षसाचं, क्रूर सैतानाचं चित्र काढतो आहे." हे उत्तर ऐकल्यावर तो गुन्हेगार क्षणभर स्तब्ध होतो आणि त्याच्या डोळ्यातून घळाघळा अश्रू वाहायला लागतात. चित्रकार हे दृश्य पाहून अवाक् होतो आणि करुणेनं त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करतो, "तुम्हाला समोर ठेवून मी राक्षसाचं चित्र बनवतो आहे. यामुळे आपल्या डोळ्यातून अश्रू का वाहत आहेत?" तो गुन्हेगार चित्रकाराला अंतर्मुख करणारं, धक्का देणारं उत्तर देतो, "चित्रकार महाशय, तुम्ही मला ओळखलं नाही. ज्या गोड मुलाला समोर बसवून तुम्ही वीस वर्षांपूर्वी भगवान श्रीकृष्णाचं चित्र काढलं होतं, तो मीच आहे. या वीस वर्षांमध्ये माझ्यातला देव हळूहळू क्षीण, दुबळा होत गेला, मरत गेला आणि राक्षस हळूहळू बलवान, धिप्पाड, मोठामोठा होत गेला!" असंच आपल्या आतमध्येही दोन प्रवृत्तींचं सदैव युद्ध सुरू असतं. एक भय, संताप, असूया, द्वेष, दुःख, स्वार्थ, अपराधी भावना, न्यूनगंड, खोटेपणा, गर्व पश्चात्ताप, उर्मटपणा या अवगुणांचं प्रतिनिधित्व करते; तर दुसरी शांती, प्रेम, दया, आशा, औदार्य, सहानुभूती, परोपकर, मैत्री, सत्य आणि पावित्र्य या सद्गुणांचं प्रतिनिधित्व करते. ही लढाई ईश्वर आणि दैत्य, पाप आणि पुण्य, चांगुलपणा आणि वाईटपणा या दोहोंमधील असते. आणि कोण जिंकतं? ते जिंकतं; ज्याला आम्ही प्रोत्साहन देतो, ज्याला आम्ही

खायला प्यायला घालतो, ज्याच्या आम्ही आहारी जातो आणि गुलाम होतो.

आतापर्यंतच्या जीवनप्रवासामध्ये सदसद्विवेक आणि सत्याची कास धरताना खूप द्वंद्वांना, संघर्षाला सामोरं जावं लागलं. काही किंतू, काही प्रश्न, काही शंका मनामध्ये अजूनही डोकावतात. वाईट प्रवृत्तीचा लांडगाही कधी कधी शेपूट हलवत लडिवाळपणे जवळ यायचा प्रयत्न करतो. २६/११च्या रात्री मृत्यूकडे विजिगीषू वृत्तीनं धाव घेतली होती. तरीसुद्धा त्या अग्निदिव्यातून जिवंत बाहेर आलो. खरंतर परमेश्वरानं माझ्यासाठी बोनस आयुष्य देऊ केलं. त्याच्या मनात माझ्यासाठी काहीतरी रचनात्मक योजना असावी. म्हणून काही संकल्प, काही स्वप्नं समोर आहेत. पहिलं – मनामधून उरलंसुरलं सर्व भय नष्ट करायचं आहे. मान ताठ ठेवून, नजर ध्येयावर अखेरपर्यंत स्थिर ठेवायची आहे. ज्ञान संपादन करायचं आहे. खूप खूप वाचायचं आहे. जगाबद्दल जाणून घ्यायचं आहे. नवं नवं शिकायचं आहे. जे आखूड, स्वार्थी, अरुंद, करणारे पाश आहेत, बंध आहेत; ते सगळे झुगारून द्यायचे आहेत. सत्याच्या चाळणीतून प्रत्येक शब्द पारखून घ्यायचा आहे. आपलं अस्तित्व हे पूर्णत्वाच्या दिशेनं मार्गक्रमण करेल, याचा ध्यास सतत ठेवायचा आहे. जाणिवांना मृत करणाऱ्या सगळ्या नकारात्मक सवयींचा नाश करायचा आहे. वैज्ञानिक दृष्टिकोन समोर ठेवून कार्यकारणवादाची कास अखेरपर्यंत धरायची आहे. कर्म आणि विचार या दोहोंची सीमा अजून खूप खूप विस्तृत करायची आहे. आतून-बाहेरून स्वतःला जागृत करायचं आहे. सकारात्मक व रचनात्मक दृष्टिकोन सदैव सोबत बाळगायचा आहे. यश-अपयश मिळत राहील, पण कोणत्याही अपयशानं गांगरून जायचं नाही की यशानं हुरळून! स्थितप्रज्ञ राहायचं. आयत्या मिळालेल्या घबाडाला कधी बळी पडायचं नाही. काळोखाच्या आणि निराशेच्या गर्तेमध्ये कधी रुतायचं नाही.

अरे सूर्य चंद्र, तारे सगळे तुझ्या रक्तात वास करतात.

उठायचं, लढायचं, दोन द्यायचे, दोन घ्यायचे; पण फसवून यश नाही मिळवायचं.

युद्धपथ, विजयपथ, अग्निपथ...

पथावरील प्रत्येक अग्निदिव्यास हिमतीनं सामोरं जायचं.

युद्धपथावरील प्रत्येक आक्रमणास पूर्ण तयारीनिशी थोपवून धरायचं आणि विजयपथ समृद्ध करायचा – तो नियमानं, मूल्यानं आणि आशयानं अर्थपूर्ण असणाऱ्या छोट्या छोट्या पराक्रमांनी!

हा युद्धपथ हा फक्त लाठी, काठी, तलवार, बंदुकीच्या फैरींचा नाही.

तो आहे मानवतेची शांततापूर्ण सेवा करत;

गरिबांच्या-पीडितांच्या जखमांवर, वेदनांवर शक्य तेव्हा प्रेमाची फुंकर मारत आणि अडचणीत अडकलेल्यांना देता आला तर मदतीचा, सहकार्याचा हात देत केलेला अर्थपूर्ण आयुष्यप्रवास.

पोलीस सेवेत अजून अठरा वर्षं आणि जोपर्यंत गात्रात प्राण आहे तोपर्यंत

अविरत, न थकता, न थांबता, न भिता, ना संभ्रमात जाता मार्गक्रमण करायचं आहे.

ध्येय फक्त एकच आहे—
मृत्यूशी गाठ बांधताना प्रेमाच्या, सेवेच्या,
मदतीच्या व्रताच्या, प्रामाणिक प्रयत्नांच्या सुरकुत्या चेहऱ्यावर चमकतील.
ध्येय गाठताना मान कधी झुकणार नाही आणि
स्वाभिमान कधी शरमणार नाही.
स्वतःच्या नजरेतून स्वतः कधी उतरणार नाही.
न थकता, न थांबता, न भिता, ना संभ्रमात जाता...
चालत राहीन, चालत राहीन...
हे भारतमाते, तुझ्या सेवेसाठी, तुझ्या संरक्षणासाठी... जय हिंद!

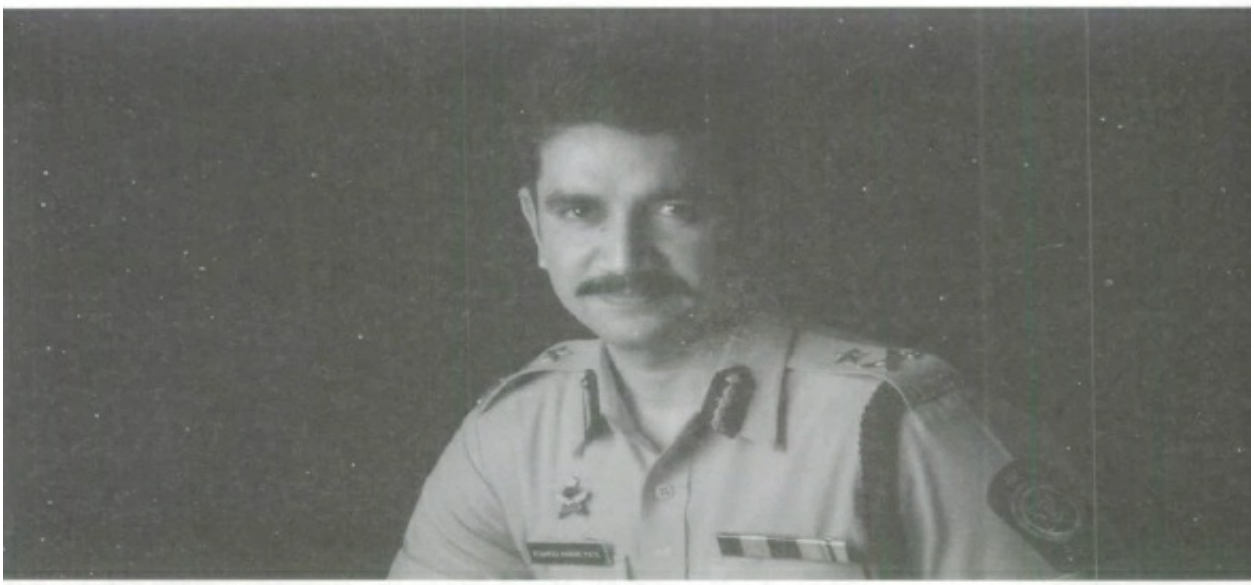

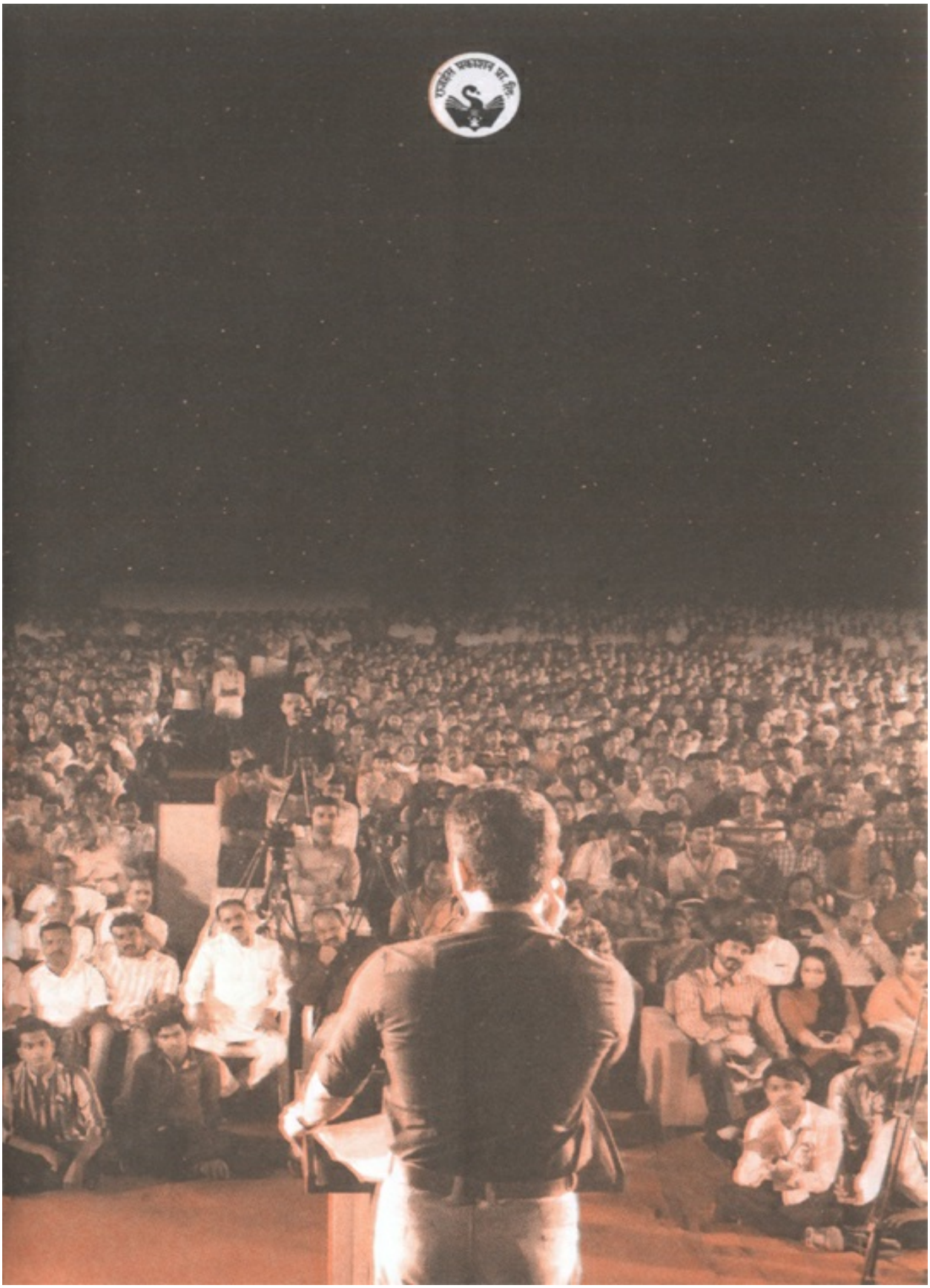

ध्येयाचा शोध घेताना अनेक ब्रेक लागायचे, ठेचा लागायच्या.
अनेकदा दोरी तुटलेल्या पतंगासारखी स्थिती व्हायची.
माझ्या डोळ्यात भोळीभाबडी स्वप्नं होती.
त्यांना प्रयत्नांची, कष्टांची जोड दिली.
जेवढा मोठा संघर्ष, तेवढं मोठं यश !
काळ बदलतो, वेळ बदलते, पात्रं बदलतात आणि भूमिकाही !
बस् ! मनगटात, स्वप्नांना जिवंत करण्याची,
पंखांत बळ निर्माण करण्याची,
लाथ मारीन तिथं पाणी काढण्याची जिद्द आणि
अविरत संघर्ष करण्याची तयारी ठेवावी लागते.

माझ्यासारख्या तळागाळातल्या,
कष्टकऱ्यांच्या, कामगारांच्या घरातल्या
अपुऱ्या साधन-सामुग्रीनं आणि पराकोटीच्या ध्येयनिष्ठेनं
कुठल्यातरी कोपऱ्यात ज्ञानसाधना करणाऱ्या
अनेक 'एकलव्यां'ना दिशा दाखवण्यासाठी
मी हा पुस्तक-प्रपंच केला आहे.

विनायक पाटेकर

मनमें है विश्वास

राजहंस प्रकाशन